

PHILOLOGICA JUVENILIA

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI

BOHEMICA 2 OLOMUCENSIA

OLOMOUC 2010

Recenzentky:

doc. PhDr. Ivana Bozděchová, CSc.

doc. PhDr. Jana Hoffmannová, DrSc.

OBSAH

EDITORIAL (Vladimír P. Polách)	9
--------------------------------	---

BOŽENA BEDNAŘÍKOVÁ: Desetiletí „mladých lingvistů“	11
--	----

DIACHRONNÍ LINGVISTIKA

JANA KUBĚNOVÁ: Církevněslovanský překlad Nikodémova apokryfního evangelia a jeho vztah k staroslověnským kanonickým evangelním textům	17
---	----

MIROSLAV VEPŘEK: K otázce vlivu řečtiny na slovanské písemnictví přemyslovských Čech v 10. a 11. století	23
--	----

BARBORA HANZOVÁ: Značení kvantity v Řečech nedělních a svátečních Tomáše ze Štítného	29
--	----

ROBERT DITTMANN: K filologickým margináliím v českých biblických humanistických tiscích 16. století	34
---	----

KATARÍNA MUZIKOVÁ: Nepravidelnosť vo vývine slovenskej deklinácie	40
---	----

NELA CHLÁDKOVÁ: Přechylování jako součást českého jazykového systému	48
--	----

GRAMATIKA

ALEŠ BIČAN: Struktura konsonantických kombinací v češtině	61
---	----

PETRA HEBEDOVÁ: Role kmenových alternací ve finštině a v estonštině	72
---	----

JANA ZMRZLÍKOVÁ: Nejednoznačnost kategorie aspektu demonstrována na příkladech z češtiny a finštiny	82
---	----

STANISLAVA ZAJACOVÁ: Symbiotický plurál a posuny v slovesnej a zámennej osobe ako prejav asymetrie medzi komunikačnými partnermi	91
--	----

DOMINIKA ŠRAJEROVÁ: Ne/pravidelnost stupňování adjektiv a adverbii	98
--	----

VÁCLAV CVRČEK: Korpusový pohled na postavení číslovek v systému slovních druhů	105
--	-----

BARBORA ŠTĚPÁNKOVÁ: K možnostem zpracování spojek a částic ve výkladovém slovníku (K tzv. polyfunkčnosti spojek a částic a nejednoznačnosti při určování slovních druhů)	112
--	-----

ANDREA HUDOUSKOVÁ: O strukturní deficienci klitiky <i>si</i> (aneb proč není zvrtné pasivum se <i>si</i>)	120
LEXIKOLOGIE, LEXIKOGRAFIE A JAZYKOVÁ KULTURA	

MARTINA IVANOVÁ – MARTIN OLOŠTIAK: Problematika onomastickej lexikografie (k projektu Príručka cudzích mien pre školy)	132
--	-----

FRANTIŠEK MARTÍNEK: K lexikálním germanismům v češtině a otázkám jejich vývojové (ne)pravidelnosti I	138
--	-----

ANETA MLEJNKOVÁ: Frazeologie jako zrcadlo jazykové anomálie	145
---	-----

ZUZANA SEDLÁČKOVÁ: Chcem byť INdividuálny, a preto používam slang	154
---	-----

PETER KARPINSKÝ: Variantnosť kultúrneho jazyka	160
--	-----

KOGNITIVNÍ LINGVISTIKA

MIROSLAVA BIROŠČÁKOVÁ: Searlova kritika interakčnej teórie metafory	173
---	-----

ALENA BOHUNICKÁ: Metafora a metonymia: empirická podobnosť a logická súvislosť	181
--	-----

JANKA ŠUCHOVÁ: Problematika farebných pojmov v nemčine a slovenčine (kognitívna sémantika)	187
--	-----

VÝUKA ČEŠTINY

PAVLÍNA VALIŠOVÁ: Korpus jako zdroj dat systémového popisu české konjugace při výuce češtiny jako cizího jazyka	195
---	-----

JANA ŠNYTOVÁ: Odchyľky od spisovného jazyka a jiné útvary národního jazyka v učebnicích češtiny pro cizince	205
---	-----

JIRÍ NOVÝ – MILENA VONKOVÁ: Činnost Lektorátu českého jazyka a literatury při Institutu slovanských jazyků na Ekonomické univerzitě ve Vídni	211
--	-----

MÉDIA

DAGMAR STREJČKOVÁ: Mediální komunikace a potřeba rozvíjení mediální gramotnosti	223
---	-----

LUCIE BARBAPOSTOLOSOVÁ: K rovinám komunikace a tzv. parasocialitě v televizní reality show	232
--	-----

VIERA SMOLÁKOVÁ: Výrazové prostriedky v rozhlasovom spravodajstve	242
---	-----

LITERATURA

- ŽANETA DVOŘÁKOVÁ: Jména postav v próze a nejednoznačnost jejich identifikace
(poznámka k narušování identifikační funkce jmen) 250
- LUCIA ANNA TRUBAČOVÁ: Motívy tela a telesnosti v slovenskej renesančnej
poézii 257
- EVA PARILÁKOVÁ: Poznámky k nejednoznačnosti básne 268
- BARBORA VESELÁ: Stylistické hodnocení překladu básně Jakoba van Hoddise
Weltende 277
- PETER F. 'RIUS JÍLEK : Medzi históriou a hystériou. K oficiálnej literatúre
slovenského štátu v kontexte Blut-und-Boden-Ideologie 289

VARIA

- Jan Balabán – přítel a spisovatel 300
- ROMANA CIESLAROVÁ: Hrome, to je dobrý text (recenze) 302
- ROMAN KANDA: Mezi historickou re/konstrukcí a interpretací libovůlí (recenze) 305
- RESUMÉ 312

CONTENTS

EDITORIAL (Vladimír P. Polách)	9
--------------------------------	---

BOŽENA BEDNAŘÍKOVÁ: A decade of the "Young linguists's meetings"	11
--	----

DIACHRONIC LINGUISTICS

JANA KUBĚNOVÁ: Old Church Slavonic translation of the apocryphal gospel of Nicodemus and its relation to the canonical OCS gospels	17
--	----

MIROSLAV VEPŘEK: On the question of the influence of Greek on the Slovanic literature of Przemyslid's Bohemia in 10th and 11th century	23
--	----

BARBORA HANZOVÁ: The marking of quantity in the language of <i>Řeči nedělní a sváteční</i> by Tomáš ze Štítného	29
---	----

ROBERT DITTMANN: On philological marginal notes in Czech 16 th century humanistic prints (focussing on Stefan's postil of 1575)	34
--	----

KATARÍNA MUZIKOVÁ: Irregularity in development of Slovakian declination	40
---	----

NELA CHLÁDKOVÁ: Gender inflection of (family) names in the reeves' books of Olomouc in the 1st half of 16 th century	48
---	----

GRAMMAR

ALEŠ BIČAN: Structure of consonantal combinations in Czech	61
--	----

PETRA HEBEDOVÁ: Role of gradation in Finnish and Estonian	72
---	----

JANA ZMRZLÍKOVÁ: Ambiguity of the category of aspect with examples from Czech and Finnish	82
---	----

STANISLAVA ZAJACOVÁ: Symbiotical plural and shifts in verbs and pronouns as a manifestation of assymetric relationship between communication partners	91
---	----

DOMINIKA ŠRAJEROVÁ: (Ir)regularity of adjective and adverbs comparison	98
--	----

VÁCLAV CVRČEK: Corpus-driven approach on the place of numerals in the system of the word classes	105
--	-----

BARBORA ŠTĚPÁNKOVÁ: On the possibilities of employment of conjunctions and particles in a monolingual dictionary	112
--	-----

ANDREA HUDOUSKOVÁ: About structural deficiency of the clitic se (or, why a reflexive passive with si does not exist	120
---	-----

LEXICOLOGY, LEXICOGRAPHY AND CULTURE OF LANGUAGE

MARTINA IVANOVÁ – MARTIN OLOŠTIK: Problems of onymic lexicography (project <i>Průručka cizích mien pre školy</i>)	132
FRANTIŠEK MARTÍNEK: On German influence on Czech lexicon and questions of developmental (i)regularity (with stress on Middle-Czech)	138
ANETA MLEJNKOVÁ: Phraseology as a mirror of language anomaly	145
ZUZANA SEDLÁČKOVÁ: I want to be INdividual(ist) and that's why I use slang	154
PETER KARPINSKÝ: Variability of cultural language	160

COGNITIVE LINGUISTICS

MIROSLAVA BIROŠČÁKOVÁ: Searle's criticism of the interaction theory of metaphor	173
ALENA BOHUNICKÁ: A metaphore and a metonymy: empirical similarity and logical connection	181
JANKA ŠUCHOVÁ: The question of denoting colors in German and Slovakian (cognitive semantics)	187

TEACHING CZECH

PAVLÍNA VALIŠOVÁ: Corpus as a Source of Data for Systematic Description of Czech Conjugation in Teaching Czech as a Foreign Language	195
JANA ŠNYTOVÁ: Deviations from literary language and other forms of national language in the Czech for foreigners' textbooks	205
JIŘÍ NOVÝ – MILENA VONKOVÁ: On the activities of the Czech language and literature lectorship department of the Institute of Slavic languages, Vienna University of Economics and Business (Wirtschaftsuniversität Wien)	211

MEDIA

DAGMAR STREJČKOVÁ: Media communication and the need to evolve media literacy	223
LUCIE BARBAPOSTOLOSOVÁ: About levels of communication and so-called para-social behaviour in a reality-TV show	232

VIERA SMOLÁKOVÁ: Means of expression in radio news reports	242
--	-----

LITERATURA

ŽANETA DVOŘÁKOVÁ: Names of characters in fiction and the unambiguity of their identification (a note on the erosion of the names' role of identification)	250
LUCIA ANNA TRUBAČOVÁ: A body and a corporality as themes of Slovakian Renaissance poetry	257
EVA PARILÁKOVÁ: Some notes on the ambiguity of a poem	268
BARBORA VESELÁ: Stylistic evaluation of the translation of a poem Weltende by Jakob van Hoddis	277
PETER F. 'RIUS JÍLEK : Between history and hystery. Notes about the official literature of the WWII "Slovak republic" in the context of Blut-und-Boden ideology	289

VARIA

Jan Balabán – a friend and a writer	300
ROMANA CIESLAROVÁ: Damn', that's a great text (a review)	302
ROMAN KANDA: Between a historical re/construction and an interpretation through an arbitrariness	305
RESUMÉ	312

EDITORIAL

VLADIMÍR P. POLÁCH

Číslo, které držíte v rukou, přináší reprezentativní výběr z toho, co zaznělo na loňském Setkání mladých lingvistů. To se již tradičně konalo na půdě Katedry bohemistiky FF UP, tentokrát pod heslem a motivem *NEpravidelnost a NEjednoznačnost v non/verbální komunikaci*. Protože to bylo svým způsobem jubilejní setkání, samotným příspěvkům jednotlivých účastníků na začátku tohoto čísla předchází bilanční a bilancující pohled na uplynulou dekádu. Jeho autorkou je docentka Božena Bednaříková, která od začátku stála za organizací olomouckých lingvistických setkávání.

Jak se již stalo zvykem, konference byla rozdělena do mnoha sekcí a doprovázená i většími, monotematickými workshopy. I díky tomu jsou články v tomto čísle rozděleny do několika částí, což odráží jejich tematické a metodologické specifika. Nepřekvapí, že tradičně silná sekce je ta diachronní, i když v poměrně širokém smyslu slova i oboru. Téma nejednoznačnosti a nepravidelnosti také vyprovokovalo řadu studií zabývajících se otázkami systému jazyka, případně některých jeho rovin, většinu z nich najdete zařazenou do sekcí následujících – Gramatika a Lexikologie, lexikografie a jazyková kultura. Lze na nich také prakticky demonstrovat, jak se olomoucké konferenční fórum stává mimo jiné místem setkání a střetávání mladých badatelů nejenom z Čech, ale – mezi jinými zeměmi – především ze Slovenska. Možná překvapivě silná byla i sekce literární a najdou se zde i studie, v nichž dochází k rozbíjení

neprostupné hranice mezi jazykovědou a literární vědou.

Jsem zároveň rád, že mohu slíbit, že i za rok bude jedno z čísel našeho časopisu *Bohemica Olomuciensia* věnováno příspěvkům ze Setkání mladých lingvistů – to letošní se uskutečnilo v květnu s „májovým“ názvem *Já a ty. Subjekt, subjektivita, subjektivizace*. Jen editorem příštího mladělingvistického čísla už bude někdo jiný – a po deseti ročnících, které jsem měl tu čest připravovat a vydávat, už také zase někdo mladší.

DESETILETÍ „MLADÝCH LINGVISTŮ“

BOŽENA BEDNAŘÍKOVÁ

Myšlenka pořádat pravidelná setkávání začínajících adeptů vědy jazykozpytné, tak trochu inspirovaná podobnou akcí na Slovensku (Kolokvium mladých jazykovedcov, jehož vůdčí organizátorskou osobností je již řadu let Mira Nábělková), vznikla v roce 2000 v Praze. Kolektiv mladých pracovníků Ústavu pro jazyk český AV ČR tehdy uspořádal první, tehdy ještě jednodenní setkání, na němž se dohodlo, že příští konference bude na olomoucké univerzitě a poté bude „putovat“ po univerzitních pracovištích dalších.

V roce 2001 se tedy konalo první setkání v Olomouci, již dvoudenní, a to pod novým názvem 2. setkání mladých jazykovedců (setkání počítalo jen s účastníky z českých zemí a ze Slovenska, ale mezinárodnost se brzy projevila účastí kolegů z Ruska, Běloruska, Bulharska, Polska, Slovinska, Maďarska, Německa, Rakouska, USA a dalších zemí). První olomoucké setkání rovněž započalo tradici tematického zaměření konference, prvním tématem byl *Jazyk jako fenomén na přelomu tisíciletí*. Název byl poněkud poplatný tzv. the turn of the Millenium, ale konference samotná přinesla mnohé příspěvky pokoušející se nalézt jakýsi integrační princip různých kognitivních, historických a kulturních přístupů k jazyku kolem magického roku 2000. Organizace konference se chopili nadšenci z katedry bohemistiky FF UP, a to Kateřina Křížová-Málková, Vladimír P. Polách a Petr Pořízka-Strouhal za vedení Boženy Bednaříkové. Posledně jmenovaná pak vedla dlouhý rozhovor s prof. J. Štěpánem z kat. filozofie, tehdejším prodekanem pro vědu a výzkum, o jeho přání, aby se právě Olomouc stala místem mladé lingvistiky. Když další univerzita v pořadí – brněnská Masarykova univerzita – odmítla převzít pomyslnou organizátorskou štafetu, bylo rozhodnuto, že „mladí lingvisté“ skutečně zůstanou na FF UP v Olomouci, a to za významné duchovní (i finanční) podpory Hlavního výboru Jazykovědného sdružení ČR, především doc. J. Hoffmannové.

3. setkání mladých jazykovedců (druhé olomoucké) se konalo v r. 2002. Obrátilo se tehdy k tématu, jež jako by přežilo rok 2000, *Vztah langue a parole v perspektivě „komunikativního obratu“ v lingvistickém zkoumání*. Sledovány byly především vztah jazykového systému a procesu sdělování, interaktivní povaha jazyka a jeho úloha v komunikaci a pragmatice, obrat k řečovým procesům a sdělování, princip centra a periferie, vztah významu gramatického a významu ve smyslu kognitivním, intertextovost a interdiskursivnost apod. Poprvé byly otevřeny později pravidelné sekce literárněvědná a translatologická, prostor byl dán i tzv. školské komunikaci. Vystoupilo celkem 65 účastníků, mezi nimi i vítězové soutěže Student a věda, sekce Lingvistika a sekce Literatura. Tato tradice se od té doby udržela – konference tak byla „za odměnu“ otevřena i nadaným pregraduálním studentům. Později k nim přibýli i další studenti – členové grantových týmů, již vystoupili spolu se svými vyučujícími.

Rok 2003, tedy rok 4. mezinárodního setkání mladých lingvistů (označení „mezinárodní“ si tato konference již plně zasloužila), přinesl ústřední téma *Jazyky v kontaktu/jazyky v konfliktu a evropský jazykový prostor*. Otázky interlingválních kontaktů, vlivů a konfliktů vzbuzovaly zájem lingvistů již od klasických prací U. Weinreicha a E. Haugena z 50. let minulého století. Ve společném evropském společenství, kde jazyky fungují v rámci jednoho, sice velkého, ale snadno přístupného prostoru, kde bez významu nejsou ani oboustranné vlivy „transatlantické“, vyvstávají před moderní lingvistikou stále naléhavější mnohá témata bádání. Která z vizí jazykové dynamiky v Evropě převáží, saussurovská force d'intercourse, nebo esprit de clocher? Jak se vypořádat s širokým polem otázek souvisejících, jako jsou např. bilingvismus a multilingvismus, jazyková výuka, jazyková norma a jazykové plánování, translatologie, jazykové a kulturní výpůjčky, internacionalismy, lokální dialekty, jazykové změny, interkulturní kontakty a interkulturní konflikty...? Tyto otázky měly stát v popředí pozornosti účastníků již tradičního setkání v Olomouci. Poprvé se v „předvečer“ konference samotné konal workshop, a to na téma *Korpusová lingvistika*, pod vedením Marie Kopřivové, která sama přišla s nápadem uspořádat větší workshop ještě před zahájením setkání. Založila tak novou tradici, jež trvá dodnes. Dalším workshopem realizovaným v průběhu konference byla *Internetová komunikace* pod vedením Vladimíra P. Polácha. K organizátorům se připojili tehdy noví doktorandi kat. bohemistiky Ondřej Bláha a Miroslav Vepřek. S Petrem Pořízkou tak vytvořili zdatný tým, který zajišťoval další významnou aktivitu mladých lingvistů, a to večerní posezení při kytáře (kytarách). Příspěvků na konferenci zaznělo opět asi šedesát (tento počet se již udržel i v dalších letech, spíše se dokonce mírně zvýšil), publikovány byly ve vlastním sborníku (ne již ve Zvláštním čísle Jazykovědných aktualit jako dříve). Od r. 2008 jsou referáty otištěny v recenzovaném časopisu Bohemica Olomucensia (Philologica Juvenilia).

5. mezinárodní setkání (r. 2004) mělo zcela nové téma a to *Tzv. základní výzkum v lingvistice – desideratum, nebo realis?* Přírodní vědy se rády chlubí svým základním výzkumem. Je pro ně zdrojem teoretických vývodů, následných výzkumů i společností tolik očekávaných aplikací. Existuje takový „základní výzkum“ i ve vědě o jazyce? Mohou jeho zdrojem a předpokladem být elektronicky zpracované a zpracovávané jazykové korpusy? Nebo je to jen desideratum lingvistických nadšenců, jež jen stěží může být přeměněno v realis... (?) Mladá lingvistika měla odpovědět i na další otázky: Je teoretická základna popisu situace jednotlivých národních jazyků zatížena „spisovnocentrismem“? Straníme při popisu jazykové situace aktivitám podavatele, nebo příjemce? Je možno (a záhodno) odstranit nevyváženost zřetele ke specifickým psané a mluvené komunikace? Je zpracování dat jako východisko teorie relevantní? Je možné překonat nadvládu „školské gramatiky“ nad naším rozuměním přirozenému jazyku? Předvečerní workshop *Interlinguální a interkulturní kontakty a konflikty* vedla Lenka Zajícová, dalším workshopem byl *Syntaktický minimalismus* (Andrea Hudoušková-Volencová).

Funkce – funkčnost – funkcionalismus byl ústředním bodem 6. mezinárodního setkání (r. 2005). Hlavními podněty pro příspěvky a diskuse byly následující otázky: Jakou funkci má dnes funkce? Je to úkol/ poslání, nebo hodnota, anebo snad relace? Je pro nás slovo funkce neotřesitelným axiomatem, nebo jen jakýmsi lingvistickým mýtem? Jsou forma a funkce protipólné? Platí formalismus a funkcionalismus, nebo formalismus vs. funkcionalismus? Je jejich současný vývoj paralelní, nebo interdependentní? Hlavní workshop *Co je jazyk?* vedli Dan Faltýnek a Marek Nagy. Současně byla zahájena nová tradice pravidelných diachronních workshopů, a to péčí Pavly Machalové (později Roberta Dittmanna). V tomto roce nesl tento workshop název *Co se starými texty na začátku 21. století? (aneb Starší české texty a jejich ediční*

a textologická problematika). Do staro/nového týmu vstoupila (vedle Andrey Hudouskové-Volencové a Pavly Machalové) Kateřina Vlasáková.

Téměř sedmdesáti příspěvky byla obsazena konference v r. 2006 (již sedmé mezinárodní setkání). Tématem byl *Svět za slovy a jejich tvary, svět za spojením slov*. Předvečerní workshop *Mluva afatiků – hranice „normality“?* měli na starosti opět Dan Faltýnek a Marek Nagy. Další workshop vedli Martin Foret a Petra Chvojková (*Jak na neverbální, smíšené a komplexní texty?*).

8. mezinárodní setkání (r. 2007) mělo téma méně obvyklé: *Jazyková interakce a jazykové rozhraní a strategie cutting-edge*. Při percepci i produkci jazyka se uplatňují různé mechanismy, jejichž interakce jen stěží může být zachycena izolovanými jazykovědnými disciplínami. Existuje „rozhraní“ mezi zvukovou, lexikální, tvaroslovnou, slovtvornou, syntaktickou, stylistickou, sémantickou, textovou, pragmatickou (či jakou ještě další) „rovinou“? Existuje tedy „rozhraní“ mezi fonetikou, fonologií, morfologií, syntaxí, sémantikou, pragmatikou apod.? Lze snad provést „příčný řez“ těmito disciplínami? Je možné/výhodné/strategické pokusit se o ostré „cutting-edge“?

Tyto otázky si pokládá nejen „tradiční“ lingvistika, ale i psycholingvistika, sociolingvistika, lingvodidaktika apod., ale pokládali si je i účastníci setkání mladých lingvistů v Olomouci. Hlavní workshop, a to pod názvem *Systém – realizace – komunikace* vedla tehdy Jindřiška Svobodová. Organizační tým byl opět obměněn, novými členy se stali Dan Faltýnek, Martin Foret, Petra Chvojková a Marek Nagy.

Deváté setkání neslo název tradičnější – *Interkulturní komunikace a lingvistika*. Soustředěnost padla většinou na tyto aspekty: jazyková a kulturní interakce, pohled sociolingvistický, antropologický, etnografický, „nepůvodní“ slova a struktury a jejich integrace; ortoepické, ortografické, morfologické, syntaktické, ale i sémantické a pragmatické důsledky; strategie mluvení jako jedince a/vs. strategie jazykové komunity, jazyková politika (nejen) EU, jazyková ideologie, jazyková socializace, interkulturní komunikace a translologie, interkulturní komunikace a výuka jazyků jako „cizích jazyků“. Vedle již zavedeného workshopu diachronního (*Možnosti a meze české diachronní lingvistiky na prahu 21. století* – Robert Dittmann) se objevily tři další, velmi slibné workshopy: *Interkulturní komunikace* – Petra Chvojková, *Emocionální inteligence v každodenní komunikaci* – Lucie Barbapostolosová a Jana Kovandová a *Pohledy na jazykový systém z hlediska valenční teorie a generativní gramatiky* – Katarina Čermáková a Andrea Hudousková-Volencová. Nově byla otevřena sekce intermediaální komunikace. Novými členkami organizačního týmu se staly Lucie Barbapostolosová, Katarina Čermáková a Jana Kovandová.

Jubilejní, tj. 10. mezinárodní setkání mladých lingvistů (Olomouc 2009), neslo název s mnohými NE/NON v prefixu: *NEpravidelnost a Nejednoznačnost v non/verbální komunikaci (a jejím popisu)*. Tentokrát se mladí účastníci soustředili na NEpravidelnost v řeči/jazyku a (ne)pravidelnost její (nejen) lingvistické deskripce, NEpravidelnost v komunikaci (non) verbální, NEpravidelnost v pohledu typologickém a diachronním, NEpravidelnost v pohledu interdisciplinárním, NEjednoznačnost v řeči/jazyku a (ne)jednoznačnost její (nejen) lingvistické deskripce, NEjednoznačnost v komunikaci (non)verbální, NEjednoznačnost v pohledu typologickém a diachronním, NEjednoznačnost v pohledu interdisciplinárním, NEjednoznačnost/NEpravidelnost a ZNAK, NEjednoznačnost a NEpravidelnost a jejich INTERFACE(?). V předvečer konference se uskutečnil jeden z neúspěšnějších workshopů v historii „mladých lingvistů“ vůbec, a to *Čeština jako cizí jazyk: přístupy k budování komunikačních*

kompetencí, o jehož vynikající průběh se zasloužili Darina Hradilová a Jiří Nový. Z dalších workshopů jistě stojí za zmínku *Problémy výzkumu staré a střední češtiny* (Robert Dittmann), z nově otevřených sekcí pak sekce paleoslovenistická a sekce Obecná lingvistika. Do organizačního týmu přibyli Vít Gvoždiak a Karolína Haiderová. Jubilejního ročníku se účastnilo celkem 64 aktivně referujících.

Tradice olomouckých setkávání pokračuje, a proto není na místě psát tzv. závěr. Ale na místě je jistě poděkovat všem, kteří se jakýmkoliv způsobem na výchově mladé lingvistické (a interdisciplinární) generace podílejí. Byť jen svou účastí v roli posluchačské nebo diskusní, byť jen radou, povzbuzením, dobře míněnou kritikou. Přejme mladým lingvistům chuť a odvahu.

Božena Bednaříková

DIACHRONNÍ LINGVISTIKA

CÍRKEVNĚSLOVANSKÝ PŘEKLAD NIKODÉMOVA APOKRYFNÍHO EVANGELIA A JEHO VZTAH K STAROSLOVĚNSKÝM KANONICKÝM EVANGELNÍM TEXTŮM

JANA KUBĚNOVÁ

ÚVOD

V tomto příspěvku se chci věnovat srovnání vybraných úryvků Nikodémova apokryfního evangelia (dále v práci používám zkratku Nicod) s odpovídajícími evangelními verši, které se nacházejí v *Kodexu Assemanově* a *Kodexu Zografském* (dále v této práci zkracuji As a Zogr). Tyto dva kodexy obsahují, podle stavu dosavadního bádání, stsl. překlad evangelních textů z doby cyrilometodějské, byť v mladším opise bulharsko-makedonské redakce. Při komparaci jsou sledovány lexikální i gramatické shody a odlišnosti paralelních citátů, hláskoslovnými a pravopisnými rozdíly se tato práce nezabývá. Celkově bylo z Nicod vybráno dvacet dva paralelních citátů, jejichž analýza je zahrnuta v bakalářské práci, která byla podkladem pro vytvoření tohoto příspěvku.

Nikodémovo apokryfní evangelium je církevněslovanskou památkou, která se zachovala ve dvou verzích, v tzv. „verzi dlouhé“ a „verzi krátké“. První z nich je psána latinsky a skládá se ze dvou částí *Gesta Pilati* „Akta Pilátova“ a *Descendus Christi ad infernos* „Kristův sestup do pekla“, druhá je psána řecky a obsahuje pouze první část. Druhá část, která se pravděpodobně ztratila, byla později v řečtině nahrazena novou verzí, jež se od latinské verze odlišuje.¹

Do latiny byl tento apokryf přeložen z řečtiny; tato předloha byla napsána pravděpodobně v 5. století, ale do dnešní doby se nám nedochovala.² V řečtině se zachovala jen *Gesta Pilati*, obě části apokryfu jsou dochovány pouze v latině a v stsl. překladu, který je pořízen z latiny.³ Latinský text pseudoevangelia vydal C. Tischendorf.⁴

Do církevní slovanštiny bylo *Nikodémovo pseudoevangelium* přeloženo z latiny. Text apokryfu se zachoval ve dvou ruskocírkevněslovanských rukopisech, jeden je z 14.–15. století a nachází se v knihovně v Petrohradu, druhý je ze 17. století. Další text se zachoval v srbskocírkevněslovanském rukopise z 15. století a je uložen v Národní knihovně ve Vídni.⁵

Zařazení tohoto apokryfu k památkám původu českocírkevněslovanského je sporné. O možném českém původu svědčí to, že překlad byl pořízen z latiny a také některé západoslovanské rysy. Ve své práci uvádí Z. Hauptová jako západoslovanské rysy tyto lexémy: „všemogyi, zakonъnikъ, izvoliti, dále germanismy unii (ze sthněm. jungiro „učedník“), vrědnъ (ze sthněm. wärd „hoden“) a slova původu českého: рѣкъъ (jen v ruské verzi, srbská má adъ), společné s Besědami, vlastъъ „vlastní“ (jen v srbské verzi), přēsila (jen v ruské verzi, srbská má budъ

1 Vaillant, A.: *L'évangile de Nicodème. Texte slave et latin*, Genève – Paris 1968, s. VIII.

2 Ibidem, s. VIII.

3 Ibidem, s. VIII.

4 Tischendorf, C.: *Evangelia apocrypha*. Lipsko 1876.

5 Mareš, F. V.: *An Anthology of Church Slavonic Text of Western (Czech) Origin*. München 1979, s. 31.

pouhé síla nebo přemnogaja síla).⁶ K možnému českému původu se přiklání F. V. Mareš, který si všímá souvislost Nicod s českosl. památkou *Někotoraja zapověď* která byla vydána pro potřebu českých kněží, kteří neuměli latinsky. Jedna část této památky je věnována apokryfům, které jsou zde označovány jako lživé knihy. Z toho F. V. Mareš vyvozuje, že na českém území byla apokryfní literatura známa. Nicod je jediným staroslověnským apokryfem, o kterém se můžeme domnívat, že byl v Čechách znám, což by také svědčilo o jeho českém původu nebo alespoň českosl. opisech.⁷ Na druhé straně o českém původu pochybuje B. Grabar⁸, J. Hamm⁹ a také A. Vaillant, který řadí tento apokryf k památkám jihoslovanským.¹⁰ Jako důvod k tomuto tvrzení uvádí neexistenci slovanského kulturního centra na území Čech v 10. století a také jazyk použitý v této památce.¹¹

Co se týče datace slovanského překladu Nicod, F. V. Mareš ho datuje do 10. a 11. století, jako nejzazší hranici určuje polovinu 11. století, kdy vznikla *Někotoraja zapověď*.¹² A. Vaillant se domnívá, že překlad pochází z 10. století, tuto domněnku dokládá tím, že slovní zásoba této památky pochází ze staroslovanského období a také zde nachází známky hlaholice, které je možné spatřovat při záměně číselných hodnot rozdílných písmen mezi hlaholicí a cyrilicí.¹³

LEXIKÁLNÍ SHODY EXCERPOVANÝCH ÚRYVKŮ

Nejprve bych ráda upozornila na lexikální shody evangelních citátů vyskytujících se v Nicod s evangelními úryvky z As a Zogr. Neboť počet lexikálních shod může ledacos vypovědět o eventuálním vlivu překladu evangelních textů z doby cyrilometodějské na csl. znění apokryfu.

V celém excerpovaném materiálu sleduji shody pouze v rovině lexikální; morfologické ani hláskoslovné shody nejsou předmětem zkoumání. Odlišnosti ve znění úryvků nacházejících se v As od citátů vyskytujících se v Zogr pokládám za irelevantní, protože sledované evangelní texty jsou v těchto kodexech realizovány téměř jednotně.

Dva citáty z apokryfu se shodují s uvedenými stsl. kodexy zcela. Jedná se o verš z Janova evangelia (J 1,29) a o úryvek z Markova evangelia (Mk 10, 48), který je srovnáván pouze se Zogr, neboť v As není obsažen. Další dva úryvky se neshodují ani v polovině užitého lexika, jsou to verše z Lukášova (Lk 23,50–53) a Matoušova (Mt 3,16–17) evangelia, první z nich srovnávám jen s Zogr, protože se v As nevyskytuje. Zbylých osmnáct úryvků uvedených v apokryfu se lexikálně shoduje se zněním těchto veršů vyskytujících se v As a Zogr v rozmezí 52 % – 83 %, procentuální vyjádření shod jednotlivých úryvků je vyjádřeno v následující tabulce. Lexémy uvedené v evangelních verších v Nicod se shodují s lexikem obou stsl. kodexů průměrně v 67 %.

6 Hauptová, Z.: Církevněslovanské písemnictví v přemyslovských Čechách. In: *Jazyk a literatura v historické perspektivě*, Ústí nad Labem 1998, s. 35.

7 Mareš, F. V.: Církevněslovanské písemnictví v Čechách. In: *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha 2000, s. 273n.

8 Ibidem, s. 273.

9 Pochybnost proslovil J. Hamm v referátu, který přednesl v roce 1969 v Praze na konstantinovském sympoziu, text referátu mi není znám, ale odkazuje k němu R. Večerka. Večerka, R.: Problematika stsl. písemnictví v přemyslovských Čechách. *Slavia* 1970, s. 234.

10 Mareš, F. V.: Církevněslovanské písemnictví v Čechách. In: *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha 2000, s. 273.

11 Vaillant, A.: *L'évangile de Nicodème. Texte slave et latin*, Genève – Paris 1968, s. XXVII.

12 Mareš, F. V.: Církevněslovanské písemnictví v Čechách. In: *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha 2000, s. 273n.

13 Vaillant, A.: *L'évangile de Nicodème. Texte slave et latin*, Genève – Paris 1968, s. XIII.

Evangelní úryvek	Počet lexikálních shod vyjádřen v %	
	As	Zogr
Mt 27,19	64,29 %	64,29 %
J 18,30–31	71,05 %	72,97 %
J 18,33–38	64,06 %	64,06 %
J 18,38	62,5 %	62,5 %
Mt 26,61	81,82 %	81,82 %
Mt 27,24–25	66,67 %	66,67 %
J 18,31	77,78 %	77,78 %
J 5, 8	71,43 %	66,67 %
Mk 10,48	-----	100 %
Mt 27,21–22	61,54 %	61,54 %
J 19,12	66,67 %	66,67 %
Mt 27,24–25	75 %	75 %
Lk 23,34–37	54,24 %	54,24 %
Lk 23,39–43	57,33 %	58,11 %
Lk 23,44–48	52,17 %	52,17 %
Lk 23,50–53	-----	45,45 %
Mt 28,13–15	54,76 %	54,76 %
Mk 16,15	55 %	-----
Lk 2,28–35	63,86 %	63,86 %
J 1, 29	100 %	100 %
Mt 3,16–17	45,95 %	45,95 %
Mt 26,38	83,33 %	83,33 %

KOMPARACE ÚRYVKU Z LUKÁŠOVA EVANGELIA

Srovnání bylo podrobena dvacet dva paralelních evangelních pasáží, jejichž výčet a lokace se nachází v prvním sloupci výše uvedené tabulky. Díky rozboru jednotlivých citátů si lze všimnout ohlasu stsl. kanonických evangelních textů v Nicod a také vlivu lat. předlohy na znění csł. překladu.

V následujících odstavcích se chci věnovat analýze úryvku z Lukášova evangelia (Lk 23,39–43), ve které popíši lexikální i gramatické odlišnosti mezi zněním citátu, jenž se vyskytuje v Nicod a As i Zogr.

ЕДИНЪ ѿ РАЗБОИНИКУ ꙗже ВОЗВѢШЕНА БѢАСТЕ, ИМЕНЕМЪ ГЕСТА, РЕЧЕ ЕМОУ • АЩЕ ТЫ ЕСИ ЦѢСАРЬ ІСОУСЪ ХРИСТОСЪ, ИЗБАВИ СА И НЫ. (И) ШТЕѢЩА (ЕМУ)ДИЖМАНЪ И СМУТИ И, РЕКЪИ • НИ ЛИ ТЫ (НЕ) БОИШИ СА БОГА, В ТОМЪЖДЕ СОУДАѢ СЪ • ЕѢ БО ПРАВЕДНО И ДОЛЖНО ТА ꙗже ДѢЛАХОВѢ ПРИЕМЛЕВѢ А СЪ НИЧТОЖЕ ЗАѢЛА ЗЛА. И ПОТОМЪ ꙗко ПРОГИѢВА ДРУГА СВОЕГО РЕЧЕ К ІСОУСОВИ • ПОМАНИ МА, ГОСПОДИ, БЪ ЦѢСАРСТВЕНИ СВОЕМЪ. ШТЕѢЩАВЪ ІСОУСЪ ГЛАГОЛА ЕМУ • АМИНЬ ГЛАГОЛУ ТОБѢ ДНЬСЬСО МНОЮ БУДЕШИ В РАИ. (Nicod)

ЕДИНЪ ЖЕ ѿ ОБѢШЕНОУЮ ЗЛОДАѢЮ • ХОУЛѢАШЕ И ГЛА • АЩЕ ТЪИ ЕСИ ХЪ • СПСИ СА САМЪ И НЪИ • ШТЕѢШТАВЪ ЖЕ ДРОУГЪИ • ПРѢЩААШЕ ЕМОУ ГЛА • НИЛИ ТЪИ БОИШИ СА БА • ЪКО ЕЪ ТОМЪЖДЕ ОСЖЖЕНИИ ЕСИ • И ЕѢ ОУБО ЕЪ ПРАВЕДЪ • ДОСТОИНАѢ БО • ЪЖЕ ДѢЛАХОВѢ • ВЪСПРИЕМЛЕВѢ • А СЪ НИЧЕСОЖЕ ЗЛА СЪТВОРЪ • И ГЛААШЕ ІСѢИ • ПОМАНИ МА ГИ ЕГДА ПРИДЕШИ ЕЪ ЦРѢСТВИИ СІ • И РЕЧЕ ЕМОУ ІСЪ • АМИНЪ ГЛѢЖ ТЕБѢ • ДНЬСЪ СЪ МНОЖ БЪДЕШИ ЕЪ РАИ • (As)

ЕДИНЪ ЖЕ ѿ ОБѢШЕНОУЮ ЗЛОДАѢЮ ХОУЛѢАШЕ І ГЛА • АШТЕ ТЪИ ЕСИ ХЪ СПИ СА САМЪ • І НЪИ • ШТЕѢШТАВЪ ЖЕ ДРОУГЪИ ПРѢШТААШЕ ЕМОУ ГЛА • НИ ЛИ ТЪИ БОИШИ СА БА • ЪКО ЕЪ ТОМЪЖДЕ ОСЖЖЕНИИ ЕСИ • І ЕѢ ОУБО ЕЪ ПРАВЕДЪ • ДОСТОИНАА БО ДѢЛОМЪ НАЮ ВЪСПРИЕМЛЕВѢ • А СЪ НИЧЕСОЖЕ ЗЛА НЕ СЪТВОРИ • ГЛААШЕ ІСѢИ ПОМАНИ МИ ГИ • ЕГДА ПРИДЕШИ БЪ ЦРѢСИ ТВОЕМЪ • І РЕЧЕ ЕМОУ ІС • АМИН • ГЛѢЖ ТЕБѢ • ДНЬСЪ СЪ МНОЖ БЪДЕШИ ЕЪ РАИ • (Zogr)

Unus autem de latronibus qui suspensi sunt, nomine Gestas, dixit ei: Si tu es Christus, libera te ipsum et nos. Respondit Dismas et conturbavit eum, dicens: Non times nec tu Deum, qui in ipso iudicio es? Nos enim juste et digne ea quae gessimus recipimus, hic autem nihil mali fecit. Et postquam conturbavit socium suum, dixit ad Jesum: Memento mei, Domine, in regno tuo. Respondens Jesus dixit ei: Amen dico tibi, hodie mecum eris in paradiso.

První odlišností tohoto evangelního úryvku je výskyt substantiva **РАЗБОИНИКЪ** v Nicod, kdežto v As i Zogr je použit synonymní lexém **ЗЛОДѢИ**. Dále si můžeme všimnout, že substantivum **ЗЛОДѢИ** je v obou stsl. kodexech rozvíjeno atributem kongruentním – **ѿ ОБѢШЕНОУЮ ЗЛОДАѢЮ**, ale v apokryfu je lexém **РАЗБОИНИКЪ** rozvíjen vedlejší větou – **ꙗже ВОЗВѢШЕНА БѢАСТЕ**. Domníváme se, že tento rozdíl je důsledkem odlišné předlohy textů. Věta z Nicod odpovídá lat. předloze, v níž vidíme vedlejší větu *qui suspensi sunt*.

V úryvku z apokryfu se oproti zbylým srovnávaným památkám objevuje spojení **ИМЕНЕМЪ ГЕСТА**, které je překladem lat. *nomine Gestas*. Z tohoto dokladu můžeme usuzovat, že se překladatel Nicod snažil přesně překládat text lat. předlohy apokryfu a neupravoval text podle kanonických citátů.

Dalším rozdílem, který můžeme pravděpodobně přičíst odlišným předlohám, je absence slovesa **ХОУЛИТИ** v Nicod, ani v lat. předloze apokryfu se na tomto místě nevyskytuje lexém se stejným či podobným významem. Také si můžeme všimnout, že v apokryfu je užito slovesa **РЕЩИ**, ale v As i Zogr vidíme synonymní lexém **ГЛАГОЛАТИ**.

Dále upozorňujeme na substantivum **ХРИСТОСЪ** vyskytující se ve všech srovnávaných památkách. V apokryfu je ovšem rozšířeno o další dva lexémy **ЦѢСАРЬ** a **ІСОУСЪ**. Spojení **ЦѢСАРЬ ІСОУСЪ ХРИСТОСЪ**, jehož je užito v Nicod, nemá oporu v lat. předloze, kde čteme pouze *Christus*. Spojení **ЦѢСАРЬ ІСОУСЪ ХРИСТОСЪ** v této části apokryfu je doloženo pouze z Novgorodského rukopisu, zbylé dva rukopisy uvádějí jen substantivum **ХРИСТОСЪ**,¹⁴ které přesně odpovídá latinské předloze.

V apokryfu se vyskytuje lexém **ИЗБАВИТИ** a v As i Zogr na též místě synonymní sloveso **СПАСИТИ**. V námi srovnávaných stsl. kodexech se objevuje pronomen **САМЪ**, který není v Nicod

14 Vaillant, A.: *L'évangile de Nicodème. Texte slave et latin*, Genève – Paris 1968, s. 29.

uvedeno, přestože se v lat. předloze lexém s tímto významem nachází.¹⁵ Jednou z morfologických odlišností v tomto evangelním citátu je použití aoristu slovesa *отвѣщати* (*отвѣща*) v Nicod, kdežto z As i Zogr je doloženo s-ové participium téhož slovesa (*отвѣштавъ*).

V apokryfu se shodně s lat. předlohou vyskytuje proprium *днѣманъ*, avšak na paralelním místě obou srovnávaných památek vidíme lexém *дрогъзи*. Domníváme se, že tato odlišnost je způsobena odlišným zněním originálů překládaných textů.

Z Nicod máme doložen aoristový tvar slovesa *сѣмѣтити* (*сѣмѣти*), naproti tomu se v námi srovnávaných kodexech objevuje tvar imperfekta slovesa *прѣтити* (*прѣщааше*).

V apokryfním úryvku vidíme sloveso *рещи*, ale v As i Zogr synonymum *глаголати*. Další lexikální odlišností je užití substantiva *сѣдъ* (*в томъждѣ соудѣ*) v Nicod, kdežto v obou zbylých kodexech máme doloženo substantivum *осѣждѣннѣ* (*вз томъждѣ осѣждѣннѣ*).

V apokryfu se vyskytují adverbia *правѣдно* a *должно*, v paralelním úseku tohoto citátu se v As i Zogr objevuje substantivum *правѣда* (*вз правѣдъ*) a adjektivum *достойнъ*. Můžeme se domnívat, že překladatel Nicod zde použil adverbia v závislosti na lat. předloze apokryfu, kde jsou adverbia *juste* a *digne*.

V sledovaném evangelním úryvku si lze povšimnout slovesa *принимати* vyskytujícího se v Nicod a *взспримати*, jež je doložené z As i Zogr. V apokryfu je užito slovesa *сздѣлати*, ale v obou stsl. kodexech je uvedeno sloveso *сзтворити*.

Na místě, kde se v As i Zogr objevuje spojení *и глааше исѣи*, je z Nicod doložena věta *и по томъ ѿко прогнѣва другъ своего рече к исѣсови*. Je pravděpodobné, že překladatel apokryfu zde překládal přímo z lat. předlohy a neupravoval překlad v závislosti na znění kanonických textů.

Substantivum *цѣсарѣствнѣ* – *вз цѣсарѣствнѣ своемъ*, které vidíme v Nicod, se v námi srovnávaných památkách vyskytuje spolu se slovesem *прити* a lexémem *ѿгда* – *ѿгда придѣши* *вз цѣрствнѣ си*. Domníváme se, že příčinou tohoto rozdílu je odlišná předloha, neboť v originálním textu apokryfu je doloženo spojení *in regno tuo* „v království svém“, které je náležitě přeloženo do csl.

Z As i Zogr je doložen tvar aoristu slovesa *рещи* (*рече*), avšak z Nicod tvar s-ového participia slovesa *отвѣщати* (*отвѣщаеъ*) a aoristu slovesa *глаголати* (*глагола*). Je možné, že také zde je odlišnost způsobena různou lat. předlohou, protože také v ní se vyskytují dva slovesné tvary.

ZÁVĚR

Na základě analýzy tohoto i dalších jednadvaceti citátů lze vyslovit následující závěry:

Z popisu jednotlivých shod a rozdílu vybraných pasáží jsem vyvodila čtyři typy vzájemných vztahů komparovaných textů:

1. Úryvek z apokryfu se shoduje se zněním paralelního místa v As i Zogr a odpovídá lat. předloze. Příkladem je verš z Matoušova evangelia (Mt 27,25), který zní v Nicod i v obou srovnávaných stsl. kodexech stejně *кровъ его на насъ и на чадѣхъ нашихъ* a odpovídá lat. originálu, v němž se vyskytuje věta – *Sanguis ejus super nos et super filios nostros*.
2. Evangelní citát z Nicod koresponduje s úryvkem z As a Zogr, ale odlišuje se od lat. předlohy. Domnívám se, že v tomto případě překladateli, který překládal v závislosti na lat. předloze, vyvstalo na mysli znění textu, který znal z paměti. Jako příklad uvádím verš z Janova evangelia (J 1,29), který v Nicod zní: *се агнець божи вземлаи грѣхы всего*

¹⁵ Pronomen je doloženo pouze z mladšího ruskocírkevněslovanského rukopisu Nicod.

мира. Uvedený verš přesně odpovídá dokladům z As i Zogr, ale odlišuje se od lat. předlohy. Zatímco v lat. originálu se nachází vedlejší věta přívlasktová *qui tollit peccata mundi*, v Nicod se vyskytuje tvar slovesa *взымати*.

3. Verše objevující se v apokryfu se neshodují s As ani Zogr, ale odpovídají lat. originálu. Jako příklad dokládám verš z Matoušova evangelia (Mt 27,19), v němž se v As i Zogr nachází spojení *дньсь въ цнѣ*. Oproti tomu je v Nicod uvedeno *в сию нощь*, které odpovídá textu lat. předlohy *in hac nocte*.
4. Evangelní úryvek z Nicod nesouhlasí s As ani Zogr a také nekoresponduje s lat. předlohou. Jako příklad uvádím spojení z úryvku z Lukášova evangelia (Lk 23,39–43), ve kterém se v Novgorodském rukopisu apokryfu nachází spojení *цѣсарь ісусъ христосъ*, jež se neshoduje s As ani Zogr, v nichž se vyskytuje pouze substantivum *христосъ* a neodpovídá lat. předloze, ve které se objevuje jen lexém *Christus*. Srbskocírkevněslovanský rukopis a také mladší ruskocírkevněslovanský rukopis v tomto citátu uvádí substantivum *христосъ*, které odpovídá lat. originálu a souhlasí se zněním uvedeným v srovnávaných stsl. kodexech. Toto různocnění může podporovat domněnku, že variantní rukopisy lépe zachovávají původní archetyp Nicod. Dále uvádím spojení *въ чловецѣ семь* vyskytující se v apokryfu, které se neshoduje ani s As a Zogr, v nichž je uvedeno *въ немъ*, ani neodpovídá lat. předloze, z které je doloženo *in eo*. V tomto případě se od lat. originálu odlišují všechny rukopisy Nicod.

Při srovnání lexika vyskytujícího se v evangelních úryvcích uvedených v Nicod, As a Zogr jsem zjistila, že lexémy těchto památek se shodují průměrně v 67 %. Dva ze sledovaných citátů se shodují zcela. Výsledek srovnání podporuje hypotézu, že překladatel apokryfu znal alespoň přibližné znění překladu evangelních textů z doby cyrilometodějské.

V excerpovaném materiálu si lze všimnout několika lexikálních shod Nicod s památkami českocírkevněslovanského původu. Jedná se o lexém *оворити*, který je v rámci *Slovníku jazyka staroslověnského*¹⁶ doložen ze *Supraslského kodexu*, *Besěd sv. Řehoře Velikého* a *Života sv. Benedikta*. Dále se jedná o substantivum *приязнь* ve významu „přítel“, lexém s tímto významem je v rámci materiálu *SJS* doložen ze *Supraslského kodexu*, *Besěd sv. Řehoře Velikého* a z *Druhé stsl. legendy o sv. Václavu*. Další shodou s *Besědami sv. Řehoře Velikého*, která je doložena v rámci *SJS*, je použití substantiva *плѣкъ* s významem „lid, národ“. V Nicod se za lat. *miles* objevuje substantivum *слоуга*, stejným způsobem je lat. *miles* překládáno pouze v *Legendě o sv. Vítu*. Tyto shody mohou podpořit domněnku o českém původu apokryfu. I když otázky týkající se původu této památky vyžadují podrobnější zkoumání slovní zásoby a její komparace s lexikem památek českocsl. původu.

Jana Kuběnová
odborné zaměření:

Katedra bohemistiky (studující)
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci.
<kubenova.j@seznam.cz>

16 Kurz, J. – Hauptová, Z. (ed.): *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae, I–IV*. Praha 1966, 1973, 1982, 1977.

K OTÁZCE VLIVU ŘEČTINY NA SLOVANSKÉ PÍSEMNICTVÍ PŘEMYSLOVSKÝCH ČECH V 10. A 11. STOLETÍ

MIROSLAV VEPŘEK

Církevněslovanská (csl.) vzdělanost v Čechách v 10.–11. století představuje specifickou odnož nejstaršího slovanského písemnictví. Jak mohou prokázat zejména bádání zaměřená filologicky, tato epocha ve svých počátcích přímo navazuje na velkomoravskou staroslověňštinu spjatou s misijním působením bratrů Konstantina-Cyrila a Metoděje a postupem času krystalizuje ve svébytný a originální kulturní proud. Po celé 10. a 11. století plní církevní slovanština v Čechách funkci domácího spisovného jazyka. Konec této epochy se obvykle spojuje s vyhnáním slovanských mnichů ze Sázavského kláštera na přelomu let 1096/1097. Z jistě početně bohatého a tématicky pestrého souboru csl. rukopisů českého původu se do dnešních dnů zachovalo pouhé torzo, a to většinou v podobě mladších opisů z jiných slovanských oblastí, z jiných redakcí nejstaršího slovanského spisovného jazyka.

Tak jako přemyslovské Čechy patřily do sféry vlivu západní, tedy latinské (lat.) církve, tak také církevní slovanština české redakce byla pěstována vedle souběžně se rozvíjejícího písemnictví latinského. Jakkoli jsme v pokušení vnímat vztah těchto dvou kulturních větví z pohledu vzájemného soupeření nabízejícího se zejména v kontextu puristických snah konce 11. století, jež vedly k vítězství latiny, po většinu námi sledovaného období můžeme předpokládat relativně poklidnou koexistenci csl. a lat. vzdělanosti. Ba dokonce některé dílčí skutečnosti ukazují na bližší prolínání obou kultur, přejímání témat a oboustranné překládání literární děl.

Vliv latiny na českou církevní slovanštinu, tak jak se nám jeví na základě zkoumání památek českého původu, je možno pochopitelně spatřovat především u textů překladových. Lze je identifikovat prakticky ve všech jazykových rovinách a můžeme s jistým zjednodušením konstatovat, že latinismů přibývá v památkách z finální fáze českocsl. vzdělanosti. Přímé působení latiny na csl. jazyk a písemnictví v Čechách 10. a 11. století je tedy očekávanou a dostatečně doloženou skutečností.

Vedle nesporných latinismů se však v csl. památkách českého původu setkáváme s jazykovými jevy, u nichž se zdá jako nejpravděpodobnější řešení přičíst je vlivu řečtiny a interpretovat je tedy jako grécismy. S těmito grécismy se paleoslovenistika vyrovnává poněkud nejednotným způsobem a do jisté míry i bez (prozatím) obecněji přijímaných závěrů. Otazníky vzbuzuje především jazyková problematika dvojího druhu – jednak výskyt lexikálních výpůjček z řečtiny v csl. památkách českého původu, jednak existence domácích slovanských lexémů v těchto památkách, jež se s různou mírou pravděpodobnosti jeví jako kalky řeckých předloh, ačkoliv hypotetické české archetypy těchto csl. textů byly přeloženy z latiny.

Lexikálním výpůjčkám z řečtiny v českosl. památkách se věnovala především I. Páclová,¹ která také publikovala kompletní soubor přejatých řeckých slov,² jež se vyskytují v rukopisech čtrnácti csl. textů českého původu zahrnutých v excerpční bázi *Slovníku jazyka staroslověnského*.³ Materiál I. Páclové, který byl utříděn jednak podle sémantických okruhů a jednak abecedně, čítá 130–140 lexikálních jednotek, přičemž sama autorka zmíněných studií si uvědomuje, že je třeba tento soubor výpůjček vnitřně diferencovat na tři skupiny⁴ – 1. výpůjčky z pohledu staroslověnštiny a církevní slovanštiny neutrální, a to zejména slova ze sémantického okruhu křesťanské terminologie, která většinou ani nebývají nahrazována slovy domácího původu; 2. výpůjčky, u nichž měli překladatelé na výběr mezi slovem domácím a přejatým, přičemž se těmto výpůjčkám dává přednost spíše až v mladších textech (často pod vlivem příklonu v řeckému originálu); 3. výpůjčky doložené pouze v jediné památce. Páclová měla na paměti důležitou skutečnost, která nám komplikuje rozhodnutí, zda se daný lexém nacházel i v hypotetickém archetypu – tedy dochování památek v pozdějších opisech jiných, zejména ruských redakcí. Není tedy možno vždy beze zbytku vyloučit, že „velmi snadno mohlo dojít během opisování v ruském prostředí i k další grecizaci“.⁵ Zmíněná badatelka se poněkud skepticky vyjádřila k možné aktivní znalosti řečtiny u autorů csl. textů českého původu; dochovaný korpus výpůjček považuje nejspíše za specifickou vrstvu slovní zásoby, kterou česká církevní slovanština zdědila z předcházejícího období velkomoravského, kde o přímém vlivu řečtiny těžko můžeme pochybovat.

Sledovanou problematikou výpůjček z řečtiny v českosl. památkách se zabýval také autor tohoto příspěvku.⁶ V tomto případě byly přejaté lexémy speciálně sledovány v rámci materiálu „potencionálních bohemismů“, tedy slov doložených v okruhu nejstarších památek excerpční báze SJS pouze z textů vzniklých v Čechách v 10. a 11. století. Tímto zkoumáním, na jehož základě je možno soubor grécismů publikovaných I. Páclovou o několik lexikálních jednotek doplnit (např. *izvesti*⁷ „vápno“, *pevkbъ* „smrk, pochodeň“, *proskumisati* „připravovat obětní dary“), bylo zjištěno, že podíl grécismů v lexémech známých pouze z památek českého původu, je dokonce vyšší než u latinismů (!). Většina těchto výpůjček však byla identifikována jako soubor grécismů zděděných ze staroslověnštiny velkomoravské (jednalo se zejména o specifické deriváty lexémů z oblasti kulturní a křesťanské terminologie); jen malá část slov nás přivádí k úvahám o možném přímém vlivu řečtiny na česká centra csl. vzdělanosti.⁸

K neméně podnětným úvahám vede i zkoumání souboru lexémů, jež se sice objevují v textech převedených zřejmě českými překladateli z latiny, avšak odpovídající ekvivalenty lat.

1 Páclová, I.: K otázce lexikálních grécismů v staroslověnských památkách s latinskou předlohou. In: *Studia paleoslovenica*. Praha 1971, s. 277–284.

2 Páclová, I.: Řecké výpůjčky v českocírkevněslovanských památkách. In: *Paleoslovenica. Sborník oddělení srovnávací slovanské jazykovědy Ústavu jazyků a literatur ČSAV*. Praha 1971, s. 111–123.

3 *Slovník jazyka staroslověnského I–IV*. Hlav. red. J. Kurz, IV. díl Z. Hauptová. Praha 1958–1997. Dále zkracujeme SJS.

4 Páclová, I.: K otázce lexikálních grécismů v staroslověnských památkách s latinskou předlohou. In: *Studia paleoslovenica*. Praha 1971, s. 278n.

5 Ibid., s. 278.

6 Vepřek, M.: Několik poznámek k lexiku českocírkevněslovanských památek. In: *Jazyky v kontaktu/Jazyky v konfliktu a evropský jazykový prostor*. Olomouc 2005, s. 333–336; Vepřek, M.: *Česká redakce církevní slovanštiny z hlediska lexikální analýzy*. Olomouc 2006.

7 Staroslověnské a církevněslovanské lexémy jsou zde i dále transliterovány do latinky podle úzu *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského* (Praha od r. 1989).

8 Vepřek, M.: *Česká redakce církevní slovanštiny z hlediska lexikální analýzy*. Olomouc 2006, s. 76–90.

předloh nevysvětlují motivaci vzniku těchto lexikálních jednotek; tyto se naopak jeví jakoby byly kalky slov řeckých. Ve velké většině se jedná o slovanské složeniny, jimž v lat. originále neodpovídá kompozitum, nýbrž slovo nesložené, případně sousloví. Takovýchto lexémů nacházíme poměrně početné množství zejména ve třech památkách českého původu – v *Besédách sv. Řehoře Velikého*, ve *Druhé staroslověnské legendě o sv. Václavu* a v *Pseudoevangelii Nikodémově*. Např. csl. kompozitum *zъloustrъ* překládá lat. *levis eloquio*, avšak nacházíme odpovídající kompozitum řeckém – *κακόστομος*; dále csl. *лъžевѣрънь* – lat. *falsus fidelis* – řec. *ψευδοδόζος*; csl. *ljutosrъdije* – lat. *crudelitas* – řec. *σκληροκαρδία*.⁹ I v rámci tohoto souboru slov je třeba rozlišit různé typy kompozit.¹⁰ Některá tvoří běžnou součást staroslověnské (stsl.) a csl. slovní zásoby, u jiných je zřejmě třeba počítat s působení jistého „slovotvorného typu“ a nejrůznějších analogií v rámci stsl. a csl. kompozit; tyto případy zřejmě těžko mohou prokazovat hlubší grécizující vliv na českosl. památky a aktivní znalost řečtiny u překladatelů těchto textů. Přesto však je možno identifikovat i třetí skupinu kompozit, kde jsou zahrnuty složeniny neznámé z jiných slovanských památek, často dokonce i hapax legomena.

Výskyt takovýchto neologismů a hapax legomen v památkách přeložených z latiny, jejichž odpovídající slovotvorně-sémantický vzor je možno spatřovat ve slovech řeckých, je prozatím poměrně obtížné vždy uspokojivým způsobem vysvětlit. Lze samozřejmě zvažovat hypotetickou možnost, že autoři csl. textů českého původu se mohli opírat o přímé znalosti řečtiny a řeckých rukopisů; tato hypotéza je však z hlediska kulturně-historického velmi obtížné dokazatelná. Přitom je možno uvést i jiné potenciální výklady sledovaných lexémů, které by případně počítaly s nepřímostí těchto „grécismů“. Slovotvorný prostředek kompozice se ve staroslověnsčině skutečně rozvinul pod vlivem řečtiny (dokonce na rámec jeho předpokládané produktivity v praslovanštině), ale mohl by v případě české csl. patřit pouze ke specifickým zděděným z velkomoravské staroslověnsčiny. Nemůžeme např. vždy beze zbytku vyloučit možnost, že souvislost těchto kompozit s paralelními lexémy řeckými je čistě náhodná. V úvahu je třeba také brát torzovitost dochovaného souboru stsl. a csl. památek a tedy i neúplnost lexika – co když bylo uplatnění některých z dnešního pohledu hapax legomen původně čtenější? Pro finální fázi českosl. písemnictví, kam nejčastěji bývají řazeny právě *Besedy sv. Řehoře Velikého*, *Druhá stsl. legenda o sv. Václavu* a *Pseudoevangelium Nikodémovo*, navíc počítáme s rozšířením kontaktů českých center s jinými slovanskými oblastmi (zejména s Kyjevskou Rusí, ale jsou známy také lexikální a textové paralely s památkami vzniklými v Bulharsku¹¹), uplatnění kompozice podle řeckého modelu mohlo být u českých překladatelů podpořeno právě také na základě těchto kontaktů, a to zejména v druhé polovině 11. století. Můžeme konstatovat, že výskyt výše zmíněných grécismů v csl. památkách českého původu nemusí nutně prokazovat přímý vliv řečtiny.

Zajímavé doklady k hypotéze o znalosti řečtiny u českých vzdělavců v 11. století podal F. V. Mareš. V rámci své deskriptivní analýzy nejrozsáhlejší csl. památky českého původu, tedy *Besed sv. Řehoře Velikého* (dále zkracujeme Bes; jedná se o překlad lat. díla *XL homiliarum in evangelia libri duo*, který je s velkou pravděpodobností produktem sázavské překladatel-

9 Ibid., s. 87.

10 Srov. Páclová, I.: *K otázce lexikálních grécismů v staroslověnských památkách s latinskou předlohou*. In: *Studia paleoslovenica*. Praha 1971, s. 280n.

11 Srov. např. Благова, Э. – Икономова, Ж.: Лексические совпадения Бесед Григория Двоеслова и Второго Жития Вячеслава с лексикой Иоана Экзарха. *Palaeobulgarica* 17/3 (1993), s. 13–26; Bláhová, E.: Ke klasifikaci českokřesťanských slovanských památek. *Slavia* 62 (1993), s. 427–442.

ské školy z druhé poloviny 11. století), objevil několik pozoruhodných grécismů, jež popsal ve zvláštním článku.¹² Tyto lexémy, jimiž se budeme v následujících řádcích zabývat, lze charakterizovat obdobně jako slova uvedená výše – podle F. V. Mareše nelze motivaci jejich užití vysvětlit zněním latinské předlohy Bes a jedná se opět buď o přímé výpůjčky, či slova, která bychom mohli považovat za kalk příslušného výrazu řeckého.

Ze slov přejatých si pozornost zaslouží přídomek sv. Jana Křtitele. Ten je několikrát ve sledované památce uveden v obvyklé, a tedy bezpříznakové stsl. a csl. podobě *prědbteča*, avšak v jednom dokladu se objevuje (jako překlad lat. *praecursor*) grécismus *prodromъ* (řec. *πρόδρομος*). F. V. Mareš našel další doklady tohoto substantiva pouze v mladších csl. památkách, podle jeho názoru tedy překladatel Bes použil tuto výpůjčku, zřejmě ze stylistických důvodů, na základě vlastní znalosti řečtiny. Lexém *prodromъ* je však doložen v *Modlitbě proti ďáblovi*,¹³ jejíž archetyp podle současného stavu bádání pochází z období velkomoravského¹⁴ a jež byla s velkou pravděpodobností v opisech známa i v českém prostředí (může o tom svědčit mimo jiné její rukopisné zachování v *Jaroslavském modlitebním sborníku*, kde se nacházejí i další modlitby českého původu¹⁵). Sledovaný grécismus tedy spíše než o aktivní znalosti řečtiny u překladatele Bes vypovídá o své příslušnosti do archaické lexikální vrstvy, již česká církevní slovanština zdědila ze staroslověňštiny velkomoravské.

Jako překlad lat. *magisterium* je v Bes doloženo stsl. hapax legomenon *didaskalbstvo* (v textu Bes se za totožné slovo lat. originálu objevuje i domácí synonymum *učeníje* – 30. kap., fol. 202aβ, řádek 17¹⁶). Tento evidentní grécismus – výpůjčka z řec. *διδασκαλία* se slovanským sufixem *-bstvo* – není znám ze žádné stsl. ani mladší csl. památky. Protože se v tomto případě nemůžeme opřít o paralelu z jiného textu, pravděpodobnost, že překladatel Bes použil této výpůjčky na základě vlastní znalosti řečtiny, je o něco vyšší. V důsledku neúplného zachování stsl. a csl. lexika může tato hypotéza stěží nabýt absolutní platnosti – nemůžeme např. vyloučit byť jen teoretickou možnost, že se tento grécismus nacházel i v jiných rukopisech, dnes nezachovaných.

Největší pozornost bychom v tomto příspěvku chtěli věnovat substantivu *postavъ*. F. V. Mareš v citovaném článku upozornil, že tento lexém se v Bes používá ve speciálním a odjinud neznámém významu, totiž jako překlad lat. *historia*. Podle jeho názoru překladatel Bes při hledání vhodného ekvivalentu tohoto lat. výrazu (který se nenachází v biblických ani liturgických knihách) využil znalosti řečtiny. Vychází z předpokladu, že autor slovanského převodu Rehořových homilií znal „etymologii“ řeckého substantiva *ἱστορία*, které souvisí se slovesem *ἱστάμαι* s odpovídajícím slov. ekvivalentem *postaviti*; kromě toho se substantivem *postavъ* v mladších csl. památkách překládá řec. *ἱστός* (ve významu „utkaná látka“). Pokud bychom přijali tuto hypotézu, jednalo by se zřejmě o důkaz toho, že překladatel Bes nedisponoval pouze elementárními znalostmi řečtiny.

Jakkoli se Marešův výklad substantiva *postavъ* zdá být přesvědčivým, dovolíme si nyní upozornit na jiné možnosti vysvětlení motivace vzniku tohoto ojedinělého pojmenování. Podejme

12 Mareš, F. V.: Греческий язык в славянских культурных центрах Чехии XI века. *Byzantinoslavica* 24 (1963), s. 247–249.

13 Viz SJS III, s. 394.

14 Konzal, V.: Staroslověnská Modlitba proti ďáblu. *Europa Orientalis* 11/2, 1992, s. 171–231.

15 Vepřek, M.: Církevněslovanské modlitby českého původu. In: *Česká slavistika. Příspěvky k XIV. mezinárodnímu sjezdu slavistů, Ochrid 10.–16. 9. 2008 (Slavia 77, seš. 1–3)*, Praha 2008, s. 221–230.

16 Konzal, V. – Čajka, F.: *Čtyřicet homilií Řehoře Velikého na evangelia v českocírkevněslovanském překladu. Díl druhý, Homilie XXV–XL*. Praha 2006, s. 864.

si nejprve úplný přehled výskytu lexému v textu Bes (český význam, lokace i lat. ekvivalenty jsou uvedeny dle SJS, údaje jsou revidovány podle edice Bes¹⁷), sledovaný výraz nacházíme celkem v desíti dokladech:

- a) ve významu *stavení, stavba*
Bes 1,5bβ 6sq; bez přímého lat. ekvivalentu
- b) ve významu *stav*
Bes 6, 22aα 11sq; lat. *status*
- c) ve významu *historie, příběh(y), čtení*
Bes 26, 168ba 4; lat. *historia*
Bes 32, 227ba 21 sq; lat. *historia*
Bes 22, 145aβ 19 sq; lat. *historia*
Bes 2, 7aα 16; lat. *historia*
Bes 39, 304aα 15; lat. *historia*
Bes 39,305bβ 23; lat. *historia*
Bes 33, 224bβ 9; lat. *textus*
Bes 38, 287aα 15; lat. *textus*

Pro úplnost dodejme, že v textu Bes je doloženo i odvozené adjektivum *postavъnъ*, které v sousloví *slovesa postavъnaja* překládá lat. *verba historiae* (tedy genitiv substantiva *historia*): Bes 22,145aβ 18; *historie* (gen.), *příběhu, čtení* (gen.); lat. *historiae* (gen.).

Jak je z přehledu patrné, substantivum *historia* v lat. předloze Bes u sledovaných csl. lexémů sice převládá, avšak není jejich jedinou lat. paralelou. Povšimněme si nejprve posledních dvou ekvivalentů csl. *postavъ* – lat. *textus*.

Substantivum *postavъ* se v mladších csl. památkách objevuje v různých významech, mimo jiné také ve významu „utkaná látka“ či „tkalcovský stav“.¹⁸ Obdobné paralely nacházíme také ve staré češtině, a to ve významu „osnova“, „pruh utkané tkaniny“, „štůček, svinutý balík dané tkaniny různé délky“.¹⁹ Tato sémantika, jak jsme naznačili výše, skutečně může korespondovat s Marešovou interpretací lexému jako grécismu:

postavъ + *στος* – obojí „tkalcovský stav, osnova, utkaná látka“;²⁰

postavъ + *στορία* – obojí „historie, příběh“.

Vztah csl. *postavъ* a lat. *historia*, který zřejmě Mareš považoval za primární, tomuto modelu neodpovídá, neboť lat. *historia* nemá první význam. Vyjdeme-li však z významů paralely *textus*, docházíme k obdobnému stavu, jako při srovnání s lexémy řeckými. Lat. *textus* je odvozeno od slovesa *texō, texere* s významem „plést, tkát“ (srov. také další deriváty *textum, textile* ²¹). Tedy:

17 Konzal, V.: *Čtyřicet homilií Řehoře Velikého na evangelia v českocírkevněslovanském překladu. Díl první, Homilie I–XXIV*. Praha 2005; Konzal, V. – Čajka, F.: *Čtyřicet homilií Řehoře Velikého na evangelia v českocírkevněslovanském překladu. Díl druhý, Homilie XXV–XL*. Praha 2006.

18 Viz např. Miklošič, F.: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*. Vindobonae 1862–1865, s. 638.

19 *Staročeský slovník III. P–pravý*. Praha 1996, s. 799.

20 Řecký význam srov. Prach, V.: *Řecko-český slovník*. Praha 1942.

21 Vše viz např. Pražák, J. M. – Novotný, F. – Sedláček, J.: *Latinsko-český slovník*. Praha 1948 (šestnácté vydání, přepracoval F. Novotný), s. 1297.

postavъ + *textus*, (srov. i *textum*, *textile*) – obojí „tkanina, utkaná látka“;
postavъ + *textus* – obojí „text, čtení“.

Tento model se zdá dokonce být vhodnější, neboť v případě zvažování vztahu csl. *postavъ* k řeckým paralelám jsme nuceni počítat se dvěma různými řec. formami s různou sémantikou (*ἱστορία*, *ἱστός*), zatímco v případě vztahu k lat. ekvivalentu počítáme v případě obou významů s jedním lat. i csl. lexémem.

Domníváme se tak, že motivaci specifického použití substantiva *postavъ* v Bes ve významech „historie, příběh(y), čtení“ je možno vysvětlit vlivem latiny, a to za předpokladu, že vyjdeme primárně s paralely sledovaného csl. slova s lat. *textus*. Dodejme, že na vztah *postavъ* – *textus* F. V. Mareš v citovaném článku upozornil,²² avšak zřejmě mu ve svém výkladu nepřikládal důležitost.

Existence zbývajících dvou doložených významů csl. *postavъ* v Bes (v přehledu viz body a + b), které s většinovou sémantikou sledovaného substantiva souvisejí jen velmi volně, nás pak může vést k vyslovení ještě jedné hypotézy, při níž nemusíme nutně počítat s jinojazyčným vlivem. Sledovaný lexém je bezpochyby deverbativum od slovesa *postaviti*, a tak i význam substantiva *postavъ* odráží různou sémantiku tohoto fundujícího slovesa (v SJS je doloženo ve významech 1. „postaviti; umístiti; představit, přednésti“; 2. „ustanoviti, určit“²³); snad bychom mohli i uvažovat, že doklady této formy v různých významech (a, b, c) byly použity nezávisle na sobě (možná bychom mohli v některých případech uvažovat i o užití ad hoc). Vzhledem k tomu, že *postavъ* ve významu „historie, příběh(y), čtení“ se často vyskytuje ve spojení označujícími texty či úryvky evangelií, mohli bychom jej tak chápat jako deverbativní substantivum utvořené od slovesa *postaviti* ve významu „ustanoviti, určit“ se sémantickým posunem – „ustanovení, zákon“ > „kanonický text“.

Tuto hypotézu by mohla podporovat i existence dvou slovotvorně příbuzných synonym, a to substantiv *ustavъ* a *ustava*. Obě jsou doložena v podobných významech („historie, příběh, čtení“;²⁴ u substantiva *ustavъ* však máme na mysli pouze jeden z významů doloženého u tohoto polysémního lexému), v tomto případě se jedná o odvozeniny slovesa *ustaviti*. Zvažovali bychom tak obdobný sémantický posun jako u substantiva *postavъ*, lišila by se pouze podoba prefixu ve fundujícím slovese. Ostatně ve sledovaných významech jsou tato slovesa a jejich deriváty prakticky zcela synonymní, srov. např. i další odvozeniny *postavlenije* a *ustavljenije* (obojí s významem „ustanovení“)²⁵.

Není bez zajímavosti, že lexémy *ustavъ* (ve významu „historie, příběh, čtení“) a *ustava* jsou v rámci materiálové báze SJS, která vychází z nejstarších památek, mladších opisů nejstarších stsl. textů a památek českosl., dochovány pouze z Bes a *Druhé stsl. legendy o sv. Václavu*. Tato skutečnost je v souladu s dosavadními zjištěními, které vedou k úvahám o vzniku obou textů v jednom překladatelském okruhu.²⁶

22 Mareš, F. V.: Греческий язык в славянских культурных центрах Чехии XI века. *Byzantinoslavica* 24 (1963), s. 248, v textu pozn. č. 5

23 Viz SJS III, s. 197.

24 Viz SJS IV, s. 684 a 686.

25 SJS III, s. 197n a 686.

26 Vepřek, M.: K lexikální příbuznosti dvou českokírkevněslovanských památek. In: *AUPO. Philologica*, 84, *Studia bohémica*, IX, Olomouc 2004, s. 101–107; Vepřek, M.: *Česká redakce církevní slovanštiny z hlediska lexikální analýzy*. Olomouc 2006. Tam i podrobnější literatura.

Domníváme se tedy, že v užití csl. lexému *postavb* („historie, čtení, příběh“) není nutno jednoznačně hledat vliv řečtiny, jak předpokládal F. V. Mareš. Nabízejí se přinejmenším dvě další hypotézy. Překladatel Bes se mohl inspirovat sémantikou lat. *textus*, které je také doloženo jako jedna z přímých paralel lat. předlohy památky. Nemusíme však nutně počítat s cizojazyčným vlivem – toto substantivum, stejně jako synonymní *ustavb* a *ustava*, lze chápat jako deverbativa ve speciálním významu, a to zřejmě jako projev osobitého tvůrčího přístupu překladatele Bes a zřejmě také *Druhé stsl. legendy o sv. Václavu*.

ZÁVĚRY

Vedle nesporného a bohatě doloženého vlivu latiny bývá v jazyce csl. památek, jež vznikly v Čechách v 10.–11. století, spatřován také vliv řečtiny. Jedná se o především o jevy v rovině lexikální, a to řecké výpůjčky i zvažované kalky. Tento zřejmě těžko zpochybnitelný fakt (zejména v případě lexikálních výpůjček) nelze podle našeho názoru s jistotou přičítat přímému vlivu řečtiny či případné aktivní znalosti řečtiny u tvůrců těchto památek. Soubor grécismů v podobě přejatých slov lze nejčastěji vysvětlit dědictvím z výchozí staroslověnštiny velkomoravské, na niž českocsl. písemnictví přímo navazuje; případně lze také zvažovat (přibližně pro druhou polovinu 11. století) možnost vlivu kontaktů českých center s rozvíjejícím se písemnictvím jiných slovanských oblastí. Konečně je také vždy třeba mít na paměti torzovitost zachovaných textů a neúplnost doloženého csl. a stsl. lexika.

U nečetných, nikoli však zcela ojedinělých lexémů z csl. památek českého původu, které se jeví být kalky podle řeckých modelů (ačkoliv jsou většinou přímými překlady lat. originálů), bychom v případě přijetí hypotézy o přímém grécizujícím vlivu zřejmě byli nuceni počítat s podrobnější znalostí řečtiny v Čechách v 10.–11. století. Avšak ani tyto případy nelze interpretovat výhradně jako grécismy; přinejmenším existence různých výkladů ponechává tuto specifickou problematiku stále otevřenou.

ZNAČENÍ KVANTITY V ŘEČECH NEDĚLNÍCH A SVÁTEČNÍCH TOMÁŠE ZE ŠTÍTNÉHO

BARBORA HANZOVÁ

Rozsáhlý soubor kázání středověkého laického kazatele Tomáše ze Štítného, dnes známý pod názvem *Řeči nedělní a sváteční*, je pro lingvisty vítaným pramenem poznání jazyka konce 14. století a začátku 15. století, též v oblasti staročeské kvantity.

Pokud jde o pramen, jedná se o zachovalý rukopis Národní knihovny v Praze se signaturou XVII C 15, v článku jako ŠtítSvátA, který čítá 254 folií. Z dvoudílného zpracování kázání na celý rok, uspořádaných podle liturgického roku, se dochovala jen zimní část řečí: od adventu po velikonoce včetně. Štítný napsal svůj spis podle vročení roku 1392 a tento dochovaný o málo mladší opis je psán čitelným přehledným písmem ve spřežkovém pravopise s poměrně malým počtem chyb; zapsal jej jediný písař.

Řeči nedělní a sváteční vyšly kompletně dosud jen jednou,¹ a to péčí J. Straky transliterované v roce 1929. Jedná se o precizně zpracované a revidované vydání, které díky transliteraci plně zachovává všechny zvláštnosti textu; s naší problematikou kvantity se Straka vypořádal v úvodní stati upozorněním na její hojnější značení a uvedením několika příkladů.

Pro účely rozboru pramene je relevantní soustavná studie o *Řečech nedělních a svátečních* téhož autora, vycházející v *Listech filologických* v letech 1908–1910, zvláště pak poznámka na s. 39 z roku 1908, kde Straka charakterizuje přínos rukopisu v oblasti kvantity. Staročeskou kvantitou se soustavně zabývá úvaha J. Gebauera, která je součástí Hláskosloví jeho *Historické mluvnice jazyka českého* od s. 586.

Staročeskou kvantitu systematicky popisuje nevydaná monografie M. Nedvědové nazvaná *Kvantita samohlásek ve starší češtině* a uchovaná v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR. Pro její nedostupnost alespoň rámcově shrneme přístup k tématu. Nedvědová vychází z konkrétního dochování zápisu kvantity v pramenech – charakterizuje rukopisy a tisky značící kvantitu, na základě sond dokládá stav dochování zápisu – srovnává procentuálně značenost ve vybraných třinácti památkách, následně značenost kvantity v základových, slovtvorných a tvarotvorných morfech a dále značenost kvantity jednotlivých samohlásek. Stanoví metodický postup pro zjišťování kvantity a hierarchii kritérií pro její rekonstrukci a konečně se

1 Transkribované byly vydány jen ukázky; viz *Lexikon české literatury* 4/I S–T. Transliterované vydání: ze Štítného, T.: *Řeči nedělní a sváteční*, Straka J. (ed.), Praha 1929.

systematicky věnuje popisu kvantity u jmen a adverbií. Podle Nedvědové je v inkriminovaném rukopisu značeno 33,5 procent délek.

Základní charakteristika grafického zápisu samohlásek vypadá následovně:

- a – a: 150r (*fwaaty*)
- á – a: 150r (*zakona*)
- aa: 10r (*naarod*)
- e – e: 150r (*kreww*)
- é – e: 150r (*chleb*)
- ee: 193r (*dobree*)
- ě – ye: 150r (*pamyet*)
- ie: 114v (*ciesta*)
- ije: 151v (*czijelu* – *čelú*, acc. sg.)
- e: 5v (*geste*)
- i – y: 150v (*gyz*)
- i: 55v (*woli* – *vóli*, acc. sg.)
- ij: 220v (*wijnw* – *vinu*, acc. sg.)
- í – ij: 150r (*wijno*)
- y: 1r (*przyczyna*)
- ii: 36v (*zapominagi/ic*)
- ie – ije: 150r (*podobienstwiję*)
- ye: 150v (*znamenye*)
- o – o: 150v (*bozij*)
- ó – o: 1r (*wole*)
- u – u: 150v (*duchownye*)
- v: 150r (*obvww*)
- ú – u: 151v (*przysztupij*)
- v: 1r (*newstawnost*)
- vv: 67r (*almuznww*)
- y – y: 150v (*wykupen*)
- ý – y: 150v (*kazdy*)

Jak je z přehledu patrné, kvantita se značí reduplikací příslušné samohlásky, děje se tak v linii textu, případně nadepsáním druhé samohlásky nad řádku. Je třeba podotknout, že se v textu nepravidelně vyskytují další znaménka, tečky a dále vlasové čárky. Úlohou těchto vlasových čárek však není označení kvantity, nýbrž optické zdůraznění písmene, tedy zastávají funkci dnešní tečky nad měkkým *i*.

Písařův zápis je rozkolísaný, například ani v rámci jediné lexikální jednotky nepanuje shoda; substantivum *cěsta* je psáno jako *czieſta*, *czijeſta* i *czyeſta*, *oblíbowanie* psáno *oblijbrowanie* i *oblybowanie*, participium *otevřena* jako *otewrzyena* i *otewrzijena* atd. Též v koncovkách několika-násobných větných členů se vyskytuje různý zápis a nelze předpokládat, že by mezi nimi písař naznačoval jazykový rozdíl, například 98v *Ó, kakt' težce pysni, hrdi podlé světa trpi hrdého protiv sobě!* psáno *O kakt tiezzcze pyſſny hrdij podle ſwyeta trpij hrdeho protyw ſoby*, nebo 132r *nečisti jsme, slepi, hubeni, ohavni* psáno *neczyſti gſme, ſlepy, hubenij, ohavny*.

Při transkripci jsme postupovali ve shodě s platnými směrnici pro transkripci rukopisů s vědomím dvou hlavních předpokladů, že se „zásadně nenormalizuje hlásková stránka jazyka a neodstraňuje hláskové kolísání, neodstraňují se zvláštnosti jazykové, ať už dobové, nebo nářeční, popřípadě takové, jež za ty nebo ony mohou být považovány“ a že „u každého jednotlivého jevu je třeba pečlivě uvážit, jde-li o záležitost grafickou, či jazykovou, tj. hláskovou (zvukovou) nebo mluvnickou“.²

U neznačených délek byla tendence volit běžnou variantu, tedy i dlouhou, např. u adv. *pravě* s variantou *právě* je dána přednost dlouhé variantě, protože krátký tvar je pozdní; u značených délek byla dána přednost delší variantě. Z transkripce tedy nelze jednoznačně říci, zda byl zápis přes reduplikovou hlásku, či jde o běžnou variantu.

Během stanovení zásad transkripce pro ŠtítSvátA jsme stáli před důležitým rozhodnutím, vyplývajícím z výskytu nezanedbatelného počtu reduplikace samohlásek mimo běžný úzus, např. *ciesta, vína, ráda, zráda, závina, posuobce, úm, líbost, pílnost, mistr, obličej, obied, čtice, čistý, líby, tichý, pílňý, šestý, sedmý, opěté*, též v následujících tvarech 199v *moci* psáno *moczij* (lok. sg. *moc*), 218v *škody* psáno *škodij* (gen. sg. *škoda*), 85r *těše* (3. sg. přez. *tesati*), 85r *zastála* psáno *zaftaala* (3. sg. pf. *zastati*), 247r *právi* psáno *praarwi* (1. sg. přez. *praviti*).

Oporou nám nemůže být rukopis strahovské knihovny v Praze se sign. D G III 13, tzv. Štít-SvátB, který je podle Straky přímým opisem díla, protože měl odlišný způsob zápisu vlivem přepisovače (kombinaci sprežkového a diakritického).

Zavrhlí jsme variantu značit veškerou reduplikaci jako znak kvantity a vycházíme z kritérií stanovených M. Nedvědou³ a ze závěrů Gebauerových, který postupoval též kriticky. Gebauer text důkladně prostudoval, je si vědom zvláštností tohoto rukopisu. Považuje značení kvantity za náležité ve chvíli, kdy nachází oporu jevu též v jiných rukopisech, např. zcela konkrétně: při charakteristice tvarů participia *-nt prosě* hovoří o odchylce v případě sg. mask. (neutr.), jestliže je koncovka zdložená; vedle Štítného uvádí další prameny.⁴ Ovšem v charakteristice sing. dat. lok. vzoru *ryba* píše o nesprávném dloužení koncovky; doklady má totiž pouze u Štítného.⁵

2 Daňhelka, J.: Směrnice pro vydávání starších českých textů. In: *Husitský Tábor* 8, 1985, s. 294.

3 1) vycházet při rekonstrukci kvantity v starší češtině především z doložených vývojových faktů historické češtiny, tj. uplatňovat

a) kritérium doloženosti konkrétního kvantitativního jevu i v jiné nebo v jiných stč. písemných památkách vlastního sledovaného období (tj. do r. 1500)

b) kritérium systémovosti, tj. doloženosti označené (popř. důsledně neoznačované) kvantity u jiných konkrétních reprezentantů téhož slovtvorného typu v téže památce nebo v jiných památkách tohoto sledovaného období

c) kritérium doloženosti daného jevu (opět ve smyslu kombinace obojího zřetele uvedeného sub a) i sub b)) v písemných památkách 16. stol., popř. i pozdějšího období historického vývoje češtiny

d) kritérium kontinuity daného jevu v nové spisovné češtině

e) kritérium výskytu paralelního jevu v českých a moravských nářečích

2) doplňovat tato svědectví konfrontací s kvantitativními, intonačními a přízvukovými poměry v ostatních slovanských jazycích, tj. uplatňovat kritérium navazování stč. stavu na jevy předhistorické (v podstatě s omezením na slova základní, popř. na primární derivace z hlediska psl.)

3) u slov cizího původu případně konfrontovat konkrétní jevy se zjištělou výslovností cizího (event. zprostředkujícího) jazyka, tj. uplatňovat kritérium navazování stč. stavu na cizí normu výslovnosti.

4 Gebauer, J.: Historická mluvnice jazyka českého. Díl 3, Tvarosloví. 2. *Časování*, Praha 1958, s. 308.

5 Gebauer, J.: Historická mluvnice jazyka českého. Díl 3, Tvarosloví. 1. *Sklonování*, Praha 1960, s. 176.

Věnujme nyní pozornost několika případům. V rukopisu se poměrně často objevuje zápis složených tvarů adjektiv s prodlouženou první slabikou, jmenovitě u adjektiva *čistý, tichý, pilný* atd. Podrobně nyní prozkoumáme frekventované adjektivum *čistý*.

Podle jazykových zákonitostí, vztahujících se k adjektivům tohoto typu, jak se shrnuje Gebauer,⁶ platí fakt, že adjektiva v tvarech jmenných prodlužují slabiku, která je před koncovkou pádovou a která je ve sklonění složeném krátká. Mezi příklady uvádí právě dvojici *čistý–číst*. (Odvozeniny se zdloženou samohláskou jsou pak tvořeny od jmenného tvaru adjektiva.)

Dochování v rámci rukopisu naznačí následující průzkum: Na 150 foliích textu byly vyhledány všechny zápisy prokazatelně složeného adjektiva *čistý* (též *nečistý*). Výsledek je takový, že bylo nalezeno 7 zápisů přes *ij*, jmenovitě jde o tyto doklady: 4r *czijftaa myloft*, 8v *myloft czijftaa*, 12r *czijfta duffe*, 12v *hlaf czijfty*, 16r *swyedomije czijftee*, 135v *czijfty duch*, 135v *czijfteho duchu*, a skoro třináctkrát více zápisů přes *y*, například: 10r *czyftee ryby*, 12v *czyfte modlitwy*, 16v *czyfte srdce*. Tento závěr přivedl též Gebauer a závěru, že existuje dvojí varianta složeného tvaru tohoto adjektiva – krátká a dlouhá; tak ji uvádí ve *Slovníku staročeském* a uvádí pouze doklady z tohoto rukopisu.

Shledáváme však dvě nesrovnalosti. První z nich je charakteristika písařova zápisu; krátké *i* je nezdědká psáno přes *ij*, a můžeme přidat další doklady: 1r *jiném* psáno *gijnem*, 133v *listie* psáno *lijftije*, 149r *velikých* psáno *welijkych*. Zápis samohlásek *i* a *í* se překrývá. Písař na některých místech zapisuje krátké *i* reduplikací, jde tedy o pouhou grafickou záležitost. To potvrzuje i Nedvědová⁷, která píše, že zápis přes *ij* se obecně mohl uplatňovat kvůli grafickému zvýraznění.

Druhou nesrovnalostí jsou chybějící doklady podle kritérií M. Nedvědové⁸. Proberme relevantní kritéria: kritérium doloženosti – avšak podle lístkových databází⁹ není jinde dochováno průkazné zdložení samohlásky.¹⁰ Dále kritérium systémovosti – doložení kvantity u celého slovo tvorného typu – ale opět nejsou doklady téhož slovo tvorného typu pro dlouhé varianty adjektiv jako je *pilný, malý* či *starý*, atd. Dále kontinuita jevu v současné češtině, která se nepotvrdila a ani výskyt paralelního jevu v nářečích se pomocí *Českého jazykového atlasu* nepotvrdil a nebyla shledána shoda v ostatních slovanských jazycích, které u hesla *čistý* zmiňuje *Etymologický slovník* Machkův.

Není tedy žádný jiný argument pro existenci varianty adjektiva *čistý* s dlouhou první slabikou. Nejsou dochovány rukopisné Gebauerovy poznámky k prvním dílům slovníku, takže nemáme povědomí o přešetření jevu, avšak při zpracování hesla *nečistý* již dlouhou variantu nezařazuje, i když užívá ze ŠtítSvátA doklad s reduplikací. V tom je tedy přece jen oporou pro tvrzení o absenci dlouhého tvaru.

Obdobně u zápisu *ije* může jít často pouze o grafickou záležitost, vyjadřující *ě*, protože existuje řada dokladů: 20v *tém* psáno *tijem* (dat. pl. *ten*), 23v *něšli* psáno *nijefly*, 114r *věda* psáno *wijeda* (part. *věděti*), 151v *čělu* psáno *czijelu* (acc. sg.), 228r *potřebě* psáno *potrzebije* (abl. sg. *potřeby*). Z toho následně vyplývá, že i substantiva *čěsta, rozčestí*, psaná *cijesta, rozczijestij* a nepodložená jiným prokazatelným dokladem, lze přepsat s krátkým jať.

6 Gebauer, J.: *Skloňování*, s. 282.

7 Nedvědová, M.: *Kvantita...*, s. 6.

8 Nedvědová, M.: *Kvantita...*, s. 11.

9 Jedná se o kartotéky oddělení vývoje jazyka AV ČR, konkrétně Gebauerova excerpce a tzv. Staročeská databáze.

10 Pět dokladů ze slovníku Klementinského není průkazných, protože zde uplatněné čárky kvantitu neznají.

Pokud jde o reduplikace ostatních samohlásek *a, e, o, u*, zmíníme pro příklad několik spor-
ných tvarů s kritérii, která podporují existenci kvantity.

Kritérium systémovosti odůvodňuje kvantitu u substantiv *závina*, a *útajnost*. Podle Ge-
bauera bývá předložka zdĺoužena v mnohých složeninách: *nápad, dómysl, pŕievoz* atd.¹¹ Sub-
stantivum *závina* se podle Gebauerovy lístkové excerpce dochovalo pouze v několika dílech
připisovaných Tomáši ze Štítného, navíc je jeden doklad z tzv. Březnického rukopisu *Gest*
Romanorum. V *Řečech nedělních a svátečních* je užito devatenáctkrát, z toho dvakrát zapsáno
pomocí reduplikace *a*: 6v *zaawynye*, 72r *zaawynv*; v jiných rukopisech tak opět není.

Adjektivum *utajný* je v ŠtítSvátA zastoupeno devíti výskyty, pouze v jednom případně a to
v odvozeném substantivu *útajnost* zapsal písař předponu reduplikací: 153v *vutajnost*. Heslo
zpracovává Alena M. Černá v rámci *Elektronického slovníku staré češtiny* také s poznámkou, že
délka předpony je nejistá, protože je heslo doloženo pouze u Tomáše ze Štítného.¹² Jde tedy
opět o málo dokladů, které by svědčily o délce, ale jsou podloženy, je nutno je v rámci edice
reflektovat.

Kritérium systémovosti podle Straky splňuje též kvantita substantiva *působce*, které je
zde zapsáno celkem čtyřikrát, z toho dvakrát přes *vo* nebo *uo* na druhé slabice: 46r *pořvobce*,
212r *pořuobce*. Patří do skupiny substantiv, která mají slabiku kořenovou z pravidla dlouhou,
např. *rádce, vůdce*.

Kritérium doloženosti paralelního jevu v nářečí také podporuje existenci délek např. v čís-
lovkách *šestý, sedmý*, např. v chodském nářečí je doložen tvar *sídmej*.¹³ Opět je reduplikace
samohlásky, která by odkazovala na značení kvantity, přítomna spíše ojediněle: u číslovky *šestý*
a *sedmý* pouze jedenkrát: (158v *šeeſtee*, 202r *šeedmee*) oproti sedmnácti respektive osmnácti do-
kladům bez reduplikace.

U některých reduplikací, např. *úm* psáno *vum* se zatím opora pro význam kvantity nenašla.

Všechny tyto zvláštnosti jsou v edici reflektovány, avšak vždy s poznámkou, že se jedná spíše
o ojedinělé zápisy, které těžko nacházejí oporu v dostupných soudobých památkách, památ-
kách novějších a též v jazykovém systému.

*Príspevok vznikl za finanční podpory projektu MŠMT č. LC 546 „Výzkumné centrum vývoje
staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav)“.*

Barbora Hanzová

odborné zaměření – staročeština a starší česká literatura, edice textu

Oddělení vývoje jazyka

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

<hanzova@ujc.cas.cz>

11 Gebauer, J.: *Hláskosloví*, s. 598.

12 *Elektronický slovník staré češtiny*. Verze 0.6.4. [citováno ze dne 25. 9. 2009]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro
jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

13 Gebauer J.: *Hláskosloví*, 607n.

K FILOLOGICKÝM MARGINÁLIÍM V ČESKÝCH BIBLICKÝCH HUMANISTICKÝCH TISCÍCH 16. STOLETÍ (SE ZAMĚŘENÍM NA TZV. ŠTEFANOVU POSTILU)

ROBERT DITTMANN

0. *Filologickými margináliemi* myslím pro účely tohoto příspěvku poznámky na okraji (případně, u Kralických, i v dolní části strany), které dodávají synonymní čtení v nejširším slova smyslu (tj. včetně parciální synonymie) nebo alternativní čtení (na základě textové kritiky, předchozí tradice, cizojazyčných předloh apod.) včetně textových dodatků či upřesnění.

S rozvojem opisování biblických textů začínají biblický text v procesu tradice doprovázet glosy. Marginální a interlineární glosy bývají pak někdy mechanicky přejaty do dalšího opisu, máme to dobře doloženo mj. také z první redakce staročeského překladu bible. Ve středověku vznikaly i ustálené soubory glos (tzv. *Glossa ordinaria*). Rozvoj biblických glos před 16. st. je spjat s pokračující diverzifikací biblického textu ve středověku a také s pronikáním vernakulárních jazyků. Na glosy navazují v 16. st. poznámky v biblických tiscích, jednou z jejich funkcí je podat filologický komentář formou uvedení synonyma nebo jiného překladu téhož místa, případně i s odkazem na blíže málokdy specifikované autority (v českých tiscích zejména formou *Jini*).¹

Zkoumané překlady a jejich zkratky:² **Benátská bible** (1506) = Biblij Česká W Benátkách tísťená. Vědecká knihovna v Olomouci (dále VKOL), signatura II 32058. Knihopis 1097. **BHS** = *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Cit. dle *BibleWorks*.³ **Biblia Tigurina** = BIBLIA | SACROSANCTA | TESTA=|měti Veteris & Noui... VKOL III 8. **Biblia Vatabli** (1545) = BIBLIA | Quid in hac editione præstitum sit, vide in ea quam... Moravská zemská knihovna ST1-0050.186; VKOL 90. **ČEP** = *Český ekumenický překlad*. Cit. dle *Theophilus*.⁴ **Červenkův žaltář** (1562) = Žaltář Swatýho Dawida, Proroka, a Krále welikýho... VKOL 32.676. Knihopis 17555. **K1613** = KRALICKÁ BIBLE 1613. VKOL II 32.073. Knihopis 1110. **K6** = KRALICKÁ ŠESTIDÍLKA 1579-1593/4. VKOL II 32.377. Knihopis 1107. **Lutherův**

1 Transkripce českých textů vychází zejména ze zásad J. Vintra o přepisu barokních textů, viz Vintr, J.: Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické*, 121, 1998, s. 341–346. Zachovávám však velká písmena a interpunkci podle předloh. Psaní *in continuo* u předložek a následujících slov nezachovávám.

2 Názvy zkracuji, upřednostňuji standardní knihovědný záznam (u českých tisků z <http://www.knihopis.org>, 30. 4. 2009).

3 *BibleWorks 7.0.012g*. 2006. Fonty: BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek] Postscript® Type 1 and TrueTypeT fonts Copyright © 1994–2006 BibleWorks, LLC. All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission and are from BibleWorks, software for Biblical exegesis and research. I ask others to comply with displaying and preserving the copyright, if they also distribute any derived publications. Děkuji doc. P. Chalupovi z CMTF UP za umožnění přístupu.

4 *Theophilus 3.1.6*. 1997–2004. Program volně dostupný na Internetu. Viz <www.theophilus.sk>. 30. 4. 2009.

překlad 1545 (nerevidovaný). Cit. dle *BibleWorks*. **Melantrich 1556/7** = Biblij Česká. VKOL III 32.296. Knihopis 1102. **Münster** = ...HEBRAICA BIBLIA | LATINA PLANEQVE NOVA SEBAST. MVNSTERI... BASILEÆ | 1534 [druhý díl 1535]. VKOL II 261. **Optátův-Gzelův NZ 1533** = NOWY TESTAMENT WSSECEK GIZ NEYPOSLEZE A PILNIE OD ERAZMA ROTEROdámského přehlédnutý... VKOL 32.197. Knihopis 17099. **Pagninus** = BIBLIA | SACRA IVXTA | GERMANAM HEBRAICI | idiomatis proprietatem... VKOL II 82. **Polyglota antverpská** = BIBLIA SACRA | HEBRAICE | CHALDAICE | GRÆCE, & | LATINE... VKOL III 2/1 až 2/8. **Pražská bible 1488** = cit. dle Městská knihovna v Praze, sign. H 417. Cit. dle www.manuscriptorium.com, 8. 5. 2009. Knihopis I, 2. **Severýn 1529** = Biblij Česka W starem miestije Prazskem wytissstiena: Cum gratia. et Priuilegio Regiae Maiestatis. VKOL III 32051. Knihopis 1098. **Severýn 1537** = Biblij Česka. W starem miestije Prazkem Wytissstiena. Leta Panie. Tisycyho | Pietisteho. XXXVII. VKOL III 32053 a III 640.070. Knihopis 1099. **Stephanus 1556/7** = BIBLIA | Vtriusque Testamenti. | DE QVORVM NOVA INTERPRETATIONE ET CO-|piossissimis in eam annotationibus lege quam in limine operis habes epistolam. | OLIVA ROB. STEPHANI. | M. D. LVII. Moravská zemská knihovna, sign. ST4-0050.151,Vet.; ST4-0050.151,Nov. **Štefanova pos-tila** = Výklad Řeč Božjch kteréž we dny Nedělnj a swátečnj w shromážděnjch Křesťanských, od učitelůw Gednoty Bratrské / obecně předkládány býwagi. ANNO CHRISTI MDLXXV. Knihovna Národního muzea, sign. 35.C.1; Národní knihovna, sign. 54.E.5421. Knihopis 15953. **TREMELLIUS-JUNIUS** (3. vyd.) = Testamenti Veteris | BIBLIA | SACRA, SIVE | LIBRI CANONICI | PRISCÆ JUDÆORUM ECCLE-|SIÆ A DEO TRADITI... M. D CII. VKOL 65. **TWOT** = HARRIS, R. L., et al. (vyd.) *The Theological Wordbook of the Old Testament*. Chicago 1980. Cit. dle *BibleWorks*. **Vg** = Vulgata Clementina – cit. dle *Vulsearch*.⁵ **Zkratky biblických knih** užívám dle ČEP.

1. V české tištěné biblické tradici 16. st. má z perspektivy marginálií důležité iniciační postavení Klaudyánův NZ 1518 a zejména Lukášův NZ 1525, který zavádí in margine variantní čtení. Méně okrajových poznámek má plzeňský Pekkův NZ 1527.⁶ Velmi hojná jsou ovšem variantní čtení v první Severýnově bibli 1529. Tyto marginální poznámky podle Kyase⁷ podávají přesnější překlad, obsahují vysunuté archaismy (i tvaroslovné), méně přesné starší překlady, zmírňují starší drastičnost (Mt 9,20 *svů nemoc měla*, marg. *krvotok měla*, Vg *sanguinis fluxum patiebatur*), ale na okraj také pronikají cizí slova, zejména germanismy (např. *maštaléri*, *špeběře*, *ryňk* aj.).

2. Ve třicátých letech 16. st. se na české území dostávají impulzy reformačního humanismu i v oblasti biblických překladů. Prvním a závažným počinem na tomto poli je Optátův-Gzelův NZ 1533. Filologické marginálie v tomto NZ 1533 jsou, jak ukázal Kyas,⁸ trojího druhu: dodávají výraz lidové mluvy (např. Mt 9,17 *nádoby staré – šlejchy*), zpřesňují překlad nebo podávají výklad (např. Mt 16,18 *Petr – Skalník*; Mt 26,36 *Getsemane – údolí tučnosti*). Právě tyto poznatky jsou pro nás velmi důležité: vezmeme-li totiž v úvahu, že také v Severýnově bibli 1529 se v margináliích mj. objevují germanismy (zřejmě jako výrazy lidového, hovorového jazyka) i odsunuté archaismy a platí to i pro některé marginálie Šestidílký (Michálek), docházíme

⁵ *Vulsearch* 4.1.6. 2000–2007. Program volně dostupný na Internetu. Viz <www.vulsearch.sf.net>. 30. 4. 2009.

⁶ Kyas, V.: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha 1997, s. 134, 138–139.

⁷ Kyas, V.: *Snaba o zlidovění českého biblického jazyka v 16. století*. Brno 1950 (nepublikovaná dizertace), s. 46–48. Dnes v Ústřední knihovně FF MU Brno.

⁸ Tamtéž, s. 128–129.

k předpokladu, že konstituující se tradice filologických marginálií v českých biblických tiscích 16. st. sloužila také ke stylové diferenciaci, jak na to později poukázal u Svatováclavské bible J. Vintr.

3. Dalším významným biblickým tiskem je druhá Severýnova bible 1537. Kyas⁹ sice píše, že tato bible „[n]euvádí již čtení na okraji“, ale to je třeba opravit. Na začátku bible, v knize Gn, se totiž několik důležitých marginálních čtení vyskytuje. Nebyly dosud jazykově vůbec zhodnoceny, přitom je zřejmé, že podávají významné svědectví o textověkritické práci upravovatele/ů. Tak např. Gn 2,6 zní v této bibli *Ale studnice prýštila se z země / smáčejíci všecku po vrchu zemi* (Vg *sed fons ascendebat e terra, irrigans universam superficiem terrae*), marginálie dodává: *V Židovském stojí / že mha vcházela / a svažovala všicku po vrchu zemi*.¹⁰ To je skutečně bližší hebrejskému textu, neboť ten nemá ekvivalent lat. *fons*, nýbrž מַיִם = „míst“ (= mlha; sr. TWOT; Lutherův nerevidovaný překlad 1545 čte *ein Nebel*). U Gn 2,12, kde je v textu *Bdelium* (Vg *bdellium*), je přidána marginálie, dokumentující dokonce několikery výklad místa: *Bdelium / Židé vykládají Křištal / jiní Perlu / někteří Karbunkul / a mnozí že jest strom Indský*.¹¹ V Gn 38,5 čteme *kteřéhožto porodiťši roditi více přestala* za vulgátní *quo nato, parere ultra cessavit* (tak Vg). Ale marginálie dodává čtení nevulgátní: *Jiní vykládají. A on tehdaž byl v Chozie / Když ona toho porodila*.¹² Takto čte skutečně hebrejská tradice, srov. BHS יהיה בקיב בלרתה ארה – ČEP *Bylo to v Kezibu, kde jej porodila*. Tyto textověkritické marginálie zasahují i propriální sféru (výklady hebrejských jmen se těšily relativně velké popularitě za středověku): Gn 22,2 překládá Severýn 1537: *jdi do země vidění* (Vg *vade in terram visionis*), ale marginálie dodává i transkripci hebrejského toponyma: *Moria / židovsky vidění / To jest Místo na kterémž Šalomún chrám stavěl / slove Vidění / že tu buoh obzvláště k modlícím se patřil*.¹³ Jakož Šalomún v své p[ro]zbě žádal...¹⁴ Ke jménu *Jáko*b v Gn 27,36 je přidána marginálie vysvětlující etymologii tohoto jména: *Jáko*b *vykládá se poslapávající / a voklamávající*.¹⁵ Znamenává / že věrní / svět / tělo / dabra / hřích i smrt / skrze pána Krysta potlačí.¹⁶ V Gn 41,45 je překlad *nazval ho jazykem Egypťským Spasitelem světa* (Vg *vocavit eum, lingua aegyptiaca, Salvatore mundi*) – marg. *Jinde: Spytatelem skrytých věcí*. Srov. Pagninův latinský překlad, který ke znění *Saphnath Pahaneach* v závorce dodává: *vir cui abscondita revelata sunt: Vel absconditorum expositor* (Pražská bible 1488, Benátská bible 1506, Severýn 1529: *spasitelem světa*.) Severýnovou biblí 1537 k nám pronikl biblický humanismus v oblasti Starého zákona. Dokládají to textové dodatky a vynechávky, signalizované na začátku SZ v této bibli, ale i marginálie.

4. Vynechávám bratrskou tradici na ose Červenkův žaltář (i zde jsou filologické alternativy, ale jsou včleněny přímo do textu), Blahoslavův NZ 1564 a NZ1568, kralický Žaltář 1579 (a 1581), Šestidílka a další kralická vydání, jejichž margináliím je třeba věnovat samostatné studie. Jen na okraj ještě dodávám poznámku o Kralické bibli 1613, která přesahuje hranici 16. st.: *Není pravda, jak se traduje*,¹⁵ že jde o vydání bez poznámek. I kdybychom odhlédli

9 Kyas, V.: *Snaha o zlidovění českého biblického jazyka v 16. století*. Brno 1950 (nepublikovaná dizertace), s. 135.

10 V tisku chybný záznam kvantity: *V Židovském stojí / že mha vcházela / a svažovala všicku po vrchu zemi*.

11 Opět častý chybný záznam kvantity: *Bdelium / Židé vykládají Křištal / jiní Perlu / někteří Karbunkul / a mnozí že jest strom Indský*.

12 Kvantita není důsledně zaznamenávána: *Jiní vykládají. A on tehdaž...*

13 Kvantita není značena důsledně: *Moria / židovsky vidění / To jest Místo na kterémž Šalomún chrám stavěl / slove Vidění / že tu buoh obzvláště k modlícím se patřil Jakož Šalomún v své p[ro]zbě žádal...*

14 Kvantita není důsledně značena: *Jáko*b *vykládá se poslapávající / a voklamávající Znamenava / že věrní / svět / tělo / dabra / hřích i smrt / skrze pána Krysta potlačí*.

15 Např. Kyas, V. *Česká bible...*, s. 190. Na kapitole se podíleli J. Pečírková, M. Bohatcová, D. Šlosar a E. Michálek.

od konkordancií a poznámek různým způsobem sumarizujících obsah, vyskytují se v této bibli i marginálie dodávající upřesnění, textovou variantu, interpretaci apod. Tak např. k Iz 56,12 je k textu *Podte naberu vína* marginálie *Jiný říká*; k Iz 57,6 *j[es]t díl tvůj* marg. *ó nevěstko*; k Iz 63,11 *na Mojžíše* marg. *říkaje*; Ez 7,7 *Přichází to jitro na tebe* (marg. *t. brzká pomsta*); Ez 7,7 *a ne hlas rozléhající se po horách* (marg. *vesselosti*); Ez 8,3 *k vrátům brány vnitřní* (marg. *siňce*); Ez 8,5 *ta modla horlení* (marg.: *t. horlení vzbuzující*); Jr 2,18 *vodu řeky* (marg. *Eufratu*); Jr 11,18 k textu *ukázal si mi předsevzetí* marg. *ó Bože*; Jr 11,19 k textu *rady skládali*; *Zkazme strom* marg. *říkající* atd. Blíže jen ke dvěma těmito margináliím, a sice Jr 2,18.11,19 – obě marginálie jsou obsaženy už v Šestidílce jako menším písmem odlišené dodatky přímo v textu a obě mají také oporu v Tremelliově-Juniově překladu (srovnávám s 3. vyd.).¹⁶ Také další dodatky, např. v Jr 7,29 (K1613 *dcero Sionská*), Iz 57,6 (K1613 *ó nevěstko* – K6 bez vyznačené délky: *o Nevěstko*), jsou obsaženy v Šestidílce už přímo v textu. Zdá se však, že primárním cílem marginálií v K1613 je ulehčit recipientovi porozumění, neboť jsou doplněny např. *propria*, zatímco v textu je prominální reference.

5. V tzv. Štefanově postile (1575) je jisté množství filologických marginálií k biblickým perikopám (nejvíce marginálií vůbec představují konkordance. Je možno si položit mj. tyto otázky:

5.1 Jaké povahy jsou tyto filologické marginálie? Plní několik funkcí: dodávají (1) textověkritická různočtení, (2) obšírnější vysvětlení, (3) doslovnější překlad, (4) synonymní varianty v širokém smyslu. Hranice mezi skupinou (1) a (4), případně i (3) nejsou však vždy zřetelné a bez detailního srovnání se všemi možnými předlohami je třeba rozdělení marginálií do těchto skupin považovat za prozatímní.

5.2 U kterých perikop se vyskytují? Zkoumaný exemplář Knihovny Národního muzea se nezachoval celý, obsahuje přes 80 marginálií, z nich je nejvíce u žaltářních perikop (přes 20), dále následují Iz (přes 15) a Ez (přes 10). Tyto počty jsou ale jen orientační.¹⁷ Dále jsou doloženy např. u perikop z Gn, Ex, Jb, Jr, Sf, Oz, Jl.

5.3 Prozrazují textověkritický zřetel (jako uvádění textových variant, odlišného překladu vzhledem k jiné textové tradici apod.)? Odpověď je kladná. Tento zřetel se projevuje ve dvou oblastech: jednak v margináliích uvozených *Jiní* (*J.*), případně bez tohoto uvození, a jednak v odkazech na autority. Pokud jde o první oblast, tak např. v Iz 5,7 čte Štefanova postila *a aj nátisk* – marg.: *Jiní, rána*¹⁸ *malomocenství. jiní, spiknutí* – Šestidílka *a aj nátisk* (marg.: *J. rána, malomocenství. t. piknutí*). Vulgátní tradice zde má *nepravost* – Vg *iniquitas*. Hebrejský text čte v BHS צַדִּיקִים = „outpouring (of blood), bloodshed“ (TWOT), tedy (*krve*)*prolití*. Lutherův překlad 1545 překládá *Schinderei* „utiskování, utlačování“; ČEP *bezpráví*. Štefanův *nátisk* odpovídá dobře např. Münsterovu *oppressio*. Štefanově alternativě *rána malomocenství* přesně odpovídá překlad latinského vydání Stephanova 1556/7: *plaga leprae*; „rána“ má i Castellio (*ictus*) a Montanus v Polyglotě antverpské (*vulnus*), případně též Pagninus (*plaga* – to je ovšem nejednoznačné). Štefanovu *spiknutí* odpovídá právě překlad *plaga* (má též význam „léčka, úklady“). V Ž 78,25 čteme ve Štefanově postile *Chléb Andělský* (marg.: *udatných / silných*) – Šestidílka *Chléb mocných* (marg.: *velikomocných. t. nebyl to nějaký obecný chléb... / marg. pak do-*

16 Tato opora však neplatí u všech marginálií!

17 Přesný počet bude možno stanovit prozkoumáním nedefektních exemplářů z Národní knihovny ČR.

18 Poslední písmeno je nečitelné, srov. K6 marg.

dává další různocnění).¹⁹ Vulgátní tradice má ve Vg *Panem angelorum* (Melantrich 1556/7 *Chléb Anjelský*). Hebrejský text zde má v BHS adjektivum אֲבִיר „mocný“, srov. též Montanus v Polyglotě antverpské a Pagninus: *Panem fortium*. Štefanova marginálie tedy jasně odkazuje na čtení hebrejské tradice. Překlad *silných* mají běžně humanistické latinské edice, např. Biblia Tigurina (*Panem fortium*; též Biblia Vatabli), Stephanus 1556/7 (*Panem fortium*), Münster (*Panem magnificorum*).

Pokud jde o druhou oblast, odkazy na autority, i zde je možné uvést nemalý počet příkladů: *Chrysostomus* (s. 9),²⁰ *Ignatius* (s. 45), *Augustinus* (např. s. 320, 796; více spisů, mj. *De cognitione verae vitae* /s. 906/, *De spiritu et anima* /s. 907/, *De fide ad Petrum* /s. 907/, Augustinovi připisovaný spis *De vera et falsa paenitentia* /s. 906/), *Gregorius* (s. 400), *Eusebius* (s. 597), *Hieronymus* (*Super Matthaeum*) /s. 688/ aj.

Četnější jsou pak odkazy ve vlastních kázáních, ale ty si zaslouží zvláštní pozornost. Uvedu jen, že se v nich vyskytují odkazy jako *Nazianzenus* (s. 8), *Chrysostomus* (s. 19) // *Chrisostom* (s. 68), *Theodoretus* (s. 27),²¹ *Ambrož* (s. 93), spis *O pravdě a pravé jistotě Božího spasení* (s. 298), *Ambrosius*, *Tertullianus*, *Plinius*, *Cyprianus*, *Augustinus* (jinde *Augustýn*), *Eusebius*, *Erasmus* a jeho *Parafráze*, *Luther*, *Melanchthon*, *Maier*, *Calvinus*, *Hemingius*, *Sarcerius*, *W. Musculus*, *Hyperius* a jeho *Katechismus* (vše s. 539), *Jeroným* (s. 688), *Luter* (s. 798), *Wiglef*, *Jan Milič*, *M. Matěj Parížský* [= Matěj z Janova], *M. Jan Hus*, *M. Jeroným*, *M. Jakoubek*, *M. Jan z Rokycan*, *M. Příbram*, *M. Křišťan*, *Kněz Jan Premostratský*, *D. M. Luter s pomocníky* (vše s. 814) atd. a kromě toho se vyskytují i latinské citáty bez odkazu na autoritu, případně odkazy s méně určitou referencí jako *onen Svatý muž* nebo *podlé svědectví všech starých učitelů*.

5.4 Jaký je vztah filologických marginálií k Šestidílce? Jsou doloženy různé typy vztahů: tak např. některá marginální řešení Štefanovy postily se dostala do kralické Šestidílký do vlastního textu, jiné marginálie byly přetištěny i v Šestidílce in margine, některá překladová řešení textu Štefanovy postily byla v Šestidílce vysunuta in margine. Např. v Ž 78,23 čte Štefanova postila *průduchy nebeské otevřel* (marg.: *dvěře*) – Šestidílka *průduchy* (marg.: *H. dvěře*) – Vg *ianuas* (Červenka, Melantrich 1556/7, Benátská bible *B/brány*). Tyto vztahy si zaslouží podrobnější výzkum.

6. Závěry

6.1 Upozornil jsem zejména na filologické marginálie ve třech tiscích: v druhé Severýnově bibli, v Kralické bibli 1613 a ve Štefanově postile. V žádném z nich nebyly doposud zkoumány, jejich existence v Severýnově bibli 1537 a Kralické bibli 1613 se dokonce popírala a ve Štefanově postile se nezmiňovala.

6.2 Filologické marginálie podávají významné a dosud nedocenené svědectví o pronikání biblického humanismu do českých tisků v 16. st. A to jak v oblasti lingvistického vzdělání (cizojazyčné předlohy, textověkritický zřetel, humanistická synonymie aj.), tak v oblasti teologie

19 Pozornost si zde zaslouží právě marginálie v Šestidílce (*velikomocných. t. nebyl to nějaký obecný chléb / ale takový jakovýžby nejznamenitější Páni a knížata jísti mohli. J. Andělský [sic], neb Andělu: t. kterýž nelidskou snažností / ale z dobrotivosti Boží, přísluhováním Andělským, s nebe, neb z oblaků dáván byl*), jejíž alternativy, které zde podtrhují, dobře odpovídají poznámkám ve Stephanovi 1556/7. Tam marg. zní *Fortium...magnificorum. potentium. i. caelorum, vel nubium. Chaldaeus paraph. vertit, cibum qui descendit de habitaculo angelorum*. Je zde tedy shoda *velikomocných ~ magnificorum, s nebe ~ caelorum, z oblaků ~ nubium*. Ovšem podobné marg. obsahují i další edice, např. Biblia Tigurina *Alii legunt, panem nubium: alii angelorum*.

20 Doplněno z exempláře Národní knihovny 54.E.5421.

21 Odkazy doplněny z exempláře Národní knihovny 54.E.5421.

(odkazy na patristické a reformační biblistické autority). Humanistický vliv je možno vidět i na struktuře marginálií. Marginálie a text Štefanovy postily nám mohou pomoci také zpřesnit rozsah bratrské knihovny a/nebo hloubku bratrské erudice – např. v textu kázání jsou odkazy nejen na starší autority jako historiky (*Plinius, Eusebius*), církevní otce (*Cyprián, Tertullián, Ambrož, Augustin, Eusebius* aj.), ale i významné reformační učence (*Erasmus* a jeho *Parafráze, Luther, Melanchthon, Maior, Kalvín, Hemingius, Andreas Hyperius* /= *Andreas Gerardus* a jeho katechismus *Elementa Christiane Religionis* 1563/, *Erasmus Sarcerius, Wolfgang Musculus* aj.) a domácí tradici (zejména reformační – *Jeroným Pražský, Jakoubek ze Stříbra, Jan Rokycana, Jan Hus*, ale i předreformační – *Jan Milíč z Kroměříže, Matěj z Janova*).

6.3 Významné svědectví poskytují marginálie o kontinuitě české překladatelské tradice (např. podíl tradice v margináliích Severýnovy bible 1529, Blahoslavových Nových zákonech, kralických tiscích). Sledování marginálií tedy pomáhá odhalit i další předlohy kralické Šestidítky, např. Červenkův žaltář a právě Štefanovu postilu.

6.4 Existují náznaky o stylové diferenciaci lexika mezi margináliemi a textem. Marginálie by tak byly důležitým svědectvím o stylovém rozvrstvení střední češtiny.

Příspěvek vznikl za podpory projektu MŠMT ČR Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav) – projekt LC546.

Robert Dittmann

Odborné zaměření: historický vývoj češtiny a toponomastika

Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK

katedra bohemistiky FF UP

<dittmann@email.cz>

NEPRAVIDELNOSŤ VO VÝVINE SLOVENSKEJ DEKLINÁCIE

KATARÍNA MUZIKOVÁ

1 ÚVOD

Deklinačný systém slovenčiny sa vyvinul zo stavu, ktorý bol v poslednej fáze prasloviančiny na území Slovenska. Deklinácia bola založená na formálnom kmeňovom princípe. Pôvodný deklinačný systém sa rozpadol a postupne sa sformovali nové paradigmy založené na významovom princípe – pri substantívach sa kritériom členenia stal rod, pri adjektívach, zámenách a číslovkách sa kritériom kategorizácie stal kvalitatívny, posesívny a kvantitatívny význam.¹ Pri formovaní nových deklinačných paradigiem v slovenčine sa výrazne uplatnil princíp analógie, ktorý patrí v explanačnej jazykovede medzi univerzálne princípy stavby, vývinu a fungovania jazyka. Na analógii je založená pravidelnosť jazykových štruktúr, je to princíp, ktorý zasahuje všetky jazykové roviny, ale jeho sila nie je absolútna.² Protikladom analógie ako tendencie po pravidelnosti jazykových štruktúr, ktorá zároveň obmedzuje jej pôsobnosť, je anomália.³

Nepravidelnosť môžeme vymedziť ako odchýlku od jazykových pravidiel rôzneho druhu založených na analógii. Jazykové prvky, ktoré sa v deklinácii súčasnej slovenčiny javia ako nepravidelné, sú dôsledkom zachovania pôvodných jazykových prvkov (t. j. z praslovanskej deklinácie založenej na formálnom princípe) v novej paradigme (založenej na významovom princípe) alebo sú prejavom zmien na iných jazykových rovinách, najmä hláskoslovných.

V priebehu vývinu slovenčiny sa nepravidelné jazykové prvky vplyvom jazykových i mimojazykových faktorov odstraňovali. Vo vývine slovenčiny patrí k dominantným vývinovým princípom tendencia k spravidelnovaniu (k úprave jazykového systému smerom k vyrovnanosti, vyváženosti, ktorá patrí k všeobecným princípom vnútrojazykového vývinu). Uplatnil sa princíp analógie na vnútroparadigmatickej i medziparadigmatickej úrovni.⁴ „Tento prin-

1 Pauliny, E.: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava 1990, s. 33, Štolc, J.: Náčrt kongruentného skloňovania v slovenčine. *Slovenská reč*, 21, 1956, s. 34–44.

2 Dolník, J.: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. *Slovenská reč*, 63, 1998, s. 6.

3 K princípu analógie a k anomálii pozri Skalička, V.: O analógii a anomálii. *Slovo a slovenost*, 11, 1948/49, s. 145–162; Horecký, J.: O analógii v jazyku a jazykovede. In: Mistrík, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca 18*. Bratislava 1989, s. 185–193; Dolník, J.: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. *Slovenská reč*, 63, 1998, s. 3–13; Žigo, P.: Princíp analógie. In: Dolník, J. – Bajžíková, E. – Mlacek, J. – Tomajková, E. – Žigo, P.: *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Bratislava 1999, s. 21–43; Analógia a vývin slovenskej substantívnej deklinácie. *Jazyko-vedný časopis*, 53, 2002, s. 31–44; Pleskalová, J.: Analógia v morfológickom vývoji českých a slovenských substantív. In: Žigo, P. – Matejko, L. (eds.): *Braslav 2*. Bratislava 2004, s. 241–248.

4 Krajčovič, R.: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava 2009, s. 96 a n.; Žigo, P.: Princíp analógie. In: Dolník, J. – Bajžíková, E. – Mlacek, J. – Tomajková, E. – Žigo, P.: *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Bratislava 1999, s. 21–43.

cíp sleduje jedlioliatosť, uniformitu tvarového systému jazyka, najmä tým, že sa odstraňujú nepravidelnosti zdedené z predchádzajúceho stavu alebo vyvolané zásahmi z inej jazykovej roviny, napr. zmenami hlások.⁴⁵ Vplyvom tohto pôsobenia došlo k zjednodušeniu a spravidelneniu deklináčného systému slovenčiny. Presadzuje sa tendencia unifikovať tvarotvorný základ i tvarotvorný formant, čím sa upevňuje kompaktnosť paradigiem. V súvislosti s posilňovaním pravidelnosti vo vývine deklináčného systému slovenčiny sa hovorí o tzv. aglutinujúcej flexii,⁶ resp. o posilňovaní aglutinačných črt v slovenčine: „V morfológickom systéme súčasnej spisovnej slovenčiny sa posilňujú prejavy procesov, ktoré sú v súlade s poznatkom získaným pri porovnávaní stavu tohto systému v rozličných historických etapách existencie slovenčiny, totiž s poznatkom, že sa neupevňuje jej flektívny charakter, ale mierne sa posilňujú tie jej črty, ktoré sa spájajú s aglutinačným typom jazyka.“⁴⁷

Vývin deklinácie slovenčiny ovplyvnili na jednej strane vnútrojazykové faktory (napr. presadzovanie rodového princípu, tendencia po jednotnej podobe tvarotvorného základu, tendencia k unifikácii koncoviek v niektorých pádoch, odstraňovanie tvarovej homonymie vo funkčne odlišných pádoch a i.⁸) a na druhej strane mimojazykové faktory (kultúrny, spoločenský vývin, zásahy kodifikátorov, vplyv cudzích jazykov). Pri opise a výklade všeobecných princípov vývinu, ako zdôrazňuje aj J. Pleskalová,⁹ je nutné prihliadať na vnútrojazykové i mimojazykové faktory, ich súhrn a hierarchiu.

Zo spomenutých faktorov sa v našom príspevku zameriame na zásahy kodifikátorov. Vychádzame z toho, že kodifikácia je nástrojom regulácie jazyka, ide o vedomý a zámerný zásah do prirodzeného vývinu jazyka, reflektuje existujúce vývinové tendencie v jazyku a zároveň predurčuje vývin jazyka, pohýňa ho istým smerom. Porovnanie vývinu jazyka v predpisovnom a spisovnom období ukazuje, že tempo jazykových zmien je nerovnomerné. Zásahy kodifikátorov urýchľujú jazykové zmeny.¹⁰ Cieľom príspevku je poukázať na vplyv kodifikácie na usmernenie vývinu slovenskej deklinácie, konkrétne na rešpektovanie/nerešpektovanie analogických vývinových tendencií a tým aj na posilnenie pravidelnosti v slovenskej deklinácii, resp. na fixovanie nepravidelných prvkov v nej. „Analogia sa uplatňuje nielen v jazyku ako jedna z hybných síl jeho vývinu, teda interne, ale aj v jazykovede, v činnosti a úvahách jazykovedcov pri usmerňovaní vývinu jazyka.“¹¹ Súčinnosť, resp. konfliktnosť kodifikácie s analogickými vývinovými tendenciami v jazyku budeme demonštrovať na niektorých vybraných javoch zo slovenskej deklinácie a z kodifikátorov sa sústredíme na L. Štúra, M. Hattalu, S. Czambela, ktorí položili v 19. storočí základy súčasnej spisovnej slovenčiny. Je to obdobie konštituovania spisovnej slovenčiny, jej zavádzania do praxe a jej postupného uštalovania, ktoré malo kľúčový význam pre formovanie východísk či perspektív ďalších kodifikácií spisovnej slovenčiny.

5 Ružička, J. (ed.): *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava 1966, s. 47.

6 Tento termín používa E. Pauliny, jeho výklad pozri Pauliny, E.: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava 1990, s. 18–21.

7 Dolník, J.: Vývin morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny. In: Mlacek, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca* 29. Bratislava 2000, s. 283.

8 K vnútrojazykovým faktorom morfológických zmien porov. Pleskalová, J.: *Analogie v morfológickém vývoji českých a slovenských substantív*. In: Žigo, P. – Matejko, L. (eds.): *Braslav* 2. Bratislava 2004, s. 244.

9 Tamtéž, s. 247.

10 Žigo, P.: Hľadanie princípu relatívnosti I. In: Dolník, J. (ed.): *Princípy jazyka a textu*. Bratislava 2000, s. 27.

11 Horecký, J.: Horecký, J.: O analógii v jazyku a jazykovede. In: Mistřík, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca* 18. Bratislava 1989, s. 192.

2 NEPRAVIDELNOSŤ VO VÝVINE SLOVENSKEJ DEKLINÁCIE A KODIFIKÁCIA

2.1 NEPRAVIDELNOSŤ AKO DÔSLEDOK HLÁSKOSLOVNÝCH ZMIEN

Anomálie na morfolologickej rovine mohli vzniknúť ako dôsledok hláskoslovných zmien. Tento typ nepravidielnosti môžeme ilustrovať na relatívnych výsledkoch najstarších hláskových zmien, konkrétne na zachovaní/nezachovaní výsledkov praslovanskej palatalizácie velár. Zmeny na hláskoslovnej rovine (palatalizovanie velár $k > c$, $ch > s$, $h > z$) vyvolali anomálie vo vyššej jazykovej rovine – morfolologickej, konkrétne v tvarotvorných základoch. Prejavilo sa to v N pl. životných maskulín (*vojak* – *vojaci*, *Čech* – *Česi* / *Češi*, *mních* – *mníši* / *mníši*...), v L sg. neživotných maskulín (*rok* – *v roce*, *potok* – *v potoce*, *roh* – *v roze*, *kožuch* – *v kožuse*...), v D a L sg. feminín (*ruka* – *ruce*, *macocha* – *o macose*...). V ďalšom vývine sa na jednej strane ustálili tvary vyznačujúce sa nepravidielnosťou tvarotvorného základu, na druhej strane vznikol tlak túto anomáliu eliminovať. Stav po praslovanskej palatalizácii velár sa zachoval v slovenčine do súčasnosti len v N pl. životných maskulín označujúcich osoby. V nespisovných útvaroch, najmä vo východoslovenskom regióne, sa však vyskytujú aj tvary bez palatalizácie, t. j. pravidelné tvary *Čechi*, *mníchi*, *mníchove*.¹² Pravidlo o palatalizácii velár neplatí absolútne v N pl. životných maskulín ani v spisovnom jazyku – v cudzích i v niektorých domácich slovách zakončených na velárnu spoluhlásku (*-g*, *-ch*, *-h*, *-ok*) sa uplatnila koncovka *-ovia* z pôvodných u-kmeňov (*šach* – *šachovia*, *mág* – *mágovia*, *duch* – *duchovia*, *vrah* – *vrahovia*, *súdrub* – *súdrubovia*, *predok* – *predkovia* – nenastáva zmena $k > c$, $ch > s$, $h > z$). Kodifikácie spisovnej slovenčiny od prvej Bernolákovej kodifikácie nepravidielné tvary v N pl. životných osobných maskulín fixovali.

Vo zvyšných dvoch prípadoch, v L sg. neživotných maskulín a v D, L sg. feminín, sa prejavila tendencia, ktorá je vo vývine slovenčiny i v súčasnosti veľmi silná, a to tendencia mať rovnaký tvarotvorný základ v celej paradigme.¹³ Táto tendencia viedla k medziparadigmatickej (prevzala sa koncovka *-u* z u-kmeňov *v potoku* podľa *o synu*) i k vnútroparadigmatickej analógii (*ruka*, z *ruky*, *ruce*, *ruku*, o *ruce*, *rukou* → *ruka*, z *ruky*, *ruke*, *ruku*, o *ruke*, *rukou*) a k homogenizácii daných paradigiem vedúcej k návratu k pôvodnému stavu pred palatalizáciou a k narušeniu výsledkov hláskoslovných zmien.¹⁴ Pôsobenie analógie bolo relatívne, tvary s alternáciou tvarotvorného základu sa sčasti zachovali v niektorých nárečiach pri neživotných maskulínach a častejšie pri feminínach – tieto tvary boli živé v 19. storočí okrem západnej časti západoslovenského areálu a časti východoslovenského areálu aj v turčianskom, oravskom a lipoťovskom nárečí, ale v ďalšom vývine v týchto nárečiach zanikli.¹⁵

V súčasnosti sú v spisovnej slovenčine pri neživotných maskulínach kodifikované len pravidelné tvary bez alternácie, ale ešte v 19. storočí L. Štúr na rozdiel od svojich nasledovníkov M. Hattalu, S. Czambela pripúšťal pri niektorých substantívach ako varianty aj nepravidielné tvary s alternáciou tvarotvorného základu, napr. *v roku* / *v roce*, *v potoku* / *v potoce*, *v rohu* /

12 Porov. Pauliny, E.: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava 1990, s. 39–40.

13 V súčasnosti sa prejavuje najmä pri skloňovaní substantív cudzieho pôvodu, napr. *Sizyfós* – *Sizyfa* – *Sizyfosa*, porov. Dolník, J.: Vývin morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny. In: Mlacek, J. (ed.): *Studia Academica Slovaca* 29. Bratislava 2000, s. 279.

14 Žigo, P.: Žigo, P.: Princíp analógie. In: Dolník, J. – Bajzík, E. – Mlacek, J. – Tomajková, E. – Žigo, P.: *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Bratislava 1999, s. 24–25.

15 Porov. Pauliny, E.: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava 1990, s. 61–62; Štolc, J.: *Slovenská dialektológia*. Bratislava 1994, s. 43.

v roze, v kožu chu / v kožu se.¹⁶ V ďalšom vývine spisovného jazyka sa ustálili novšie pravidelné tvary bez alternácie, ktoré mali oporu v úze. Nepravidelné tvary sa vo vyššej miere uplatnili v spisovnej slovenčine v 19. storočí pri kodifikácii tvarov D a L sg. feminín. L. Štúr a M. Hattala¹⁷ hodnotili ako spisovné tvary *ruke* i *ruce*, teda pravidelný i nepravidelný tvar. S. Czambel¹⁸ na prelome 19. a 20. storočia považoval za spisovné len tvary typu *ruke*, *matke*, *nohe*. Czambelova kodifikácia z r. 1902 potvrdila vývin v prirodzenom jazyku, ktorý smeroval k odstráneniu príznakových nepravidelných tvarov a k preferencii pravidelných tvarov.

V starších kodifikáciách sa síce sčasti uplatnili nepravidelné tvary, ale vždy len ako varianty popri pravidelných tvaroch. Vo vývine slovenčiny nepravidelné tvary, ktoré vznikli ako dôsledok hláskoslovných zmien, podliehali tlaku analógie a postupne zanikli. Tvary s alternáciou tvarotvorného základu zostali zachované len v N pl. typu *žiak* / *žiaci*, kde alternácia signalizuje životnosť. V ostatných prípadoch kodifikácia potvrdila existujúcu tendenciu v jazykovej norme a viedla k posilneniu pravidelnosti v slovenskej deklinácii.

2.2 NEPRAVIDELNOSŤ ZDEDENÁ Z PREDCHÁDZAJÚCEHO STAVU

Okrem hláskových zmien je nepravidelnosť v morfológickom systéme spôsobená aj zachovaním pôvodných gramatických tvarov. Pôvodná deklinácia substantív a adjektív bola v slovenčine založená na kmeňovom princípe, neskôr sa pod vplyvom vnímania prirodzeného a gramatického rodu, t. j. sémantického kritéria prehodnocovala. Pôvodná deklinačná sústava sa pod vplyvom uplatnenia sémantického kritéria reorganizovala, pri tomto zložitom vývine sa časť prvkov pôvodného systému zachovala, časť prvkov bola nahradená prvkami z iných paradigiem. Pri formovaní nových deklinačných systémov sa výrazne prejavil princíp analógie. Sprievodným znakom analógie sú aj anomálie vyplývajúce z rozdielnej povahy pôvodného formálneho a novšieho významového kritéria. Ako nepravidelné sa dnes javia pôvodné koncovky.

Vzhľadom na ostatné tvary v paradigme sa v súčasnosti ako nepravidelné javia viaceré tvary privlastňovacích adjektív – N sg. všetkých rodov (*otcov-0*, *otcova*, *otcovo*), A sg. neživotných maskulín, feminín a neutier (*otcov-0*, *otcovu*, *otcovo*), N pl. životných maskulín (*otcovi*) a N a A pl. neživotných maskulín, feminín a neutier (*otcove*).¹⁹ Ide o pôvodné tvary menného skloňovania. Vo vývine privlastňovacích adjektív sa pôvodné menné skloňovanie zbližovalo jednak so skloňovaním privlastňovacích zámen (svedčí o tom G a D sg. *otcovho*, *matkinho* ako *môjho*, *otcovmu*, *matkinmu* ako *môjmu*), jednak so zloženým skloňovaním adjektív (v G, D, L sg. fem., v I sg. maskulín a neutier, G, D, L, I pl. všetkých rodov sa vplyvom medziparadigmatickej analógie podľa deklinačného typu *pekný* nahradili pôvodné tvarotvorné prípony z mäkkého skloňovania príponami zloženého skloňovania, t. j. G sg. *otcovy* → *otcovej* podľa *peknej*, D, L sg. *otcové* → *otcovej* podľa *peknej*, I sg. *otcovom* → *otcovým* podľa *pekným*, G pl. *otcov0* → *otcových*, D pl. *otcovom*, resp. *otcovam* → *otcovým*, L pl. *otcověch*, *otcovach* → *otcových*, I pl. *otcovy*, *otcovami* → *otcovými*). V nespisovných útvaroch (sčasti v stredoslovenskom, ale najmä v západoslovenskom areáli) sa prejavila snaha odstrániť existujúcu anomáliu v N sg. feminín, N a A sg. neutier, N pl. životných maskulín, ale i v N a A pl. neživotných maskulín, feminín a neutier a tendencia

16 Štúr, L.: *Nauka reči slovenskej I*. Faksimile pôvodného vydania. Bratislava 2006, s. 137.

17 Tamtéž, s. 141; Hattala, M.: *Krátka mluvnica slovenská*. Prešpork 1852, s. 15.

18 Czambel, S.: *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*. Martin 1902, s. 58.

19 Rovnaká situácia je pri deklinačnom type *matkin*, -a, -o.

nahradiť pôvodné krátke prípony menného skloňovania príponami kongruentného skloňovania, t. j. *otcová* podľa *pekná*, *otcové* podľa *pekné*, *otcoví* podľa *pekní*.²⁰

Ako sa odrazila táto tendencia v spisovnom jazyku? L. Štúr²¹ kodifikoval len krátke tvarotvorné prípony v N a A pl. a na rozdiel od neskorších kodifikácií aj v nepriamych pádoch. Tendenciu odstrániť nepravidelné tvarotvorné prípony nespomína. Túto tendenciu z úzu pozná S. Czambel, ktorý v štúdiu k *Rukoväti spisovnej reči slovenskej* upozorňuje na fakt, že na západnom a sčasti na strednom Slovensku sa používajú v singulári feminín aj tvary *otcová*, *otcovú*, v N pl. *otcoví*, *otcové*, ale hodnotí ich ako nespisovné.²² Ústup pôvodných menných tvarov v paradigme privlastňovacieho adjektíva *otcov* v prospech deklinácie podľa typu *pekný* je charakteristický aj pre súčasný jazyk, prejavuje sa najmä v N a A sg. feminín. Konštatuje sa zvyšovanie frekvencie tvarov s dlhými príponami *otcová* popri *otcova*, *otcovú* popri *otcovu*, pričom tento jav sa ukazuje v bežnej jazykovej praxi najvýraznejšie pri adjektívach na *-ov* v názve ulíc, napr. *Štúrová/-a ulica*, *Bernolákovú/-u cestu*.²³ V kodifikačných príručkách sa v minulosti ani v súčasnosti táto tendencia po pravidelnosti zatiaľ neprejavila, hoci v bežnej jazykovej praxi je známa už dlhší čas. V súčasnej spisovnej slovenčine sa v deklinácii privlastňovacích adjektív zachovávali pôvodné krátke prípony menného skloňovania (*otcova sestra*, *otcovu sestru*, *otcoví bratia*, *otcove domy*, *ženy*, *deti*). V tomto prípade teda kodifikácia zatiaľ fixuje nepravidelné tvary z pôvodného skloňovania, pôsobí proti smeru pohybu vývinovej tendencie spravidelniť toto skloňovanie.

Podobne sa nepravidelné tvarotvorné koncovky v súčasnej spisovnej slovenčine zachovávali v N a A sg., N a A pl. neživotných maskulín, feminín a neutier pri vymedzovacom zámene *všetok* (*všetok*, *všetka*, *všetko*, *všetku*, *všetky*). Toto zámeno vzniklo z praslovanského zámene *vbъbъ*, *vbъse*, *vbъša*, ku ktorému sa neskôr pridali prípony *-tok*, *-tka*, *-tko*, resp. *-eck*, *-cka*, *-cko*. Vo vyššie uvedených pádoch malo toto zámeno pôvodne menné skloňovanie, v ostatných nepriamych pádoch sa prijali koncovky zloženého skloňovania adjektív typu *pekný*, uplatnila sa medziparadigmatická analógia. V ďalšom vývine, podobne ako pri privlastňovacích adjektívach, vznikla v úze tendencia nahradiť nepravidelné tvary v sg. pri feminínach a v pl. aj pri neutrách, neživotných maskulínach tvarmi podľa adjektív typu *pekný* (N *šetká*, *šecká*, A *šetkú*, *šeckú*, N, A pl. *šetkie*).²⁴

Tendencia po pravidelnosti v paradigme zámene *všetok*, *všetka*, *všetko* sa odrazila aj v kodifikácii L. Štúra, ktorý v N pl. neživotných maskulín a neutier mal tvar *všetkje*, kým pre feminína uvádzal dvojtvár *všetki* / *všetkje* (tvar *všetkje* je analogický podľa *peknje*).²⁵ S. Czambel podobne ako L. Štúr uvádzal v N pl. neživotných maskulín, feminín a neutier pôvodný nepravidelný i novší pravidelný tvar *všetky*, *všetké*.²⁶ Ďalšie kodifikácie v 20. storočí však túto snahu po systematickosti opierajúcu sa aj o stav v úze nereflektovali, v súčasnej spisovnej slovenčine sa zachovávali pôvodné menné tvary *všetka*, *všetky*, ktoré sú vzhľadom na zvyšok paradigmy, kde sa jednotne uplatnili tvary podľa zloženého skloňovania adjektív, anomáliou.

20 Porov. Pauliny, E.: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava 1990, s. 184–188.

21 Štúr, L.: *Nauka reči slovenskej I*. Bratislava 2006, s. 152.

22 Czambel, S.: O spisovnej reči slovenskej. *Slovenské pohľady*, 21, 1901, s. 446–448, *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*. Martin 1902, s. 79–80.

23 Dvonč, L.: *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava 1984, s. 82–83.

24 Porov. Pauliny, E.: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava 1990, s. 163.

25 Štúr, L.: *Nauka reči slovenskej I*. Bratislava 2006, s. 168.

26 Czambel, S.: *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*. Martin 1902, s. 88.

Ďalším prípadom, kde sa do súčasnosti udržali pôvodné tvarotvorné prípony, ktoré v rámci danej paradigmy predstavujú anomáliu, sú N a A sg., N a A pl. číslovky *jeden, jedna, jedno* (*jedna, jednu, jedni, jedny*). Táto číslovka sa pôvodne skloňovala ako zámeno *ten, tá, to*. V rámci prehodnocovania pôvodného zámenného skloňovania sa v ďalšom vývine táto číslovka zbližila so skloňovaním adjektív a jej ďalší vývin pokračoval v intenciách kongruentného skloňovania, prejavilo sa to v nepriamych pádoch v singulári i v pluráli, kde došlo k medziparadigmatickému vyrovnaniu (*jednej* podľa *peknej*, *jedného* podľa *pekného*, *jedných* podľa *pekných* atď.). V časti nárečí vznikli analogické tvary podľa adjektív aj v N a A sg. feminín, v N a A pl. maskulín, feminín a neutier (*jedná, jední, jednie, jedné*),²⁷ čím sa homogenizovala paradigma číslovky *jeden*.

V spisovnom jazyku sa zo sledovaných kodifikácií tendencia nahradiť pôvodné z hľadiska novej prehodnotenej paradigmy nepravidelné tvary pravidelnými najvýraznejšie prejavila v kodifikácii S. Czambela. Pri neživotných maskulínach, feminínach a neutrách popri pôvodnom tvare *jedny* zo zámenného skloňovania kodifikoval ako variantný tvar *jedné*, ktorý vznikol medziparadigmatickým vyrovnávaním s typom *pekný*.²⁸ Vychádzal tu zo stavu v úze, kde sa výrazne prejavovala tendencia odstrániť zvyšky pôvodného zámenného skloňovania a nahradiť tieto tvary analogicky utvorenými tvarmi podľa adjektívneho skloňovania. „Číslovku *jedon* živá mluva nepristavitelne zaháňa ku vzoru „*pekný*“, tak že na pr. zbudlá z pronomínálneho skloňovania množ. nominatívu prípona -y v ženskom rode zjavne sa tratí v živej mluve v prospech prípony -é miešanej deklinácie, popri formách „*jedny ženy*“ totiž vždy viac a viac prenikajú mn. nominatívy miešanej deklinácie: *jedné (jednye) ženy*, m. *všetky ženy: vsetké (všetkie) ženy*.“²⁹ Variantnosť *jedny/jedné* sa v ďalšom vývine ukázala ako nefunkčná a pre neživotné maskulína, feminína a neutrá sa ustálil tvar *jedny* z pôvodného zámenného skloňovania. Nepotvrdila sa tak Czambelom pozorovaná tendencia v celej paradigme plurálu skloňovať číslovku *jeden* podľa kongruentného skloňovania, hoci v nespisovných útvaroch sú doložené pravidelné tvary *jednie, jedné* vo viacerých regiónoch stredoslovenského areálu. V tomto prípade opäť kodifikácia zafixovala pôvodný nepravidelný tvar a dostala sa do konfliktu s analogickou vývinovou tendenciou.

Tvary *otcovi, otcove, všetky, jedny* predstavujú v rámci kongruentného skloňovania výnimku, na rozdiel od paradigiem akostných adjektív, ukazovacích a opytovacích zámen, kde sa v rámci formovania kongruentného skloňovania ustálili dlhé tvarotvorné prípony v celej paradigme plurálu, tu sa zachovali pôvodné prípony podľa zámenného skloňovania – t. j. nepravidelné tvary.

Tendencia k spravidelňovaniu charakteristická pre vývin slovenskej deklinácie sa odrazila v spisovnej slovenčine pri ukazovacích zámen. Zámeno *ten, tá, to* malo pôvodne osobitné skloňovanie, ale v ďalšom vývine takmer v celej paradigme (okrem singulárovej paradigmy maskulína *ten* a neutra *to*) v súvislosti s rozvojom kongruentného skloňovania nastalo vyrovnanie so zloženým skloňovaním adjektív typu *pekný* (pri zámene *tá* v sg. i v pl. paradigme, pri *ten, to* v I sg. a v pl.). V singulári sa pôvodné tvary vcelku zachovali. Tvary *tí, té a tie* sú výsledkom pôsobenia princípu analógie, vznikli medziparadigmatickým vyrovnaním ukazovacích zámen s adjektívami typu *pekný* (*tí pekní chlapi, té pekné stromy, ženy, deti* v západnej slovenčine, resp. *tie pekné stromy, ženy, deti* v stredoslovenskom areáli). Vznikom týchto tvarov sa celá paradigma v pluráli stala pravidelnou.

27 Porov. Pauliny, E.: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava 1990, s. 197.

28 Czambel, S.: *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*. Martin 1902, s. 87.

29 Czambel, S.: O spisovnej reči slovenskej. *Slovenské pohľady*, 21, 1901, s. 450.

V sledovaných kodifikáciách sa analogické vývinové tendencie rešpektovali rôzne v závislosti od zvolených kodifikačných kritérií. L. Štúr vychádzajúc zo stredoslovenskej koncepcie spisovného jazyka kodifikoval tvar *tje* rozšírený v stredoslovenskom areáli.³⁰ Kodifikácia M. Hattalu smerovala k zachovaniu pôvodného nepravidelného tvaru, popri novšom pravidelnom systémovej tvare *té* sa za spisovný považoval aj pôvodný tvar *ty*.³¹ S. Czambel kodifikoval dvojtvár *té/tie*.³² Obidva tieto tvary boli výsledkom analogických vývinových tendencií. Preferoval tvar *té*, ktorý bol systémový, pravidelný vzhľadom na ostatné plurálové tvary a bol živý v turčianskom nárečí, na hornej a dolnej Nitre.³³ Na prelome storočí bol funkčný tiež tvar *tie*, rozšírený a systémový v stredoslovenskom areáli, ako o tom svedčia slová S. Czambela: „Popri prípone množného nominatívu a akkusatívu pre neživotné mužské a pre všetky stredné a ženské –é bežná je teraz prípona –ie. Sme tedy rovnako oprávnení písať: *té* stromy, *té* ženy, *té* deti alebo: *tie* stromy, *tie* ženy, *tie* deti.“³⁴ Pri ďalších úpravách spisovnej slovenčiny v 20. storočí sa ustálil tvar *tie*. Konflikt kritérií systémovosť (*té*) vs. ustálenosť (*tie*) sa vyriešil v prospech ustálenosti. Napriek tomu, že v spisovnom jazyku sa ustálením pravidelného tvaru *tie* v N pl. odstránila existujúca nepravidelnosť (pôvodný tvar *ty*), vplyvom rôznych kodifikačných kritérií v jednotlivých kodifikáciách (dôraz na stredoslovenské jazykové prvky vs. ohľad na systémovosť) tu vznikla nová anomália – tvar *tie* predstavuje v rámci kongruentného skloňovania jediný stredoslovenský jazykový prvok v inak západoslovenskej paradigme *tie pekné stromy, ženy, deti* (*dobré, aké, také...*). V tomto prípade teda kodifikácia prispela k odstráneniu nepravidelnosti, ale zároveň konfliktnosť kodifikačných kritérií vyvolala inú anomáliu.

3 ZÁVER

Na tomto náčrte niekoľkých vybraných javov z vývinu slovenskej deklinácie sme sa pokúsili ilustrovať súčinnosť, resp. konfliktnosť kodifikácie ako jedného z mimojazykových faktorov ovplyvňujúcich vývin jazyka s niektorými vývinovými tendenciami uplatňujúcimi sa vo vnútri jazyka (s tendenciou unifikovať tvarotvorný základ a formant, s vplyvom iných deklinčných typov na formovanie nových paradigiem – t. j. s tendenciami po pravidelnosti). Kodifikácia je postojový jav. Ide o vedomý a zámerný zásah do vývinu jazyka, ktorý má perspektívny charakter. V jazykovej norme sa v jednotlivých historických etapách vývinu slovenčiny často paralelne vyskytovali pravidelný i nepravidelný tvar (k vzniku pravidelných tvarov prispeli predovšetkým vnútrojazykové faktory) a zámerný zásah kodifikátorov rozhodol o tom, ktorý z nich sa uplatnil v spisovnej slovenčine. Analýza niektorých javov z vývinu slovenskej deklinácie a ich reflexia v kodifikačných príručkách 19. a 20. storočia ukázala, že kodifikácia v závislosti od zvolených kodifikačných kritérií usmerňuje ďalší vývin jazyka v súčinnosti s vývinovými tendenciami, podporuje ich širšie uplatnenie, ale môže byť s nimi aj v konflikte, nerešpektuje ich. Kodifikácia funguje nielen ako podporný činiteľ pri posilňovaní pravidelnosti (napr. *ruke, v potoku*), ale aj ako fixačný, stabilizačný činiteľ pri zachovávaní nepravidelnosti (napr. *žiaci, otcova, otcove, otcovi, jedny, všetky*). Samotná kodifikácia však môže v dôsledku konfliktnosti kritérií spisovnosti vyvolať novú anomáliu (*tie pekné*).

30 Štúr, L.: *Nauka reči slovenskej I*. Bratislava 2006, s. 166.

31 Hattala, M.: *Krátka mluvnica slovenská*. Prešpork 1852, s. 28.

32 Czambel, S.: *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*. Martin 1902, s. 85.

33 Porov. Pauliny, E.: *Vývin slovenskej deklinácie*. Bratislava 1990, s. 160.

34 Czambel, S.: *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*. Martin 1902, s. 86.

Samotný výber jazykovej normy, ktorá sa stane základom kodifikácie, môže predurčiť mieru pravidelnosti / nepravidelnosti v spisovnej forme jazyka. Podľa J. Pleskalovej³⁵ Štúrov výber kultúrnej stredoslovenčiny za základ spisovnej slovenčiny bol v súlade s jej vývinovými tendenciami a prispel k tomu, že deklinačný systém súčasnej spisovnej slovenčiny je pomerne jednoduchý a pravidelný, pokým Dobrovského výber humanistickej češtiny (s jej zložitým deklinačným systémom) za základ spisovnej češtiny prispel k tomu, že čeština sa vyznačuje vyššou mierou nepravidelnosti a zložitejším deklinačným systémom. Toto konštatovanie môžeme doplniť nasledovne: nielen L. Štúr výberom kultúrnej stredoslovenčiny, ale aj ďalší kodifikátori, ktorí modifikovali jeho kodifikáciu v 19. i 20. storočí prispeli, k väčšej pravidelnosti a jednoduchosti deklinačného systému slovenčiny v porovnaní s češtinou. Vplyv kodifikácie na vývin jazyka je dvojsmerný: väčšinou urýchljuje jazykové zmeny rešpektujúc vývinové tendencie z úzu, ale niekedy pôsobí proti nim.

Príspevok vznikol s podporou Grantu UK č. 473/2009 Vývin spisovnej slovenčiny od A. Bernoláka po S. Czambela.

Katarína Muziková

Odborné zaměření: vývin spisovnej slovenčiny v 19. storočí, kodifikácie L. Štúra, M. Hattalu a S. Czambela

Katedra slovenského jazyka

Filozofickej fakulty

Univerzity Komenského v Bratislave

<katarina.muzikova@gmail.com>

<muzikova@fphil.uniba.sk>

35 Pleskalová, J.: Analogie v morfologickém vývoji českých a slovenských substantív..., s. 247.

PŘECHYLOVÁNÍ JAKO SOUČÁST ČESKÉHO JAZYKOVÉHO SYSTÉMU

NELA CHLÁDKOVÁ

Přechylování tvoří významnou kapitolu českého mluvnického systému a podílelo se a dodnes podílí na tvoření a ustalování vlastních jmen. Má svůj dlouholetý historický vývoj, který určovaly a usměrňovaly vždy přirozené jazykové faktory, zatímco v současnosti je existence přechylování stále více ohrožována argumenty zcela nejazykovými. Vstup ČR do Evropské unie, globalizace, rovnoprávnost žen a mužů, všechny tyto politicko-sociologické aspekty vyvolávají diskuze na téma, zda přechylovat či ne.

Na základě studia pramenů první poloviny 16. století bychom chtěli argumentovat historickými a mluvnickými aspekty, které jasně obhajují přechylování jako nedílnou součást českého jazykového systému. V naší práci se tedy vrátíme k samotným počátkům přechylování.

Podle současných gramatických pravidel se ženské protějšky odvozené od maskuliní formy tvoří dvěma základními způsoby – z plného kmene maskulina (*mlynář – mlynářka*) a z kmene primárního (*soukeník – soukenice*).¹ Takto se tvoří přechýlená apelativa. Mezi produktivní přípony patří: *-ka*, *-ině*, *-kyně*, *-ice*, přičemž nejproduktivnější je přípona *-ka*. To nám také potvrzuje náš zkoumaný materiál.

Vlastní jména, příjmení, se tvoří z genitivu singuláru plného kmene maskulina bez koncovky příponou *-ová* (*Chládek*, gen. *Chládk-a*, fem. *Chládk-ová*) a všechna takto utvořená příjmení se zařazují k deklinačnímu vzoru „mladá“. Dnes používáme tuto přechylovací slovo-tvornou příponu pouze pro vyjádření ženského příjmení. Dříve se však přidávala k apelativu a utvořený výraz tak označoval manželku, například *kovář – kovářová*. Zároveň se už v některých názvech tento formant připojoval k vlastním jménům a vytvářel tak ženská příjmení, např. *Sopůšková*, *Zajíčková*.

PŘECHÝLENÉ A NEPŘECHÝLENÉ PODOBY V OLOMOUCKÝCH RYCHTÁŘSKÝCH KNIHÁCH

V zápisech olomouckých Rychtářských knih² 16. století se setkáme s různými podobami mužských a ženských pojmenování. Ještě neexistoval ustálený systém slovo-tvorby, a tudíž ani systém přechylování. Právě v tomto období je velmi dobře pozorovatelný vznik a vývoj žen-

1 *Mluvnice češtiny I.* Praha 1986, s. 304.

2 Státní okresní archiv Olomouc, F: Městské knihy. Sign. 1024–1061.

ských příjmí. Na jednotlivých příkladech můžeme pozorovat způsob, jakým se pojmenovávaly ženy, a na základě těchto příkladů pochopíme princip přechylování. Jelikož se v tomto období příjmí teprve ustalovala a byla používána značně nepravidelně, nedůsledně a mohla mít i více variant (*Karel, Karlík; Kalusek, Kalousek...*), je zřejmé, že v případě ženských protějšků bude situace ještě rozkolísanější. Také je třeba zdůraznit, že přechylování bylo pouze jedním ze způsobů ženského pojmenování. Je také důležité si uvědomit, že pojmenování ženy podobně jako v řadě případů i muže nebylo záležitostí pouze vlastních jmen, jako je tomu dnes. To znamená, že v textu se osoba běžně uvedla i pomocí jmen obecných, která upřesňovala postavení nebo vztah popisovaného člověka vůči někomu jinému. (*Anna, Jana Kováře dcera*) Dvojice křestní jméno a příjmí se vyskytla jen v několika případech. Pro označení ženy byl důležitý její sociální statut (manželka, dcera...), popřípadě jméno a postavení jejího manžela.

Na základě získaných dokladů můžeme rozdělit pojmenování žen do několika skupin. Jen doplňujeme, že ve všech citovaných příkladech, kde je možná přípona *-ová*, uvádíme obě varianty, tedy *-oval/-ová*, jelikož se v zápisech diakritika téměř nepoužívala. Zda se přikloníme k té či oné variantě, ukáží až konkrétní příklady.

V první skupině jsou ženy identifikovány svým křestním jménem a jménem svého manžela, otce nebo bratra. Tyto zápisy mají většinou ustálenou formu: *Jiřík Hrstka kovář a Anna manželka jeho; Gregar Kútka a Barbora manželka jeho* (RK 1562, fol. 271); *Kateřina Jiříka Podmanickýho pozůstalá manželka;* (RK 1565, fol. 39); *Anna Vítka Mertuše manželka vdova* (RK 1563, fol. 198); *Matěj z Chválkovic s Kateřinú manželkú svú* (RK 1561, fol. 88); *Vášek Kořenek s Anků manželkú svú* (RK 1561, fol. 151); *Lorenc Bartlú syn sladovník a Anna Štefanová masařka sestra jeho* (RK 1548, fol. 24).

V těchto příkladech je přesně identifikován muž, a to svým křestním jménem, příjmím, popřípadě bydlištěm a povoláním. Pro identifikaci jeho manželky stačilo uvést jen její křestní jméno a vztah k muži. Téměř ve všech případech se jméno ženy vyskytlo vždy ve vztahu k nějakému muži. Každá žena byla něčí manželka, pozůstalá manželka, dcera a sestra. Její společenské postavení v žádném případě nebylo rovné postavení jejího manžela a žena na něm byla plně závislá. Nebyla to ona, kdo se podílel na veřejném životě, ale její muž, který v městě či vesnici zastával nějakou společenskou roli. A právě v této roli jej lidé znali. Jako kováře, soukeníka, radního, kněze či významného měšťana. Jeho žena zastávala především soukromou roli manželky. Její manžel byl tudíž společensky vždy důležitější a významnější, a proto v zápisech figuruje i jeho jméno. Žena vždy tedy patřila k nějakému muži a právě na základě tohoto vztahu se začala formovat vlastní ženská příjmí. Ta nám tvoří další skupiny identifikace žen.

Další oblast tvoří zápisy, kde už ženy začaly postupně přebírat jména svých mužů. Tady se rodí přechýlené podoby, ovšem jsou značně variantní. Některé případy jsou spíše jakousi přípravnou fází pro přechýlení, a proto u nich ještě nelze hovořit o vlastních ženských protějšcích.

V prvním případě bylo křestní jméno ženy přivlastněno jménu manžela. Na příkladu *Zuzana Šebestiana Alše* (RK 1564, fol. 7) vidíme, že se jedná o zkrácenou formu předchozích příkladů, tedy daný výraz patrně znamená *Zuzana Šebestiana Alše manželka*, písař vypustil slovo „manželka“ a ponechal pouze vlastní jména. Toto je jedna ze dvou forem přivlastňování. Zde byl užit přivlastňovací genitiv – *Šebestiana Alše*.

Daleko častější formou přivlastňování je mužské příjmí ve tvaru přivlastňovacího adjektiva, které je skloňováno jmenně. *Má Žofce Blažkově zaplatiti* (RK 1560, fol. 81). Bud' je adjektivizováno křestní jméno muže, kterému je žena přivlastněna, nebo jeho příjmí nebo obojí.

Vedle těchto příkladů se vyskytují takové, u kterých už není zcela zřejmé, zda se jedná o přivlastňování nebo o přechylování. *Anna Jakub Poličarovalá* (RK 1548 fol. 79); *Mikuláš s Markytú Menclovou svegruší svou* (RK 1561, fol. 194). Nejednoznačnost tvaru opět vyplývá z grafické podoby zápisu a z morfologie – *Menclovou* jako *bratrovou*.

Zápisů, kde není tvar ženského příjmení zcela průhledný a může mít příponu *-ova* i *-ová*, je naprostá většina. Víme, že přechylovací přípona *-ová* vznikla z přivlastňovacího sufiku *-ova*, tedy z přídavného jména *Frimlova*, které se skloňuje jmenně, vzniklo substantivizované adjektivum *Frimlová*, které se skloňuje složeně. Tedy ze spojení *Augusta Koplníkova manželka* vzniklo příjmení *Koplníková*. Ovšem vzhledem k tomu, že se v této době ještě neužívala diakritická znaménka, není v některých případech zcela jednoznačné, zda má jméno podobu ještě s *-ova* nebo už s *-ová*. A právě k jednoznačnému určení nám mohou pomoci jiné tvary než nominativní. Například *Martě Frimlovej* (RK 1562, fol. 255); *vedle Augusty Koplníkovej* (RK 1564, fol. 64); *má Žofce Blažkové zaplatiti*. Příklad *vedle Augusty Koplníkovej* (psáno *Augusty koplníkovej*) zachycuje ženské jméno ve tvaru genitivu singuláru. Zajímá nás především koncovka příjmení, tedy *-ej* (psáno *-ey*). V dnešním spisovném tvaru by zněla *-ě* a jednoznačně nám tedy určuje i tvar nominativu, tedy *Koplníková*. Pokud by v genitivu bylo užito přivlastňovací přípony místo přechylovací, tvar by zněl *Koplníkovy*.

Na těchto příkladech vidíme, že v první polovině 16. století se tu střetávají obě varianty. Přivlastňovací sufik *-ova* a přechylovací sufik *-ová*. Máme tady dva příklady, kdy je jméno manželky užito v dativu. *Martě Frimlovej* (v textu psáno *Frymmlowey*) a *Žofce Blažkové* (psáno *Blasskowie*). V prvním případě je opět jméno užito s diftongizovanou koncovkou *-ej* místo *-ě*. Spisovně by tedy jméno v dativu znělo *Frimlové* a nominativ od tohoto tvaru by zněl *Frimlová*, nikoli *Frimlova*. Tady bylo již utvořeno ženské příjmení přechýlením. V druhém případě však nikoliv. Dativ *Blažkové* je pouze přivlastňovacím přídavným jménem od nominativu *Blažkova*. Nejedná se tudíž o přechýlenou podobu, a proto v tomto případě nemůžeme mluvit o ženském příjmení. Žena je pouze přivlastněna muži a ještě nepřebírá jeho jméno.

Další příklad *Anna Jakub Poličarovalá* ukazuje jiný a také častý typ pojmenování žen. Zde je v označení ženy užito celé jméno manžela, popřípadě jeho profese: *Anna Michalova Beranovalá* (RK 1551, fol. 248); *od Barbory Venclovéj Režnej* (RK 1563, fol. 54); *Dorota Janesovalá Varhaníková z Lipníka* (RK 1552, fol. 31). V některých případech bývá křestní jméno manžela ponecháno v neskloněném tvaru, například *Anna Jakub Behanovalá*. Z tohoto pojmenování známe celé jméno manžela, *Jakub Behan*.

Přípona *-ova* nebo *-ová* se přidává i ke křestnímu jménu manžela a někdy se žena identifikuje pouze tímto křestním jménem. Například *Anna Jiríková* (RK 1562, fol. 261); *Anna Martinkovalá z Novosaduov* (RK 1563, fol. 33); *Anna Vítkovalá* (RK 1563, fol. 206). Většinou známe celé jméno manžela z předchozího kontextu, například se v textu píše *Anna Vítka Mertuše manželka* a později jen *Anna Vítkovalá*. Zároveň se v textu může kombinovat způsob ženského pojmenování, například *Anna Vítka Mertuše manželka* a *Annu Vítkovu Mertušovu*. Manželčino jméno může být také doplněno povoláním jejího manžela, například *Anna Martin sládkovalá* (RK 1564, fol. 265).

V zápisech se také vyskytl ojedinělý příklad, kdy naopak jméno muže bylo doplněno jménem jeho manželky: *Pan Šimon Býlský paní Anny Jakubovej Daumanovej manžel* (RK 1551, fol. 10). Z tohoto zápisu můžeme usuzovat, že paní *Anna Daumanová* byla také důležitá pro uvedení manžela. Za druhé je zajímavé, že *Anna Daumanová* má jiné příjmení, než její současný manžel. Ten se jmenuje *Šimon Býlský*. Její jméno bylo přechýleno z celého jména buď jejího

otce, nebo zesnulého manžela. Toto jméno jí zůstalo i nadále, přestože se provdala za *Šimona Bylského*. Tento příklad nám ilustruje, že v 16. století ještě příjímí nebyla stanovena legislativně, nebyla dědičná, i když se občas vyskytla u otce i syna, nemusela důsledně přecházet na manželku.

Další, méně časté (méně než 10 % ze všech ženských příjímí) pojmenování žen je odvozeno z příjímí manžela přechylovacím sufixem *-ka*. Například *paní Anna Stranečka z Traneč* (RK 1563, fol. 54), *Dorothea Novačka* nebo *Nováčka z Přestavlk* (RK 1552, fol. 48), její manžel se jmenoval *Nováček z Přestavlk*; *Anna Ambrožka* (RK 1564, fol. 172), ta je níže uvedená jako *Anna Ambrošova*; *Dorna Blanařka* (RK 1548, fol. 91); *nebožka Ludmila Michalka* (RK 1557, fol. 70), její muž se pravděpodobně jmenoval *Michalka* nebo *Michal*, pokud bylo jméno utvořeno příponou *-ka*, pravděpodobnější by bylo jméno *Michal*; *Anna Ambrosa Šénfeldnarka* (RK 1564, fol. 7), tady je přechýleno německé jméno *Šénfeldnar*, jinde je zase pojmenovaná *Anna Šénfeldnarová*; *Zuzana Mazačka* (RK 1564, fol. 220).

Jedná se o typ apelativního přechylování, které jsme popsali výše, zároveň o nejproduktivnější způsob tvoření ženských protějšků u obecných jmen, který pronikl i do jmen vlastních. Musíme však rozlišovat přinejmenším dvě skupiny těchto příjímí. Ta, která mají apelativní původ, a ta, která jsou odvozena již z vlastních jmen. U první skupiny stále ještě můžeme pochybovat, zda přechylujeme z apelativa nebo již z vlastního jména. Jedná se o případ těch příjímí, která mohou být motivovaná druhy lidské činnosti, například *Mlynář*, *Kovář*, *Soukeník*, *Pivovarník*, *Hrničř* apod. Do této skupiny patří příklad *Dorna Blanařka*. Její příjímí bylo utvořeno od slova „blanař“ přechylovacím sufixem *-ka*. Opět nám činí problém určit, zda její manžel vykonával toto řemeslo nebo se pouze jmenoval *Blanař*. Podobně se jeví doklady *Anně kolářce* (RK 1565, fol. 66); *od Margity Petrovy stolařky* (RK 1563, fol. 108–109); *na žádost Margity kosařky* (RK 1563, fol. 267); *Anna Vojtkova kovářka* (RK 1564, fol. 71). V některých případech se opět žena přivlastňuje svému muži – *Vojtkova*, *Petrova*. Přechýlené tvary *blanařka*, *kosařka*, *kovářka*, *stolařka*, *kolářka* označují opět manželku blanaře, kosaře, kováře... Dnes tento způsob přechýlení již ztrácí význam pojmenování něčí manželky³ a může tak být označena pouze žena, která by toto řemeslo skutečně vykonávala. Čili tvary *kovářova*, *kovářová* a *kovářka* byly co do významu a funkce totožné.

Přípona *-ka* se však užívá i pro tvoření ženských protějšků od mužských příjímí, která už mají propriální charakter, například *Stranečka*; *Martů Ženatků* (instr., po diftongizaci *Martou Ženatkou*, nominativ *Marta Ženatka*); nebo z křestního jména manžela, například *Ambrožka*. Také bychom sem zařadili příjímí *Novačka*, jelikož jej žena dostala zcela jistě po svém manželovi, nikoli proto, že se nově přistěhovala. Pronikání této přípony do ženských příjímí se může dít analogicky právě podle apelativ, můžeme tomuto způsobu přechýlení přisoudit také stylové zabarvení. I v současné češtině se užívá za jistých okolností takový typ přechýlení příjmení a vždy s sebou nese stylové zabarvení, například *Pilarka*, *Zagorka* místo *Pilarová*, *Zagorová*. Dalším vysvětlením užívání přípony *-ka* v ženském příjímí by mohl být regionální charakter této přípony, o čemž pojednáme níže.

K tomuto způsobu přechylování patří i příklad *Anna Petrova Soukenice* (RK 1563, fol. 156), liší se pouze přechylovací příponou. Jelikož nominativ singuláru maskulina zní *soukeník*, nemůže být použita přechylovací přípona *-ka*, ale *-ice* (*soukeník* – *soukenice*). Rozdíl je pouze

3 *Mluvnice češtiny* I. Praha 1986, s. 304.

v užití jiné přechylovací přípony. Tato přípona se v dokladech objevuje mnohem méně, což je dáno pouze nižší frekvencí této přechylovací přípony.

Zajímavý je také doklad *Martů Ženatků*. Jedná se o tvar instrumentálu singuláru feminina. Navíc je užito nediftongizované koncovky *-ů*. Po diftongizaci by tvar singuláru zněl *Martou Ženatkou* a nominativ pak *Marta Ženatka*. Bohužel se nám nepodařilo nalézt doklad tohoto příjmi ve tvaru maskulina, a tak můžeme tuto podobu pouze odhadovat. Mužské příjmení *Ženat* ani *Ženatka* neexistuje.⁴ Pouze příjmení *Ženatý* nebo *Ženata*. V současné době existuje přechýlené příjmení *Ženatá* i *Ženatová*, kdy pouze u druhého je použita přechylovací přípona *-ová*. Jméno *Ženatá* je utvořeno koncovkou *-á* od apelativa „ženatý“. Samotné apelativum „ženatá“ existuje pouze teoreticky. Toto příjmení potvrzuje, že vlastní jména ztrácejí sémantický obsah. Proto může existovat příjmení *Ženatá* nebo *Ženatová*. V 16. století si tento fakt patrně také uvědomovali, ale vytvořili ženskou podobu jména jiným způsobem. Analogicky podle způsobu přechylování apelativ příponou *-ka*.

Takovým způsobem se tu tvoří také ženské protějšky odvozené od křestního jména manžela, například *Anna Ambrožka*.

Přechylují se i německá příjmi, a to úplně stejnými způsoby jako ta česká. Například *Anna Šénfeldnarová*, *Anna Šénfeldmarka*. Německá jména se tak automaticky a zcela přirozeně přizpůsobovala českému jazykovému systému.

Všechny případy, kde se vyskytovala podoba s přechylovacím sufixem *-ka*, popřípadě *-ice*, odvozené od apelativ jako mlynář, kovář, soukeník, pivovarník atd., svádí k úvaze, že by takto mohly být označeny ženy, které skutečně toto řemeslo vykonávaly, patrně jako vdovy po svém manželovi. Samozřejmě, že tato možnost není vyloučena, ale domníváme se, že v naprosté většině případů se jedná pouze o označení manželky, popřípadě dcery. Podobně příklad *Kača mladá mistroval/á hrnčířka* (RK 1556, fol. 44) evidentně označuje buď mladou manželku mistra hrnčíře, nebo jeho dceru.

Velmi pravidelně se tvoří ženské protějšky z mužských příjmí, která se skloňují adjektivně, například *Dorota Hrdá z Penčic* (RK 1564, fol. 49); *Dorota Trúbelská* (RK 1528, fol. 36). Do této skupiny patří i příjmi motivovaná místem, například *Záhorská*, *Černohorská*.

Ženská příjmi zakončená na *-ů* se tu nevyskytují vůbec, což je zcela přirozené, tato příjmi vznikla až druhotně poté, co se v této podobě ustálila příjmi mužská. Přípona *-ův*, kterou se tato příjmi tvořila, vyjadřovala přivlastňovací vztah, například *Vojtek Matějů* patřil do rodiny nějakého Matěje (křestní jméno), pokud by z této rodiny pocházela žena, byla by označena jako *Matějova*, *Matějová* nebo *Matějka*, nikoli však *Matějí*. Teprve až se jméno Matějů ustálilo a uzákonilo jako příjmení, to znamená, že se stalo dědičným a podle určitých pravidel jej přebírala i manželka, mohly se tak pojmenovávat i ženy.

Zajímavé je, že dnes existuje podoba ženského příjmení *Petrůjová*, která vznikla druhotně ze jména *Petrů* nebo *Petrůj* a díky tomu obsahuje dvě přivlastňovací přípony. Mužskou *-ův*, nářečně *-ůj⁵* a ženskou *-ová*. V 16. století by se takto pravděpodobně nejmenovala, její jméno by znělo *Petrova*, *Petrová*.

Například ženské příjmení *Pavlová*, odvozené z křestního jména manžela, bylo utvořena pouze ze jména *Pavel*, zatímco dnes mohou být utvořena z příjmi *Pavel* nebo *Pavlu*. V 16. století také mohlo existovat příjmi *Pavel* i *Pavlu*, nebo také *Pavlík*. Každý tento tvar přitom

4 Vycházeli jsme ze soupisu příjmení z publikace Moldanová, D.: *Naše příjmení*. Praha 2004.

5 Gebauer, J.: *Historická mluvnice jazyka českého*, 3. díl. Praha 1960, s. 498–499.

naznačoval určité příbuzenské vztahy. Pokud se někdo jmenoval *Pavel*, jeho syn mohl být označován jako *Pavlů*, což vzniklo ze spojení „Pavlův syn“, mohl se také tento syn jmenovat *Pavlík*, což znamená „malý, mladý Pavel“, tedy „Pavlův syn“. Manželka mohla být označena pouze jako *Pavlovalá*, nikoli *Pavlů* nebo *Pavlůvová* jako dnes.

Při identifikaci muže i ženy hrál důležitou roli také kontext. V textu byl muž často přesně identifikován jen jednou a poté se uvedlo jen křestní jméno, například ...*od Anny Vítka Mertuše pozůstalý*... (RK 1565, fol. 49–50) a dál se v textu píše jen *Anna Vítková*. Z kontextu již víme, že to byla manželka *Vítka Mertuše*, a nemusí se tudíž jeho příjímí opakovat.

Výjimečně v zápisech narazíme na příklady, jejichž podobu si můžeme vysvětlit pouze písářovou nedokonalou znalostí jazykového systému a jeho nestabilitou. V dokladu ...*zie chce a gma Martie Lorenczowau Motlowau zaplatiti* (RK 1560, fol. 81) (záměrně jsem tento doklad ponechala v původním pravopise) patrně těžko můžeme vysvětlit použití koncovky *au [ou]* ve jméně paní Marty. Jméno se zde vyskytuje ve tvaru dativu singuláru. Výraz *Martie* je tedy ve správné podobě. Z celého jména také víme, že její manžel se jmenoval pravděpodobně *Lorenc Motl*. Na základě výše popisovaných způsobů pojmenování žen bychom tedy mohli vytvořit tvar jejího jména nebo lépe řečeno podobu její identifikace. Jednak by mohla být označena jako *Marta Lorence Motla manželka*, nebo jen *Marta Lorence Motla*, jednak *Marta Lorencovalá Motlovalá*, *Marta Lorenc Motlovalá*, *Marta Lorencovalá* a *Marta Motlovalá*. Dativní tvary od těchto podob by pak zněly: *Motlově* (psáno *motlowie*), *Motlově* (psáno *motlowe*), *Lorencově* a *Lorencově*. Popřípadě a patrně pravděpodobněji s diftongickým *ej* *Motlovej* (psáno *motlowey*), *Lorencovej*. Koncovka *-ou* by se měla vyskytnout pouze v akuzativu nebo instrumentálu singuláru. Případů, kde je užitá nevhodná koncovka nebo celý tvar, se vyskytlo spíše výjimečně, a proto si je vysvětlujeme nepozorností nebo neznalostí písářovou. Hned další příklad *Mykulass s Markytu Menczlowau sswekrussy swau* je ukázkou pravidelného užití koncovky *-ou*.

REGIONÁLNÍ JAZYKOVÉ PRVKY

Zabývali jsme se také otázkou, zda se do podob ženských příjímí nějak promítly regionální jazykové prvky. Konkrétně jsme se zamýšleli nad přechylovací příponou *-ka* (*Nováčka*, *Šenfeldnarka*), zda je její užití regionálním projevem. Nedávný výzkum pro Český jazykový atlas ukázal, že sufix *-ka* je celouzemně rozšířený, a proto ztrácí regionální příznak. Užívá se v neoficiálním pojmenování žen a je nespisovným způsobem přechylování. V 16. století, jak jsme uvedli, se tento způsob tvoření také užíval, ovšem v případech vlastních jmen bylo toto užívání spíše řídké. U apelativ je tento způsob tvoření přirozený a neutrální lokálně i stylově (blanařka, hrnčírka, lazebnice, kožešnice). Teprve sekundárně se z těchto apelativ mohla vytvořit lokálně a stylově zabarvená příjímí.

VZTAH PŘÍPON *-ova* / *-ová* A SOCIÁLNÍ KATEGORIE SVOBODNÁ / VDNÁ

František Cuřín se ve svém článku vyjadřuje k diskuzi na téma přechylování a k teorii, podle níž „by měla přechylovací přípona *-ova* mít tvar jmenný, mluví-li se o ženě svobodné, a tvar složený, mluví-li se o vdané“.⁶ O této teorii se vedla diskuse už v roce 1876 v časopise *Pokrok*.⁷ Hned následující rok na ni reagovala Matice česká ve svém *Brusu* jazyka českého. Podle *Brusu* se tento rozdíl může vyskytnout pouze v lidovém jazyce, v jazyce spisovném je možná pouze

6 Cuřín, F.: O přechylovací příponě *-ova*, *-ová*. *Naše řeč* 20 (1936), č. 1, s. 106.

7 Protože se nám nepodařilo dohledat zmiňovaný časopis, citujeme tuto teorii z článku Františka Cuřína.

přípona *-ová*.⁸ Brus se tedy vyjadřuje pouze k soudobé jazykové situaci a nevyjadřuje se k historickému vývoji. Redakce časopisu *Naše řeč* v prvním ročníku také vyvrací tuto teorii, protože pro ni neexistují jasné doklady.⁹

Cuřín uvádí řadu dokladů již z první poloviny 15. století, které by tuto teorii mohly potvrdit. Jednak jsou zde tvary nominativu, např. *Bálkova Anka*,¹⁰ a především pak tvary dativní, jako *Dorotě Jankowie*.¹¹ Ovšem dodává, že z těchto příkladů se nedá vyčíst, zda uvedené ženy byly vdané či svobodné. V případě nominativních tvarů podle našeho názoru nemůžeme jednoznačně určit, zda jde o skloňování jmenné či složené, tedy zda je užita přípona *-ova* či *-ová*, což je dáno grafickým zápisem, jak už jsme uvedli výše. To znamená, že uvedený příklad *Bálkova Anka* by stejně tak mohl znamenat *Bálková Anka*. Z tohoto tvaru to ovšem nelze rozpoznat. Jinak je tomu u citovaných dativních tvarů. Podle grafické podoby těchto zápisů lze jednoznačně určit, že se jedná o jmenné či složené skloňování. Rozdíl je vidět na příkladech *wlczkowie* a *Śimowie*.¹² Dále uvádí, že složených tvarů v genitivu je mnohem více než v dativu, což můžeme potvrdit i na základě našeho výzkumu.

Sklon ke skloňování složenému se projevuje tam, kde bychom dnes očekávali skloňování jmenné. Jsou to případy, kdy je užito přivlastňovacího přídavného jména při určení žena (manželka, dcera...) či. Například *kúpil u Káče nebožce Křížové ženy* (genitiv); *Petře ženě Provodové* (dativ), jinde jsou uvedeny doklady ve jmenném skloňování, *muž nebožce Šmídovy ženy*; *Petrově Pěkníkové ženě*; *Máni Šmídové materi*.¹³ Všechny tyto doklady jsou z 15. století a ukazují, že v genitivu i dativu se užívalo obojího způsobu skloňování, přičemž se nepotvrdila teorie o rozlišování skloňování podle toho, zda je žena svobodná či vdaná. Cuřín uvádí jen jeden příklad na jmenné skloňování ze 16. století, přičemž opět není jasný sociální statut jmenované ženy. I náš výzkum, který zachycuje stav na Olomoucku v první polovině 16. století, ukazuje, že jmenných tvarů jak v genitivu, tak v dativu je podstatně méně než tvarů složených.

Cuřín také upozorňuje na to, že od 14. století docházelo k úženi *ě* v *í*, a tak v genitivních tvarech není jasné, zda jsou skloňovány jmenné či složené, např. *po smrti Anny duhowy*; *pod lukssowy bednárky lukou*.¹⁴ Příklady je tedy možné číst jako *Dohový* i *Duhový*, *Lukšový* i *Lukšovy*. Oba příklady pocházejí z poloviny 16. století z knih táborského archivu. V našem zkoumaném materiálu jsme na tento problém nenarazili, jelikož se tu nevyskytl doklad, kde by bylo *ě* úženo v *í*. Ve většině případů, kde má být koncovka *-ě*, se vyskytlo diftonické *-ej*. Tedy v našem zkoumaném textu by se vyskytlo *Duhovej* a *Lukšovej*. Varianty s *í* se nevyskytují vůbec.

Stejně tak je tomu u dativních tvarů, Cuřín uvádí příklady *Anně miesseccznikowj*; *Sitě Petrovoj*¹⁵ a dodává, že se v dativu důsledně píše koncovka *-j* a v genitivu *-y*. V jeho příkladech se tedy graficky rozlišují genitivní a dativní tvary.

Na těchto nejasných příkladech Cuřín opět ukazuje, že nelze potvrdit výše nastíněnou teorii, protože u všech příkladů se jednalo o ženy vdané.

Dalším opět nejednoznačným tvarem je akuzativ. Pokud písař užívá koncovku *-au*, je zřejmé, že se jedná o složený tvar, př. *Alžbětu Ploczkowau*. Ovšem vedle těchto dokladů se zde

8 *Brus jazyka českého* (sest. Matice česká). Praha 1894, s. 33.

9 *Naše řeč* 1 (1917), č. 6, s. 191.

10 Cuřín, F.: O přechylovací příponě *-ova*, *-ová*. *Naše řeč* 20 (1936), č. 1, s. 107.

11 Tamtéž, s. 107.

12 Tamtéž, s. 107.

13 Tamtéž, s. 107.

14 Tamtéž, s. 108.

15 Tamtéž, s. 108.

vyskytly takové, kde se píše *-owu*, *vinil Margetku Skopczowu*.¹⁶ Cuřín vysvětluje, že se může jednat o tvary složené, čteme je tedy dlouze – Skopčová, protože někteří konzervativní písaři zachovávali až do poloviny 16. století *-ú* místo *-ou*.¹⁷ V naší materiálové bázi se vedle sebe užívají obě varianty, tedy *u [ú]* i *au [ou]* a užití *u* ve tvarech akuzativu nebo instrumentálu si spíše vysvětlujeme jako ještě nediftongizované *ú* a nikoli jako tvar jmenný. Koncovka *u* se totiž hojně vyskytuje i ve tvarech, které potvrzují, že se ještě důsledně neprovedla diftongizace *ú* na *ou*. Například jsme našli doklady *Mykulass s Markytu Menczlowau sswekrussy swau* (RK 1561, fol. 194); *Waczlaw furman z Manzielku swu Markytu* (RK 1560, fol. 152), na kterých je zřejmé kolísání *ú* a *ou*. Proto se přikláníme k názoru Cuřína, že i neprůhledné tvary jsou skloňovány složeně.

František Cuřín narazil také na doklady, pro nás velmi zajímavé, a sice na tvary nominativní, které jasně prokazují, že i v nominativu se užívalo přípony *-ová*, nikoli *-ova*. Uvádí příklady z první poloviny 16. století, kde se už graficky vyznačuje délka, tedy *Magdalena Markowaa*, dokonce je délka naznačena i v genitivech i dativech, *od drzewowee*; *Markétě Lapackowee*.¹⁸ V našem materiálu, který zachycuje stav také první poloviny 16. století, se graficky naznačená délka nevyskytuje vůbec. Všechny nominativní tvary se tedy píšou pouze *-owa*, a mohou tak znamenat jmenné i složené skloňování. Jelikož naše doklady se v jiných tvarech než nominativních vyskytovaly téměř vždy skloňované složeně, přiklonili jsme se k tomu, že i nominativní tvary jsou složené, přestože to nenaznačovala jejich grafická podoba. Doklady, které uvádí František Cuřín, nám toto tvrzení potvrdily.

Cuřín uvádí ještě jiné doklady, převzaté od K. Thira, ve kterých se jen málokdy vyskytne přípona *-ová* ve jménech žen svobodných.¹⁹ Hledá také oporu teorie v hovorové řeči a nářečích, ovšem ani tady ji nenachází. Doklady zachycené v nářečích opět nezachycují rozlišování *-owa* a *-ová* u žen svobodných a vdaných. Na závěr shrnuje, že oporu této teorie nelze hledat ani v historickém vývoji, ani v hovorové řeči, nářečí a ani ve spisovném jazyce.²⁰

Náš excerpovaný materiál také nenaznačuje žádnou souvislost mezi příponami a sociálním statutem ženy. Jednak tvarů se složeným skloňováním je naprostá většina, jednak samotné podoby jmen jsou často neúplné, zachycují například jen křestní jméno ženy.

Také František Kopečný uvažuje nad užíváním těchto dvou přípon. Podle něj je jejich střídání v oblasti Hané ovlivněno syntaktickými vztahy. Ve funkci substantiva a také ve spojení s adjektivem se užívá přípona *-ová* (*nešťasná Cásková*), ve funkci adjektiva, v přívlastku je *-ova* (*Mařka Pavlátkova*). Také uvádí, že *-ova* se častěji vyskytuje u vdaných žen ve spojení s křestním jménem, toto spojení ovšem bývá řídké, ve spojení s křestním jménem se příjmení v přívlastkovém postavení vyskytuje spíše u svobodných žen. Naopak přípona *-ová* se používá pro ženy vdané.²¹ Kopečný tedy vypořádal, že v nářečí obyvatel Určic a okolí se rozlišuje užívání přípon *ova/ová* především pod vlivem syntaktických vazeb, přičemž spojení křestního jména a příjmení v přívlastku (*Anna Vaňkova*) by mělo být častější u žen svobodných.

V našem materiálu, který také zachycuje oblast centrální Hané, ovšem v první polovině 16. století, jsme tuto tendenci nevypořáovali. Křestní jména se vyskytovala jak ve spojení

16 Cuřín, F.: O přechylovací příponě *-ova*, *-ová*. *Naše řeč* 20 (1936), č. 1, s. 108.

17 Tamtéž, s. 108.

18 Tamtéž, s. 108.

19 Tamtéž, s. 109.

20 Tamtéž, s. 111.

21 Kopečný, F.: *Nářečí Určic a okolí*. Praha 1957, s. 57.

s ženami svobodnými, tak vdanými, pokud to však bylo možné ze zápisu určit. Vzhledem k tomu, že jsme pracovali s písemným materiálem, který graficky nerozlišoval kvantitu, nemůžeme v řadě případů jednoznačně určit příponu. Ovšem na základě studia materiálu a také článku Františka Cuřína, který se touto problematikou zabýval, se přikláníme k názoru, že ani syntaktické vazby, ani nářečí neměly vliv na užívání těchto přípon.

PŘECHYLOVÁNÍ DNES

Poslední dobou neustále přibývá článků na téma přechylování, které se ohánějí nejrůznějšími argumenty pro a proti.²² Většinou se tyto články týkají přechylování cizích jmen a často se argumentuje tím, že přechýlené podoby jméno „przní“. Dlouho se také vedly diskuse o tom, zda přechylovat cizí jména žen, které mají české občanství. Vidíme tedy, že přechylování není záležitostí výhradně jazykovou, ale i legislativní a společenskou. Dnes stanovují přechýlení pravidla českého pravopisu a přechylování cizích jmen je stanoveno Doplnkovou instrukcí Ústavu pro jazyk český AV ČR.

Po roce 1989 se objevují také názory, že přechylování je jev poplatný minulému politickému režimu, neboť se cizí příjmení komolí a nositelky se zneuctívají.²³ V poslední době se zase přechylování dává do souvislosti se vstupem České republiky do Evropské unie a z řad feministek se poukazuje na nerovnoprávnost žen a mužů, která je tak podle nich ještě posílena přechylováním.²⁴

Na všechny tyto argumenty hovořící proti přechylování bychom rádi reagovali a argumentovali na základě studia pramenů, které jasně vyvracejí názory, že přechylování je záležitostí neucty apod. Je nutné si totiž uvědomit, že přechylování je záležitostí formální, spočívá v užití ryze formálních jazykových prostředků, které zařazují každé ženské příjmení do českého jazykového systému, především do deklinačního systému. Další jeho výhodou je, že bez dalších pomocných slov nám přechylování umožňuje jednoznačně rozlišit pohlaví nositele jména. Historický vývoj českého jazyka ukazuje, že přechylování je naprosto přirozený proces, který nemá se zneuctíváním jména nic společného, nemění jeho obsah, ani zásadním způsobem nemění jeho formu, pouze jej pomocí přípony zařazuje do našeho systému.

Pokud nějaké cizí osobní jméno skloňujeme, také k němu přidáváme nějaký formální prostředek a jméno tak dostává jinou podobu. Např. ve větě použijeme jméno *Jack* takto: *Viděl jsi už Jacka Rozparovače?* (muzikál) a ne *Viděl jsi už Jack Rozparovače?* Nikdo se také nepozastavuje nad tím, že skloňujeme cizí mužská jména, např. *Američané si za svého prezidenta zvolili Baracka Obamu.*

Připouštíme, že mohou existovat výjimky, a to u žen, jejichž jména fungují jako citát, jako určité zavedené značky. Toto se týká slavných osobností, politiků, hereček a pod.

Poslední zákonná úprava, podle které se provádí zápis příjmení do matriky, platí od 1. července 2001 a je zakotvena v zákoně č. 301/2000 Sb., o matrikách, jménu a příjmení. V § 69 se píše: „Příjmení žen se tvoří v souladu s pravidly české mluvnice. Ukládá-li to mezinárodní

22 Světlá Čmejrková ve svém článku cituje z článku Lidových novin, kde autor píše, že přechylování je pozůstatek „arogance bolševické moci.“ (Čmejrková, S.: Jazyk pro druhé pohlaví. *ČLid* 85 (1998), č. 3, s. 268.); aktuálně se také téma přechylování objevuje v celostátních denících, například Demartini, M.: Zrušíme také skloňování? *MF Dnes*, 2. 3. 2009, s. A11.

23 Michňová, I.: Několik poznámek k přechylování ženských příjmení v češtině. In: *Jazyková kompetence v Evropské unii: 3.–4. února 2005*, Praha 2005, s. 1.

24 Knappová, M.: K jazykovým a právním aspektům přechylování příjmení v češtině. *Naše řeč* 86 (2003), č. 3, s. 113.

smlouva, uvede matriční úřad na žádost nositelky příjmení v matričním zápisu vedle příjmení ženy podle pravidel české mluvnice i toto její příjmení ve formě, která pravidlům české mluvnice neodpovídá. Z těchto dvou forem může nositelka příjmení užívat jen jednu formu, kterou si zvolí při podání žádosti, a ta se uvede v matričním dokladu.²⁵ Tato úprava se tedy vztahuje na občany, kteří se hlásí k jiné než české národnosti.

Další problém, který můžeme v souvislosti s přechylováním pozorovat, je užívání přechýlených podob cizích jmen v jazykové veřejné komunikaci, jelikož toto není právně upraveno. Na užívání přechýlených podob, a tudíž správné použití ženského příjmení ve větě ve veřejné a oficiální komunikaci se zákon nevztahuje. Ten pouze řeší formu zápisu příjmení do úředních dokumentů, jako jsou matriky, rodný list, občanský průkaz apod. Můžeme se tedy setkat v televizi, rozhlasu či novinách s neobratnými větami, ve kterých dokonce nemusí být zřejmé, zda se v nich hovoří o ženě či muži. Dochází k tomu, že nepřechýlená jména ztrácejí svou základní funkci – identifikovat.²⁶

Miroslava Knappová, která už 12 let působí jako soudní znalkyně vlastních jmen a vypracovává posudky na žádosti jmen, na základě nichž je zvolené jméno zapsáno do matriky, také píše o tom, co vše ovlivňuje volbu přechýlené podoby, tedy typ médií, sociální příslušnost, vzdělání člověka, zda osoba, jejíž jméno má být přechýleno, je známá, nebo zda je příjmení příliš komplikované. Problém činí především exotická jména, například japonská nebo čínská. Patrně veřejně komentovanou událostí, kde se koncentruje nejvíce ženských osobních jmen z celého světa, jsou olympijské hry. S potěšením a obdivem musím konstatovat, že ve většině případů byla jména přechylována důsledně, dokonce i jméno thajské vítězky ve vzpírání komentátor obratně vyslovoval s *-ová*, tedy *Džarenrattanatarakúnová*.

Nepřechylování jmen cizinek v ČR je dáno právně, nikoli jazykově, není to však závazné pro běžnou i veřejnou komunikaci, v komunikaci tedy mohou být přechylovány. Pokud nejsou, měly by být naznačeny pomocným slovem jako paní, herečka apod. Pokud se však jméno neskloňuje, je to porušení mluvnické normy češtiny.²⁷

Při zařazení každého cizího vlastního jména do české jazykové komunikace musí být dodrženy dvě zásady. Pravopisná podoba jména, tedy pokud se píše *Brownová*, nesmíme psát *Braunová*. Zadruhé musíme dodržovat správnou výslovnost jména, která vychází z pravidel daného národa, tedy jméno *Brownová* vyslovujeme *Braunová*, nikoli *Brownová*. Samotná přípona *-ová* tedy nemění ani pravopisnou, ani hláskovou podobu jména. Jedná se pouze o přidání formálního znaku, podobně jako skloňovacích koncovek.

Shrnujeme tedy, že přechylování má svůj několikasetletý historický vývoj, odborná literatura uvádí příklady již z roku 1430,²⁸ přičemž tento vývoj probíhal zcela přirozeně a zařadil ženská příjmení do českého jazykového systému. Bohužel současný trend přináší cizí prvky – univerzální podobu příjmení bez přípon a koncovek, které naopak tento systém nabourávají.

Excerpovaný materiál z Rychtářských knih první poloviny 16. století nám názorně ukázal ranou fázi přechylování příjmení. Jasně naznačil jeho vznik a způsob tvoření ženských protějšků, přičemž jsme pozorovali několik tendencí. Můžeme konstatovat, že již tehdy převažovalo užívání přivlastňovací přípony *-ova* a následně přechylovací přípony *-ová*. Tento materiál

25 Knappová, M.: K jazykovým a právním aspektům přechylování příjmení v češtině. *Naše řeč* 86 (2003), č. 3, s. 113.

26 Tamtéž, s. 116.

27 Tamtéž, s. 118–119.

28 Michňová, I.: Několik poznámek k přechylování ženských příjmení v češtině. In: *Jazyková kompetence v Evropské unii: 3.–4. února 2005, Praha 2005*, s. 1.

nám prokázal potřebu a nutnost přechylovat vlastní jména, která pramení z přirozenosti a podstaty českého jazyka. Je zřejmé, že ženská příjmení se utvořila na základě jistého vlastnického vztahu mezi mužem a ženou, to znamená že v počáteční fázi přechylování hrály důležitou roli sociální vazby, ovšem domníváme se, že již velmi brzy se tento vztah přestal cíleně promítat do přechýlených podob a přechylování se stalo záležitostí ryze formální a systémovou. Sociální vztahy, které se do podoby ženských jmen promítly, jsou dnes záležitostí pouze historického vývoje. V první řadě nese přípona *-ová* jednu základní funkci, umožňuje ženská příjmení skloňovat, což je pro český jazyk nezbytné, jelikož čeština se vyznačuje v první řadě flektivností. Za druhé nám přechylování umožňuje rozlišit pohlaví a přesněji tak identifikovat nositele jména. „Přechylováním se totiž v češtině respektuje kategorie přirozeného rodu, tj. zachovává se protiklad gramatické kategorie mužského a ženského rodu.“²⁹ Přechylování je tak záležitostí nejen systémovou, ale i funkční. Argumenty feministek a jiných odpůrců přechylování jsou tudíž neopodstatněné a vycházejí z neznalosti jazykového vývoje a mluvnického systému.

Nela Chládková

odborné zaměření: historický vývoj češtiny, historický vývoj vlastních jmen a přechylování

Vědecká knihovna v Olomouci

<nela.chladkova@centrum.cz>

29 Knappová, M.: Přechylování víceslovných cizích příjmení v češtině. *Naše řeč* 69 (1986), č. 4, s. 173.

GRAMATIKA

STRUKTURA KONSONANTICKÝCH KOMBINACÍ V ČEŠTINĚ

ALEŠ BIČAN

V následujícím příspěvku se pokusíme popsat fonotaktickou strukturu současné spisovné češtiny, konkrétně pak strukturu konsonantických kombinací na začátku a konci slabiky. Termín *slabika* však v oddíle 2 nahradíme *distribuční jednotkou*, modelem, který zavedl lingvista Jan Mulder.¹ Z jeho teorie, která jde ve stopách „pražské“ fonologie Nikolaje Trubeckého a fonologie André Martineta, bude náš příspěvek konceptuálně a metodologicky čerpat. Na základě této jednotky stručně popíšeme syntagmatickou strukturu fonologického systému češtiny a posléze přejdeme k vlastnímu tématu tohoto článku, tedy nastínění struktury konsonantických kombinací, které se mohou v češtině vyskytnout, zjednodušeně řečeno, na začátku a konci slabiky.

1 KONSONANTY ČEŠTINY

Jak vysvětlíme níže, distribuční jednotka je definována jako svazek pozic. Jedna z pozic je zpravidla nukleární – je to ta, na které jsou ostatní, nenukleární pozice distribučně závislé. Na základě rozdílu „nukleární – nenukleární“ můžeme dělit fonémy na konsonanty, vokály a semikonsonanty. Konsonanty definujeme jako fonémy, které se mohou vyskytovat jen v nenukleárních pozicích, kdežto vokály jsou naopak fonémy, které se vyskytují jen v nukleární pozici. V češtině existuje ještě třetí distribuční třída fonémů, semikonsonanty, což jsou fonémy, které se mohou vyskytovat jak v pozici nukleární, tak v pozici nenukleární; takovými jsou fonémy /r/ a /l/ (srov. *prst*, *vlk*). Abychom však náš výklad nezatěžovali, budeme tyto fonémy počítat mezi konsonanty, pokud se budou vyskytovat v nenukleárních pozicích. Naše užití termínu *konsonantické kombinace* bude tak zahrnovat i kombinace typu /pr/, /sl/, ve kterých se /r/ a /l/ vyskytují v nenukleárním kontextu (srov. *prase*, *sláma*), avšak nikoliv už ty samé kombinace, ve kterých se oba fonémy vyskytují v kontextu nukleárním, tedy ne v případě, kdy se jedná o tzv. „slabičné“ /r/ a /l/ jako ve slovech *prsa*, *slza*.

V tomto článku se nemůžeme zabývat podrobnostmi fonematičského systému češtiny, omezíme se jen na pár poznámek.² Proto se v případě vokálů spokojíme jen s jejich výčtem: krátké /i/, /e/, /a/, /o/, /u/, dlouhé /ē/, /ī/, /ā/, /ō/, /ū/ a diftongální /ě/, /ā/, /ō/ odpovídající [eu],

1 Mulder, J.: *Sets and Relations in Phonology: An axiomatic approach to the description of speech*. Oxford 1968, tentýž: *Foundations of Axiomatic Linguistics*. Berlin – New York 1989. Viz také Bičan, A.: Phonology in Axiomatic Functionalism. *Linguistica Brunensia* 57, 2009, s. 19–33. Tam i odkazy na další literaturu.

2 Systém fonémů češtiny je podrobně popsán v naší (nepublikované) rigorózní práci *Phonematics of Czech: An axiomatic-functional view* (FF MU), která je k dispozici online: <http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/bican/bic-rigo.pdf>.

[au], [ou], které považujeme za jednoduché fonémy. Naopak u konsonantů bude užitečné, když uvedeme jejich klasifikaci dle distinktivních rysů, viz tabulka 1. Do tabulky nejsou zahrnuty afrikáty *c* a *č*, protože ty jsou analyzovány jako kombinace dvou fonémů, /Ts/ a /Tš/. Důvody jsou objasněny v naší rigorózní práci.

	okluzivní		konstrikтивní		nazální
	neznělé	znělé	neznělé	znělé	
labiální	p	b	f	v	m
palatální	tʰ	dʰ	š	ž	ň
alveolární	t	d	s	z	n
velární	k	g	x	h	
Mimo hlavní systém: ř, j					

Tabulka 1: Celkový systém konsonantů češtiny

Konsonanty můžeme rozdělit na ty, které se podílejí na korelaci znělosti, a ty, pro které je rozdíl „neznělý – znělý“ fonologicky irelevantní. Do první skupiny patří okluzivy a konstrikтивy, do druhé nazály a izolované konsonanty /ř/ a /j/. Je všeobecně známo, že v češtině dochází k neutralizaci znělosti, čímž myslíme zrušení opozičního rozdílu mezi neznělými a znělými okluzivami a konstrikтивami. Existují dva základní kontexty, ve kterých k této neutralizaci dochází: na konci slov, resp. v post-nukleárním kontextu, a před neznělým nebo znělým konsonantem s výjimkou /v/, kde k neutralizaci nedochází (srov. *svůj*, *zvat*). V těchto kontextech se vyskytují tzv. archifonémy. Archifonémy můžeme chápat jako fonémy v sub-systému, které reprezentují dva a více fonémů v celkovém systému. V tomto případě archifonémy vzniklé neutralizací znělosti reprezentují neznělé a znělé okluzivy a konstrikтивy. Archifonémy nejsou z fonologického hlediska ani znělé, ani neznělé, jelikož právě tento rozdíl byl mezi nimi neutralizován. To, jak se realizují v konkrétních promluvách, je věc zcela jiná. Tabulka 2 představuje konsonantický systém v kontextu neutralizace znělosti; archifonémy jsou zde vyjádřeny velkými písmeny.

	okluzivní	okluzivní	nazální
labiální	P	F	m
palatální	Ť	Š	ň
alveolární	T	S	n
velární	K	X	
Mimo hlavní systém: /ř/, /j/			

Tabulka 2: Podsystem konsonantů češtiny v kontextu neutralizace znělosti

2 DISTRIBUČNÍ JEDNOTKA

Distribuční jednotka spolu s rozdílem mezi nukleárními a nenukleárními pozicemi, jak jsme je letmo představili v předchozím oddíle, nutně připomíná slabiku. Tento termín by-

chom jistě mohli použít, avšak slabika je zatížena tolika definicemi, že by mohlo lehce dojít k nedorozumění. Náš popis vyjde z konceptu tzv. *distribuční jednotky* (dále DJ), modelu, jež umožňuje efektivní popis distribuce fonémů a vůbec fonotaktické struktury jako takové. DJ je definována jako svazek pozic. Každá pozice musí být vyplněna alespoň jedním, a právě jedním fonémem, nebo musí zůstat prázdná, což znamená, že je vyplněna nulou ($\emptyset$). Pozice může být však prázdná, jen pokud je za jiných okolností zaplněna fonémem. Množinu fonémů, kterými lze obsadit danou pozici, nazveme *poziční třídou*; fonémy zpravidla patří do více pozičních tříd. Jedna z pozic DJ je označena jako nukleární; je to taková pozice, na které jsou ostatní pozice distribučně závislé v tom smyslu, že výskyt fonémů v nukleární pozici není závislý na výskytu fonémů v jiných pozicích. Rovněž platí, že nukleární pozice nesmí být nikdy prázdná.

Pozic v DJ je přesně tolik, aby bylo možné vyčerpávajícím způsobem popsat distribuci všech fonémů. Nebudeme zabíhat do detailů a spokojme se s konstatováním, že pro češtinu konstruujeme DJ o deseti pozicích: pět pozic náleží pre-nukleárnímu kontextu, jedna pozice nukleárnímu kontextu a konečně čtyři pozice kontextu post-nukleárnímu. Každá z těchto pozic může být zaplněna právě jedním fonémem patřícím do dané poziční třídy nebo zůstat prázdnou, přičemž platí, že nukleární pozice musí být vždy zaplněna fonémem. Podobu DJ pro češtinu spolu s jednotlivými pozičními třídami uvádíme v tabulce 3. Podrobnosti následně vysvětlíme.

pre2	pre1	e3	e2	e1	n	i1	i2	i3	i4
P T K F S Š X r l j M Ø	T S Š ř Ø	k g x h t d s z š ž Ø	v M Ø	r l		m n ň r l j Ø	P T K Š Ø	T S ř Ø	K T Ť Š Ø
				m n ň r l j ř Ø	i e a o u ī ē ā ō ū ě ä ö				
		p b f							
		t d'							

Tabulka 3: Distribuční jednotka a poziční třídy

Pozice, jejich počet a poziční třídy představují výsledky předchozí analýzy, jejíž detaily zde, omezení místem, nemůžeme popsat. Naším cílem bylo najít takový počet pozic, pomocí nichž by bylo možné vyčerpávajícím způsobem popsat distribuci všech fonémů, jejich vzájemných fonotaktických vztahů a kombinací. Počet pěti pre-nukleárních pozic odpovídá maximálnímu počtu konsonantů, které se mohou ve fonotagmatech vyskytnout před vokálem (srov. /FSkvjeT/ *vzkvět*, /STkvjel/ *stkvěl*). Stejně tak počet post-nukleárních pozic odpovídá maximálnímu počtu konsonantů schopných vokál následovat (srov. /borŠTŠ/ *boršč*). Jednotlivé pre-nukleární pozice, nebo též *explozivní* pozice, jsme pojmenovali ,e1', ,e2', ,e3', ,pre1' a ,pre2'. Poslední dvě pozice jsou tzv. *pozice pre-explozivní*. Toto speciální označení je následkem toho, že dané pozice mohou být zaplněny fonémem, jen je-li alespoň jedna z předchozích explozivních pozic zaplněna fonémem. Post-nukleární pozice, nebo též *implozivní* pozice, jsme nazvali ,i1', ,i2', ,i3' a ,i4'. Pre-nukleárním a post-nukleárním pozicím budeme souborně říkat *pozice periferní*. Zde je nutné upozornit na jednu vlastnost DJ: ačkoliv je řeč lineárně uspořádaná, z čehož vyplývá, že i pozice jsou lineárně uspořádané, je DJ centripetální model s jádrem

reprezentovaným nukleární pozicí. Všechny ostatní pozice jsou postupně „nabaleny“ na jádro jako např. slupky cibule. Popřípadě si DJ můžeme představit jako sluneční soustavu se sluncem jako jádrem a jednotlivými planetami jako periferními pozicemi. Zároveň platí, že čím je pozice vzdálenější jádru, tím je perifernější. Centripetální charakter DJ vysvětluje číslování pozic směrem od jádra ven.

Vraťme se nyní k tabulce 3 a vysvětleme, proč v ní některé fonémy přesahují přes dvě nebo tři pozice. Tyto fonémy se vyskytují v tzv. *archipozicích*. Archipozice jsou pozice v podsystému, čímž se myslí určitá konfigurace pozic zaplněných fonémy. Zde archipozice odpovídají dvěma a více pozicím v celkovém systému pozic. Jejich funkcí je umožnit popis zvláštní distribuce určitých fonémů, pro které je rozdíl mezi stávajícími pozicemi neplatný. Nejlépe to lze ilustrovat na příkladu fonémů /t/ a /d/. Zkoumáme-li jejich distribuci a kombinovatelnost v pre-nukleárním kontextu, dojdeme k následujícím závěrům:

1. Za fonémy /t/ a /d/ nikdy nestojí konsonant ani semikonsonant (tj. „slabičné“ /r/ a /l/), vždy pouze vokál.
2. Před /t/ a /d/ se mohou vyskytnout maximálně dva konsonanty (srov. příklady /Křtin/ /FSděl-/ ze *vzdělaný*).

Analýza ukázala, že konsonanty, které se mohou vyskytnout před /t/ a /d/, lze bez rozporu přiřadit pozicím označeným ,pre1' a ,pre2'. Zbývají tedy pozice ,e1', ,e2' a ,e3'; nicméně ani jedné z nich není možné tyto fonémy přiřadit. Za prvé nemůžeme nearbitrárně rozhodnout, do které z pozic by patřily. Za druhé i pokud bychom toto rozhodnout uměli, museli bychom konstatovat, že jakmile se /t/ nebo /d/ vyskytne v této pozici, ostatní dvě pozice budou vždy prázdné. Avšak každá a jakákoliv pozice může být prázdná, jen pokud má schopnost být zaplněna fonémem. To však není možné v případě /t/ a /d/, kdy právě dvě pozice z pozic ,e1', ,e2' nebo ,e3' budou *vždy* prázdné. Jinými slovy: pro /t/ a /d/ není nutné pracovat se třemi pozicemi, ale jen s pozicí jednou. Z tohoto důvodu postulujeme pro /t/ a /d/ archipozici, kterou nazvěme ,E3' („epsilon 3“). Ta je výsledkem zrušení rozdílu mezi třemi explozivními pozicemi ,e1', ,e2' a ,e3'. Analýza distribuce a kombinovatelnosti jednotlivých fonémů ukázala, že je z obdobných důvodů nutné kromě ,E3' postulovat ještě další čtyři archipozice: ,E2' („epsilon 2“) pro /p/, /b/ a /f/; ,I2' („ióta 2“) pro /X/ a /F/; ,I3' („ióta 3“) pro /m/, /n/ a /ň/, a konečně ,N' („ný“) pro „slabičné“ /r/ a /l/. Všechny tyto fonémy mají zvláštní distribuci.

3 FONOTAGMATA

DJ si můžeme představit jako svazek syntagmatických bodů, přičemž každý z těchto bodů je zaplněn právě jedním členem paradigmatické množiny fonémů, která může zahrnovat i nulu, čili pozice může být prázdná. Každou takovou fonotaktickou konstrukci, ve které je všech deset pozic zaplněno fonémem nebo nulou, nazvěme *fonotagma*. Z jiného pohledu je fonotagma konkrétní manifestací DJ a DJ je abstraktním modelem všech fonotagmat. Mohli bychom též říci, že fonotagma je konkrétní slabika a DJ je abstraktním modelem všech slabik daného jazyka, ale jak už bylo naznačeno, termín slabika je zatížen mnoha rozličnými definicemi a lehce by mohlo dojít k nedorozumění. Vyhneme se také otázce, zda se např. slovo *rtý* skládá z jedné nebo dvou slabik (kdy slabika druhá je tzv. pobočná). Z hlediska fonologického, a to je pro nás důležité, se jedná o jedno fonotagma /rti/, protože ať už je počáteční /r/ realizováno jakkoliv, slabičně nebo neslabičně, distribučně je závislé na nukleární pozici, ve které se vyskytuje vokál /i/.

Ačkoliv každá pozice může být zaplněna fonémem z dané poziční třídy, je třeba upozornit na fakt, že se jednotlivé fonémy nemusí vždy vzájemně kombinovat, jelikož výskyt jednoho fonému v určité pozici může ovlivnit výskyt jiného fonému v jiné pozici. Důvody jsou různé, přesto většinu z nich lze postihnout nějakým strukturním pravidlem, byť některé nevýskyty kombinací jsou náhodné, např. absence kombinace /řě/, nezahrneme-li do našich dat i tvar jména *Břěta*. Jako příklad kombinací, jejichž nevýskyt můžeme postihnout strukturním pravidlem, jmenujme absenci kombinací /tě/, /dě/ a /tö/, /dö/ popsateľné pravidlem: „palatálnými okluzívy se nemohou vyskytovat před dlouhými středovými vokály.“

Příklady jednotlivých fonotagmat jsou uvedeny v tabulce 4. Dovolíme si tvrdit, že takto lze na DJ „namapovat“ každé fonotagma („slabiku“). Naše tvrzení je založeno na faktu, že jsme dosud nebyli schopni dokázat opak.

pre2	pre1	e3	e2	e1	n	i1	i2	i3	i4	
F	S	k	v	j	e	∅	T	∅	∅	vzkvět
∅	∅	b		∅	o	r	Š	T	Š	boršč
K	ř	t	∅	∅	u	∅	∅	∅	∅	křtu
K	ř	ť			i	n	∅	∅	∅	křtin
∅	∅	∅	∅	n	e	∅	X		Ť	necht'
∅	∅	∅	∅	j	i	l	m			jilm
r	∅	t	∅	∅	i	∅	∅	∅	∅	rty
P	S	t	∅	r	u	∅	X		∅	pstruh
∅	∅	∅	v	∅	o	j	∅	S	K	vojsk
∅	∅	p		∅	o	m	∅	S	T	pomst
T	ř	p		∅	i	∅	T	∅	∅	třpyt
∅	∅	h	v	j	e	∅	∅	S	T	hvězd
l	S	t	∅	n	ī	∅	∅	∅	∅	lstný
K	∅	š	∅	∅	i	l	T	∅	∅	kšilt
X	∅	ť			ī	∅	T	∅	∅	chtít

Tabulka 4: Příklady fonotagmat

4 KONSONANTICKÉ KOMBINACE

Kromě celkové struktury fonotagmat lze z DJ odvodit i strukturu jejich částí, konkrétně pak strukturu konsonantických kombinací na začátku a konci fonotagmat. V naší databázi máme zaznamenáno 399 konsonantických kombinací, které se mohou vyskytnout před vokálem, a 82 kombinací, které se mohou vyskytnout po vokálu. První typ nazvěme *pre-nukleární kombinace* a druhý *post-nukleární*. Všechny kombinace jsou extrahovány ze slov, která jsou uvedena alespoň v jednom z hlavních slovníků češtiny (PSJČ, SSJČ), popřípadě v Českém národním korpusu. Jednotlivé počty naleznete v tabulce 5.³ I přes velký počet doložených kombinací je možné je popsat pomocí jediného strukturního modelu – distribuční jednotky. Nezapočítá-

3 Seznam jednotlivých kombinací uvádíme v našem článku „Distribution and combinations of Czech consonants“, který vyjde v časopise *Zeitschrift für Slavistik*. Rozhodně však netvrdíme, že není možné nalézt kombinace další.

váme zde kombinace, které se vyskytují ve slovech, která označujeme jako marginální, čímž myslíme vlastní jména, místní jména nebo zjevně archaické tvary, přestože se v těchto slovech vyskytují kombinace jinak v češtině nedoložené (srov. *Ljuba*, *Břve*, *Kfely*, *ont*, *Hybš*, *Smolensk* apod.). DJ umí popsat i tyto kombinace, avšak nechceme se zde pouštět do otázky, zda i tyto kombinace patří do systému současné češtiny.

kontext	počet konsonantů				celkem
	pět	čtyři	tři	dva	
pre-nukleární	2	45	177	175	399
post-nukleární	-	1	19	62	82

Tabulka 5: Počet konsonantických kombinací

Jak tedy odvodíme nějakou konsonantickou kombinaci pomocí DJ? Na začátku fonotagmat jsou konsonanty distribuovány do pěti pozic, tj. ,e1'; ,e2'; ,e3'; ,pre1' a ,pre2', resp. do archipozic ,E2' nebo ,E3'. Na konci fonotagmat jsou konsonanty distribuovány do čtyř pozic ,i1'; ,i2'; ,i3' a ,i4' nebo dvou archipozic ,I2' nebo ,I3'. Bylo již řečeno, že základem distribuční jednotky je nukleární pozice, na kterou se „přilepují“ periferní pozice. Nukleární pozice může být zaplněna jen vokálem. V případě pre-nukleárních konsonantických kombinací budeme postupovat od nukleární pozice doleva, u post-nukleárních pozic doprava. Každou pozici budeme vyplňovat fonémem (resp. ji necháme prázdnou) z dané poziční třídy (viz tabulka 3) do té doby, dokud nebudou všechny pozice vyplněné.

Začneme pozicí ,e1'. Tato pozice může být vyplněna fonémy /m/, /n/, /ň/, /ř/, /j/, /r/, /l/, popřípadě Ø (tj. zůstat prázdná). Poznamenejme zde, že jsou to všechny konsonanty (resp. semikonsonanty), které se nepodílejí na korelaci znělosti. Po zaplnění pozice ,e1' pokračujeme dál doleva k pozici ,e2'. Ta může být zaplněna fonémy /v/ a /M/, nebo zůstat prázdná. To, co značíme jako /M/ je archifoném vzniklý neutralizací opozice mezi nazálami /m/, /n/ a /ň/ a realizovaný jako [m]. Zjednodušeně řečeno: /M/ je taková nazála, pro niž není místo artikulace distinktivní, neboť bilabiální [m] je z fonetického hlediska jediná nazála, která se může v češtině vyskytovat před konsonantem. Nazály [n] a [ň] tuto schopnost nemají. Aby se mohl /M/ vyskytnout v pozici ,e2', musí být pozice ,e1' zaplněna fonémem. Dodejme ještě, že před /M/, stejně jako před žádnou jinou nazálou, nedochází k neutralizaci znělosti. Podobně nedochází k neutralizaci znělosti před /v/, což je zvláštnost tohoto fonému. Distribučně se tak /v/ liší od ostatních fonémů, především od svého korelačního partnera /f/, který náleží do archipozice ,E2'.

Pokračujeme dál doleva k pozici ,e3', která může být zaplněna fonémy /t/, /d/, /s/, /z/, /š/, /ž/, /k/, /g/, /x/ a /h/, tj. alveolární okluzívy a konstriktivy, palatální konstriktivy a velární okluzívy a konstriktivy. Také tato pozice může být prázdná. Na tomto místě je nutné poznamenat, že se všechny kombinace fonémů z pozic ,e1'; ,e2' a ,e3' nevyskytují v našich datech.

Zmínili jsme již, že pro /p/, /b/ a /f/ je nutné postulovat archipozici ,E2'. Poté, co zaplníme pozici ,e1', můžeme vynechat pozice ,e2' a ,e3' a postoupit k archipozici ,E2'. Rovněž je možné zcela vynechat pozice ,e1'; ,e2' a ,e3', a po zaplnění nukleární pozice vokálem přistoupit k archipozici ,E3', která byla postulována pro fonémy /t/ a /d/.

Po zaplnění pozic ,e1', ,e2' a ,e3', popřípadě jejich archipozic ,E2' nebo ,E3', se dostáváme k pre-explozivním pozicím ,pre1' a ,pre2'. Jak už bylo řečeno, ty mohou být zaplněny fonémy, jen pokud je alespoň jedna z předchozích pozic zaplněna fonémem. Z jiného pohledu můžeme tyto dvě pozice považovat za expanze, které jsou závislé na pozicích předchozích. Jejich postavení je tedy perifernější, s čímž se pojí i fakt, že kombinace zahrnující fonémy z těchto pozic jsou omezené. Pozice ,pre1' může být zaplněna fonémy /T/, /S/, /Š/ a /ř/. Pozice ,pre2' fonémy /P/, /T/, /K/, /F/, /S/, /Š/, /X/, /r/, /l/, /M/ a /j/. Obě pozice mohou také zůstat prázdné. Vidíme, že fonémy /T/, /S/ a /Š/ se mohou vyskytnout jak v ,pre1', tak ,pre2', avšak podmínky výskytu v ,pre2' jsou omezené. Primárně tyto fonémy náleží do ,pre1' a v ,pre2' se mohou vyskytnout, je-li již ,pre1' zaplněna fonémem (srov. /TkāT/ *tkáť*, /StāT/ *stát*, /ŠpeK/ *špek* oproti /Třin/ *třin*, /STkāT/ *stkát*, /ŠTKāT/ *štkát*). Rovněž vidíme, že do ,pre2' náleží fonémy /r/, /l/, /M/ a /j/, které se už objevily v předchozích pozicích (viz ,e1' a ,e2'). Pokud se tyto fonémy vyskytnou v ,pre2', výsledná fonotagmata odpovídají z fonetického hlediska tzv. pobočným slabikám (srov. /MStā/ *msta*, /lStnī/ *lstný*, /rti/ *rtý*, /jdu/ *jdu*).

Podobně můžeme postupovat i v rámci post-nukleárního kontextu v případě post-nukleárních konsonantických kombinací. Princip jsme již nastínili, proto můžeme být stručnější.

První implozivní pozice ,i1' může být zaplněna fonémy /m/, /n/, /ň/, /j/, /r/ a /l/; kromě /ř/ jsou to všechny fonémy, které patří i do pozice ,e1'. Pozice ,i1' rovněž může zůstat prázdná. Po zaplnění pozice ,i1' fonémem nebo Ø máme tři následující možnosti. Buď přistoupíme k pozici ,i2' a pak k ,i3' a ,i4', nebo k archipozici ,I2', nebo též k archipozici ,I3'. Třetí možnost je však myslitelná jen za podmínky, že pozice ,i1' není prázdná. Archipozice ,I3' byla totiž postulována pro fonémy /m/, /n/ a /ň/, které se vyskytují v kombinacích jako /lm/, /jn/ nebo /rň/ (srov. *jilm*, *fajn*, *čern*). Platí totiž, že tyto kombinace nejsou, zjednodušeně řečeno, rozšiřitelné o další konsonant, ani zleva ani zprava. Před /l/, /j/ nebo /r/ bude tedy vždy vokál a za /m/, /n/ nebo /ň/ bude v tomto případě vždy konec fonotagmatu. U zbylých dvou možností může být pozice ,i1' zaplněna fonémem, stejně jako může zůstat prázdná. Podívejme se nejprve na možnost, kdy je pozice ,i2' a následně ,i3' a ,i4' zaplněna fonémem; teprve pak se vrátíme k archipozici ,I2'.

Pozice ,i2' může být zaplněna fonémy /P/, /T/, /K/ a /Š/. Jak dále uvidíme, foném /T/ se může vyskytnout i v pozicích ,i3' a ,i4', ale i zde platí podmínka již zmíněná u pre-nukleárního kontextu. /T/ náleží primárně do pozice ,i2', ale pokud je tato pozice již zaplněna, může se vyskytnout i v pozici ,i3'. Pokud je však zaplněna i pozice ,i3' zaplněna, může se vyskytnout i v ,i4' (srov. /TšerT/ *čert* oproti /verST/ *verst* oproti /teKST/ *text*). To samé platí i pro fonémy /K/ a /Š/, které primárně náleží do ,i2', avšak mohou se vyskytnout rovněž v ,i4' (srov. /banK/ *bank* a /verŠ/ *verš* oproti /vojSK/ *vojšk* a /borŠTŠ/ *boršč*).

Jakmile jsme zaplnili pozici ,i2', čili jakmile jsme na tomto syntagmatickém bodu provedli výběr z paradigmatické množiny fonémů /P/, /T/, /K/, /Š/, resp. Ø, můžeme přejít k další pozici, k pozici ,i3'. Ta může být zaplněna fonémy /T/, /S/, /ř/, popřípadě zůstat prázdná. Příslušnost /ř/ k pozici ,i3' dokazuje, že je tento konsonant distribučně odlišný od ostatních konsonantů, které se nepodílejí na korelaci znělosti, tj. od /m/, /n/, /ň/, /j/ + /r/, /l/. Ostatně tento fakt jsme už mohli zaregistrovat u pre-nukleárního kontextu, neboť na rozdíl od výše zmíněných konsonantů patřilo /ř/ do pozice ,pre1'. Na druhé straně nesmíme ovšem opomenout fakt, že všechny uvedené konsonanty, tedy i /ř/, patří do pozice ,e1', tudíž afinita /ř/ k tzv. „sonantám“ je znatelná. Přesto je zřejmé, že se /ř/ distribučně podobá také /T/ a /S/, popř. /Š/.

Pozice ,i2' a ,i3' byly postulovány proto, aby pomocí nich bylo možné popsat distribuční vlastnosti určitých fonémů. Rozdíl mezi nimi se jeví jako nepodstatný, chceme-li popsat distribuci a kombinovatelnost fonémů /F/ a /X/ (srov. /naFT/ *naft*, /harF/ *harf*, /neXT/ *necht*, /vaIX/ *valch*). Pro ně bylo tudíž nutné postulovat archipozici ,I2'. Tím se dostáváme k druhé z možností zmiňovaných výše: po zaplnění pozice ,i1' fonémem nebo $\emptyset$ můžeme vynechat pozice ,i2' a ,i3' a přejít přímo k archipozici ,I2'. Ať už zvolíme první nebo druhou možnost, v obou případech můžeme ještě dále pokračovat k pozici ,i4',

Pozice ,i4' může být zaplněna fonémy /K/, /T/, /Š/ a /Ť/, popřípadě může zůstat prázdná. O výskytu prvních tří fonémů jsme se již zmínili. Ty primárně patří do jiných pozic a zde se mohou vyskytnout pouze v případě, jsou-li předchozí pozice již zaplněny fonémem. Jediným fonémem primárně patřícím do této pozice je jen /Ť/.

Tímto jsme stručně probrali celou distribuční jednotku a způsob, jakým je možné zaplnit jednotlivé pozice. Zopakujme, že každou pozici lze zaplnit jedním z fonémů náležícím do dané poziční třídy. Zaplněním pozic, a zde se omezíme jen na pozice periferní, můžeme získat tři typy konsonantických kombinací:

Typ 1: Kombinace, které jsou doložené přímo v datech. Jinými slovy: z DJ můžeme odvodit všech 399 pre-nukleárních kombinací a 82 post-nukleárních kombinací. Sem patří i kombinace z tzv. marginálních slov, např. /Mj/ (srov. *Mjachký*), které lze rovněž odvodit od DJ námi konstruované.

Typ 2: Kombinace, které sice nejsou v datech doložené, ale které přesto pokládáme za strukturně možné. Jejich nevýskyt je zcela náhodný – mohly jsme je buď přehlédnout, nebo prostě takováto kombinace není využita v českých slovech. Sem patří např. absence /tvj/ oproti /dvj/ (srov. *dvě*) a absence /FSbř/ oproti /FSpř/ (srov. *vzpřímený*).

Typ 3: Kombinace, které nejsou v datech doložené a které zároveň nejsou strukturně možné. Zde musíme odlišit ty kombinace, jejichž nemožnost je a priori dána strukturou DJ. Ta totiž už sama o sobě určuje, co je strukturně možné a co nikoliv. Tak například není možné, aby se v češtině vyskytla konsonantická kombinace, kde by /t/ nebo /d/ stály před konsonantem. Důvodem je exkluzivní výskyt těchto fonémů jen v archipozici ,E3', což je pozice v těsné blízkosti pozice nukleární, ve které se mohou vyskytovat jen vokály. Jiným příkladem mohou být pětikonsonantnické pre-nukleární kombinace. Byť jsme si vědomi jen dvou takovýchto kombinací (/FSkvj/ a /STkvj/, srov. *vzkvět* a *stkvěl*), DJ má schopnost predikovat, jaké jiné kombinace by byly možné. Jelikož má DJ právě pět pre-nukleárních pozic, je jasné, že všechny musí být zaplněné fonémem. Proto můžeme tvrdit, že v případě kombinace pěti konsonantů $K_1K_2K_3K_4K_5$ nebude konsonant K_5 žádným jiným fonémem než /m/, /n/, /ň/, /ř/, /j/, /r/ nebo /l/. Stejně tak K_4 bude buď /M/, nebo /v/, jiná možnost není. Podobná omezení platí pro zbylé konsonanty K_1 , K_2 a K_3 .

Rozdíl mezi kombinacemi nedoloženými, ale strukturně nemožnými (typ 3) a kombinacemi nedoloženými, ale strukturně možnými (typ 2) spočívá v tom, zda je možné jejich absenci postihnout strukturním pravidlem či nikoliv. Každý popis určitých faktů by se měl snažit o to, aby tato fakta zjednodušil a zobecnil. Prohlásíme-li, že se v češtině nevyskytuje kombinace /fř/, je to určité důležitý poznatek, ale takovéto tvrzení není nic než konstatováním faktu, nikoliv zobecňujícím popisem. Naopak řekneme-li, že se v pre-nukleárním kontextu před fonémem /j/ nemohou vyskytnout palátální konstriktivy /š/ a /ž/, v takovém tvrzení už fakta zobecňujeme, jelikož neschopnost kombinovat se s fonémem /j/ lze vztáhnout na celou třídu fonémů, tj. na palátální konstriktivy. Toto tvrzení můžeme ještě dále zobecnit, neboť platí, že

ze všech fonémů, které patří do poziční třídy ,e3', jsou alveolární konstriktivy /s/ a /z/ jedinými, které se mohou kombinovat s /j/ (srov. *sjet, zjev*).

Možnost postulování nějakého tvrzení, které jen nekonstatuje absenci určité kombinace, ale onu absenci zobecňuje do nerozporného strukturního pravidla, pokládáme za kritérium pro rozlišování mezi kombinacemi nedoloženými, ale možnými (typ 2) a kombinacemi nedoloženými, ale nemožnými (typ 3). DJ je schopná „generovat“ oba typy kombinací; typ 3 je dodatečně eliminován strukturními pravidly. DJ spolu s těmito dodatečnými pravidly tvoří efektivní kalkul pro odvozování konsonantických kombinací a jejich struktury v současné spisovné češtině.

5 ZÁVĚR

V našem článku jsme se pokusili nastínit možnost efektivního popisu fonotaktické struktury češtiny, konkrétně pak struktury konsonantických kombinací, a to na základě konceptu distribuční jednotky zavedené Janem Mulderem. Distribuční jednotku si lze představit jako posloupnost několika syntagmatických bodů – pozic –, které můžeme vyplnit jedním z prvků určité paradigmatické množiny fonémů. Množina může zahrnout i $\emptyset$, tj. pozice může být prázdná. Pro pre-nukleární kontext je stanoveno pět takovýchto možností výběru, ačkoliv některé z nich můžeme vynechat v případě fonémů se zvláštní distribucí. Posloupnost a možnosti výběrů jsou naznačeny ve schématu 1. Pro post-nukleární kontext jsou možnosti výběru čtyři, byť opět můžeme některé vynechat ve zvláštních případech. Pro daný kontext bylo vytvořeno schéma 2. Dodejme, že obě schémata je jistě ještě možné dále rozpracovat a podrobněji naznačit jednotlivé možnosti, protože výskyt fonému v určité pozici může ovlivnit výskyt fonému v pozici jiné.

Príspevek vznikl za príspevní Výzkumného centra staré a střední češtiny (projekt výzkumu a vývoje MŠMT, identifikační kód LC546).

Aleš Bičan

Odborné zaměření: fonetika a fonologie současné češtiny, etymologie slovanských jazyků

Etymologické oddělení ÚJČ AV ČR

Ústav jazykovědy a baltistiky FF MU

<bican@phil.muni.cz>

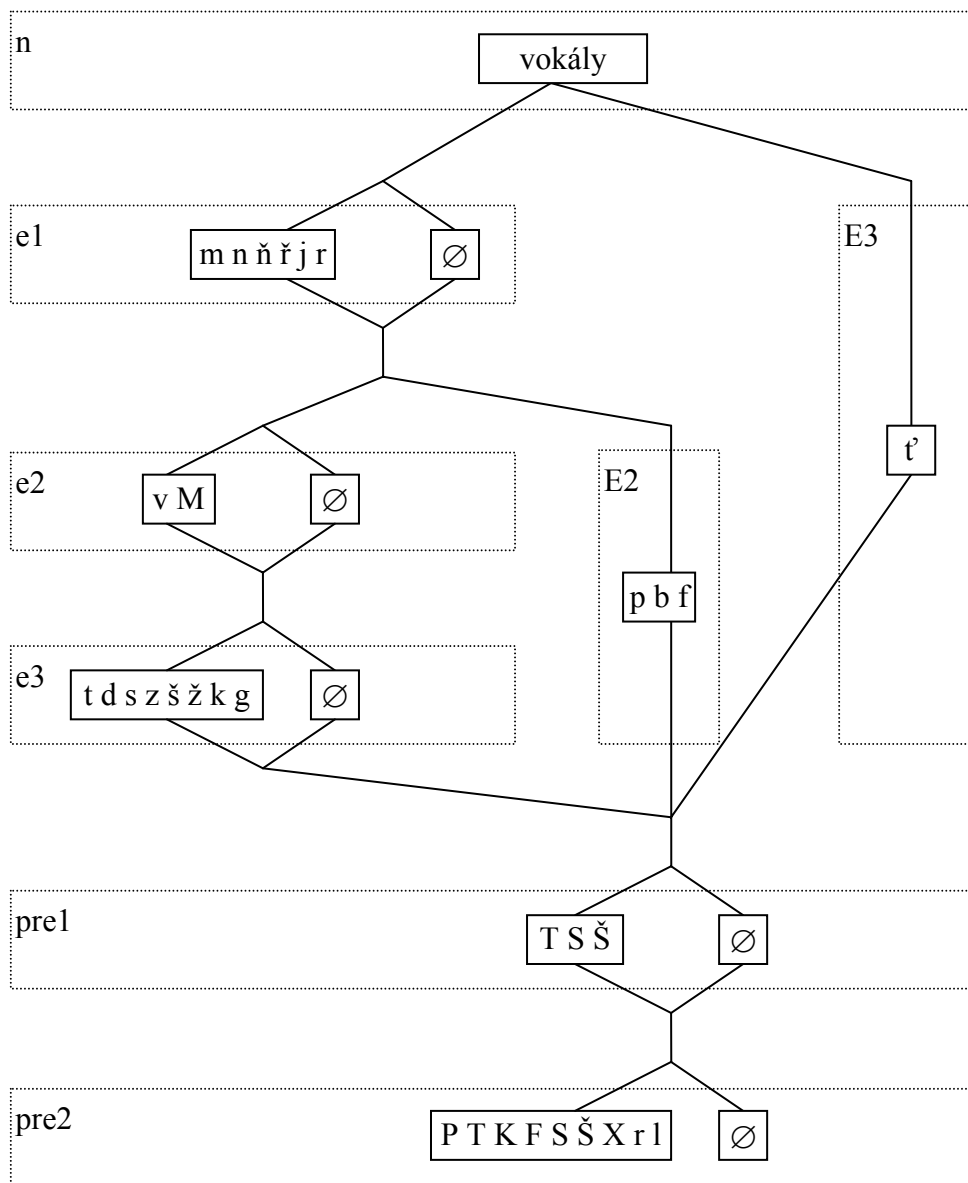

Schéma 1: Struktura pre-nukleárních kombinací

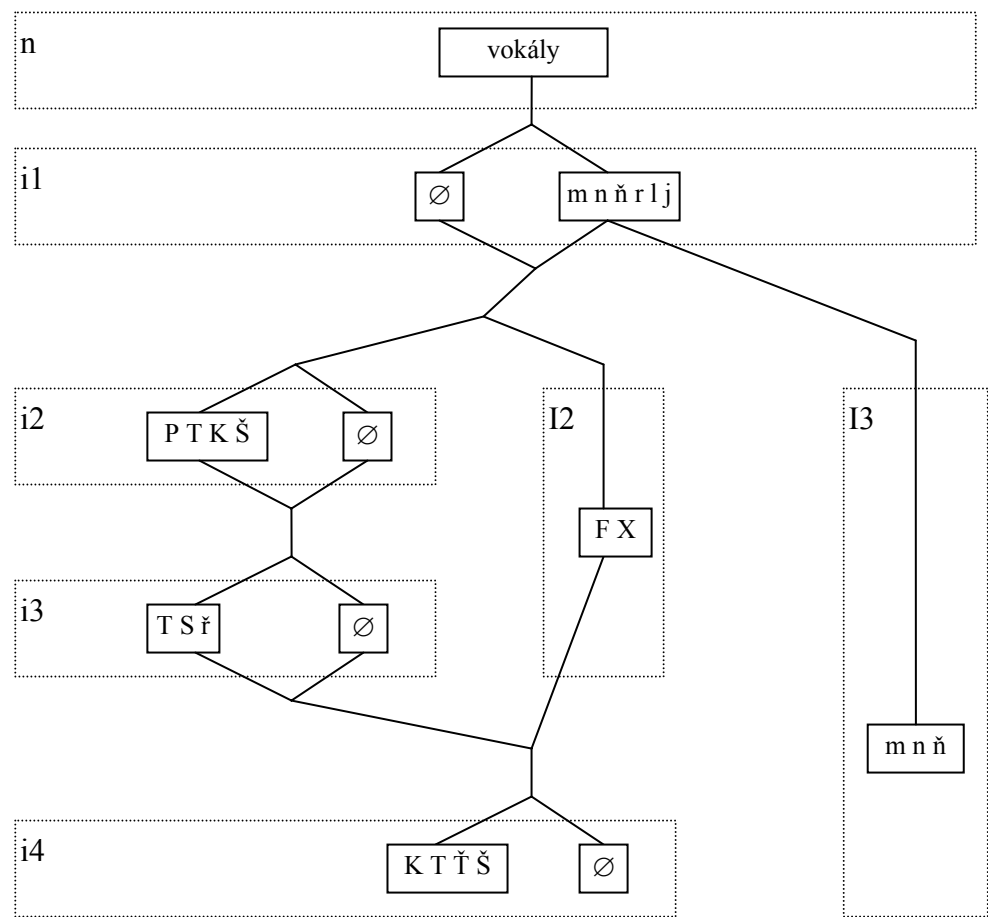

Schéma 2: Struktura post-nukleárních kombinací

ROLE KMENOVÝCH ALTERNACÍ VE FINŠTINĚ A V ESTONŠTINĚ

PETRA HEBEDOVÁ

Úvod

Kmenové alternace, kterými se v tomto článku budeme zabývat, jsou ve finské literatuře uváděny pod termínem *astevaihtelu* a v estonské *astmevaheldus*. Obojí znamená v překladu „střídání stupňů“, střídají se stupně silný a slabý. Silný stupeň je možné z diachronního hlediska považovat za původní. Původně šlo o proměny alofonů v závislosti na fonetickém okolí, slabý stupeň byl výsledkem fonetického oslabení (krácení, asimilace, frikativizace, vypadnutí).¹ Při pohledu na současnou finštinu a estonštinu je třeba považovat silný a slabý stupeň za rovnocenné, tedy za realizace kmenových alomorfů.² Ve finštině je částečně možný i pohled na změnu stupňů jako na proces vedoucí od silného stupně k slabému³, což souvisí s popisem deklinace, který více vyhovuje aglutinačnímu systému. V estonštině se v souvislosti s *astmevaheldus* mluví také o nástroji introflexe.⁴

Jak napovídá odpovídající si termín v obou jazycích, je finské *astevaihtelu* a estonské *astmevaheldus* společného původu, podle Hakulinena⁵ jeho stáří sahá přinejmenším do období prafinštiny (*kantasuomi*), společného prajazyka všech baltofinských jazyků. Při srovnání stavu ve finštině a estonštině vyjdou najevo rozdíly především v tom, jak jsou stupně fonematically realizovány a jaké faktory podmiňují jejich užití.⁶ Je třeba dodat, že popisem *astevaihtelu* nebo *astmevaheldus* nejsou vyčerpány možnosti kmenových obměn v obou jazycích,⁷ avšak v obou jazycích tvoří střídání stupňů ucelený systém, který je produktivní (i když ne skrze všechny své realizační možnosti) a který prochází systémem deklinace i konjugace. V obou jazycích lze mluvit o střídání stupňů i v souvislosti s derivací. Ve finštině je *astevaihtelu* v rámci derivace o něco pravidelnější a jeho způsob se zásadněji neliší od *astevaihtelu* souvisejícího se skloňo-

1 Viz např. Häkkinen, K.: *Suomen kielen historia I. Suomen kielen äänne- ja muotorakenteen historiallista taustaa*. Turku 2002, s. 28, 30; dále také Hint, M.: *Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid*. Tallinn – Helsinki, 1997, s. 102–108; Karlsson, F.: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. Porvoo – Helsinki – Juva 1982, 324–325.

2 Viz Hakulinen, A. et al.: *Iso suomen kielioppi*. Helsinki 2004, s. 70; a Erelt, M. et al.: *Eesti keele grammatika I*. Tallinn 1995, s. 144.

3 Viz Karlsson, F.: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. Porvoo – Helsinki – Juva 1982, s. 323.

4 Hint, M.: *Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid*. Tallinn – Helsinki, 1997, s. 22.

5 Hakulinen, L.: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Viides, muutamaton painos. Vantaa 2000, s. 60.

6 Viz Hint, M.: *Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid*. Tallinn – Helsinki, 1997, s. 103.

7 Viz Hakulinen, A. et al.: *Iso suomen kielioppi*. Helsinki 2004, s. 70–80 a Erelt, M. et al.: *Eesti keele grammatika I*. s. 145.

váním, mechanismy skloňování a derivace jsou ostatně ve finštině velmi podobné a skloňování a derivace přecházejí celkem organicky jedno v druhé.

ZPŮSOBY A MOŽNOSTI REALIZACE

Ve zkratce lze shrnout způsoby realizace takto : ve finštině alternují okluzivy *k*, *p* a *t* co do své kvantity, vytvářejí se tak dvojice gemináta : jednoduchý konsonant (silný stupeň : slabý stupeň), *kk* : *k*, *pp* : *p*, *tt* : *t*. Za určitých okolností dochází i k alternacím kvalitativním, například asimilaci *lt* : *ll*, /*ŋk*/ : /*ŋŋ*/ (<*nk*> : <*ng*>), *mp* : *mm*, *nt* : *nn*, nahrazení, např. *p* : *v*, *k* : *j* nebo vypadnutí *k* : Ø.⁸

K alternaci dochází v poslední slabice kmene při připojení koncovky (následující příklady *myytti* a *aikoa*), nebo je-li v jiném stupni konsonantní a vokální kmen (příklad *hammas*):⁹

myytti „mýtus“ NOM sg. : *myyti-n* GEN sg. : *myytti-ä* PART sg. : *myytissä* INES sg. : *myytte-jä* PART pl. : *myytei-ssä* INES pl. : *myyttei-nä* ESIV pl. (kvantitativní změna *tt* : *t*)

hammas „zub“ NOM sg. : *hampaa-n* GEN sg. : *hammas-ta* PART sg. : *hampai-den* GEN pl. : *hampai-ta* PART pl. : *hammas-ten* GEN pl. (kvalitativní, asimilace *mp* : *mm*)

aikoa „hodlat“ 1.INF : *aion* 1.os.sg. : *aikoo* 3. os. sg. : *aiotaan* přítomné pasivum : *aikonut* minulé aktivní participium (kvalitativní, vypadnutí *k* : Ø)

K alternaci může docházet v jednom tvaru i vícekrát, vždy v souvislosti s připojením flektivního nebo derivačního sufiku. Příkladem je připojení komparativního nebo superlativního sufiku (*-mpA* ~ *-mmA*, *-immA* ~ *-impA*), kdy lze od pozitivního tvaru *tarkka* „přesný“ vytvořit komparativ *tarke-mpi* (alternuje *kk* : *k* v kmeni slova), a ten dále skloňovat *tarke-mma-ssa* : *tarke-mpa-a* (alternuje *mp* : *mm* v komparativním sufiku). Podobně jako sufix komparativu se mohou chovat i jiné derivační sufiky.

V estonštině mohou alternovat okluzivy <*g*, *b*, *d*> a kromě nich také <*s*> co do své kvantity a/nebo alternuje intonace dlouhé přízvučné slabiky. Bezpříznaková intonace (někde lehký akcent nebo bezpříznaková kvantita¹⁰) dlouhé přízvučné slabiky, tzv. stupeň délky II, je realizací slabého stupně, příznaková intonace (těžký akcent, příznaková kvantita) dlouhé přízvučné slabiky, tzv. stupeň délky III, je realizací silného stupně¹¹. Se změnou (segmentální) kvantity konsonantu po přízvučné slabice se přitom vždy nutně pojí i změna intonace/kvantity přízvučné slabiky.¹²

Tyto dva způsoby realizace (realizace jen suprasegmentální pomocí intonace, realizace suprasegmentální pomocí intonace a zároveň segmentální změna délky okluzivy nebo /s/) mohou vypadat následovně:

paat „člun“ NOM sg. : *paadi* GEN sg. : *paati* PART sg. – alternace kvantity /*t*/ (ortograficky <*t*> : <*d*>) a zároveň alternace intonace slabiky, kde *`* značí příznakovou intonaci

8 Viz např. Hakulinen, A. et al.: *Iso suomen kieloppi*. Helsinki 2004, s. 71.

9 Srov. Karlsson, F.: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. Porvoo – Helsinki – Juva 1982, s. 324–325.

10 Srov. Hint, M.: *Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid*. Tallinn – Helsinki, 1997, s. 16.

11 Srov. Tauli, V.: *Eesti grammatika I*. Uppsala 1972, s. 14–15; a Hint, M.: *Eesti keele astmevahelduse...*, s. 15–16

12 Erelt, M. et al.: *Eesti keele grammatika I*. Tallinn 1995, s. 150–151.

`*poiss* „kluk“ NOM sg. : *poisi* GEN sg. : `*poissi* PART sg. – alternace kvantity /s/ (ortograficky <ss> : <s>) a alternace intonace slabiky, kde `*poissi* značí příznakovou intonaci

`*kool* „škola“ NOM sg. : *kooli* GEN sg. : `*kooli* PART sg. – jen alternace intonace

`*tükk* „kousek“ NOM sg. : *tüki* GEN sg. : `*tükki* PART sg. – jen alternace intonace, která se projevuje i v ortografii

Tyto dva způsoby se někdy řadí pod společný termín kvantitativní střídání¹³ Existuje i neproduktivní a nepravidelné kvalitativní střídání, které z jazyka ustupuje a jehož projevy je tak výhodnější svázat vždy s konkrétním lexémem (např. *kuld* „zlato“ NOM sg. : *kulla* GEN sg. : *kulda* PART sg., *tund* : *tunni* : *tundi* „hodina“, *tuba* : *toa* : *tuba* „místnost“, *aeg* : *aia* : *aega* „čas“). Mechanismus kvalitativního střídání je nutno spojovat jen se segmentálními fonémy. Principy výskytu kvalitativních proměn i jejich úloha jsou ale totožné s výše uvedenými produktivními typy¹⁴.

Estonské alternace jsou vždy spojeny s přízvuchou slabikou, buď jde přímo o její prosodii, nebo alternují konsonanty po přízvuchné slabice (kvantitativně nebo kvalitativně). Ve slovech domácího původu jsou tak alternace možné jen v první slabice a na hranici první a druhé slabiky. Ve slovech cizího původu může být přízvuk i na neprvní slabice, přičemž se i alternace vyskytnou jedině v této slabice, např. *element* : *elemendi* : *elementi* „element“, *gavott* : *gavoti* : *gavotti* „gavota“¹⁵. Alternovat mohou i některé derivační sufixy pod vedlejším přízvukem, např. *-kond* ve slovech *perekond* : *perekonna* : *perekonda* „rodina“, *valdkond* : *valdkonna* : *valdkonda* „říše, sféra, oblast“ nebo *-ik*, *-lik*, *-mik*, *-nik* např. ve slovech *õnnelik* : *õnneliku* : *õnnelikku* „šťastný“, *kirjanik* : *kirjaniku* : *kirjanikku* „spisovatel“¹⁶.

Ve finštině jsou realizace možné jen ve spojení s konsonanty *k*, *p*, *t*, naproti tomu estonština zná i suprasegmentální vyjádření silného a slabého stupně. Ve finštině se však alternace mohou vyskytnout v kterékoli slabice nezávisle na přízvuku a jsou vždy vyvolány morfologickou operací připojení koncovkového (derivačního) sufixu nebo obměnou konsonantní / vokalizky kmen.

Při srovnání možností realizace *astevaihtelu* a *astmevabeldus* můžeme ještě doplnit, že kvalitativní alternace jsou v jednom i druhém jazyce neproduktivní, ale estonské kvalitativní obměny kmene postoupily ve své neproduktivnosti dále než finské. Nejen že se netýkají pozdních přejímek (tak je tomu v obou jazycích), ale v estonštině se mohou od kvalitativních kmenových obměn odklánět i slova domácího původu. Jsou případy, kdy původně alternující slovo začne využívat jen svůj silný nebo slabý kmen (srv. est. *ida* NOM : *ida* GEN : *ida* PART a fin. *itä* NOM : *idä-n* GEN : *itä-ä* PART, obojí „východ“ jakožto světová strana)¹⁷. Ve finštině se neměnnost kmene, jehož stavba by umožňovala kvalitativní alternaci, vyskytuje zejména u pozdních přejímek, vlastních jmen a slov mluveného jazyka, případně stylově zabarvených

13 Např. Erelt, M. (ed.): *Estonian Language*. Tallinn 2003, s. 25. Toto pojetí může souviset i s jiným výkladem fonologického inventáře estonštiny a tedy i toho, v čem spočívá rozdíl mezi tvary *paati* : *paadi*, *tüki* : *kooli*, *poisi* : *poissi*...

14 Srov. Hint, M.: *Eesti keele astmevabelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid*. Tallinn – Helsinki, 1997, s. 22, 28.

15 Srov. tamtéž, s. 17–18; dále např. Erelt, M. et al. : *Eesti keele grammatika I*. s. 113; nebo Ehala, M. : *Eesti keele struktuur*. 2001, s. 95.

16 Srov. Hint, M.: *Eesti keele astmevabelduse*..., s. 17; Erelt, M. et al. : *Eesti keele grammatika I*. s. 112–113.

17 Srov. Hint, M.: *Eesti keele astmevabelduse*..., s. 23.

(*slangisanat*). Nealternujících slov z neutrální slovní zásoby je jen velmi málo (např. *auto* „auto“, *muki* „hrnek“, *paraati* „přehlídka“).¹⁸

ÚLOHA ALTERNACÍ V ESTONŠTINĚ

Možnosti realizace nejsou irrelevantní ani při pohledu na úlohu alternací ve finštině a estonštině, na kterou se nyní zaměříme. V estonštině jsou díky suprasegmentálnímu způsobu realizace alternace kmene možné i tam, kde se na kritickém místě nevyskytuje okluziva. Takové případy jsou ve finštině zcela mimo dosah alternace. Na druhou stranu jsou v estonštině alternace možné jen tehdy, když je přízvukná slabika dlouhá.

Estonské alternace lze bez váhání považovat za nezastupitelnou součást morfologie. Pádová kategorie se v mnoha případech vyjádří jediné pomocí alternace kmene, viz následující příklady.

tüki „kousek“ GEN sg : *tükki* PART sg (alternuje kvantita slabiky)

laulu „píseň“ GEN sg : *laulu* PART sg (alternuje kvantita slabiky)

poisi „kluk“ GEN sg : *poissi* PART sg (alternuje kvantita slabiky a kvantita /s/)

Zároveň se setkáváme s alternacemi kmene ve tvarech, kde jsou kategorie vyjádřeny (také) pomocí koncovky/koncovek. Je možné pozorovat dvojí způsob využití alternací. Jedním je závislost kategorie a stupně alternace. Například všechny tvary imperfekta jsou vždy v silném stupni (*hüppasin, hüppasid, hüppasime...*), všechny tvary impersonálu vždy ve slabém stupni (*hüpatakse, häpatud, hüpati*). Pomocí stupně alternace se tu vyjadřuje příslušnost tvarů k jedné a té samé kategorii. Druhou možností je využití kontrastu stupňů uvnitř paradigmatického typu, ale v různých paradigmatických typech různě. To lze předvést například na slovesech *õppima* „učit se“ a *hüppama* „skákat“ a jejich některých tvarech:

ESTONSKÉ SLOVESNÉ TVARY : určení stupně podle paradigmatického typu

	silný stupeň	slabý stupeň	silný stupeň	slabý stupeň
da-infinitiv	sg pl	<i>hüpata</i>	<i>õppida</i>	sg pl
présens 1.os. 2.os. 3.os.	<i>hüppan hüppame</i> <i>hüppad hüppate</i> <i>hüppab hüppavad</i>			<i>õpin õpime</i> <i>õpid õpite</i> <i>õpib õpivad</i>
imperativ 2.os.sg imperativ 2.os. pl imperativ 3.os.	<i>hüppa</i>	<i>hüpake</i> <i>hüpaku</i>	<i>õppige</i> <i>õppigu</i>	<i>õpi</i>
nud-participium		<i>hüpanud</i>	<i>õppinud</i>	
kondicionál1.os. 2.os. 3.os.	<i>hüppaksin hüppaksime</i> <i>hüppaksid hüppaksite</i> <i>hüppaks hüppaksid</i>			<i>õpiksin õpiksime</i> <i>õpiksid õpiksite</i> <i>õpiks õpiksid</i>

18 Laaksonen, K. – Lieko, A.: *Suomen kielen äänne- ja muoto-oppi*. Loimaa 1988, s. 46.

Mati Hint¹⁹ mluví o zrcadlové homonymii – struktura, pomocí níž se v jednom paradigmatickém typu vyjadřuje genitiv, je v druhém paradigmatickém typu typická pro partitiv a naopak. Stejně i u jmen:

NOM	kott „taška“	ratas „kolo“	kumb „který (ze dvou)“	hammas „zub“
GEN	koti	ratta	kumma	hamba
PART	kotti	ratast	kumba	hammast

Mezi tvary jednoho slova jsou pak takové, kde je stupeň určen přímo podle kategorie napříč paradigmatickými typy, a takové, kde je pro určení stupně zásadní příslušnost k paradigmatickému typu :

ESTONSKÉ SLOVESNÉ TVARY : určení stupně podle paradigmatického typu (zvýrazněné tvary) i podle gramatické kategorie

	silný stupeň	slabý stupeň	silný stupeň	slabý stupeň
da-infinitiv		hüpata	õppida	
ma-infinitiv	<i>hüppama</i>		õppima	
présens	<i>hüppan</i>			<i>õpin</i>
imperfekt	<i>hüppasin</i>		õppisin	
imperativ 2.os.sg	<i>hüppa</i>			<i>õpi</i>
imperativ 2. os. pl		hüpake	õppige	
min.partic.aktiv.		hüpanud	õppinud	
kondicionál 1.os.sg	<i>hüppaksin</i>			<i>õpiksin</i>
impersonál prés. impersonál impf. min.partic.impers.		<i>hüpatakse</i> <i>hüpati</i> <i>hüpatud</i>		õpitakse õpiti õpitud

Estonské kmenové alternace typu *astmevabeldus* jsou nejzjevnějším příkladem estonské introflexe²⁰.

VÝSKYT ALTERNACÍ VE FINŠTINĚ

Finské alternace *astevaihtelu* mohou být podle Freda Karlssona²¹ součástí morfologických procesů, pokud jsou splněny podmínky jejich výskytu. Nazývá je rutinou, která se může vázat na morfologické operace.

Kontext, v jakém k alternacím dojde, je možné definovat více způsoby. Jednou z možností (mnohem častěji zmiňovanou) je souvislost podoby kmene s podobou připojované koncovky. Koncovka, která uzavírá slabiku (např. *-lla*, *-stA*, *-mme*, *-n*, *-t...*), vyžaduje před sebou

19 Viz Hint, M.: *Eesti keele astmevabelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid*. Tallinn – Helsinki, 1997, s. 119.

20 Hint, M.: *Eesti keele astmevabelduse...*, s. 103.

21 Viz Karlsson, F.: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. Porvoo – Helsinki – Juva 1982, s. 24, 184, 188–189, 323.

kmen slabý, koncovka, která slabiku neuzavírá (např. *-A*, *-tA*, *-nA*), kmen silný. Tento princip pravděpodobně odráží historickou příčinu různých kmenových podob.²²

Je však mnoho případů, kde je tato historická souvislost vlivem různých pozdějších obměn ztracena, neboť výskytu silných stupňů před uzavřenými slabikami v dnešní finštině nic nebrání. Silné stupně před uzavřenými slabikami vznikají při mnoha morfologických operacích.²³ V těchto případech je možné uvažovat podobným způsobem jako v estonštině. Např. pokud je stupeň kmene v illativu sg. nebo genitivu pl. vždy silný neohledně na charakter slabiky (srov. např. ILL sg. *eng.lan.tiin* a *lii.ken.tee.seen*, GEN pl. *tyyp.pien* a *lap.pu.jen*, od nominativů *englanti* "angličtina", *liikenne* "doprava", *tyyppi* "typ" a *lappu* "lístek"), je možno dívat se na věc z druhé strany: stupeň je zde určen na základě příslušnosti tvarů k té samé gramatické kategorii. Mnohá lingvistická pojednání se na tyto případy dívají jako na výjimky, některé je dokonce vyjmenovávají na základě fonemického okolí daného výjimečného stupně, nikoli na základě souvislosti morfologické. Takové pojetí se odvolává na diachronní souvislosti, i když dodává, že *astevaihtelu* je v dnešní finštině částečně začleněno i do morfologie, a někdy je třeba alternaci spojovat s jednotlivými lexémy.²⁴ Zajímavé je v tomto ohledu sledovat, jak se s definicí kontextu alternací vyrovnávají učebnice finštiny pro cizince, které se nemohou žádným způsobem opřít o diachronii. Definice bývají převážně spjaté s morfologií (podle typu kmene, kategorie, paradigmatického typu).²⁵ Někde se stupeň určují na základě fonemického okolí i pomocí návaznosti na gramatické kategorie.²⁶

Seznam „výjimečných tvarů“ je každopádně relativně dlouhý: jde přinejmenším o illativ obou čísel, genitiv plurálu, u sloves o přítomné pasivum, tvary s posesivními sufixy a o většinu tvarů slov spadajících pod tzv. obrácené *astevaihtelu* (o něm dále).

V případě připojování posesivních sufixů a alternace kmene nabízí Karlsson²⁷ vysvětlení morfotaktické. „Nepravidelné užití“ stupně se týká případů, kdy se posesivní sufix nachází přímo za kmenem (tak je tomu v nominativu obou čísel a genitivu singuláru). Jako příklady mohou sloužit *asunto-si* "tvůj byt" (shodně NOM sg. i pl. a GEN sg., připojen posesivní sufix 2. os. sg.) a *asunto-mme* "náš byt" (shodně NOM sg. i pl. a GEN sg., připojen posesivní sufix 1. os. pl.), v obou tvarech je silný stupeň neohledně na podobu připojovaného morfu. Pokud se však mezi kmenem a posesivním sufixem nachází pádová koncovka, lze sledovat souvislost podoby připojované pádové koncovky a podoby kmene:

PART sg	<i>asunto-a-si</i>	<i>asunto-a-mme</i>
ADES sg	<i>asunno-lla-si</i>	<i>asunno-lla-mme</i>
INES sg	<i>asunno-ssa-si</i>	<i>asunno-ssa-mme</i>
ESIV sg	<i>asunto-na-si</i>	<i>asunto-na-mme</i>

Pádové koncovky (jejichž místo je morfotakticky za kmenem hned po znaku plurálu) vyvolávají alternace kmene, naopak silný stupeň kmene ve výše uvedených příkladech (*asuntosi*,

22 Srov. např. Hakulinen, L.: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Viides, muutamaton painos. Vantaa 2000, s. 60–61.

23 Karlsson, F.: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. Porvoo – Helsinki – Juva 1982, s. 188.

24 Laaksonen, K. – Lieko, A.: *Suomen kielen äänne- ja muotooppi*. Loimaa 1988, s. 44–45.

25 White, L.: *Suomen kieliooppi ulkomaalaisille*. Helsinki 2001, s. 14–19 a s. 146–151.

26 Lepämaa, A. – Silfverberg, L.: *Suomen kielen alkeisoppi*. Tampere 2001, s. 58.

27 Karlsson, F.: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. Porvoo – Helsinki – Juva 1982, s. 373.

asuntomme) signalizuje méně těsné spojení kmene a posesivního sufixu (místo pro koncovku zůstalo neobsazeno, srov. tabulku).

MORFOTAKTIKA JMENNÝCH FINSKÝCH TVARŮ

kmen	(znak pro plurál)	pád	posesivní sufix	(enklitikon)
<i>asunto-/asunno-</i>	<i>-i/-j-</i>	<i>-A, -lla, -nA...</i>	<i>-si, -mme...</i>	<i>-kO, kin...</i>

V Karlssonově pojetí je *astevahtelu* operací, která vychází ze silného kmene a výsledkem je slabý kmen. V případě připojení posesivního sufixu přímo za kmen se však s kmenem nic neděje, kmen nepodléhá změnám.²⁸

Podobným směrem by se snad dalo uvažovat i u znaku pasiva (*-ttA, -tA...*), jemuž vždy předchází slabý stupeň kmene. U pasivních slovesných tvarů²⁹ se tedy kmen vyskytuje ve slabé variantě nehledě na podobu připojovaného znaku pasiva, např. *kerro-ta-an, kerro-tti-in, kerro-tta-isi-in, kerro-ttu* od slovesa *kerto-a* "vyprávět", *anne-ta-an, anne-tti-in, anne-tta-isi-in, anne-ttu* od slovesa *anta-a* "dát". Jak je z uvedených tvarů také patrné, znak pasiva následuje vždy bezprostředně po kmeni, pokud je cílem vyjádřit příslušnost slovesa k pasivní třídě. V tomto smyslu se také mluví o znaku pasiva podobně jako o znaku plurálu (jeho místo je také přímo za jmenným kmenem, singulár jmen a aktivní tvary sloves jsou nepříznačkové, typicky také nemůže znakem tvar končit). Naopak v případě vyjádření posesivity se mluví o sufixech. Slabá podoba kmene před pasivním znakem by tedy mohla odkazovat na těsnější spojení kmene a znaku.

MORFOTAKTIKA FINSKÝCH SLOVES V PASIVU

kmen	(znak pro pasivum)	modus	koncovka osoby	(enklitikon)
<i>anta(~e)-/ anna(~e)-</i>	<i>-(t)tA(~i~U)</i>	<i>-isi-, -kO-, -ne-</i>	<i>-Vn</i>	<i>-kO, kin...</i>

Ze skupiny „výjimek“ nedodržujících pravidlo o uzavřenosti/otevřenosti slabiky by tak zbyly především pádové kategorie genitiv plurálu a illativ obou čísel. Tyto pádové kategorie se ve finštině vyjadřují vícero koncovkami – existují zde koncovkové alomorfy, oproti typičtějšímu případu, kdy jedné kategorii odpovídá jedna koncovka (z pádových kategorií např. essiv, translative, komitativ, instruktiv, všechny lokální pády kromě illativu). Podoba kmene se však nepřízpůsobuje těmto různým alomorfům a jeho stupeň je neměnný (vždy silný).

kukka-an ILL sg. (varianta koncovky *-Vn*) a *hankkee-seen* ILL sg. (varianta koncovky *-seen*)

kukkiin ILL pl. (varianta koncovky *-in*) a *hankkei-siin* ILL pl. (varianta koncovky *-siin*)

kukkien GEN pl. (varianta koncovky *-(i)+en*) a *hankkei-den ~ hankei-tten* (varianta koncovky *-(i)+den ~ -(i)+tten*) od *kukka* „květina“ a *hanke* „návrh, plán“

Vždy silná podoba kmene se uvádí také u partitivu plurálu (který také má koncovkové alomorfy) a essivu obou čísel, ale u nich je pravidlo o uzavřenosti/otevřenosti slabiky u všech koncovek dodrženo.

²⁸ Karlsson, F.: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. Porvoo – Helsinki – Juva 1982, s. 373.

²⁹ Jde o kategorii odpovídající estonskému impersonálu.

U pádů, jejichž vyjádření je vždy stejné, se stupeň odvozuje většinou podle charakteru slabiky, v níž je obsažena hranice kmene a připojovaného pádového sufixu. Za příklad může sloužit *essiv* a *inessiv*, jejichž koncovky mají (dvoj)jedinou podobu *-na* a *-lla* (vokál *a* nebo *ä* podle vokalizmu kmene), *essivní* koncovka bude mít před sebou silný stupeň (*myytti-nä, asunto-na*), *inessivní* koncovka slabý stupeň (*myyti-ssä, asunno-ssa*). Jelikož je vyjádření pádové kategorie stále stejné, je možné i zde stupeň určit podle kategorie: v *essivních* tvarech je silný stupeň, v *inessivních* slabý. Takovýmto způsobem by bylo možné pravidlo o slabikách i zcela obcházet, i když by to bylo méně ekonomické. Pomocí pravidla o otevřenosti/uzavřenosti slabiky lze tyto případy pádových kategorií s jedním alomorfem rozdělit do dvou skupin (koncovky uzavírající a neuzavírající slabiku).

V kategoriích s koncovkovými alomorfy se pravidlo o slabikách rozpadá a stupeň se řídí kategorií. V tom je možné i ve finštině spatřovat postup, jakým vzniká v estonštině jednoznačná návaznost kategorie – stupeň kmene. V estonštině souvislost stupně kmene s otevřenou/uzavřenou slabikou zcela zanikla. Tam, kde koncovky odpadly úplně (v *genitivu* singuláru vždy a někde i v *partitivu* singuláru), je způsobem vyjádření kategorie podoba kmene.

OBRÁCENÁ ALTERNACE VE FINŠTINĚ A SROVNÁNÍ S ESTONŠTINOU

Použití stupně kmene v rámci jednotlivých paradigmatických typů v estonštině je možné srovnat s finským „obráceným“ (*käänteinen*) *astevaihtelu*. Jemu podřízené případy také ve většině nedodrží historickou souvislost s charakterem slabiky. Obrácené *astevaihtelu* se týká několika paradigmatických typů jmen a sloves. Obrácené znamená, že poměr mezi stupněm základního tvaru (u jmen *nominativu* sg.) a vokálního kmene je opačný než u výše probírané přímé alternace. V případě přímé alternace se postupuje od silného kmene k slabému, v případě obrácené od slabého kmene k silnému. Příkladem přímé alternace může být *satu* „pohádka“ (NOM) : *genitiv sadu-n* od vokálního kmene *sadu-*. Příkladem obrácené alternace *sade* „déšť“ (NOM) : *genitiv satee-n* od vokálního kmene *satee-*.

U sloves záleží na tom, jaký tvar považujeme za základní; pokud je to 1. infinitiv, týká se obrácené *astevaihtelu* i sloves, např. *kuunnel-la* „poslouchat“ 1. INF : *kuuntelen* 1. os. sg. (srov. přímou alternaci u *kanta-a* „něst“ 1. INF : *kanna-n* 1. os. sg.). Teoreticky lze vycházet i od jiných tvarů, např. Karlsson³⁰ postuluje za základní tvar u sloves 3. os. sg., který je u všech paradigmatických typů sloves v silném stupni, následkem toho se u něj obrácené alternace vyskytují jen u jmen.³¹

Kromě obráceného poměru stupňů (u jmen NOM : vokální kmen, u sloves 1. INF : vokální kmen) je však mezi oběma druhy *astevaihtelu* další podstatný rozdíl. Přímá alternace je vyvolána připojováním koncovek (typicky záleží na tom, zda koncovka poslední slabiku kmene uzavře nebo ne, ale může tomu být i jinak). Obrácená alternace je napojena na samotné vytvoření vokálního kmene u paradigmatických typů, jejichž *nominativ* nebo 1. infinitiv není založen na vokálním kmeni. Připojování koncovek k takto vytvořenému vokálnímu kmeni nemá žádný vliv na stupeň kmene.

30 Karlsson, F.: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. Porvoo – Helsinki – Juva 1982, s. 35, 207–208, 324.

31 Lze vznést teoretické námitky proti pokládání 1. infinitivu (A-infinitivu) za výchozí, základní tvar (*perusmuoto*), i když 1. infinitiv tuto pozici tradičně zastává. Důvodem je především fakt, že oproti *nominativu* singuláru (který je chápán jako základní tvar u jmen) není 1. infinitiv bez koncovky.

	Přímá alternace	Obrácená alternace
NOM	<i>satu</i>	<i>sade</i>
GEN na základě vok. kmene	<i>sadu-n</i>	<i>satee-n</i>
INES na základě vok. kmene	<i>sadu-ssa</i>	<i>satee-ssa</i>
ESIV na základě vok. kmene	<i>satu-na</i>	<i>satee-na</i>

To je důvodem pro to, že není v essivu stupeň protikladný. Použití stupně v paradigmatických typech s obrácenou alternací lze vysvětlit i pomocí historických proměn těchto typů.³² Z pohledu dnešního jazyka se zásadně liší kontext, v jakém k obměnám dochází : u přímé alternace jde o připojení sufixu ke kmeni, u obrácené alternace o tvoření kmene (stupněm se liší vokálníký a konsonantní kmen). O tom, že jde o velmi odlišné procesy, svědčí i to, že při připojování koncovky ke kmeni může koncovka vyvolat změny kmene, zatímco existence vokálního/konsonantního kmene má vliv na výběr koncovky, směr působení je tedy při těchto procesech opačný.³³

Důležitá je spjatost obrácené alternace s určitými paradigmatickými typy, u jmen jsou to především : typ s *-ee-* ve vokálním kmeni (např. *lääke* : *lääkkee-* „lék“), s prodloužením vokálu předcházejícího koncovému *-s* (např. *rikas* : *rikkaa-* „bohatý“), deriváty se sufixem *-tOn* (např. *työtön* : *työttömä-* „nezaměstnaný“) a jména s *-ele-*, *-ene-*, *-ere-* ve vokálním kmeni (např. *tytär* : *tyttäre-* „dcera“).³⁴ Pokud postulujeme obrácenou alternaci u sloves, pak jsou to typy : s *-ele-* nebo *-ene-* ve vokálním kmeni (např. *synke-tä* : *synkkene-* „stmívat se“, *ajatel-la* : *ajattela-* „myslet“) a tzv. verba kontrakta (*supistumaverbit*, např. *hypä-tä* : *hyppää-* „skákat“). Nevyhnutelná (pravidelná) je kvantitativní alternace (*rikas* : *rikkaan*, *hypä-tä* : *hyppään*), u kvalitativních obměn je třeba (u některých realizací spíše, u některých méně) svázat alternaci jen s lexémy, které jí procházejí, a za typický pak považovat případ, kdy k alternaci nedochází, srv. např. *ohje* : *ohjeen* „pokyn, návod“, ale *hylje* : *hylkeen* „tuleň“, *amme* : *ammeen* „vana“, ale *lumme* : *lumpeen* „leknín“.³⁵

Návaznost na paradigmatické typy existuje i v dnešní estonštině, kde ale není možný při popisu deklinace nebo konjugace postup vycházející ze základního tvaru. Nejde tu už ani o tvoření kmenů, pojmy vokálníký a konsonantní kmen a poměry mezi nimi patří pouze do popisu historického vývoje jazyka.³⁶ Pojem obrácené (*nõrgenev*) *astmehaheldus*, ačkoli se ho někdy užívá, se tak jeví jako nadbytečný.

Na tvary jako *kott* : *koti* : *kotti* „taška“, *ratas* : *ratta* : *ratast* „kolo“ je proto třeba se dívat paradigmatickým způsobem, kdežto ve finštině lze postupovat po dráze od základního tvaru (*hattu* „klobouk“, *ratas* „kolo“) ke kmeni (*rattaa-*), připojovat ke kmeni koncovku (*rattaa-n*) a uvažovat, jaké změny mohla vyvolat (*hatsu-n*). Jednou z věcí, které mohou tento postup i ve finštině činit obtížnějším, je právě existence obráceného *astevaihtelu*.

32 Viz např. Laaksonen, K. – Lieko, A.: *Suomen kielen äänne- ja muoto-oppi*. Loimaa 1988, s. 44–45.

33 Karlsson, F.: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. Porvoo – Helsinki – Juva 1982, s. 24, 184, 188–190.

34 Srov. tamtéž, s. 318, 369.

35 Tamtéž, s. 324–325.

36 Srv. Rätsep, H.: *Eesti keele ajalooline morfoloogia I*. Tartu 1982, s. 4.

ZÁVĚR

V estonštině jsou alternace typu *astmevabeldus* plně integrovány do systému deklinace i konjugace, který na nich může spočinout i celou vahou (případy jako *tüki* GEN sg. : *tükki* PART sg., *poisi* GEN sg. : *poissi* PART sg.). Původní příčina alternací, tedy otevřenost a uzavřenost slabiky (původně i ve finštině zřejmě jen ve spojení s přízvučnou slabikou)³⁷ se u finských alternací zmiňuje vždy, někdy vystupuje jako jediná průvodní okolnost alternací a ostatní případy jsou považovány za nepravidelné. Tak tomu bývá i v případě, že pojetí není čistě diachronní. Alternativou může být zaměření se i na účast *astevaihtelu* na morfologických operacích. Inspirací k takovému přístupu může být situace v estonštině, i když roli *astmevabeldus* v estonštině je možné vidět jako naléhavější a také popis skloňování i definice paradigmatických typů se v těchto jazycích musí lišit.

Použité zkratky:

- NOM – nominativ
- GEN – genitiv
- PART – partitiv
- INES – inessiv
- ILL – illativ
- ADES – adessiv

Petra Hebedová

Odborné zaměření : finština, fennougristika

Ústav jazykovědy a baltistiky

Filozofická fakulta

Masarykova Univerzita v Brně

<petrahebedova@mail.muni.cz>

37 Hakulinen, L. : *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Viides, muutamaton painos. Vantaa 2000, s. 63.

NEJEDNOZNAČNOST KATEGORIE ASPEKTU DEMONSTROVANÁ NA PŘÍKLADECH Z ČEŠTINY A FINŠTINY

JANA ZMRZLÍKOVÁ

0 ÚVOD

V příspěvku¹ se zabýváme kategorií aspektu a prostředky sloužícími k vyjádření této kategorie ve dvou typologicky odlišných jazycích – češtině a finštině.² Tento typ analýzy může být pro slavistiku přínosný, neboť výše zmíněné jazyky vykazují odlišné strategie při vyjadřování aspektuální opozice. Zatímco všechny slovanské jazyky (přestože projevy aspektu se zcela neshodují) vyjadřují kategorii aspektu morfologickými segmenty v rámci slovesa, finština tuto možnost nemá, a proto je aspekt vyjadřován v syntaxi verbální fráze, a to konkrétně objektovým pádem. Toto srovnání proto může ukázat nové možnosti pro tradiční popis slovanského „vidového“ systému. Navíc může pomoci pochopit univerzální kategorii aspektu.

Kategorie aspektu se řadí mezi nejdiskutovanější témata lingvistiky dvacátého století. Množství teoretické literatury zabývající se aspektem je velmi rozsáhlé a často chápe fenomén aspektu rozdílně. V této práci však nemůžeme a ani se nechystáme rozsáhle analyzovat aspektologickou literaturu, avšak cílem naší studie je srovnat, jakými prostředky je aspektuální opozice vyjadřována v češtině a finštině a zda si odpovídají české a finské příklady, v nichž je jedna z manifestací aspektuální opozice použita. Také se pokusíme, na základě zjištěných poznatků, navrhnout model aspektu, který není pouze slovesnou kategorií, nýbrž se vztahuje k celé výpovědi.

1 VYJADŘOVÁNÍ ASPEKTUÁLNÍ OPOZICE V ČEŠTINĚ A FINŠTINĚ

1.1 ČEŠTINA

V české lingvistice bývá aspekt považován za roven „vidu“,³ který se pojí se slovesy a jejich morfologií. Ve slovanských jazycích existují dvě (nebo tři) formy jednoho slovesa, které

1 Článek vychází z magisterské diplomové práce (Zmrzlíková, J.: *Vyjadřování aspektu v češtině a ve finštině*. Nepublikovaná magisterská diplomová práce, FF MU, Brno 2009), která byla vedena prof. PhDr. Petrem Karlíkem, CSc.

2 Pokud víme, jedinou komparativní studii věnující se aspektu v češtině a finštině je práce Hany Filip (Filip, H.: *Verbal Aspect and Object Case Marking: A Comparison between Czech and Finnish*. In: Nevis, J. A. – Samiian, V. (eds.): *Proceedings of the Twenty-Second Western Conference on Linguistics* 5. Fresno 1993, s. 43–59).

3 Toto pojetí lze nalézt v českých jazykovědných příručkách dodnes. Například již při samotném hledání pojmu aspekt v publikaci Marie Čechové (Čechová, M. et. al.: *Čeština – řeč a jazyk*. Praha 2000) nás heslo „aspekt“ v rejstříku přesměruje na pojem „slovesný vid“.

se liší pouze svým aspektuálním charakterem, a tedy, stručně řečeno, nemají rozdílnou lexikální sémantiku.⁴ Kategorie aspektu, jejíž podstatou jsou pouze morfologické modifikace, byla v české lingvistice přísně oddělována od kategorie Aktionsart založené na lexikální modifikaci (srov. např. rozdíl mezi *koupit* versus *kupovat* a *koupit* versus *vykoupit*).

Podle svého aspektuálního charakteru se slovesa dělí na perfektivní (dokonavá) a imperfektivní (nedokonavá). Rozdíl mezi nimi je možné definovat na základě privativní opozice⁵ založené na diferenci příznakového a nepříznakového členu. Příznakový člen – v rámci aspektuální teorie sloveso dokonavého vidu – nese oproti nepříznakovému členu jeden významový rys navíc, a tudíž je jeho použití omezené. V české lingvistické tradici existují dvě teorie, co je oním příznakovým rysem: podle první teorie vede děj dokonavé slovesné formy k výsledku (tzv. rezultativnost⁶). Toto pojetí se však ukazuje jako problematické, neboť jen stěží lze mluvit o dosažení výsledku u dokonavých verb typu *napracovat se*, *posedět*, *vyznat se* atd. Druhá teorie za příznakový rys dokonavé formy považuje vyjádření ukončenosti děje (tzv. terminativnost⁷). Oproti dokonavé formě lze nepříznakový nedokonavý vid – kromě jeho specifického významu „průběh děje“ – použít i při popisu ukončených událostí, u nichž není jejich ukončenost pro mluvčího podstatná, přestože je zřejmá; např. Ten obraz maloval Leonardo da Vinci.

Za zmínku jistě stojí inovativní pojetí aspektu od Františka Kopečného,⁸ v němž vymezil vidy tři – dokonavý (např. *napsat*), prostě nedokonavý (např. *psát*) a nedokonavý příznakově násobný a neaktuální – tzv. neaktuální iterativa (např. *psávat*).

Přestože se morfologie verbálního vidového páru řadí k velmi populárním a často diskutovaným tématům mezi českými lingvisty, v naší práci se jí nebudeme zabývat, jelikož není pro naši analýzu klíčovou záležitostí.

Zastavme se však ještě u sémantiky vidového páru a možností kontextové interpretace.⁹ Podívejme se na příklady (1) a (2):

(1) Namaloval_{PF} obraz.

(2) Maloval_{IMPF} obraz.

Jedinou možnou interpretací věty s perfektivní formou slovesa (1) je ukončená, či lépe řečeno ohraničená aktivita. Na druhou stranu věta s imperfektivní formou (2) může mít více možných čtení; může signalizovat jak a) právě probíhající, či neukončenou aktivitu (Právě maloval obraz, když... Maloval obraz, ale nedokončil ho), b) opakovanou (iterativní¹⁰) nebo pravidelnou aktivitu (Každé ráno maloval obraz) a také c) ukončený děj (Ten obraz maloval Leonardo da Vinci), pokud mluvčí nepovažuje za důležité zdůraznit jeho ukončenost.

V literatuře nalezneme několik testů na rozlišení vidu v češtině.¹¹ Prvním testem je, že nedokonavá vidová forma se pojí s auxiliárem *budu*, zatímco jeho spojení s dokonavou vidovou formou je negramatické (*budu malovat_{IMPF}* / **namalovat_{PF}*). Nedokonavá vidová forma oproti dokonavé formě je také možná jako komplement fázového slovesa (*začnu malovat_{IMPF}* / *na-*

4 Například česká slovesa *psát* a *napsat* mohou být přeložena do jiných jazyků jedním slovem – *write*, *schreiben*...

5 Pojem privativní opozice je spojen s pražskou lingvistickou školou.

6 Viz např. Kopečný, F.: Morfologické prostředky vidové v nynější češtině. In: Kellner, A. (ed.): *Pocta Fr. Trávnickovi a F. Wollmanovi*. Brno 1948, s. 240–252.

7 Viz např. Petr, J. (ed.): *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha 1986, s. 181.

8 Kopečný, F.: *Slovesný vid v češtině*. Praha 1962.

9 Viz například Filip, H.: *Aspect, Eventuality Types and Nominal Reference*. New York 1999.

10 Zde odkazujeme k termínu Františka Kopečného, viz dříve.

11 Viz např. Kopečný, F.: *Slovesný vid v češtině*. Praha 1962.

malovat_{PF}). Třetím testem¹² je spojení imperfektivní vidové formy s durativním modifikátorem („hodinu“ – maloval_{IMPF} / *namaloval_{PF} obraz hodinu) a perfektivní vidové formy s modifikátorem terminativním („za hodinu“ – namaloval_{PF} / *maloval_{IMPF} obraz za hodinu). Tento test se však jeví jako neprůkazný, neboť v některých případech výše řečené pravidlo neplatí – viz např. maloval_{IMPF} dva obrazy za hodinu / hodinu, poseděl_{PF} hodinu / *za hodinu s přáteli v klubu. Můžeme tedy tvrdit, že posledně zmíněný test se nevztahuje k vidu slovesa, nýbrž k tomu, zda je situace popisována jako durativní, či jako terminativní. K durativní a terminativní situaci se vrátíme na konci tohoto příspěvku.

1.2 FINŠTINA

Většina sloves¹³ ve finštině oproti slovanským jazykům nenese znak aspektu, srov. větu (3)¹⁴ a možné české překlady. Tato skutečnost byla pravděpodobně příčinou toho, proč aspekt tradičně nepatřil k hlavním oblastem zájmu ve finské jazykovědě.

- (3) Ulkona tummui taivas.
venku temnět_{PST.3SG} obloha
„Venku nebe ztemnělo. / Venku nebe temnělo.“

Aspektuální distinkce ve finštině – sémanticky podobná té, jež je vyjádřena perfektivní a imperfektivní opozicí v češtině – však bývá spojována s variací pádů přímého objektu¹⁵. Ve finštině existují dva typy přímého objektu: totální (TOT) a partitivní (PART). Partitivní objekt nese koncovku *-a/ä*, *-ta/tä*. Totální objekt¹⁶ se může vyskytovat jak v genitivu (*-n*), akuzativu (*-t*) nebo nominativu ($\emptyset$, *-t* v plurálu). Rozdíl mezi jednotlivými pády totálního objektu je pouze záležitostí syntaxe a ne sémantiky, varianty jsou navzájem v syntaktické komplementární distribuci. Jelikož použití jednotlivých variant není pro tento příspěvek důležité, nebudeme se tímto již dále zabývat.¹⁷

Totální objekt ve finské větě signalizuje ukončenou / ohraničenou situaci (4), zatímco partitivní objekt aktivitu neukončenou / neohraničenou (5). Obdobně jako imperfektivní slovesná forma v češtině, partitivní objekt je neutrální, nepříznačový pád přímého objektu, zatímco

12 Viz např. Dočekal, M.: Mereologie českého aspektu a direkcionální předložky. In: *Sborník prací Filozofické fakulty MU A55*. Brno 2007, s. 219–235.

13 Také ve finštině může při přidání afixu v rámci slovesné derivace dojít ke změně lexikální sémantiky slovesa a zároveň ke změně jeho aspektuální charakteristiky, viz např. Hän kertoi minulle sen „Rekl mi to“ oproti Hän kertoili aina samaa juttua „Říkal vždy stejnou historku“. Ve finštině je sice takové odvozování produktivní, ale není povinné; nelze ho použít u všech sloves a frekvence těchto odvozenin je celkem nízká. Viz např. Tommola, H.: On Finnish “aspect” in discourse. In: Thelin, N. B. (ed.): *Verbal aspect in discourse. Contributions to the Semantics of Time and Temporal Perspective in Slavic and Non-Slavic Languages*. Amsterdam/Philadelphia 1990, s. 350.

14 Waltari, M.: *Vieras mies tuli taloon*. Porvoo 1978, s. 14.

15 Viz např. 1) Hakulinen, A. – Karlsson, F.: *Nykysuomen lauseoppi*. Jyväskylä 1979. 2) Heinämäki, O.: Aspect as boundedness in Finnish. In: Bache, C. – Basbøll, H. – Lindberg, C. E. (eds.): *Tense, Aspect and Action. Empirical and Theoretical Contributions to Language Typology*. Berlin 1994, s. 207–233. 3) Tommola, H.: On Finnish “aspect” in discourse. In: Thelin, N. B. (ed.): *Verbal aspect in discourse. Contributions to the Semantics of Time and Temporal Perspective in Slavic and Non-Slavic Languages*. Amsterdam/Philadelphia 1990, s. 349–364. 4) Sulkala, H.: Expression of aspectual meanings in Finnish and Estonian. In: Erelt, M. (ed.): *Estonian: typological studies I*, Tartu 1996, s. 165–217.

16 Tento typ objektu se v některých finských publikacích nazývá také „akuzativní objekt“ či „syntaktický akuzativ“, viz např. Hakulinen, A. – Karlsson, F.: Suomen akkusatiivi: funktionaalinen näkökulma. *Virittäjä* 79, 1975, s. 339.

17 Pro více informací o distribuci jednotlivých pádů tamtéž, s. 339–363.

použití totálního objektu je omezené. Partitivní objekt je tedy používán i pro popis situací, jejichž sémantický rys ukončenosti není natolik důležitý, aby byl zdůrazněn (příklad (5) může znamenat i to, že malování obrazu bylo ukončeno).

- (4) *Hän* *maalasi* *taulun.*
on/ona malovat_{PST.3SG} obraz_{TOT}
„Namaloval obraz.“

- (5) *Hän* *maalasi* *taulua.*
on/ona malovat_{PST.3SG} obraz_{PART}
„Maloval obraz.“

Distinkce mezi totálním a partitivním objektem ve finštině je však omezena¹⁸ pouze na kladné výpovědi a definitivní objekty. Opozice je neutralizována v negativních větách, ve kterých se může vyskytovat pouze partitivní objekt, srov. finskou větu (6) s možnými českými překlady:

- (6) *Hän ei maalannut tätä taulua.*
on/ona NEG.3SG malovat_{PST.PRTC} tento_{PART} obraz_{PART}
„Nenamaloval ten obraz. / Nemaloval ten obraz.“

Negace může být vyjádřena buď v rámci větné syntaxe (6), nebo může být obsažena již v inherentní lexikální sémantice slovesa (7).¹⁹

- (7) *kieltää poikaa* *pubumasta naapurien kanssa*
zakázali_{PF} mu mluvit se sousedy

Naopak v negativních otázkách, které jsou chápány jako návrhy a u nichž se očekává kladná odpověď, se může objevit totální objekt (8)²⁰:

- (8) *Eikö oteta lepohetki?*
NEG.3SG+QUEST vzít_{PRES.PAS} moment odpočinku_{TOT}
„Neodpočineme si?“

Jestliže je však presupozice kladné otázky negativní nebo nejistá, může se zde vyskytnout partitivní objekt (9)²¹. Výběr objektového pádu je tudíž závislý nejen na syntaxi, ale především na sémantice daného sdělení.

- (9) *Oletko ottanut viskipulloani?*
být_{PRES.2SG+QUEST} vzít_{PST.PRTC} láhev whisky_{PART+POSS.1SG}
„Vzal jsi mou láhev whisky?“

18 V tradičních finských gramatikách byl aspekt považován za jednu z funkcí variace partitivního a totálního objektu. V moderních teoriích jsou však také záporné věty a věty s nedefinitním objektem začleňovány do aspektuální teorie – tyto věty popisují neohraničené situace, viz např. Heinämäki, O.: Aspect as boundedness in Finnish. In: Bach, C. – Basbøll, H. – Lindberg, C. E. (eds.): *Tense, Aspect and Action. Empirical and Theoretical Contributions to Language Typology*. Berlin 1994, s. 221.

19 Finský příklad z Rowling, J. K.: *Harry Potter ja Azkabanin vanki*. Helsinki 2000, český z Rowling, J. K.: *Harry Potter a vězeň z Azkabanu*. Praha 2002.

20 Hakulinen, A. – Karlsson, F.: *Nykysuomen lauseoppi*. Jyväskylä 1979, s. 182.

21 Tamtéž, s. 182.

Další pravidlo pro distribuci objektového pádu ve finštině je spojeno s kvalitou a kvantitou objektu. Nedefinitní a nespecifikované objekty nesou ve finštině pouze koncovku partitivu; srov. (10) s anglickým a českým překladem:

- (10) *Hän maalasi tauluja.*
 on/ona malovat_{PST.3SG} obraz_{PART.PL}
 ‘He painted (some) pictures.’ / ‘He was painting the / (some) pictures.’
 „Namaloval nějaké obrazy.“ / „Maloval nějaké obrazy.“

2 SROVNÁNÍ ČEŠTINY A FINŠTINY

2.1 TOTÁLNÍ OBJEKT A PERFEKTIVNÍ FORMA, PARTITIVNÍ OBJEKT

A IMPERFEKTIVNÍ FORMA

Jak již bylo výše řečeno, ve většině případů české větě s nedokonavým slovesem odpovídá ve finštině věta s partitivním objektem a českému perfektivnímu slovesu totální objekt. Totální objekt ve finštině a perfektivní slovesná forma v češtině prototypicky vyjadřují ukončenou aktivitu, viz příklad (11).²² Naopak pro popis probíhající aktivity bývá ve finské větě ve většině případů použit partitivní objekt a v češtině imperfektivní slovesná forma, viz příklad (12).²³ Tyto formy mohou také signalizovat děj, u něhož není ukončenost známá, či v daném diskurzu není pro mluvčího podstatná (což je výsledkem nepřítomnosti těchto forem).

- (11) *Suljin ikkunan_{TOT} vedin verhot_{TOT} eteen.*
 Zavřel_{PF} jsem okno, zatáhl_{PF} záclony.
 (12) *Perällä, pitkän pöydän ääressä, luki sanomalehteä_{PART} vielä nuorehko mies.*
 Vzadu za dlouhým stolem četl_{IMPF} noviny mladší muž.

Distribuce jednotlivých objektových pádů ve finštině však zcela neodpovídá distribuci vidových slovesných forem v češtině. Při srovnání nalezneme i případy, kdy je možné finskou větu s totálním objektem přeložit českou s imperfektivním slovesem a naopak finské větě s partitivním objektem odpovídá česká věta se slovesem perfektivním.

2.2 PARTITIVNÍ OBJEKT A PERFEKTIVNÍ FORMA

Jak jsme již dříve zmínili, partitivní objekt je ve finštině povinný ve větách s nedefinitním objektem (13)²⁴ a s negativní presupozicí (14),²⁵ zatímco tyto situace mohou být v češtině vyjádřeny jak perfektivní, tak i imperfektivní slovesnou formou.

- (13) *(leikki) sai yhtäkkiä merkillisen todellisia_{PART} piirteitä_{PART}*
 (hra) nabyla_{PF} náhle podivné skutečných rysů
 (14) *etten likaisi kengilläni peitettä_{PART} ja lakanaa_{PART}*
 abych jimi neušpinil_{PF} příkrývky a plachtu

²² Finský příklad z Kundera, M.: *Pila*. Juva 2003, s. 8; český z Kundera, M.: *Žert*. Praha 1969, s. 6.

²³ Finský příklad z Waltari, M.: *Vieras mies tuli taloon*. Porvoo 1978, s. 9; český z Waltari, M.: *Cizinec přichází*. Praha 1941, s. 10.

²⁴ Finský příklad z Kundera, M.: *Pila...*, s. 15; český z Kundera, M.: *Žert...*, s. 12.

²⁵ Finský příklad z Kundera, M.: *Pila...*, s. 8; český z Kundera, M.: *Žert...*, s. 6.

Partitivní objekt je také vyžadován u situací, které skončily, ale proběhly jen částečně a nebyly dotaženy do svého možného maxima, viz příklad (15).²⁶

(15) *käänsi kevyesti tuolia*_{PART}

mírně pootočila_{PF} křeslo

Zatímco čeština disponuje prefixy, které mohou vyjádřit částečnost děje, a proto lze ukončenost dané situace demonstrovat perfektivní slovesnou formou, ve finštině není derivace pomocí prefixů běžná a vyjádření částečnosti děje, které se děje za pomoci partitivního objektu, se v tomto jazyce jeví jako prioritní.

2.3 TOTÁLNÍ OBJEKT A IMPERFEKTIVNÍ FORMA

Většina příkladů, v nichž je ve finštině použit totální objekt, zatímco v češtině se může vyskytovat imperfektivní slovesná forma, obsahuje slovesa smyslového vnímání a myšlení. Tato slovesa jsou v tradičních finských gramatikách označována jako „kvazirezultativní verba“²⁷ a ve finštině se pojí s totálním objektem nejen, pokud označují ukončenost děje („událost percepce“), ale překvapivě i při popisu probíhajících situací („stav percepce“). Čeština pro popis této na druhém místě zmíněné situace volí imperfektivní slovesnou formu (16).²⁸

(16) a. *mutta oliban siitä viisitoista vuotta kun olin nähnyt ne*_{TOT} *viimeksi*

b. ale vždyť je to patnáct let, co jsem je naposledy viděl_{IMPF}

K dalším příkladům, kdy totálnímu objektu odpovídá v češtině imperfektivní sloveso, patří popisy opakujících se, iterativních situací (17)²⁹, (18)³⁰:

(17) *hylkäsin ne*_{TOT} *heti*

všechny jsem je hned zamítal_{IMPF}

(18) *hän oli saanut luvan päästää pöllön*_{TOT} *iltaisin ulos*

dostal povolení vypouštět_{IMPF} ji (tj. sovu³¹) na noc ven

Popisem neohrazených situací, jež jsou ve finštině signalizovány totálním objektem, ačkoli popisují probíhající, a tedy neukončený děj, se zabýval lingvista Tuomas Huumo.³² Jako podstatná se v těchto situacích jeví skutečnost, že děj zasáhl celou objektovou entitu (19).

(19) Olen jo kauan ostanut sähkön
být_{PRES.1SG} už dlouhou dobu koupit_{PAST.PRCT} elektřina_{TOT}

täältä yhtiöltä.

tato_{ABL} společnost_{ABL}

„Už dlouhou dobu nakupuji elektřinu od této společnosti.“

26 Finský příklad z Kundera, M.: *Pila...*, s. 15; český z Kundera, M.: *Žert...*, s. 12.

27 Zajímavou interpretaci pro „netypické“ chování kvazirezultativních sloves ve finštině podal Tuomas Huumo (Huumo, T.: Subjectivity and the challenge of aspect marking: The Riddle of the Finnish Quasi-resultative construction. *Cognitive Linguistics* 16, 2005, s. 113–144). Podle něj věty s kvazirezultativy obsahují fiktivní změnu, která předchází těmto situacím. Změna je rezultativní a tato rezultativnost vyžaduje použití totálního objektu.

28 Finský příklad z Kundera, M.: *Pila...*, s. 15; český z Kundera, M.: *Žert...*, s. 12.

29 Finský příklad z Kundera, M.: *Pila...*, s. 9; český z Kundera, M.: *Žert...*, s. 7.

30 Finský příklad z Rowling, J. K.: *Harry...*, s. 10; český z Rowling, J. K.: *Harry...*, s. 11.

31 Poznámka autorky článku.

32 Huumo, T.: Kvantiteetti ja aika I. Nominaalisen aspektin näkökulma suomen objektin ja subjektin sijamerkintään. *Virittaja* 4, 2006, s. 504–538.

Zmíněný příklad je obdobný našemu, neboť i jej je možné číst v iterativním smyslu: „kupovat veškerou elektřinu znovu a znovu.“³³ Můžeme tedy vyvodit závěr, že zatímco čeština zdůrazňuje trvání situace a ukončenost není podstatná (tuto interpretaci umožňuje použití nepříznačkové imperfektivní formy), finština považuje ukončenost jednotlivých událostí za zásadní, a proto volí z dvojice objektových pádů totální objekt, jehož hlavní funkcí právě vyjádření ukončenosti je.

Skutečnost, že imperfektivní slovesná forma je nepříznačková a může být použita i pro popis ukončených událostí, je evidentní i z následujícího příkladu, ve kterém imperfektivní slovesná forma v češtině koresponduje s totálním objektem ve finské verzi (20).³⁴ Je zřejmé, že událost již proběhla, a je také více než pravděpodobné, že byla i ukončena.

(20) *Joko olette syönyt päivällisen*_{TOT}?

Večeřel_{IMPF} jste už?

3 CO JE TO ASPEKT?

Srovnáním příkladů, v nichž se objevuje jedna z variant ať již slovesné vidové formy v češtině, či objektového pádu ve finštině, se prokázalo, že použití jednotlivých manifestací, jež jsou v obou jazycích považovány za prostředky sloužící k vyjádření kategorie aspektu, není totožné. Vraťme se tedy ke kategorii aspektu. Jak již bylo na začátku tohoto článku řečeno, v české tradici bývá aspekt často ztotožňován s videm. Ve světové literatuře pojednávající o aspektu však nalézáme, že podstatou kategorie aspektu je vyjádřit opozici mezi ohraničenou a neo-hraničenou situací.³⁵ Aspekt v tomto pojetí tedy není pouze slovesnou kategorií, jak bývá často – a nejspíše i mylně – uváděno v české literatuře, ale vztahuje se k celé větě. Je sice pravdou, že opozice mezi imperfektivní a perfektivní verbální formou patří ke strategiím pro vyjadřování aspektu v češtině, není však jedinou. Situace nemusí být ohraničená pouze na základě ohraničení v rámci lexikální sémantiky slovesa (která se v češtině odráží na jeho morfologii), ale také jiným větným konstituentem (jménem, temporální frází, adpozicí...). Kategorii aspektu je proto možné považovat za kompozicionální³⁶. Důkazem výše řečeného je právě finština, kde lze (mimo jiné) aspekt dané situace určit na základě použití daného objektového pádu.

Podívejme se znovu na opozici perfektivní a imperfektivní slovesné formy v češtině. Obě situace vyjádřené českými větami *Namaloval_{PF} obraz i Maloval_{IMPF} obraz* hodinu lze považovat za ohraničené; první kvůli použití perfektivní slovesné formy obsahující ve své sémantice ohraničení, druhá, přestože je zde použita imperfektivní slovesná forma, je ohraničena durativním modifikátorem „hodinu“. Z výše řečeného vyplývá, že aspekt není roven vidu, a tyto kategorie je tedy třeba od sebe odlišit.

33 Obdobně lze interpretovat i naše příklady: (17) „zamítnout je znovu a znovu“, (18) „vypustit sovu znovu a znovu“.

34 Finský příklad z Waltari, M.: *Vieras...*, s. 13; český z Waltari, M.: *Cizinec...*, s. 13.

35 Viz např. Filip, H.: *Aspect, Eventuality Types and Nominal Reference*. New York 1999; Heinämäki, O.: Aspect as boundedness in Finnish. In: Bache, C. – Basbøll, H. – Lindberg, C. E. (eds.): *Tense, Aspect and Action. Empirical and Theoretical Contributions to Language Typology*. Berlin 1994, s. 207; Leino, P.: *Lauseet ja tilanteet. Suomen objektin ongelmia*. Helsinki 1991.

36 Viz např. Filip, H.: *Aspect, Eventuality Types and Nominal Reference*. New York 1999; Dočekal, M.: Mereologie českého aspektu a direkcionální předložky. In: *Sborník prací Filozofické fakulty MU A55*. Brno 2007, s. 219.

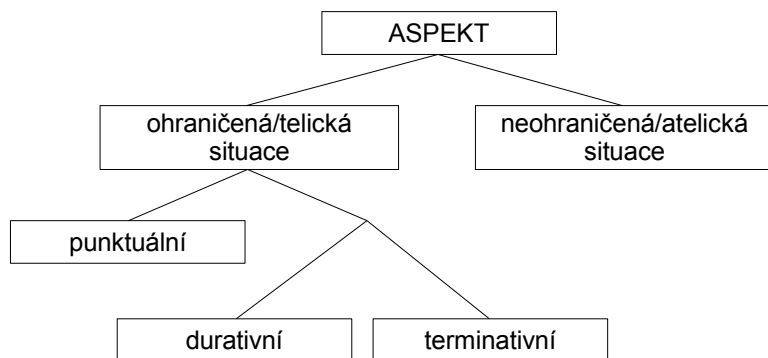
Nastává však problém, zda lze i situaci Maloval_{IMPF} obraz chápat jako ohraničenou. V našem pojetí se přikláníme k tomu, že ano, neboť je zde použit definitní objekt (srov. Krifkovy³⁷ kvantizované predikáty), který implikuje snahu děj dokončit. Srovnajte také věty (21) a (22), kdy se nedefinitní objekt změní na definitní a situace neohraničená se stává ohraničenou (22), přestože sloveso je vidu imperfektivního.

(21) Maloval_{IMPF} obrazy.

(22) Maloval_{IMPF} dva obrazy za den.

V rámci ohraničených (telických³⁸) situací tedy v našem modelu rozlišujeme 1. situace terminativní, které se pozitivně vyjadřují o ukončení děje,³⁹ např. Namaloval_{PF} obraz (za hodinu) – finsky Hän maalasi taulun_{TOT} (tunnissa), 2. situace durativní zdůrazňující průběh děje,⁴⁰ např. (Hodinu) poseděl_{PF} s přáteli, Maloval_{IMPF} obraz (hodinu) – finsky Hän maalasi taulua_{PART} (tunnin) a 3. situace puntuální, jež oproti durativním a terminativním situacím nemají žádného trvání,⁴¹ např. Bodl_{PF} ho nožem.

Jako neohraničenou (atelickou) následně chápeme 1. větu se zápornou presupozicí, neboť situace, jež je popřena, nemůže být ohraničená⁴², tedy např. Petr nemaloval_{IMPF} obraz i Petr nenamaloval_{PF} obraz – finsky obě české varianty Petr ei maalannut taulua_{PART}. Pokud ve větě není jiné ohraničení (definitní jméno, temporální, adpoziční fráze...), tak i 2. větu s nedefinitním objektem (srov. Krifkovy⁴³ kumulativní predikáty), např. Jím_{IMPF} jahody – finsky Syön mansikoita_{PART} a 3. větu se slovesem, které ve své lexikální sémantice neobsahuje ohraničení, např. Plavu_{IMPF} v jezeře – finsky Uin järvessä.

37 Viz např. Krifka, M.: Thematic relations as links between nominal reference and temporal constitution. In: Sag, I. A. – Syablocsi, A. (eds.): *Lexical Matters*. Stanford 1992, s. 29–53.

38 Pojem telický a atelický jsou zde použity ve stejném smyslu jako ohraničený a neohraničený. Telické jsou ty situace, které ve své sémantice obsahují nějaké ohraničení, a naopak za atelické považujeme situace, jež ve své sémantice žádné takové ohraničení nemají. Srov. Filip, H: *Aspect, Eventuality Types and Nominal Reference*. New York 1999, s. 45.

39 Testovatelné spojitelností s terminativním modifikátorem „za hodinu“.

40 Testovatelné spojitelností s durativním modifikátorem „hodinu“.

41 To, že tyto situace nemají trvání, dokládá fakt, že se nepojí ani s durativním ani s terminativním modifikátorem (Bodl ho *hodinu / *za hodinu).

42 Viz např. Tommola, H.: On Finnish “aspect” in discourse. In: Thelin, N. B. (ed.): *Verbal aspect in discourse. Contributions to the Semantics of Time and Temporal Perspective in Slavic and Non-Slavic Languages*. Amsterdam/Philadelphia 1990, s. 357.

43 Viz poznámka 36.

4. ZÁVĚR

Je zřejmé, že aspekt je složitým fenoménem. V našem článku jsme se pokusili alespoň stručně srovnat situaci v češtině a ve finštině a na základě této analýzy i poznatků z aspektuálních teorií jsme dospěli k názoru, že aspekt není pouze záležitostí slovesnou, ale podílí se na něm i ostatní větné konstituenty. Stále však zůstává otázkou, kterou se nám snad časem podaří objasnit, v jakém vzájemném vztahu jsou k sobě navzájem kategorie aspektu (jako záležitost celovětná) a kategorie vidu (vztahující se pouze k slovanskému verbu) a případně v jaké míře vidová charakteristika slovesa ovlivňuje aspekt dané situace.

Jana Zmrzliková

Odborné zaměření: synchronní lingvistika, aspektologie, bohemistika, finština

Ústav českého jazyka

Filozofická fakulta

Masarykova Univerzita

<zmrzlikova@mail.muni.cz>

SYMBIOTICKÝ PLURÁL A POSUNY V SLOVESNEJ A ZÁMENNEJ OSOBE AKO PREJAV ASYMETRIE MEDZI KOMUNIKAČNÝMI PARTNERMI

STANISLAVA ZAJACOVÁ

Symbiotický plurál a posuny v slovesnej a zámennej osobe sú jedny z charakteristických a zároveň najfrekvencovanejších znakov disproporčnej komunikácie realizujúcej sa medzi komunikantmi s asymetrickým vzťahom.¹ Nerovnocennosť komunikačných partnerov je spôsobená (1) inštitucionalizovanosťou komunikácie² (jeden z hovoriacich sa stáva reprezentantom inštitúcie, kým druhý jej klientom: úradník → občan, učiteľ → žiak, lekár → pacient a pod.); (2) sociálnou disproporciou komunikantov (vyplývajúcou z rozdielnej sociálnej pozície, ktorú jedinci v istej societe zaujímajú); (3) oslabenou komunikačnou schopnosťou jedného z partnerov (komunikácia s malými deťmi, s mentálne postihnutými, s domácimi zvieratami atď.); (4) individuálnym personálnym štýlom hovoriaceho (prejavujúcim sa prirodzenou komunikačnou dominantnosťou). Vo verbálnom prejave jednotlivca s vyššou autoritou (na miestach, kde sa aktivizuje operatívnosť)³ sa posilňujú isté typy výrazových prostriedkov, ktorých používanie ovplyvňuje tendencia autora výpovede organizovať a riadiť dialóg, hodnotiť situáciu či komunikačného partnera. Hovoriaci vedome či podvedome používa také verbálne a neverbálne prostriedky, ktorými zdôrazňuje svoje dominantné postavenie oproti komunikačnému partnerovi, pričom toto úsilie o dominanciu v dialógu prechádza v určitých situáciách do prejavov vzájomného prispôsobovania a vyjadrenia spolupatričnosti. Avšak zdôrazňovanie symbiôzy iba zo strany jedného komunikanta možno takisto chápať ako výraz istej direktívnosti (v špecifických prípadoch dokonca až manipulácie).

- 1 Porov. Zajacová, S.: K vymedzeniu pojmu disproporčná komunikácia a jej základných znakov. In: M. Ivanová – M. Ološtiak (eds.): *VARLA XVIII. Zborník abstraktov z XVIII. kolokvia mladých jazykovedcov (Prešov – Kokošovce–Sigord 3. – 5. 12. 2008)*. Prešov 2009, s. 202–203.
- 2 K problematike inštitucionálnej komunikácie pozri Hoffmannová, J. – Müllerová, O.: *Jak vedeme dialog s institucemi*. Praha 2000. Autorky chápu pojem inštitúcia ako isté zariadenie, podnik, úrad, organizáciu, ktorá má širšiu pôsobnosť, jej činnosť je riadená presne stanovenými pravidlami, je určená na plnenie istých úloh, ktorými môže zasahovať do súkromného života človeka. Predstavitelia inštitúcií prichádzajú do kontaktu s verejnosťou, ktorú „predstavujú súkromné osoby, ktoré se predstavitel instituce při jednání snaží ‚mít ve svých rukou‘, a to většinou i tehdy, když naplní její činnosti je prokazovat nebo přímo nabízet klientovi služby“ (op. cit., s. 7). Hranice konania a verbálneho správania sa zamestnancov a klientov inštitúcie sú určované ich právami a povinnosťami. Pri spoločnej činnosti prebieha komunikácia medzi jednotlivými hovoriacimi v dialógoch, ktoré sú z veľkej časti konvencionalizované, pričom konvencia sa pociťuje ako limit určujúci charakter dialógu (porov. Höflerová, E.: *Školský dialog a jeho vliv na rozvoj řeči dětí*. Ostrava 2003, s. 13).
- 3 Operatívnosť chápeme v zmysle jej vymedzenia v systéme výrazových kategórií podľa F. Mika ako orientáciu reči na komunikáciu prejavujúcu sa prítomnosťou komunikačných slovesných a zámenných osôb vyjadrujúcich priamy kontakt medzi hovoriacim a príjemcom (porov. Miko, F. – Popovič, A.: *Tvorba a recepcia*. Bratislava 1983. s. 192–194).

O problematike disproporčnej komunikácie sme začali uvažovať v súvislosti s výskumom zameraným na sledovanie schopnosti detí imitovať komunikačné registre⁴ dospelých.⁵ Techniku kontrolovanej improvizácie,⁶ ktorej podstatu tvorí imitované rolové prostredníctvom maňušiek, sme zaznamenali komunikáty detí vo veku 6–8 rokov zo stredného a východného Slovenska a na základe ich následnej analýzy sme vymedzili znaky disproporčnej komunikácie uplatňujúce sa vo verbálnej imitácii rolí dospelých (matky/otca, učiteľky, lekára/sestričky) vo vzťahu ku komunikačným partnerom s nižším stupňom autority (bábätku, žiakom, pacientom). Tieto výrazové prostriedky sa v spontánnej komunikácii detí s rovesníkmi, s dospelými, resp. pri imitácii rolí s nižším sociálnym či profesionálnym statusom vyskytujú v minimálnej miere alebo úplne absentujú.

V ďalšom výskume sme koncentrovali pozornosť na sledovanie výstavby asymetrických dialógov v prirodzenom komunikačnom prostredí v rámci piatich vybraných komunikačných sfér. Predmetom nášho záujmu sa stali dialógy medzi matkou a dieťaťom,⁷ trénerom a hráčmi loptových hier staršieho školského veku,⁸ učiteľom a žiakmi 1. stupňa základnej školy, ako aj komunikácia s postihnutým komunikantom a domácimi zvieratami.⁹

Na základe parciálnych výsledkov výskumu realizovaného v príslušných komunikačných sférach možno konštatovať, že k najfrekvencovanejším znakom disproporčnej komunikácie patrí symbiotický plurál; rôzne formy posunu v slovesnej a zámennej osobe; explicitné používanie datívnych foriem pronomín v syntaktických konštrukciách, v ktorých si neobjektové verbum nevyžaduje doplnenie pravovalenčným participantom; používanie tzv. registrových markerov autority¹⁰, tzn. kompozičných konektorov s fatickou funkciou, nachádzajúcich sa v iniciálvej pozícii výpovede, vyjadrených partikulami a sprevádzaných špecifickými suprasegmentálnymi javmi (dôrazom, pauzou, melódiou). Vo verbálnom prejave komunikantov s vyššou autoritou sa vo výraznej miere objavujú aj axiologické lexémy, čo súvisí s tendenciou hovoriaceho hodnotiť komunikačnú situáciu, príp. komunikačného partnera. Úsilie o organizáciu dialógu sa prejavuje prítomnosťou výpovedí s reaktívnou komunikačnou funkciou. Rovnako je posilnená

4 Opierame sa o chápanie komunikačného registra D. Slančovej ako „sociálne podmieneného konvencionalizovaného jazykového a parajazykového správania“ (pozri aj Slančová, D. – Zajacová, S.: Komunikačný register ako prostriedok verbálnej socializácie dieťaťa. In: Orgoňová, O. (ed.): *Jazyk a komunikácia v súvislostiach II*. Bratislava 2007, s. 153–163).

5 Zajacová, S.: *Formovanie komunikačného registra v rolových hrách detí*. Nepublikovaná dizertačná práca, FF PU, Prešov 2008.

6 Túto metódu predstavila americká sociolingvistka E. S. Andersenová (Andersen, E. S.: *Speaking with style. The sociolinguistic skills of children*. London, New York 1992, s. 175), jej úspešnosť sa potvrdila v priebehu 90. rokov minulého storočia vo viacerých výskumných projektoch zaoberajúcich sa vývojom komunikačnej kompetencie detí rôznych sociálnych a jazykových skupín, ktoré sa realizovali na území Spojených štátov amerických, Latinskej Ameriky a Európy (Andersen, E. S.: Exploring the register knowledge: The value of controlled improvisation. In: Menn, L. – Ratner, N. (eds.): *Methods for studying language production*. London 2000, s. 225–249).

7 Výskumný materiál bol získaný v rokoch 2002–2009 v rámci projektov VNJH Vzdelávacej nadácie Jana Husa Cursus Inovati 140 *Vytvorenie kurzu Vývin detskej reči pre humanitné fakulty na Slovensku*, VEGA č. 01/2228/05 *Vývin reči slovensky hovoriacich detí* a APVV-0044-06 *Verbálne a neverbálne správanie slovensky hovoriacich detí v raných štádiách vývinu ako východisko vytvorenia skríningového testu vývinu komunikačného správania* (Mikulajová, Slančová, Kapalková, Bónová, Kesselová) – porov. <http://laboratorium.detskarec.sk/>.

8 Video- a audionahrávky zo športovej komunikačnej sféry boli získané v rokoch 2008–2009 v rámci projektu VEGA č. 1/0455/08 *Komunikácia medzi trénerom a hráčmi loptových hier staršieho školského veku*.

9 Predkladaný výskumný materiál z posledných troch uvedených komunikačných sfér získali v priebehu rokov 2008–2009 študentky L. Gáborová, L. Miháliková a V. Gymerová pre svoje záverečné práce vznikajúce pod mojim vedením.

10 Pozri Zajacová, S.: Registrové markery autority ako znaky disproporčnej komunikácie. In: P. Mitter (ed.): *Ty, já a oni v jazyce a v literatúre*. Ústí nad Labem 2009, s. 173–177.

aj kontaktovej komunikačná funkcia súvisiaca so zámerom autora demonštrovať symbiózu vo vzťahu ku komunikačnému partnerovi.¹¹

V príspevku venujeme pozornosť dvom vybraným gramatickým znakom disproporčnej komunikácie, a to symbiotickému plurálu a posunom v slovesnej a zámennej osobe.

Obsah termínu symbiotický plurál rozširujeme oproti doterajšiemu chápaniu. Plurálová forma sa používa na jednej strane v situáciách, keď hovoriaci komentuje činnosť, ktorej vykonávateľom je iba jeho komunikačný partner (príp. kolektívny percipient – kolektívny plurál; tzn. 1. osoba plurálu namiesto 2. osoby singuláru/plurálu),¹² na druhej strane je vykonávateľom činnosti iba samotný hovoriaci (1. osoba plurálu namiesto 1. osoby singuláru). Nazdávame sa, že čím je miera súkromnosti vzťahu medzi komunikačnými partnermi vyššia, tým výraznejšie uplatnenie nachádzajú v komunikácii dané výrazové prostriedky, čo potvrdzuje aj skutočnosť, že v rámci sledovaných komunikačných sfér sme obidve formy vyjadrenia symbiotického plurálu zaznamenali iba v dialógoch s dieťaťom a domácim zvierateľom (psom), pre ktoré je charakteristický najvyšší stupeň intimity vzťahu zúčastnených komunikantov prejavujúcej sa aj zvýšenou prítomnosťou ďalších výrazových prostriedkov – deminutív, hypokoristík, konvencionalizovaných onomatopojí, opakovaných lexém/celých výpovedí, otázok a výziev s oslabenou reaktívnou komunikačnou funkciou (keďže komunikačný partner hovoriaceho nemôže vzhľadom na svoju oslabenú komunikačnú schopnosť reagovať verbálne a neverbálne reakcie sa prejavujú len v obmedzenej miere).

Z rodinnej komunikačnej sféry vyberáme ukážku dialógu matky s trojmesačným synom Martinom pri kúpaní.¹³

*MOT: ta:k!

*MOT: a **ideme** pekne do vaničky.

*MOT: **ideme** urobiť čľupy čľup.

%com: mama kúpe Martina.

*MOT: jaj ako ty kopkáš!

*MOT: no!

*MOT: tváričku Martinkovi **poumývame**.

V ukážkach zachytávajúcej komunikáciu so psom sa plurálová podoba objavuje nielen pri verbách, ale aj v prípade použitia personálnych pronomín (*nám, nás*).

*COM: Čikinka ideme von?

*COM: áno?

*COM: áno ideme ideme.

*COM: no šup.

*COM: počkaj Čiki **dáme** obojok.

11 Porov. aj Zajacová, S.: Formovanie komunikačného registra v rolových hrách detí. Registre detí imitujúcich rolu matky a otca. In: Slančová, D. (ed.): *Štúdie o detskej reči*. Prešov 2008, s. 306–349.

12 Slančová, D.: *Reč autority a lásky. Reč učiteľky materskej školy – opis registra*. Prešov 1999.

13 Všetky transkripty získaných video- a audionahrávok, ktorých ukážky prezentujeme v príspevku, boli prepísané podľa pravidiel transkripcného a kódovacieho systému CHAT (Codes for the Human Analysis of Transcripts) medzinárodnej databázy CHILDES (Child Language Data Exchange System) (www.childes.psy.cmu.edu), pôvodne určenej na záznam detskej reči, transkripčný a kódovací systém však možno použiť na záznam akéhokoľvek komunikátu. Každú repliku začíname trojpísmenovým kódom obsahujúcim bližšie označenie komunikanta v angličtine (napr. *MOT – mother/matka, *COA – coach/tréner, *TEA – teacher/učiteľka, *PUP – pupil/žiak, žiačka, *NUR – nurse/ošetrovatelka, *GMO – grandmother/stará mama, príp. všeobecné označenie *COM – communicant/komunikant). Prostredníctvom značky # zaznamenávame pauzu a %com akýkoľvek komentár k mimojazykovej situácii. Dvojbodka za vokálom predstavuje predĺženie artikulácie hlásky.

*COM: no počkaj, sadkaj pekne.

*COM: **musíme zapnúť** hej?

*COM: tak.

*COM: no pod'.

*COM: no nemôže Čikinka papať také veci však?

*COM: ujo doktor **nám** predpísal diétu lebo **nás** bolí bruško.

V ostatných typoch dialógov sa plurálová podoba objavila iba pri komentovaní činností vykonávaných komunikačným partnerom hovoriaceho.

Nasledujúca exemplifikácia zachytáva verbálny prejav trénera adresovaný hráčom futbalu v staršom školskom veku. Plurálovú podobu, ktorá sa vzťahuje na činnosť vykonávanú kolektívnym percipientom (možno preto uvažovať skôr o tzv. kolektívnom pluráli), sledujeme opäť nielen v prípade verb, ale aj pri použití personálneho pronomina (*je nás sedemnášť*). Použitie plurálovej formy v danej komunikačnej situácii zmierňuje direktívnosť výzvy tvoriacej podstatnú súčasť trénerského komunikačného registra.¹⁴

*COA: chlapi **pôjdeme** trošku na tie odrazy hej?

*COA: dobre.

*COA: podte presuňte **urobme** # dvojice:.

*COA: je **nás** sedemnášť takže: rovnomerne **sa rozdeľme**.

*COA: už nechajte lopty.

*COA: tam zo začiatku jak je plastová striedačka **začíname**.

%com: ukazuje prstom smer.

*COA: podobné čo **sme** toto **robili**.

*COA: len tu naznačíte klamavý pohyb na jednu stranu na druhú Dušan.

%com: jemne ukazuje ľavou rukou z jednej strany na druhú.

*COA: čiže na jeden kužeľ na druhý.

*COA: **pojdeme** znožmo # hej?

Podobnú funkciu zmierňovania direktívnosti zohráva využitie 1. osoby plurálu namiesto 2. osoby singuláru/plurálu aj v pedagogickom komunikačnom registri.

*TEA: Majo nezabudni si napísať do okienka číslo pätnásť.

*TEA: **máme?**

*TEA: Anetka ešte nemá pätnásťku.

*TEA: dobre **ideme** na piate cvičenia.

*TEA: v piatom cvičení **budeme dopĺňať** číslo ktoré tam chýba.

*TEA: **ideme** zaradom.

*TEA: Danielka prvý príklad.

Symbiotický plurál sme zaznamenali aj v dialógu ošetrojúcej asistentky s postihnutým komunikantom. Ide o 23-ročnú Danku, ktorá vo veku 15 rokov utrpela vážnu autonehodu, pri ktorej došlo k rozsiahlemu poškodeniu mozgu s dôsledkami porúch v pamäťovom, rečovom

¹⁴ Pozri aj Slančová, D. – Slančová, T.: Sociálna deixa v trénerskom registri. In: *Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie. Zborník príspevkov zo 7. medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 23. – 24. 09. 2009 v Banskej Bystrici*. Banská Bystrica 2010, s. 510–523. a Slančová, T. – Slančová, D.: Attitudinal communicative acts in the ball games training of the players in older school age. In: *Przegląd naukowy kultury fizycznej Uniwersytetu Rzeszowskiego: scientific review of physical culture of University of Rzeszów. Poland*. ISSN 1732-7156. Vol. 13, 2010 (v tlači).

a motorickom centre. V uvedenej ukážke vyzýva ošetrovatelka Danku, aby vybrala pieseň, ktorú by si mohli spoločne zaspievať.

*NUR: Danka zaspievame si pesničku?

*NUR: môže byť?

*NUR: **vybrali sme si** dnes akú?

%com: Danka reaguje na repliku pokusom o spev.

Komunikácia s partnerom s nižším stupňom komunikačnej kompetencie, príp. s nižším sociálnym alebo profesionálnym statusom je často sprevádzaná rôznymi formami posunu v slovesnej a zámennej osobe. Ide o používanie inej formy ako 1. osoby singuláru pri referovaní o sebe samom, ako aj inej formy ako 2. osoby singuláru (resp. plurálu v prípade kolektívneho percipienta) v replikách adresovaných svojmu komunikačnému partnerovi. Ich variabilnosť a spôsob vyjadrenia je podmienený sociálnou vzdialenosťou a mierou intimity vzťahu komunikantov.

(1) Vo verbálnych prejavoch získaných v rámci troch komunikačných sfér (komunikácia s dieťaťom, so psom, s postihnutým komunikantom) sme sa stretli s pomerne frekventovanými prípadmi posunov 1. osoby singuláru do 3. osoby singuláru s explicitným označením osoby hovoriaceho v situáciách, keď referuje o sebe samom. Táto forma posunu je príznačná predovšetkým pre dialógy realizujúce sa medzi komunikačnými partnermi s vysokou mierou intimity vzťahu (a zväčša oslabenou komunikačnou schopnosťou percipienta), ktorá je v prípade dialógu so psom umocnená aj použitím hypokoristického označenia „*mamka*“ pri referovaní o sebe samom, čím sa zároveň vytvára akási imaginárna familiárna spojitosť zúčastnených komunikantov.

*MOT: ty sa zlostíš lebo sme zabudli tvoju lyžičku?

*MOT: áno?

*MOT: no počkaj.

*MOT: **maminka** ti ju **donesie**.

*MOT: dobre?

(komunikácia matky s osemmesačnou dcérou Ninou)

*COM: už **je mamka** do:ma.

*COM: do:ma so:m.

%com: komunikant maznavo.

*COM: doma som.

*COM: pôjdeme vonku potom.

%com: komunikant s výraznou palatalizáciou hlások.

*COM: pod' ty **ku mamke**.

(komunikácia so psom)

V nasledujúcej ukážke zachytávajúcej verbálny prejav adresovaný postihnutému komunikačnému partnerovi nastala v komparácii s predchádzajúcou exemplifikáciou obsahujúcou formu symbiotického plurálu zmena komunikanta – kým v prvom prípade išlo o ošetrojúcu asistentku, v nasledujúcom príklade je komunikačným partnerom Danky jej stará mama, čím sa zvyšuje aj súkromnosť vzťahu komunikantov.

%com: stará mama krími Danku.

*GMO: môžem ti to pokrájať?

%com: Danka nereaguje na repliku a použije deiktické gesto ktorým žiada o podanie istého predmetu.

*GMO: dosku?

*GMO: rúru?

*GMO: šak tam je len suchý chlieb.

*GMO: **babka musí pomlieť** ho.

(2) Ako výrazný prejav dôvernosti vzťahu medzi komunikačnými partnermi¹⁵ chápeme aj repliky matky adresované dcére Nine, ktoré obsahujú formy posunu 2. osoby singuláru do 3. osoby singuláru s použitím opytovacích a neurčitých pronomín.

%com: mama nadvihne Ninku a usádza ju lepšie do stoličky.

*MOT: pekne si hačkaj.

*MOT: šupi lupi.

*MOT: ta:k.

*MOT: **kto už je hladnučký?**

%com: mama pozrie na Ninkin noštek.

*MOT: a **dakto má** asi soplík.

*MOT: tak sa mi zdá.

*MOT: **niekto má** asi soplík.

(3) Ďalším prípadom je použitie 3. osoby singuláru (zriedkavejšie plurálu) namiesto 2. osoby singuláru (plurálu), ktoré sa objavuje v komunikáte matky predstavujúcim istú formu verbálnej hry s dieťaťom a v replikách učiteľky s komunikačnou funkciou výzva a napomenutie.

*MOT: kde je Ninkina lyžička?

*MOT: **kde ju ona dala?**

15 V tejto súvislosti považujeme za relevantné zmieniť sa aj o používaní takých foriem gramatického rodu, ktoré nekorešpondujú s prirodzeným rodom percipienta. S týmito podobami sa opäť stretávame v komunikačných sférach s vyššou mierou intimity vzťahu komunikantov (v dialógoch určených bábätku a domácomu zvieraťu). V nasledujúcich ukážkach ide o formy neutra v replikách určených psovi, príp. neutra a maskulína v replikách adresovaných dievčatku Nine.

*COM: poď ty **bambulko**.

*COM: daj mamke pusinku.

*COM: ty ty **moje ZLAte**.

(komunikácia s domácim zvieraťom – so psom)

*MOT: ideme sa umývať.

%com: mama vyslabikuje slovo u-mý-vať.

%com: mama utiera pusu a tvár Ninke papierovou vreckovkou.

*MOT: pozri **aký si špinavý**.

*MOT: **bábätko moje!**

*MOT: ojojoojooj.

*MOT: no # polievocka za ušami.

*MOT: ty také **vrtielko moje**.

*MOT: áno.

*MOT: áno.

*MOT: Nini # fu:j.

*MOT: to čo si spravila?

*MOT: zase si kakala do plienky?

*MOT: fu:j!

*MOT: **taký smrad'oško**.

*MOT: **kto je taký smrad'oško?**

*MOT: fu:j!

(komunikácia matky s dieťaťom)

*MOT: aha!

(komunikácia matky s dieťaťom)

Predpokladáme, že výskyt tejto formy posunu v školskej komunikačnej sfére je ovplyvnený aj prítomnosťou kolektívneho percipienta, tzn. výpovede takéhoto charakteru sú akoby súčasne adresované konkrétnemu jednotlivcovi, ale sekundárne aj skupine žiakov (hovoriaci aj napriek adresnosti repliky konkrétnemu percipientovi, čo sa prejavuje použitím rodného mena komunikanta, berie do úvahy prítomnosť zvyšku kolektívu).

*TEA: teraz máme takýto kruh.

*TEA: vašou úlohou je porátať koľko je v tom kruhu červených trojuholníkov.

*PUP: desať.

*TEA: **Šimonko vie.**

*TEA: **zdvihne** ruku.

*TEA: a **nevykrikuje.**

(komunikácia učiteľa so žiakom)

(4) V trénerskom komunikačnom registri sme zaznamenali aj posun 2. osoby singuláru/plurálu do 1. osoby singuláru súvisiaci s uplatňovaním komunikačnej funkcie výzva. Uplatňovanie tejto formy posunu slovesnej osoby súvisí s výraznejšou mierou direktívnosti príznačnou pre danú komunikačnú sféru.

*COA: **vyštartujem.**

%com: tréner naznačí pohyb celým telom.

*COA: rýchly návrat a zase **dotiahnem** to až po kužeľ.

%com: natiahnutou rukou ukazuje na koniec prekážok.

*COA: aspoň meter za kužeľ **vypálím.**

*COA: tu je to frekvenčne cez kuželíky jak sme robili prvú.

*COA: a: # tu je to zase klamavý pohyb.

%com: ukazuje prstom na miesto.

*COA: a tu: tu dáme musíš vyjsť až za kužeľ hore čiže za kužeľ hore raz a dva a **vrátim sa.**

%com: prejde na iné miesto celým telom ukazuje pohyb.

*COA: a **pracujem** raz a dva.

(komunikácia trénera s hráčmi loptových hier)

Prezentované ukážky uplatňovania symbiotického plurálu a rôznych foriem posunu v slovesnej a zámennej osobe v dialógoch komunikantov s asymetrickým vzťahom sú dôkazom špecifickosti disproporčnej komunikácie realizovanej v rámci rôznych komunikačných sfér. Nazdávame sa preto, že v nasledujúcom lingvistickom výskume treba danej problematike venovať detailnejšiu pozornosť.

Stanislava Zajacová

Odborné zamčrení: štylistika, sociolingvistika, vývin detskej reči

Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií

Filozofická fakulta

Prešovská univerzita v Prešove

<stanislava.zajacova@gmail.com>

NE/PRAVIDELNOST STUPŇOVÁNÍ ADJEKTIV A ADVERBIÍ

DOMINIKA ŠRAJEROVÁ

1 ÚVOD

1.1 KVANTITATIVNÍ ZKOUMÁNÍ JAZYKA

Hranice mezi lexikonem a gramatikou je jednou z nejzajímavějších a nejdiskutovanějších oblastí v lingvistice. Jedním z jevů, které se na tomto pomezí pohybují, je stupňování adjektiv a adverbii. V české lingvistice se už po mnoho let vede diskuze, jestli se stupňování řadí mezi kategorie gramatické (v užším smyslu) nebo slootovorné (viz např. heslo Stupňování v *Encyklopedickém slovníku češtiny*).¹ Otázku zařazení stupňování mezi gramatické kategorie jsme řešili i při práci na *Mluvnici současné češtiny*.²

Odpověď na tuto otázku má dopad nejen na vnímání kategorie stupňování, ale i na charakterizaci slovních druhů, kterých se stupňování týká: adjektiv, a především adverbii, která by na základě zařazení stupňování mezi plnohodnotné morfologické kategorie mohla být zahrnuta mezi (alespoň zčásti) ohebné slovní druhy.

Rozhodování se přitom soustředí především na sémantickou stránku problému, tj. na rozlišení lexikálního a gramatického významu (vzniká stupňováním nové slovo, lexikální význam, nebo pouze nový slovní tvar?). K diskuzi o stupňování může v současnosti zásadně přispět kvantitativní zkoumání jazyka. Nové možnosti nabízí především práce s rozsáhlými jazykovými korpusy obsahujícími velké objemy lingvistických dat. Díky korpusům můžeme dnes spolehlivě³ zkoumat frekvence vybraných jevů, chování frekvenčních špiček, nebo hodnotit, které jevy jsou málo frekventované. Korpus jako materiál je nápomocen v hledání prototypů (prototypických jevů, uplatňuje se v popisu gramatiky jazyka) i v popisu jednotlivostí (uplatnění v popisu lexikonu).

Kvantitativní zkoumání jazyka neslouží jen k samotnému popisu frekvencí a prototypů. Kvalitativní rysy jazyka se totiž projeví právě v rysech kvantitativních, především ve frekvenčním chování. Kvantitativní lingvistika proto může poskytovat hypotézy kvalitativní povahy.

Díky zkoumání rozsáhlého jazykového materiálu v korpusech pomocí kvantitativních metod můžeme potvrzovat nebo upravovat dosavadní představy o jazyce. Výsledky výzkumů nemusí nutně bořit současnou tradici, jak se někteří jazykovědci obávají. Může naopak doplňovat dalšími argumenty současné chápání jevů nebo přispět k diskuzi o konkrétních jevech, případně otvírat dosud netušené otázky.

1 Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha 2002, s. 445–447.

2 Cvrček, V. a kol.: *Mluvnice současné češtiny* 1. Praha 2010, s. 206–209.

3 Spolehlivost musí být posuzována s ohledem na rozsah korpusu: čím je korpus rozsáhlejší, tím jsou výsledky spolehlivější, zvláště co se týče frekvenčních špiček. S klesající frekvencí jevů může kvantitativní zkoumání spolehlivě naznačovat tendence.

1.2 V ČEM SPOČÍVÁ NE/PRAVIDELNOST STUPŇOVÁNÍ

Ne/pravidelnost stupňování v češtině může být nahlížena ze dvou úhlů: ne/pravidelné tvary adjektiv a adverbii (typ *dobrý–lepší–nejlepší*, *hodně–víc–nejvíc*), nebo ne/pravidelnost v rámci jazykového systému (časté stupňování frekvenční špičky adjektiv vs. řídké stupňování málo frekventovaných adjektiv, slova v korpusu textů stupňovaná vs. slova stupňovatelná apod.). V této práci se zaměřím pouze na druhý pohled.

2 MATERIÁL

Všechna data pro tento výzkum jsou získána ze synchronního korpusu psaných textů SYN2005,⁴ který zahrnuje 100 milionů slovních tvarů (korpus je lemmatizován a morfolo-gicky označován). Informace byly vytěžovány pomocí korpusového manažeru Bonito a pomocí speciálního programu Paradigma,⁵ který slouží k zjišťování paradigmatických vztahů lemmat (příp. i slovních tvarů) v korpusu. Třída adjektiv je pro účely tohoto výzkumu omezena na adjektiva tvrdá a měkká, adjektiva přivlastňovací nebyla do zkoumání vůbec zahrnuta.

V budoucnu by mělo stupňování být popsáno i v mluvené češtině s využitím synchronních korpusů nepřipravených a neformálních mluvených textů ORAL2006⁶ a ORAL2008.⁷

3 SROVNÁNÍ KATEGORIE ČÍSLA A STUPŇOVÁNÍ ADJEKTIV A ADVERBIÍ

Podívejme se na srovnání dvou jevů, z nichž jeden je nezpochybnovanou morfolo-gickou kategorií (číslo u adjektiv) a druhý je předmětem diskuzí o zařazení do gramatiky, či slovtvorby (stupňování adjektiv a adverbii).

Následující tabulky (tabulka 1–3) ukazují, jak často se kategorie čísla, resp. stupňování, rea-lizuje na různě frekventovaných adjektivech a adverbii. Pro potřeby této studie jsem adjek-tiva a adverbia rozdělila do několika skupin podle frekvence jejich výskytu v textech:

1. adjektiva/adverbia s velmi nízkou⁸ frekvencí 2, resp. 3 až 9.⁹ Do skupiny těchto velmi málo frekventovaných adjektiv a adverbii patří slova jako jednosvazkový, samonaváděcí, vrstevnicový, snídající, tabuový, přivítací; intelektuálsky, různobarevně, poloautomaticky, nazelenale, dostupně, pohansky.
2. adjektiva/adverbia s nízkou frekvencí 10–19. Do skupiny patří slova jako *sprejerský*, *po-mníkový*, *konzumující*, *poloshnilý*, *ustávající*; *plechové*, *dosavad*, *vzlykavě*, *zamlkle*, *omšele*, *futuristicky*.

4 Český národní korpus – SYN2005. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005. Dostupný z <<http://www.korpus.cz>>.

5 Program Paradigma je přístupný z <https://trnka.ff.cuni.cz/users/cvrcek/paradigma/>.

6 Český národní korpus – ORAL2006. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006. Dostupný z <<http://www.korpus.cz>>.

7 Český národní korpus – ORAL2008. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2008. Dostupný z <<http://www.korpus.cz>>.

8 Hranice nejnižší frekvence je stanovena tak, aby dané adjektivum, resp. adverbium, mohlo případně realizovat oba tvary: singulár i plurál, případně všechny tři stupňované tvary: pozitiv, komparativ i superlativ.

9 Data byla pro účely srovnání uspořádána podobně jako u zkoumání kategorie čísla do několika skupin, ačkoli jsme si vědomi, že pravděpodobnost výskytu tří různých tvarů (pozitiv, komparativ a superlativ) u adjektiv s nejnižší frekvencí je daleko nižší než pravděpodobnost výskytu dvou různých tvarů (singulár a plurál). Proto je třeba zaměřit se především na skupiny s minimální frekvencí 20, případně vyšší.

3. adjektiva/adverbia s frekvencí 20–99. Do skupiny se řadí slova jako antikorozní, vy-mahatelný, osázený, odhodlaný, chystající, známkový; usedavě, vlhce, typově, málokde, vylekaně, drtivě.
4. adjektiva/adverbia s poměrně vysokou frekvencí 100–999. Sem patří slova jako *vyhřátý, jednorázový, odlehlý, zdánlivý, porodní, obklopený, mající; náhodně, vytrvale, jižně, támhle, provždy, světle*.
5. frekventovaná adjektiva/adverbia (1000–10000). Do skupiny patří např. slova *pevný, klasický, obvyklý, slabý, zdravotní, bezký, normální; pryč, zítra, prakticky, tiše, dodnes, při-bližně*.
6. nejfrekventovanější adjektiva/adverbia (nad 10000 výskytů). Sem se řadí také nepravidelně stupňovaná adjektiva a většina zájmenných adverbii. Do nejfrekventovanějších adjektiv/adverbii patří např. slova *velký, nový, další, jiný, celý, dobrý; tak, už, jak, také, ještě, hodně*.

3.1 PROTOTYPICKÁ MORFOLOGICKÁ KATEGORIE ČÍSLA

Ukazuje se, že už u nejméně frekventovaných adjektiv se poměrně často vyskytují tvary singuláru i plurálu (57 % těchto adjektiv má singulár i plurál). Výskyt pouze jednoho tvaru (pouze singuláru nebo pouze plurálu) může být způsoben i nízkým výskytem slova v korpusu. U adjektiv, jejichž frekvence je vyšší než 19 a nižší než 100, se oba tvary, tj. singulár i plurál, vyskytují v 97 % případů a adjektiva s frekvencí nad 100 (včetně) už mají oba tvary téměř bez výjimky (viz tabulku 1).

FQ	2 až 9	10 až 19	20 až 99	100 až 999	1000 až 10000	nad 10000	celkem
počet lemmat	19561	6553	10287	7122	1465	155	
S+P	11122	5774	9980	7109	1465	155	
celkem (v %)	56,86	88,11	97,02	99,82	100	100	78,87

Tabulka 1: Gramatická kategorie čísla u adjektiv

3.2 STUPŇOVÁNÍ ADJEKTIV

Zcela jiná situace je u stupňování adjektiv. Nejméně frekventovaná adjektiva (ze skupiny s frekvencí 3 až 9) mají alespoň dva tvary stupňovacího paradigmatu (tedy alespoň pozitiv a komparativ nebo pozitiv a superlativ) pouze v 1 % případů, adjektiva s frekvencí vyšší než 20 (včetně) a nižší než 100 v pouhých 7 % případů. Dokonce i nejfrekventovanější adjektiva (155 adjektiv s frekvencí na 10 tisíc výskytů) jsou stupňována pouze v 77 % případů (viz tabulku 2). Je zřejmé, že stupňování je daleko méně pravidelné než kategorie čísla, ať už jsou důvody pro tento jev jakékoli (mj. tady zásadní roli hrají samozřejmě sémantické rysy jednotlivých slov, kterým se ale tato studie nevěnuje).

D. ŠRAJEROVÁ: NE/PRAVIDELNOST STUPŇOVÁNÍ ADJEKTIV A ADVERBIÍ

FQ	3 až 9	10 až 19	20 až 99	100 až 999	1000 až 10000	nad 10000	celkem
počet lemmat	14001	6553	10287	7122	1465	155	
1+2+3 (v %)	0,01	0,2	1,35	14,66	40,68	67,1	
1+2 (v %)	0,41	0,93	3,4	9,18	7,37	7,74	
1+3 (v %)	0,27	0,66	1,86	3,71	3,69	1,94	
2+3 (v %)	0	0	0	0	0	0	
celkem (v %)	0,7	1,79	6,61	27,55	51,74	76,77	9,44

Tabulka 2: Stupňování adjektiv

Na stupňování adjektiv se ale můžeme podívat i z jiného úhlu. Téměř 4 tisíce z celkových 40 tisíc adjektiv v korpusu SYN2005 (s frekvencí 3 a více) je stupňovaných, tj. mají kromě pozitivu alespoň komparativ nebo alespoň superlativ. Navíc s vyšší frekvencí stupňovaných tvarů přibývá a z 9 tisíc adjektiv s frekvencí 100 a více už má stupňované tvary téměř třetina (viz tabulku 3). To je pravidelnost poměrně vysoká ve srovnání s většinou kategorií slovtvorných.

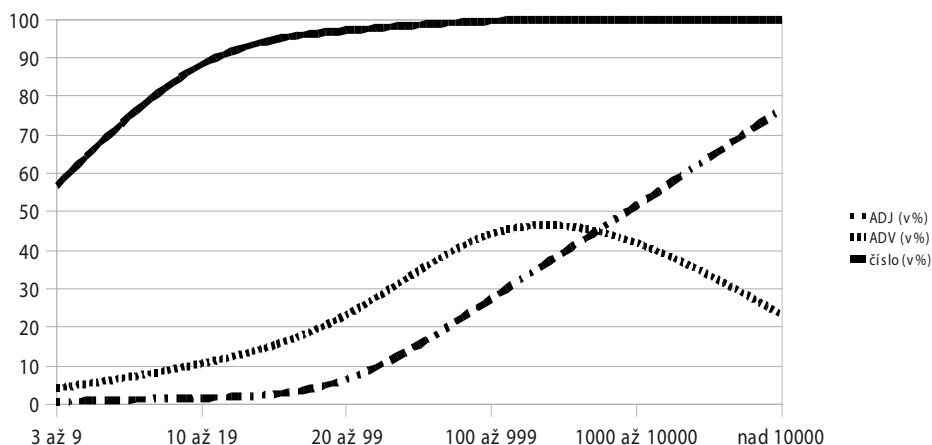
Ve stupňování adverbii hraje roli i to, z kterého slovního druhu jsou odvozena. Schopnost stupňování si totiž do nového tvaru přinášejí pouze adverbia odvozená z adjektiv, a ta nepatří do frekvenční špičky tohoto slovního druhu (ta se většinou skládá z adverbii zájmenných). To se pochopitelně promítá i do prudkého poklesu stupňovaných adverbii právě ve frekvenční špičce (viz graf 1).

FQ	3 až 9	10 až 9	20 až 99	100 až 999	1000 až 10000	nad 10000	celkem
počet lemmat	2429	937	1589	1442	389	150	
1+2+3 (v %)	0,21	1,28	5,16	20,18	31,11	18	
1+2 (v %)	3,5	8,43	15,98	21,78	9,77	4	
1+3 (v %)	0,49	0,96	2,2	2,36	1,03	1,33	
2+3 (v %)	0	0	0	0	0	0	
celkem	4,2	10,67	23,35	44,31	41,9	23,33	20,33

Tabulka 3: Stupňování adverbii

3.3 STUPŇOVÁNÍ ADVERBIÍ

Ačkoli chování frekvenční špičky adverbii je co do množství stupňovaných tvarů zásadně odlišné od frekvenční špičky adjektiv, celkově se adverbia stupňují zhruba dvakrát častěji než adjektiva (viz tabulku 3). Z celkových 7 tisíc adverbii, která se v korpusu SYN2005 vyskytují s frekvencí vyšší než 3, se stupňuje zhruba pětina oproti necelé desetině u adjektiv; z necelých 2 tisíc adverbii s frekvencí nad 100 je dokonce stupňováno víc než 40 % (oproti třetině u adjektiv).

Graf 1: Srovnání kategorie čísla se stupňováním adjektiv a adverbii

3.4 NESTUPŇOVANÁ ADJEKTIVA A ADVERBIA¹⁰

Mezi nestupňovaná přídavná jména z frekvenční špičky (slova, jejichž tvary se v korpusu vyskytují s frekvencí vyšší než 10 tisíc) slovního druhu adjektiv patří například: *další, jiný, každý, ostatní, státní, jednotlivý, pracovní, takzvaný, bývalý, pražský, společný, domácí, finanční, obchodní, příští, spojený, mnohý, městský, zahraniční, právní, stavební, dnešní, následující, samotný, letošní, uvedený, daný, pouhý, dopravní, hospodářský, policejní, příslušný, slovenský, loňský*.

Mezi nestupňovaná příslovce (slova velmi frekventovaná, jejichž tvary se v korpusu vyskytují s frekvencí vyšší než 2 tisíce) patří kromě zájmenných příslovci například: *stejně, dost, hlavně, obchodní, postupně, okamžitě, společně, poměrně, denně, neustále, těžko, klidně, značně, údajně, dostatečně, ročně, částečně, převážně, jediné, relativně, marně, minimálně, vzájemně, nepochybně, mimořádně, výhradně, maximálně, hluboce, zdánlivě, následně, výborně, měsíčně, celkově, nesmírně, opakovaně, každoročně, absolutně, finančně, momentálně, český*.

4 KATEGORIE GRAMATICKÁ, NEBO SLOVOTVORNÁ

Při rozhodování, zda stupňování patří do morfologie v užším smyslu (vzniká nový tvar), nebo do slovotvorby (vzniká nové slovo), se můžeme mimo jiné opřít o frekvenční charakteristiky získané v rámci prezentované studie. Poměrně malý počet stupňovaných lemmat oproti prototypické gramatické kategorii čísla hovoří ve prospěch zařazení této kategorie do slovo-

¹⁰ Data z korpusu SYN2005.

tvorby; oproti kategorii čísla je stupňování v rámci systému češtiny daleko nepravidelnější. Dalším argumentem pro zařazení stupňování do slovo tvorby je fakt, že u některých adjektiv (konkrétně u tvrdých) se mění paradigma, komparativ a pozitiv se totiž skloňují podle měkkého adjektivního paradigmatu. Navíc existují i alternativní způsoby vyjádření vyššího stupně vlastnosti, jako např. hlubokánský, pramaličský, překrásný, sebedokonalejší, superpřesný apod. (příklady z Příruční mluvnice češtiny).¹¹

Na druhou stranu je počet stupňovaných adjektiv a adverbii v korpusu vyšší, než je obvyklé u většiny slovo tvorných kategorií (např. tvoření deminutiv, substantiv verbálních nebo přechýlených jmen). Proto nelze stupňování považovat ani za prototypickou slovo tvornou kategorii. Navíc se stupňované tvary vyskytují v textech velmi často, protože nejčastěji se stupňují adjektiva a adverbia s vysokou až velmi vysokou frekvencí (např. nejfrekventovanější adjektiva jako velký, nový, dobrý, malý, vysoký apod.). Pro zařazení stupňování mezi gramatické kategorie mluví mimo jiné i to, že stupňované tvary se tvoří poměrně pravidelně (co do morfemické struktury): s výjimkou několika desítek adjektiv se všechny komparativy tvoří příponou -ejší nebo -ější.¹²

stupňování jako slovo tvorná kategorie	stupňování jako gramatická kategorie
malý počet stupňovaných lemmat (nepravidelnost) oproti prototypické gramatické kategorii čísla	velký počet stupňovaných tvarů (většinu tokenů v textech korpusu tvoří stupňovatelná adjektiva: frekvenční špička)
u části (tvrdých adjektiv) změna paradigmatu	větší počet stupňovaných lemmat než u většiny slovo tvorných kategorií
alternativní způsoby tvoření	pravidelnost tvoření (co do morfemické struktury)
sémantika (vyšší nemusí být vysoký, ale krásnější je krásný)	

Tabulka 4: Stupňování jako slovo tvorná, nebo gramatická kategorie

5 ZÁVĚR

Z výzkumu vyplývá, že stupňování se frekvenčně nechová stejně jako prototypická gramatická kategorie (v tomto případě gramatická kategorie čísla), a to ani u adjektiv, ani u adverbii. Ze všech adjektiv, která mají v korpusu SYN2005 frekvenci vyšší než 3, se stupňuje pouhých 10 % (u adverbii je to 20 %), přičemž všechny tři tvary (komparativ, pozitiv i superlativ) má dokonce jen necelých 5 % (u adverbii zhruba 8 %). Tvary obojího čísla má přitom ze stejného množství adjektiv zhruba 80 %.

Kvantitativní přístup ke zkoumání jazyka založený na rozsáhlých korpusových datech přináší zajímavé a cenné poznatky, na jejichž základě můžeme formulovat argumenty v probíhajících lingvistických diskuzích nebo otevírat zcela nové pohledy na jazykové jevy. V tomto případě diskuze o zařazení stupňování sice zůstává neuzavřena, ale díky sledování frekvenčních charakteristik jednotlivých kategorií a skupin slov se zdá, že jednoznačné rozhodnutí

11 Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (eds.): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha 1995, s. 178–179.

12 Cvrček, V. et al.: *Mluvnice současné češtiny* 1. Praha 2010, s. 207.

v tomto případě ani není možné. Stupňování lze považovat za kategorii na pomezí gramatiky a lexikonu.

6 BUDOUCÍ VÝZKUM

V dalším výzkumu by bylo vhodné zaměřit se především na stupňování v rámci mluvené češtiny, a to na základě korpusů mluvené češtiny ORAL2006 a ORAL2007.

Další otázkou, která zatím zůstává nedostatečně zodpovězena, je vztah stupňovanosti a stupňovatelnosti adjektiv a adverbíí. Některá slova nelze stupňovat ze sémantických důvodů, některá z důvodů formálních. Nestupňují se celé velké skupiny vymezené v rámci adjektiv (přivlastňovací adjektiva) a adverbíí (zájmenná adverbia). Na druhou stranu existují slova, která je možné stupňovat, ale přesto se jejich komparativ a superlativ v korpusu prakticky nevyskytují. Otázka potenciality v jazyce, která se netýká zdaleka jen kategorie stupňování, je stále otevřená.

V neposlední řadě by bylo zajímavé sledovat frekvenční rozložení ostatních gramatických kategorií, tedy ne jen gramatické kategorie čísla u adjektiv. Porovnání frekvenčního chování by mohlo vést k bližšímu pochopení toho, co je gramatická kategorie a na základě čeho ji lze za gramatickou považovat.

Tento článek vznikl za podpory výzkumného záměru Český národní korpus a korpusy dalších jazyků (MSM 0021620823).

Dominika Šrajerová

Odborné zaměření: korpusová lingvistika, morfologie češtiny, terminologie

Ústav Českého národního korpusu

Filozofická fakulta

Univerzita Karlova v Praze

<dominika.srajerova@ff.cuni.cz>

<dominika.kovarikova@ff.cuni.cz>

KORPUSOVÝ POHLED NA POSTAVENÍ ČÍSLOVEK V SYSTÉMU SLOVNÍCH DRUHŮ

VÁCLAV CVRČEK

1 SLOVNÍ DRUHY

Shrňme-li dosavadní přístupy, při klasifikaci slovních druhů se setkáváme se třemi druhy kritérií: 1) morfologickým (formálním), 2) sémantickým a 3) syntaktickým.¹ Morfologické kritérium, které preferuje např. Příruční mluvnice češtiny², se uplatňuje zejména při odlišení slov ohebných a neohebných, skloňovaných (jmen) a časovaných (sloves) a dále pak podle způsobu skloňování pro rozdělení slov v rámci jmen na jednotlivé slovní druhy (substantiva, adjektiva, zájmena a číslovky). Sémantické kritérium, které se snaží postihnout rozdíly ve významu jednotlivých skupin slov má také svoje „makroskupiny“: autosémantika a synsémantika. O úroveň obecnosti níž se pak setkáme s charakteristikami typu: substantiva jsou názvy osob, zvířat, věcí, vlastností a dějů, které jsou pojímány jako nezávislé entity apod. Tímto způsobem jsme schopni rozlišit téměř všechny slovní druhy, až na slova neohebná. Zde vstupuje do hry syntaktické kritérium, které se vyjadřuje k syntaktické funkci jednotlivých slovních druhů (např. konjunkce spojují věty nebo větné členy). Inovativní přístup k syntaktickému kritériu představuje rozlišení částic a citoslovců v rámci projektu PMK³ aplikované i pro potřeby popisu v rámci Mluvnice současné češtiny⁴, které za odlišující rys považuje schopnost tvořit samostatnou výpověď, která je vlastní pouze citoslovcům.

Problematických míst slovnědruhového zařazení bychom našli celou řadu. Ponecháme-li stranou číslovky, které jsou předmětem tohoto článku, můžeme jmenovat už dříve zmíněné „rozcestí“ mezi částicemi a citoslovcí (částečně do toho vstupují i adverbia). Problematická je i celá skupina tzv. predikativ a stavových adverbíí, která mohou být interpretována jako adjektiva (např. ve spojení je možno, že lze tvar možno chápat jako krátký tvar adjektiva možný, čemuž nahrává i jasně adjektivní podoba tohoto spojení v mluvené češtině: je možný, že). Z jednotlivostí můžeme pak jmenovat frekventované slovo sám, které se může řadit k adjektivům (podle své formy) i k číslovkám (podle významu, na základě analogie dva – oba, proto jeden – sám); pouze zájmenná interpretace – užívaná v našich mluvnicích – není úplně opodstatněná.

1 Viz například Karlík et al.: *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha. 2002, heslo Druh slovní, příp. Petr, J. et al.: *Mluvnice češtiny II*. Praha 1986, s. 13.

2 Karlík et al.: *Příruční mluvnice češtiny*. Praha 1995, s. 228.

3 Čermák, F. et al.: *Frekvenční slovník mluvené češtiny*. Praha 2007.

4 Cvrček, V. – Kodýtek, V. – Kopřivová, M. – Kovářiková, D. – Sgall, P. – Šulc, M. – Táborský, J. – Volín, J. – Waclawicová, M.: *Mluvnice současné češtiny*. Praha (v tisku).

Zásadní pro pochopení celé problematiky je to, že navzdory způsobu organizace informací ve většině mluvnic, je slovnědruhovná charakteristika součástí lexikologie (nikoli morfologie, která na této informaci už pouze staví). Zařazením slova do příslušného slovního druhu specifikujeme jeho nejobecnější význam na úrovni arbitrárně stanovených skupin. Jejich vytvořením se významně zjednodušuje popis, protože tyto skupiny reprezentují prototypy nejobecnějších významů, s nimiž se v rámci lexikonu můžeme setkat.

Dalším důležitým aspektem celé problematiky je fakt, že rozdělení na slovní druhy je jednou z nejtradičnějších oblastí celé lingvistiky (jako absurdní příklad můžeme poukázat na fakt, že v nejstarších latinských gramatikách přežíval slovní druh „člen“ původně přejatý z řečtiny, ačkoli latina žádným členem nedisponovala; srov. i snahy o zachování stejného počtu slovních druhů v latině a řečtině).⁵ Rozdělení na slovní druhy možná i z tohoto důvodu nebylo podrobeno výrazné revizi, která by byla ochotna úplně rezignovat na současné dělení a vytvořit systém zcela nový (dalším nesporným důvodem je fakt, že současné rozdělení je v mnoha ohledech funkční).

2 KORPUSOVÝ POHLED NA SLOVNÍ DRUHY

Všechna zmiňovaná kritéria se více či méně odrážejí v tom, jak se slovo užívá, do jakých vstupuje vztahů, která slova svojí přítomností ovlivňuje (ať už gramaticky nebo sémanticky). Úzus slova je přitom nejlépe pozorovatelný v rámci kontextu.

Z hlediska sémantiky můžeme konstatovat, že kontext je formativní charakteristikou lexikálního významu. Ne nadarmo proto většina korpusového výzkumu v této oblasti vychází z rčení, že „slovo poznáš podle toho, s čím se spojuje.“⁶ Uvažujeme-li o kontextu jako o kritériu slovnědruhovné platnosti, rozšiřujeme tím pouze platnost uvedeného rčení z jednotlivých slov i na celé skupiny. Parafráze daného výroku pro slovní druhy by tedy zněla: slovní druh poznáš podle toho, s jakými skupinami slov se spojuje.

Syntaktické kritérium se z pohledu kontextu projevuje zejména prototypickými kombinacemi slov. Adjektivum, jehož prototypickou funkcí je atribut, se signifikantně častěji spojuje se jmény (předchází jim), než s jinými slovními druhy. Stejně tak adverbium bude v kontextu častěji mít sloveso než jiný slovní druh (nemluvě o předložkách, jejichž úzus ukazuje velmi silně na jejich funkci, např. absencí kombinace předložka – sloveso). Problematickým místem této úvahy se může zdát být relativně volný český slovosled. Jak se pokusím ukázat níže, vyhodnocujeme-li údaje z dostatečně velkého korpusu a navíc statistickými metodami, můžeme tento problém zanedbat s tím, že prototypické případy, o které nám tu jde především, jsou zároveň nejfrekventovanějšími způsoby užití.

Morfologické kritérium při pohledu na slovní druhy prizmatem kontextu můžeme opomenout z toho důvodu, že budeme pracovat s lemmatizovaným korpusem a slova nebudou do pokusu vstupovat jako samostatné slovní tvary, ale pouze jako lemmata. Tím je zaručená stejná slovnědruhovná charakteristika pro slovní tvary jednoho lemmatu, a tedy jednoho způsobu ohýbání. Ovšem stejně jako syntaktická funkce i formálně morfologická platnost slova se v kontextu projevuje, např. kontext obsahující shodu v čísle a v pádě vyžaduje pouze slova určitého morfologického typu.

⁵ Viz Černý, J.: *Dějiny lingvistiky*. Olomouc 1996, s. 66.

⁶ Autorem tohoto výroku je slavný anglický lingvista J. R. Firth, viz Palmer, F. R. (ed.): *Selected papers of J. R. Firth, 1952–1959*. Bloomington/London 1968, s. 179.

Po takovémto úvodu můžeme tedy vyslovit první nesmělý předpoklad, že jedním z kritérií použitelných pro slovnědruhovou analýzu by mohl být úhrnný kontext skupiny slov, tvořící jeden slovní druh. Jinými slovy, slovní druh tvoří taková třída slov, jejichž kontext vykazuje nějakou míru shody.

3 POPIS POKUSU A VÝSLEDKY

Pro zpřesnění představy o uvedeném obecném principu se pokusím o demonstraci na konkrétních datech. Pokusným slovním druhem jsou číslovky, o jejichž slovnědruhově platnosti můžeme vyslovit oprávněnou pochybnost. Na základě jejich formy, významu i funkce můžeme spekulovat o tom, zda nejde o specifický případ příslovcí, zájmen nebo adjektiv. Nemám zde přitom na mysli vágně vymezené číslovky neurčité, ale o číselné výrazy s konkrétním „výčísitelným“ významem.

Můžeme tedy předpokládat, že číslovky řadové jsou jen specifickým případem adjektiv s číselným významem (první liga jako fotbalová liga). Analogicky jsou číslovky základní a druho-
hové specifickým druhem zájmen (dvě jablka analogicky k ty jablka; jedny brejle jako ty brejle) a konečně číslovky násobné jsou specifickým případem adverbii (dvakrát zaslechl jako jasně zaslechl).

Testovat tuto hypotézu budeme na úhrnu kontextů, do nichž tyto skupiny číslovek vstupují. Pro účely pokusu použijeme největší dostupný korpus: půlmiliardový SYN (souhrn korpusů SYN2000, SYN2005 a SYN2006PUB),⁷ který sice není reprezentativním korpusem, ale to nám v případě morfologického zkoumání, které se nezdá být tolik závislé na složení textů, nemusí vadit. Rozhodující výhodou tohoto korpusu je kromě jeho velikosti i fakt, že na něj byla aplikována nejnovější lemmatizace a morfologická analýza. Slovnědruhově zařazení tak vykazuje odchylku od trénovacích dat (tedy „chybovost“) menší než 1 %.⁸

Z korpusu vyexcerpujeme, do jakých kontextů daný druh číslovek vstupuje a jak typický (frekvencovaný) takový kontext je. Dostaneme následující sadu údajů (ukazujeme zde pouze výsek, prvních 20 řádek):

kontext	druho- vé	násobné	řadové	základní
A-A	101	453	6101	22723
A-C	11	194	1871	10995
A-D	54	805	557	2909
A-I	0	1	4	11
A-J	53	345	1380	8479
A-N	805	317	45889	221917
A-P	72	582	576	3267
A-R	102	1377	1375	10622

7 Český národní korpus – SYN2000. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>; Český národní korpus – SYN2005. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>; Český národní korpus – SYN2006PUB. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

8 Spoustová, D. – Hajič, J. – Votrúbec, J. – Krbeč, P. – Květoň, P.: The Best of Two Worlds: Cooperation of Statistical and Rule-Based Taggers for Czech. In: *Proceedings of the Workshop on Balto-Slavonic Natural Language Processing*. ACL, Prague 2007, s. 67–74.

A-T	13	21	115	416
A-V	292	1580	1445	7569
C-A	24	320	3223	29997
C-C	10	401	1200	10740
C-D	15	886	2724	8478
C-I	0	5	3	60
C-J	22	518	1857	11825
C-N	296	457	16784	284581
C-P	22	874	673	5671
C-R	37	2024	1837	17305
C-T	2	27	74	841

V prvním sloupci je uvedena zkratka slovního druhu, který bezprostředně předchází dané číslovce a bezprostředně za ní následuje.⁹ Čísla v dalších sloupcích ukazují, kolikrát se v daném kontextu vyskytne číslovka základní, řadová, druhová a násobná. Můžeme tak vidět, že v kontextu adjektivum – číslovka – adjektivum se 101× vyskytla číslovka druhová (např. obehnaný dvojí vysokou zdí), 453× číslovka násobná (např. mrňavej dvakrát zkříženéj tchoř), 6101× číslovka řadová (např. možnou třetí světovou válkou) a 22723× číslovka základní (např. posledních devět čokoládových bonbónů).

Podobné údaje si zjistíme pro slovní druhy, s nimiž chceme číslovky porovnávat: adjektiva, zájmena, adverbia. Pro kontrolu můžeme do zkoumaných dat připojit i slovní druhy, u nichž žádnou strukturní nebo funkční podobnost s číslovkami neočekáváme, půjde o substantiva, slovesa, předložky a spojky.

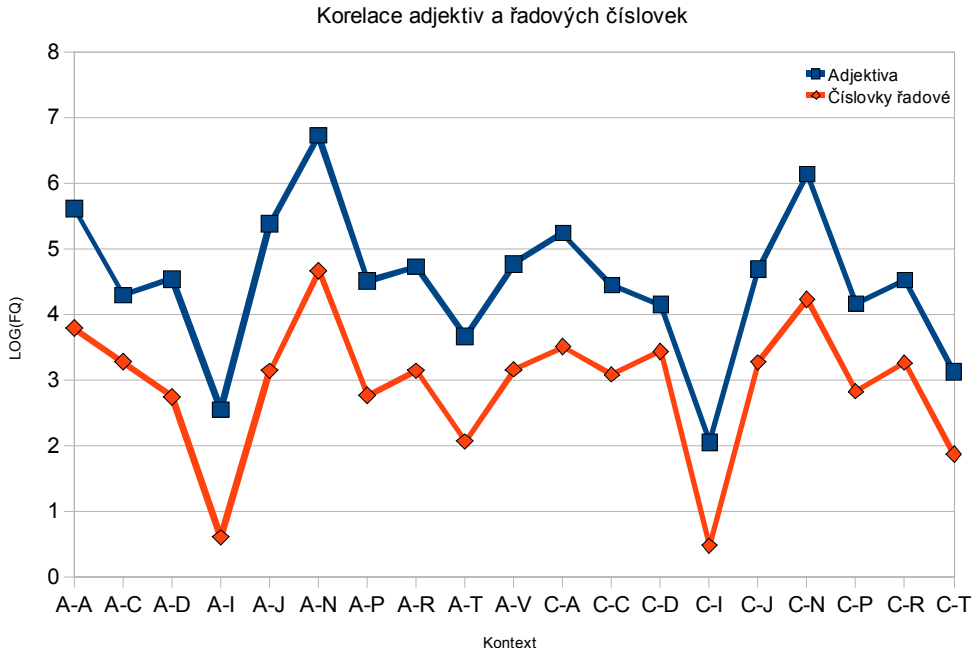
V průběhu práce se ukázalo, že takto obecně vymezené slovní druhy představují příliš velké skupiny, proto jsem v některých případech přistoupil k dalšímu jemnějšímu dělení. Adjektiva jsou tak rozdělena na adjektiva „obyčejná“ (v podstatě vzory mladý a jarní) a ostatní (vzor otcův/matčín a krátké tvary adjektiv), adverbia byla rozdělena na stupňovatelná (zhruba ta odvozená od adjektiv) a nestupňovatelná (zejména zájmenná příslovce).

Následující postup je už velmi prostý. Pro každou dvojici zkoumaných skupin slov vypočítáme Spearmanův korelační koeficient.¹⁰ Pro tyto účely jsem používal statistický program R¹¹, který je zároveň schopen podávat informaci o statistické významnosti navrženého modelu. Pokud je korelace frekvencí kontextů mezi dvěma skupinami slov silná, znamená to, že se tyto dvě skupiny slov vyskytují v prototypicky stejných kontextech („chovají se podobně“). Tento způsob porovnání pomocí Spearmanova korelačního koeficientu je schopen kompenzovat jak rozdíly v celkové frekvenci slovních druhů (substantiva jsou nepoměrně frekventovanější než např. druhové číslovky, vstupují tedy častěji do téměř všech kontextů než číslovky), tak v ne-normálnosti rozdělení, na kterou jsme u jazykových dat zvyklí.

9 Zkratky jsou převzaty z morfologické analýzy korpusů řady SYN, viz www.korpus.cz nebo Koček, J. – Kopřivová, M. – Kučera, K.: *Český národní korpus – úvod a příručka uživatele*. Praha 2000.

10 Volín, J.: *Statistické metody ve fonetickém výzkumu*. Praha 2007. Oakes, M. P.: *Statistics for Corpus Linguistics*. Edinburgh 1998.

11 Baayen H. R.: *Analyzing Linguistic Data*. Cambridge 2008.

Graf ukazuje okem postřehnutelnou korelaci frekvencí kontextů řadových číslovek a adjektiv. Pro srovnatelnost jsou frekvence kontextů normalizovány pomocí logaritmu.

Výsledky pokusu sumarizuje následující tabulka. Z důvodů přehlednosti neuvádíme přímo Spearmanův korelační koeficient, ale determinační koeficient (vynásobený 100), který se počítá jako druhá mocnina koeficientu korelačního a který udává, kolik procent z variace jednoho souboru je vysvětlitelných variací v souboru druhém.

Číslovky	Substantiva	Adjektiva „obyčejná“	Adjektiva „ostatní“	Zájmena	Slovesa	Adverbia stupňovatel	Adverbia nestupňovatel	Předložky	Spojky
Základní	62,59 %	82,82 %	67,40 %	56,63 %	39,90 %	47,81 %	39,69 %	52,47 %	40,19 %
Řadové	68,30 %	87,84 %	76,49 %	70,81 %	46,64 %	54,90 %	48,07 %	55,98 %	46,55 %
Násobné	27,81 %	46,15 %	58,97 %	55,99 %	77,36 %	81,08 %	85,71 %	38,65 %	70,49 %
Druhové	65,85 %	83,19 %	85,05 %	87,99 %	63,21 %	70,89 %	65,16 %	43,82 %	60,98 %

Tučně vyznačené výsledky jsou nejvyšším dosaženým determinačním koeficientem dané skupiny číslovek. Tabulka tedy dokládá, že původní hypotéza se nezamítá u silné podobnosti řadových číslovek s adjektivy, násobných číslovek s adverbii a druhových číslovek se zájmeny. Problematické je jenom zahrnutí číslovek základních pod zájmena, kde se silná korelace neukázala. Za poměrně silnou korelaci základních číslovek a adjektiv stojí nejspíš fakt, že základní číslovky fungují ve většině případů jako přívlastek před jménem (ačkoli můžou determinované jméno syntakticky řídit), což je funkce prototypická pro adjektiva.

4 ZÁVĚREM: OBECNÝ PRINCIP SHLUKOVÁNÍ SLOV DO SLOVNÍCH DRUHŮ

Tento postup nového vymezení slovních druhů se dá samozřejmě zobecnit. Na počátku takového pokusu, který je v současné chvíli skutečně pouze teorií, je každý různý slovní tvar, příp. každé lemma, samostatnou třídou, samostatným „slovním druhem“. Pro každou takovou třídu zjistíme, do jakých kontextů vstupuje a zjistíme, které dvě třídy spolu nejvíc korelují. Tyto dvě skupiny pak sloučíme do jedné a celý proces opakujeme, dokud nedostaneme takový počet tříd, který se nám zdá smysluplný.

Výhodou takového postupu je jeho 100% formálnost. Přistupujeme totiž na předpoklad, že významové charakteristiky (stejně jako charakteristiky tvarové a syntaktické) se dostatečně demonstrují v kontextu, který proto může být jediným vodítkem pro shlukování slov do skupin. Zároveň tento postup umožňuje fuzzy přístup ke slovnědruhovému charakteristice, kdy slovní druh tvoří určité pevné jádro, které naplňuje všechny charakteristiky daného slovního druhu, zatímco periférie se více či méně liší. Takového popisu docílíme, budeme-li při každém spojování pozorovat, jak velký byl korelační koeficient, který je dostatečným kritériem „stejnosti/podobnosti“. Můžeme potom v rámci skupin diferencovat slova korelující svými kontexty silně (jádro) a slova, která tvoří periférii (jejich korelační koeficient je statisticky významně menší).

Naopak nevýhodami tohoto přístupu je vedle poměrně velké výpočetní složitosti zejména otázka hapaxů (a málo frekventovaných slov vůbec), které nemají kontext dostatečně bohatý na to, abychom mohli spolehlivě přistoupit k jejich zařazení. Zároveň není možné hapaxy z textů před analýzou vypustit, protože by tak vznikla „bílá místa“ a některé jednotky by tak zůstávaly bez kontextu.

Sporným momentem celé koncepce může být i to, že bere v úvahu pouze bezprostřední kontext. Korpusová pozorování v této oblasti ovšem ukazují, že z hlediska variability je bezprostřední kontext nejvíc ovlivněn zkoumaným slovem (zkoumanou skupinou slov), tudíž je oprávněný předpoklad, že v něm se nejvíc „odráží“ specifčnost daného slova. Tento poznatek se týká cca 85 až 95 % všech slov (vyšší procento najdeme u frekvenční špičky).¹² Dále by bylo možné poukázat na zbytečné nevyužití formálně morfologických charakteristik. Současná morfologie na tomto kritériu staví významně, je třeba ovšem mít na paměti, že velká část slov se neskloňuje, proto u nich tuto charakteristiku na rozdíl od kontextů, který je vlastní všem jednotkám, nelze použít.

Asi nejproblematictější je ovšem otázka praktického uplatnění daného přístupu. V každém popisu musí lingvista zvažovat otázku tradice na jedné straně, aby mu veřejnost (i ta lingvistická) rozuměla, a otázku adekvátnosti popisu k popisovanému předmětu (jazyku). I když jsme tedy výsledky tohoto pokusu měli k dispozici při psaní Mluvnice současné češtiny,¹³ rozhodli jsme se slovní druh číslovek ponechat; doplnili jsme k výkladu pouze krátkou rozpravu nad možností alternativního pohledu na slovnědruhové rozdělení, v němž by číslovky jako samostatný slovní druh neexistovaly. Soudíme, že problematická místa lingvistického popisu (ať

¹² Cvrček, V.: *Contextual approach to Parts of Speech*. Konference projektu InterCorp. 2010. (připravuje se)

¹³ Cvrček, V. – Kodýtek, V. – Kopřivová, M. – Kovářiková, D. – Sgall, P. – Šulc, M. – Táborský, J. – Volín, J. – Wacławicová, M.: *Mluvnice současné češtiny*. Praha (v tisku).

už se jedná o formální morfologii nebo lingvistickou teorii) by měla být vysvětlována i širší veřejnosti tak, aby bylo zřejmé, že nejde o záležitost vyřešenou a černobílou.

Václav Cvrček

Odborné zaměření: korpusová lingvistika, morfologie

Ústav Českého národního korpusu

Filozofická fakulta

Univerzita Karlova

<vaclav.cvrcek@ff.cuni.cz>

K MOŽNOSTEM ZPRACOVÁNÍ SPOJEK A ČÁSTIC VE VÝKLADOVÉM SLOVNÍKU (K TZV. POLYFUNKČNOSTI SPOJEK A ČÁSTIC A NEJEDNOZNAČNOSTI PŘI URČOVÁNÍ SLOVNÍCH DRUHŮ)

BARBORA ŠTĚPÁNKOVÁ

1

Príspevek vznikl v souvislosti s koncepčními úvahami pro zpracování synsémantik při práci na lexikální databázi češtiny počátku 21. století.

Základem jednojazyčného výkladového slovníku (a tudíž i lexikální databáze) jsou bezesporu autosémantika, zejména substantiva. Jejich zpracování je opřeno o výklad významu; exemplifikace pak tento výklad dokresluje a přikládají kolokace a typická užití. I další autosémantika jsou řešena podobným způsobem.

U synsémantických slovních druhů¹ je situace poněkud odlišná: jak už napovídá termín „synsémantika“, je význam těchto slov „relační, vztahový, tj. závisí na spojení příslušné jednotky se substantivem, popř. i se slovesem (u předložek) a s větnou výpovědí nebo s větným členem (u spojek a částic)“.² Při výkladu významu i při exemplifikaci je důležitou složkou popis jejich role v kontextu a doložení příkladem v kontextu.³

Každý nový slovník hledá vlastní způsob, jak přistupovat k výkladu významu, a to především v souvislosti se zaměřením na rozsah slovníku a na cílového uživatele. U autosémantik (hlavně u substantiv) je pak patrný vývoj slovní zásoby, který je ve slovníku potřeba zachytit – jedná se o posuny významů, zánik či změny v užívání „starých“ a vznik nových významů, přesun z jiných jazykových rovin (např. z archaismů, slangů), posuny ve stylovém zařazení, vznik neologismů, nové přejímky atd.

I u synsémantik se slovní zásoba samozřejmě vyvíjí a obměňuje podobně jako u autosémantik, avšak hlavní změny (alespoň v poslední době) lze pozorovat v souvislosti s vývojem lingvistického chápání slovních druhů. Nejpatrnější je posun u částic, vlivem jejich širšího přijímání a ustanovování slovního druhu. U předložek a spojek se tyto změny týkají zejména

1 Jako synsémantika jsou v české/československé lingvistice označovány předložky, spojky a částice, někdy i citoslovce (srov. např. Peciar, Š.: Niektore problémy klasifikácie neohybých slov. In: Machek, V. (ed.): *Studie ze slovan-ské jazykovědy. Sborník k 70. narodeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha 1958, s. 141–146.).

2 Viz Filipec, J. – Čermák, F.: *Česká lexikologie*. Praha 1985, s. 39. Srov. např. i Kopečný, F.: *Základy české skladby*, Praha 1958, s. 18.

3 Synsémantika samozřejmě mají určitý význam i bez kontextu, avšak pro uživatele slovníku je u synsémantik příklad v kontextu nezbytností. Srov. např. i články Šimková, M.: O lexikálnom význame častíc. *Slovenská reč*, 66, 2001, s. 37–51. a Šimková, M.: Z gramatiky a lexikografie tzv. malých slovných druhov. In: Ondrejovič, S. – Považaj, M. (eds.): *Lexicographica '99. Zborník na počesť Kláry Buzássyovej*. Bratislava 2001, s. 189–202.

víceslovných lexikálních jednotek, kterým je postupně přiznávána slovnědruhová samostatnost a zároveň se také někdy mění jejich slovnědruhovému zařazení. U předložek je to pak osamostatňování ustrnulých tvarů substantiv (srov. př. 1)⁴ aj.⁵ U částic jde hlavně o odtržení lexému od homonymního příslovce nebo přehodnocení příslovce na částici (viz př. 2 a 3).

Př. 1

PSJČ⁶: *vzhledem* (samostatné heslo)

adv. (k čemu, řidč. nač, zast. čeho) *se zřetelem k čemu, nač.*

SSJČ⁷: *vzhled* (substantivum se samostatným významem)

5. *vzhledem k (čemu, komu), zast. na (co Ner., koho) v platnosti nevlastní předl. pokud jde o, co se týče; se zřetelem k*

SSČ⁸: *vzhledem k* (samostatné heslo)

předl. s 3. p. *vyj. zřetel, se zřetelem k*

Př. 2

aspoň, alespoň

SSJČ: *přísl. nejméně, při nejmenším*

SSČ: *část. modál. s omez. význ.*

Př. 3

už

SSJČ: *přísl. již 1–5 (pět významů)*

SSČ: *přísl. již: už odjeli; – už neprší*

část. zdůraz. již: už budu hodný; to už nespravíš

Príslovce, která byla ve starších slovnících a gramatikách pojímána daleko širěji než v současnosti (do jisté míry fungoval tento slovní druh jako jakýsi odpadkový koš), se v SSČ poněkud vytríbila, projevuje se zde však ještě velké množství nedůsledností. Nedotaženosti a nejednotnosti (a to nejen u částic) jsou díky počítačové podobě SSČ poměrně snadno odhalitelné. Jedná se především o nejednotnost popisu (srov. př. 4) a nejednotnost zařazení v rámci jednoho slovního druhu (viz př. 5).

Př. 4

respektive – část. modál.: jsme doma od pondělka, respektive od neděle večer

vlastně – část. modál. s význ. opravným: šel, vlastně běžel

Př. 5

kdežto – sp. podř. odpor. zatímco 2: šel domů, kdežto já spěchal k lékaři

zatímco – sp. podř. kontrastně srov. kdežto: útok uspokojil, zatímco obránci zklamali

4 Příklady dokládají vývoj a způsoby zpracování slovních druhů v českých výkladových slovnících.

5 Předložkám, problémům s jejich vydělením a jejich slovníkovému zpracování byl z velké části věnován text Štěpánková, B.: Ke zpracování synsémantik v Lexikální databázi češtiny počátku 21. století (L 21). In: *Jazyková interakce a jazykové rozhraní a strategie „cutting-edge“*. Olomouc 2008, s. 253–258.

6 *Příruční slovník jazyka českého*. Praha 1935–1957. (<http://bara.ujc.cas.cz/psjc/search.php>)

7 *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha 1978.

8 *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha 1960–1971.

2

U databáze (nebo i počítačově zpracovávaného/editovaného slovníku – jako je např. SSSJ)⁹ je daleko větší požadavek kladen na jednotnost zpracování. Ale i naopak: forma databáze umožňuje daleko větší přehled o jednotnosti zpracování a tím i o specifichnostech jednotlivých slov.

Snaha o jednotnost zpracování se týká následujících dvou oblastí:

1. vymezení slovního druhu, tj. přiřazení jednotky ke slovnímu druhu, případně určení homonymie a její vymezení vůči polysémii;
2. popisu lexikální jednotky, tj. vnitřní dělení slovního druhu, způsob popisu jednotlivých výrazů (výklad významu, charakterizace, atributy apod.).

Charakterizace **spojek** je v příručkách v podstatě jednotná – „mají funkci spojovat výrazy nebo věty a explicitně tak vyjadřovat vnitrovětné a mezivětné vztahy koordinace a dominance (subordinace).“¹⁰ Už v 60. letech se spojkám věnoval Bauer; zabýval se vztahy spojek a relativ, spojek a příslovcí a spojek a částic.¹¹ Jako problematické vidí např. užití souřadící spojky na začátku věty *Ale to přece není možné* či věty se zpřesňujícím a dodatkovým připojením členů *Dostal nový byt, dokonce krásnější* apod. (viz dále).

Částice jako slovní druh jsou v české lingvistice stále pojímány různě široce. V odborných textech se řeší především jejich vymezení vůči příslovcím, ke kterým bývaly zpravidla řazeny; hledáním hranice mezi částicemi a příslovci (zejména měrovými) se zabýval na konci 90. let Vondráček,¹² tentýž autor se pokusil o vymezení částic oproti citoslovcím.

Vzhledem k časté homonymii a také vzhledem k pragmatickému charakteru částic je při jejich určování velmi důležitý kontext. Hlavní problém, který se objevuje v českých gramatikách (a na který poukazuje i Vondráček), je proto nedostatečnost příkladů (z pouhého výčtu slov není zřejmé, které užití autor míní). Tento problém však vyplývá už ze samé podstaty rozdílu mezi gramatikou a slovníkem: zatímco mluvnické si vybírá typické příklady, na nichž dokumentuje určitou skupinu a do ní přiřazuje reprezentanty, slovník musí každou jednotku do skupiny zařadit (příp. ji umět blíže určit, nehodí-li se do skupiny),¹³ definovat její význam(y) a doložit typickými příklady. (Dalším stupněm „podrobnosti“ je anotace rozsáhlých textů, kdy je nutné zařadit každé užití lexikální jednotky.) Částice s podstatnou komunikační složkou významu mají navíc značné těžiště i v mluveném jazyce (který dosud není mluvnicemi ani slovníky příliš reflektován) a důležitou úlohu při jejich určování hraje také intonace.

Z Vondráčkova článku o měrových adverbích a částicích vyplývá, že hranice těchto slovních druhů je poměrně nejasná, a snad i subjektivní. Naráží na tzv. polyfunkčnost výrazů: „Spíše než o ztrátě významu lze u deadverbiálních částic hovořit o jeho oslabení, jehož příčina tkívá často v přeskupení hierarchie sémů. Částice pak vyjadřují směsici měrového a jistotního hodnocení.“¹⁴

9 *Slovník současného slovenského jazyka*, Bratislava 2006.

10 *Mluvnice češtiny* 2. Praha 1986, s. 214.

11 Bauer, J.: Spojky a částice. *SPFF BU*, A 12, 1964, s. 131–139.

12 Vondráček, M.: Citoslovce a částice – hranice slovního druhu. *Naše řeč*, 81, 1998, s. 29–37; a Vondráček, M.: Příspěvek k částicím – hranice slovního druhu. *Naše řeč*, 82, 1999, s. 72–78.

13 Srov. označení *příspěvek ve funkci předložky* používané v *SSJČ* apod.

14 Vondráček, M.: Příspěvek k částicím – hranice slovního druhu. *Naše řeč*, 82, 1999, s. 78. a srov. i Vondráčkův příklad: „Je to docela příjemné“ = dalo by se říct, do určité míry“.

Tuto polyfunkčnost ještě explicitněji zaznamenává Bauer při přechodu mezi částicemi a spojky – zejména u vytýkáčích částic vidí velkou blízkost (kdy se už nedá mluvit o homonymii): „Při synchronní analýze najdeme ve spisovné češtině vedle slov, která můžeme jednoznačně určit buď jako spojky, nebo jako částice, jednak homonyma, tj. slova stejně znějící, která však tvoří samostatné lexikální jednotky (např. však odporovací a však citové, jen jako časová spojka a jen jako omezovací částice), jednak slova s dvojí funkcí, přičemž je primární buď funkce částice a sekundární funkce spojky (vždyť, jen, dokonce, i, ani), nebo naopak primární funkce spojky a sekundární funkce částice (a, ale; aby, že, když, kdyby).“¹⁵

2. I

Zastavme se např. u výrazů, kde je podle Bauera „primární funkce spojky a sekundární funkce částice“, tj. u souřadících spojek na začátku vět. Ve větách typu *Ale to přece není možné!* a *A zůstanu doma!* je částicová funkce nepopíratelná. Podle MČ 2 by *ale* bylo zřejmě částicí emocionální a a zřejmě částicí strukturující text, o kterých se v MČ 2 píše, že mívají často funkci apelovou.¹⁶ V podstatě stejné řešení nabízí SSČ.

Př. 6

SSČ:

a část. 1. navaz.: *a co teď?*; *a vůbec!*

ale část. cit.: *ale sluší ti to!*

Zároveň však mohou spojky souřadící stát na začátku věty, aniž by (úplně) pozbyly své spojovací funkce; nicméně i zde je citové zabarvení patrné:

Př. 7

Dospělý jelen normálně nemívá více než čtyři výsady na každém parobu. < Ale > desaterák není vzácný a občas se objeví i silnější kus.

Tak například v Chicagu dělá extáze za týden obrat přes milion marek! < Ale > Mnichov není Chicago.

Kopřiv musí být na špenát hodně a je to tudíž příšerná práce. < Ale > vyplatí se.¹⁷

Tuto polyfunkčnost řeší svébytným způsobem Pražský závislostní korpus, který na tektogramatické rovině používá funktor PREC, který reprezentuje výraz signalizující návaznost klauze na předcházející kontext.¹⁸ „Jedná se o formálně heterogenní třídu, do které spadají souřadící spojovací výrazy, dále některé adverbialní výrazy a některé částice. Tyto výrazy mají ve velké většině případů samy o sobě ještě jiný význam, který je ‚přenálepkován‘ významem PREC.“¹⁹ Pro budoucí databázové zpracování by bylo možné chápat tyto souřadící spojky jako

15 Bauer, J.: Spojky a částice. *SPFF BU*, A 12, 1964, s. 137.

16 *Mluvnice češtiny* 2. Praha 1986, s. 214.

17 Příklady pocházejí z korpusů: Český národní korpus – SYN2005. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006. (<http://www.korpus.cz>) a Český národní korpus – SYN2006PUB. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006. (<http://www.korpus.cz>)

18 Mikulová, M. a kol.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu. Anotátorská příručka*. Praha 2005, s. 537.

19 Mladová, L.: *Od hloubkové struktury věty k diskurzivním vztahům (Diskurzivní vztahy v češtině a jejich zachycení v anotovaném korpusu)*. Magisterská diplomová práce. FF UK, Praha 2008, s. 9. (http://nlp.shef.ac.uk/companions/publications/Mladova_Discourse08.pdf, cit. 5. 9. 2009)

částice,²⁰ jejich oslabenou navazovací funkci je pak možno zaznamenat různým způsobem – např. ve výkladu významu, přiřazením k určitému druhu částic navazovacích či např. definováním určitého rysu (obdobně jako je PREC), který by bylo možné přiřadit k jakékoli částici (příslovci) bez ohledu na jiný význam. (Je možné použít i více možností současně – např. popsat ve výkladu významu a zařadit do dílčí třídy pro lepší vyhledávání.)

Podobným způsobem se dá postupovat u všech případů, kde se bude jevit, že polyfunkčnost převažuje nad možností rozdělit sémantické spektrum výrazu na více významů či homonym.

2.2

Dalším typem výrazů, jimiž se Bauer zabývá, jsou vytykácí částice, které mají i spojovací funkci, např. *i*, *ani*. V následujících příkladech si všimneme slov *i* a *také* a pokusíme se je analyzovat na základě zpracování v SSC:

Př. 8

i – sp. 1.²¹ *souř. sluč.* (spojuje větné členy těsněji a důrazněji než sp. a 1): *vzal si kabát i klobouk; smál se i plakal; ve spoj. ba i vyj. stupňování: přišli všichni učitelé, ba i ředitel; ve spoj. i – i s funkcí zdůraz. jak – tak: dovedl se i učit, i bavil; ve spoj. jakož i připojuje volně a důrazněji: příčiny, jakož i následky jsou známy*
i – část. 2.²² *zdůraz.* *vytykáci: odřel si obě kolena, i nobu si vymkl; jel tam i s rodinou*

V obou výše vyznačených příkladových větách je patrný rys zdůrazňovací, spojkovost je zde do jisté míry také přítomna. Zároveň se obě věty zdají být zařaditelné do téže skupiny. Vystává tedy otázka, jde-li doopravdy o nedůslednost při zpracování slovníku, a také (pokud ano) jakým způsobem lexikální jednotku zpracovat lépe.

Obdobné užití jako *i* má slovo *také*. V SSC je řazeno k příslovcům a částicím. Ve zdůrazněných příkladech opět poukazujeme na významovou blízkost použitých výrazů.

Př. 9

také – přísl. *těž, rovněž*

1. *zdůrazňuje připojení dalšího jádra výpovědi (k předchozímu východisku): mám rád (kromě, vedle Smetany) také Dvořáka; přijela (teta a) také sestřenice; je chytrý a také pilný*
 2. (*s větným přízvukem*) *vytyká, že následující část sdělení (opakující se z předešlého) platí i pro daný případ: také mám rád Smetanu (jako ty); já jim také pomohu; je také pilná (jako její sestra)*

také – část. *cit.*

1. *vytykáci: také on se toho zúčastnil i*
 2. *zdůraz.:* *co má také dělat?; to je také nápad!*²³

Na příkladech užití *i* a *také* na stejných pozicích ve větě zkusíme analyzovat významy těchto slov. Příkladové věty pocházejí ze SSC.²⁴

20 Spojky by pak vyjadřovaly vztahy mezi větnými členy a mezivětné vztahy uvnitř souvětí.

21 První ze tří spojkových významů.

22 Druhý ze tří částicových významů.

23 V SSJČ tvoří oba významy č. 1 (přísl. a část.) jeden význam příslovce. MČ 2 řadí *také* i mezi spojky slučovací (bohužel bez příkladu), zároveň se v oddílu částic říká, že „vytykávé zdůrazňovací částice plní zároveň funkci výrazů strukturujících text nebo jeho části“ (*Mluvnice češtiny* 2. Praha 1986, s. 236.).

24 Vysvětlivky symbolů: ? = potenciální, ale neuzádná/nepříliš frekventovaná; * = nelze; x = odlišné významy.

Př. 10 – ve významu slučovací spojky:

vzal si klobouk i kabát

**vzal si klobouk také kabát* (vyžaduje použití spojky: *vzal si klobouk a také kabát*)

Př. 11 – jako stupňovací spojení:

přišli všichni, ba i ředitel

?*přišli všichni, ba také ředitel* (v korpusu jen 2 výskyty *ba také*)

Př. 12 – jako součást připojovacího výrazu:

příčiny, jakož i následky jsou známy

? *příčiny, jakož také následky jsou známy* (v korpusu jen 7 výskytů)

Př. 13 – jako částice zdůrazňovací vytýkáci:

odřel si obě kolena, i nohu si vymkl

odřel si obě kolena, také nohu si vymkl (čárka se v obou případech dá nahradit spojkou)

Př. 14 – jako částice zdůrazňovací vytýkáci:

jel tam i s rodinou (ve významu – společně s)

× *jel tam také s rodinou* (odlišný význam)

Př. 15 – jako příslovce zdůrazňující připojení dalšího jádra výpovědi (viz *také* význ. 1):

mám rád také Dvořáka

mám rád i Dvořáka

Př. 16 – jako příslovce vytýkáci (viz *také* význ. 2):

já jim i pomohu (ve významu – navíc)

× *já jim také pomohu* (ve významu – stejně jako někdo)

Z uvedených příkladů vyplývá, že pro *i* je typická funkce slučovací spojky; stupňovací spojení a funkce zdůrazňovací částice jsou shodné u obou slov. V př. 15 jde zřejmě také o zdůrazňovací částici, a to v obou případech, pokud se přidržíme výše uvedené slovníkové definice. *Také* však v této pozici může nést i význam z př. 16, a to přesunutím důrazu ze slova Dvořák na slovo *také*.²⁵ V př. 16 je potom *také* nejspíše příslovce s významem *stejně* (srov. SSJČ *rovněž přišl. 1. kniž. také, též, taktěž: šat její byl r. tak jednoduchý jako mužův* (Ner.)), tento význam *i* nemá.

Zdá se tedy, že SSČ dělí *i* na spojku a částici oprávněně, ale že mohly být zvoleny jednoznačnější příklady. Problematické je zařazení spojky *ba i* mezi spojkovou část vzhledem k tomu, že zde u *i* pravděpodobně převažuje zdůrazňovací, tj. částicová funkce (podobně jako v př. 13).

Zpracování *také* pak bude vyžadovat důkladnější promyšlení způsobu zápisu intonace, aby použité příklady jednoznačně reprezentovaly popisovaný význam.

2.3

V MČ²⁶ najdeme úvod k výčtu stupňovacích (i jiných) spojovacích výrazů parataktických, „uvádějí se zde tradiční funkční typy spojek a spolu se spojkami i příslušné spojkové výrazy, popř. i spojovací výrazy homonymní s příslovci nebo částicemi...“: *nejen(om), nejen(že) – ale (i)/nýbrž i/ale dokonce (i)/ nýbrž naopak/leč i/než i...*

25 Srov. už Daneš, F.: *Intonace a věta ve spisovné češtině*. Praha 1957.

26 *Mluvnice češtiny 2*. Praha 1986, s. 224 a 225.

Toto vyjádření také směřuje k tomu, že ne vždy je jasné, jak charakterizovat jednotlivé komponenty spojovacích výrazů. U víceslovných lexikálních jednotek se samozřejmě nabízí řešení neanalyzovat jednotlivé části a uvažovat pouze o celcích, jako to lze v případech *i když* – ustálené a těsné jednotky. Pro spojky s distantním postavením komponentů a variabilním složením, tzv. spojkové výrazy vícedílné²⁷ bude třeba v lexikální databázi hledat zvláštní řešení. Nabízejí se např. následující možnosti:

Distantní lexikální jednotka typu *nejen – ale i*. Toto řešení nebývá ve slovnících obvyklé; bylo by pak nutné používat toto vymezení i pro další jednotky obdobného charakteru (*bud' – anebo*).

Samostatná exemplifikace u některého z komponentů. V tomto případě pak spojovací výraz není chápán jako lemma, navíc toto řešení vyžaduje slovnědruhové zařazení jednotlivých komponentů a určení jednoho z nich jako lemmatu – jedná se v podstatě o návrat k popisu běžnému v SSJČ, tj. k přihnízdování s poukazem „ve funkci spojky“.

Zastavíme se už pouze u první části tohoto typu spojkového výrazu – u slova *nejen/om(že)*.

Př. 17

PSJČ

sp. vyjadřující, že se tvrzení neomezuje na věc jí uváděnou, obvyč. ve spojeních *nejen — nýbrž (i, také), nejen — ale (i, také) a pod.*

SSJČ

(ps. těž *nejen že, nejenom že*) **přísl.** vyjadřuje, že tvrzení se neomezuje pouze na skutečnost vyjádřenou větným členem (pouze v podobách *nejen, nejenom*) n. větou (ve všech podobách), uvádí první člen dvojic stupňovacího spojení, jehož druhý člen je uváděn *ale i, nýbrž i, nýbrž ani, ale také, ale těž, i, také, zast. než i, leč i*

SSČ

přísl. (*i ne jen/om/*) nikoli jen: *pomohl nejen radou; často souvzt. nejen – ale i, nýbrž i: nejen já, ale i jiní; nejen slíbil, ale i splnil*

I v SSČ je *nejen* označeno jako příslovce, přestože jde nejspíš o částici. Tím, že odkazuje za hranici výpovědi, presuponuje něco, vykazuje rysy endocentrických částic dle Komárka,²⁸ které jsou typické pro zdůrazňovací/vytýkácí částice.

Př. 18

pomohl nejen radou (*ale i něčím jiným*) – *pomohl pouze radou* (*už ničím jiným*)

V MČ 2²⁹ se slovo *nejen* objevuje v rámci výčtu příslovcí a částic, které se mohou „účastnit na výstavbě spojkových výrazů, popř. odkud přecházejí některé jednotky ke spojkám“, v kapitolách o příslovcích ani částicích se o slově zřejmě nehovoří. Ve spojkovém výrazu je pak možné chápat *nejen* i jako spojku.

27 Srov. *Mluvnice češtiny* 2. Praha 1986, s. 214: „Spojkové výrazy (spojková sousloví) jsou kombinace, sdružení dvou i více slovních jednotek v jeden spojovací výraz. (Není možné mluvit o víceslovných spojkách; spojkami – druhem slov – mohou být jen jednotlivá slova.) Např.: *i když, jakož i, hned jak, nýbrž i, než aby*. Jako spojkové výrazy vícedílné se pak označují spojkové dvojice typu *bud' – anebo, nejen – nýbrž i* atd.“ Nesouhlasíme s tímto tvrzením: vzhledem k tomu, že i vícedílné spojky vyjadřují jeden vztah, je možné je považovat za jednu lexikální jednotku.

28 Komárek, M.: K jednomu funkčnímu rozdílu v soustavě partikulí. *Slovo a slovesnost*, 40, 1979, s. 139–142.

29 *Mluvnice češtiny* 2. Praha 1986, s. 222.

Závěrem chceme zdůraznit, že tento text mohl jen ve zlomku naznačit problematiku synsémantik, kterou jsme se zabývali při pracích na zásadách zpracování spojek a částic v lexikální databázi. Vymezení hranic slovního druhu je předpokladem pro zpracovávání, avšak při práci samé dochází leckdy k nutnosti přehodnotit teoretické úvahy (byť podložené řadou analýz). Zdá se, že jednou z výhod databáze oproti tradičnímu slovníku je možnost detailnějšího zachycení polyfunkčnosti lexikálních jednotek. Tato možnost zároveň nabízí naznačení přechodů mezi slovními druhy a nevyžaduje tedy po zpracovatelích, aby v jazykové příručce vytvářeli ostrou hranici tam, kde není ani v jazyce.

Příspěvek vznikl v rámci výzkumného záměru ÚJČ AV ČR, v. v. i., Vytvoření databáze lexikální zásoby českého jazyka počátku 21. století (AV0Z90610521)

Barbora Štěpánková

Odborné zaměření: synsémantika, lexikografie, aktuální členění

Oddělení současné lexikologie a lexikografie

Ústav pro jazyk český

Akademie Věd ČR v. v. i.

<stepankova@ujc.cas.cz>

O STRUKTURNÍ DEFICIENCI KLITIKY *SI* (ANEB PROČ NENÍ ZVRATNÉ PASIVUM SE *SI*)

ANDREA HUDOUSKOVÁ

Cílem mého příspěvku je v rámci generativního popisu jazyka podat vysvětlení distribuce českých reflexivních klitik *se* a *si*. Konkrétně se budu snažit zodpovědět otázku, proč sémanticky reflexivní slovesa připouštějí obě klitiky, zatímco reflexivní forma slovesná (dále RVF) je možná pouze s klitikou *se*. Tento rozdíl je uveden v příkladech (1) a (2).

- (1) a. Karel *se* myje.
b. Karel *si* myje ruce.
- (2) a. Vaše auto *se* právě myje.
b. *Vaše auto *si* právě myje (zadní sklo).

V tomto příspěvku ukážu, že distribuce českých reflexivních klitik přirozeně vyplývá z předpokladu, že se jedná o syntakticky deficientní prvky, které do syntaktické derivace vstupují později než jiné lexikální jednotky.

V první části svého příspěvku uvedu argumenty ve prospěch hypotézy o strukturní deficienci¹ klitik. V druhém oddílu představím generativní východiska, která se stanou základem analýzy výše uvedených struktur, která následuje v oddílu 3. V závěru ukážu, že nemožnost RFS s klitikou *si* vyplývá ze strukturní pozice reflexivní klitiky, která určuje jak její interpretaci, tak fonetickou realizaci.

1 SYNTAKTICKÉ VLASTNOSTI REFLEXIVNÍCH KLITIK

1.1 REFLEXIVNÍ KLITIKY JSOU ANAFORICKÉ ARGUMENTY

Reflexivní klitiky jsou podobně jako jiná zájmena sémantickým participantem slovesa, tedy nesou jednu z jeho θ -rolí, jak je znázorněno v příkladu (3).

- (3) a. Karel_i se_i myje.
 θAg_i (Karel) – mýt – θPat_i (se)
- b. Karel_i si_i myje ruce.
 θAg_i (Karel) – mýt – θRec_i (si) – θPat (ruce)
- c. Vaše auto se_[+hum] právě myje.
 θAg_x (se) – mýt – θPat (vaše auto)

1 Výraz *deficientní* (resp. *deficiency*) zde používám jako ekvivalent anglického *deficient* (resp. *deficiency*), v kontextu tohoto článku ve významu „mající neúplný soubor syntaktických rysů“. Podrobněji viz oddíl 2.4.

U sémanticky reflexivních sloves v příkladech (3a, b) nese reflexivní klitika *θ*-roli pacientu nebo recipientu. V RFS v příkladu (3c) vyjadřuje klitika SE všeobecný agens.

Reflexivní klitiky jsou anafory, které nemají specifikované *φ*-rasy, tzn. nemají ohodnocené rasy pro osobu, číslo a rod, a proto v argumentové pozici musí být interpretovány jako koreferentní s c-komandujícím² antecedentem. V příkladech (3a, b) je tímto antecedentem subjekt *Karel*, jak je naznačeno indexem *i*. V příkladu (3c) není žádný c-komandující antecedent k dispozici, a proto klitika *se* získává bezpříznakovou [+hum] interpretaci, tj. je interpretována jako všeobecný agens.³

1.2 REFLEXIVNÍ KLITIKY NEMAJÍ PÁD

České mluvnické uvádějí u reflexivních klitik akuzativní a dativní tvar, tj. *se* a *si*.⁴ Ve šmílauevském pojetí⁵ jsou s výjimkou reflexivních sloves a reflexivních tantum považovány reflexivní klitiky za nepřízvučné pádové formy reflexivních zájmen.

Naproti tomu Havránek (1928)⁶ tvrdí, že klitika *se* až na ojedinělé výjimky⁷ nemá ve větě funkci reflexivního objektu, a tedy ani akuzativní platnost. Ve stejném smyslu argumentuje Oliva (2001).⁸

V tomto příspěvku také budu tvrdit, že reflexivní klitiky samotné pád nenesou, ačkoli jejich konečná fonetická realizace je vázána na výskyt ve strukturní pozici, v níž je pád standardně ohodnocován.

Klasickým argumentem⁹ pro absenci pádu u reflexivních klitik jsou struktury se sekundární predikací. Jak ukazují příklady (4) a (5), adjektivní doplněk se může shodovat v pádě s přízvučným reflexivním zájmenem, zatímco shoda s reflexivní klitikou je zcela vyloučena.

- (4) a. Karel obléká sebe celý nešťastný / celého nešťastného.
b. Karel se obléká celý nešťastný / *celého nešťastného.
- (5) a. Karel obléká frak sobě celý nešťastný / (?) celému nešťastnému.
b. Karel si obléká frak celý nešťastný / *celému nešťastnému.

V následujících oddílech ukážu, že tento rozdíl vyplývá ze strukturní deficeience klitik a jejich pozdního vložení do syntaktické struktury.

2 GENERATIVNÍ VÝCHODISKA

Analýza struktur s reflexivními klitikami v tomto příspěvku je založena na principech Chomského generativní gramatiky. V následujících oddílech nastíním základní východiska.

2 C-komando (*c-command*) je strukturní vztah mezi dvěma konstituenty. Konstituent X je ve vztahu c-komanda ke své sestře Y a každému konstituentu Z, který Y obsahuje.

3 Podrobněji viz oddíl 3.2.

4 Viz např. Karlík, P. a kol.: *Příruční mluvnické češtiny*. Praha 1995, s. 288.; Petr, J. a kol.: *Mluvnice češtiny II. Tvarosloví*. Praha 1986, s. 390.

5 Viz Šmilauer, V.: *Novočeská skladba*. Praha 1969.

6 Havránek, B.: *Genera verbi v slovanských jazycích I*. Praha 1928.

7 Jako příklad uvádí Havránek typy se slovesem *vidět* jako v příkladu (i), kde se adjektivní doplněk shoduje s akuzativním tvarem reflexivní klitiky.

(i) Viděl se obuta. (Havránek, B.: *Genera verbi v slovanských jazycích I*. Praha 1928, s. 178)

V dnešním úzu už však tyto struktury nejsou živé.

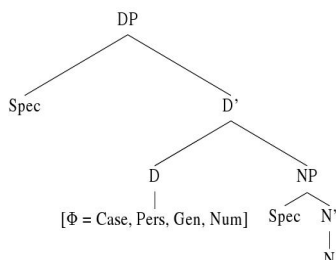
8 Oliva, K.: Reflexe reflexivity reflexiv. *Slovo a slovesnost*, 62, 2001, s. 200–207.

9 Srov. již Havránek, B.: *Genera verbi v slovanských jazycích I*. Praha 1928.

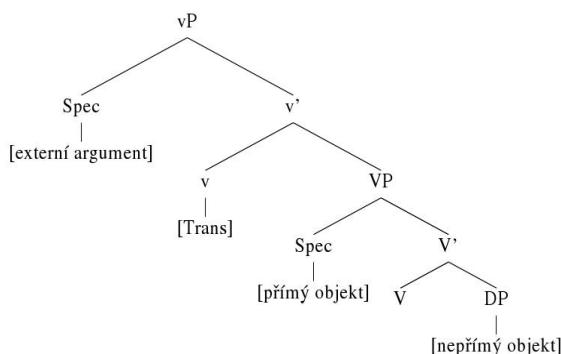
2.1 STRUKTURA FRÁZE: ROZŠÍŘENÉ PROJEKCE

Ve své analýze budu předpokládat analytickou projekci nominální a verbální fráze, jak je znázorněno na obrázku (6a, b).

(6) a. Rozšířená nominální projekce (DP)

b. Rozšířená verbální projekce (vP)

Jak ukazují schémata (6a, b), nominální a verbální fráze obsahují vedle lexikálních hlav N či V tzv. funkční projekci s hlavou D, resp. *v*. Zatímco lexikální hlavy obsahují sémanticky inherentní rysy, funkční hlavy nesou formální rysy dané frází.¹⁰

V případě nominální fráze nese lexikální hlava N rysy sémantického rodu a počitatelnosti, naproti tomu v hlavě D jsou umístěny formální syntaktické ϕ -rysy jako osoba, gramatický rod, číslo a pád.

Co se týče struktury verbální fráze, pozice komplementu lexikální hlavy V je pozicí nepřímého objektu, kterému je udělen tzv. inherentní pád, jenž závisí na subkategorizaci konkrétního slovesa. Naproti tomu argumentu v pozici specifikátoru V [Spec, VP] a externímu argumentu ve specifikátoru *v* [Spec, vP] je udělován tzv. strukturní pád – akuzativ, resp. no-

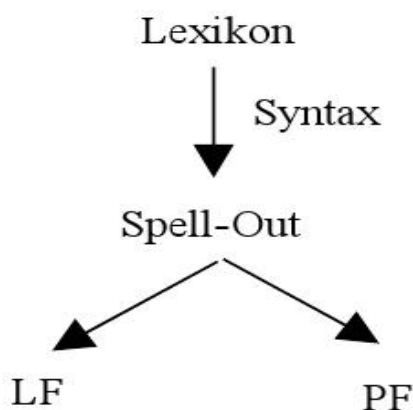
10 Viz Veselovská, L.: Struktura subjekt-predikátové shody. In: Hladká, Z. – Karlík, P. (eds.): *Čeština-univerzálie specifiká 4*. Brno 2002, s. 199–212.

minativ. Přitom udělení akuzativu tranzitivní hlavou *v* do pozice [Spec, VP] je podmíněno přítomností externího argumentu ve [Spec, vP].¹¹ Je-li pozice [Spec, vP] lexikálně neobsazena, nemůže k udělení akuzativu dojít.

2.2 CHOMSKY (1995): MINIMALISTICKÝ MODEL

Ve své analýze budu předpokládat Chomského minimalistický model gramatiky¹² uvedený v příkladu (7).

(7) Chomsky – model gramatiky

Minimalistický model gramatiky se skládá ze čtyř částí. *Lexikon* je zásobárnou lexikálních jednotek, z nichž si syntaktická derivace vybírá dané množství lexikálních jednotek v podobě tzv. numerace. Tyto jednotky se pak uplatňují v syntaktické derivaci ve vlastním slova smyslu, a to až do okamžiku tzv. *Spell-Out*, v němž se derivace dělí na dvě části, *Logickou formu* (LF) a *Fonetickou formu* (PF). Zatímco LF je zodpovědná za sémantickou interpretaci syntaktických struktur, PF je foneticky realizuje.

Syntaktická derivace v minimalistickém pojetí probíhá v jednotlivých fázích. Ty jsou definovány jako část derivace mezi jednotlivými aplikacemi operace *Spell-Out*, při níž dochází k „odeslání“ vytvořené syntaktické struktury na LF a PF. Fáze má predikační charakter, tj. fázi může být vP nebo CP, v níž jsou saturovány všechny θ -role slovesa nebo ohodnoceny všechny formální rysy.¹³

11 Tuto závislost vystihuje tzv. Burziova generalizace: (i) Sloveso, které nemá externí argument, neuděluje akuzativ. (ii) Sloveso, které neuděluje akuzativ, neuděluje theta-rolí svému externímu argumentu.

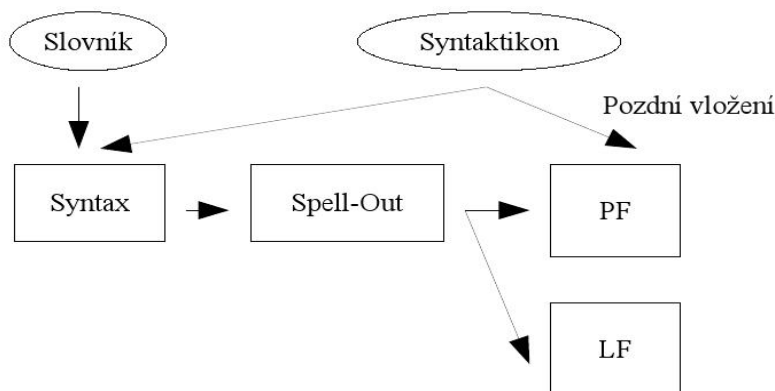
12 Viz Chomsky, N.: *The Minimalist Program*. Cambridge 1995.

13 Viz Chomsky, N.: Derivation by Phase. In: Kenstowicz, M. (ed.): *Ken Hale: A Life In Language*. Cambridge, 2001, s. 1–52.

2.3 EMONDS (2000): CYKICKÁ DERIVACE

Emonds (2000)¹⁴ tvrdí, že Lexikon se dále dělí na tzv. *Slovník* a *Syntaktikon*, jak je znázorněno ve schématu (8).

(8) Emonds – model gramatiky

Slovník je zásobárnou lexikálních jednotek s idiosynkratickými sémantickými rysy, *Syntaktikon* obsahuje gramatikalizované jednotky pouze s formálními rysy. Zatímco prvky ze *Slovníku* vstupují v podobě numerace do syntaktické derivace na jejím počátku, jednotky *Syntaktikonu* jsou do derivace vkládány opožděně. Jak ukazují šipky ve schématu (8), k pozdnímu vložení může dojít buď na úrovni syntaxe, nebo teprve na PF po okamžiku *Spell-Out*.¹⁵ V prvním případě má vložená lexikální jednotka vliv na interpretaci struktury na LF. V druhém případě tomu tak není, protože k jejímu vložení došlo až po rozdělení derivace na LF a PF.

V tomto pojetí jsou reflexivní klitiky, jež postrádají inherentní sémantické rysy, součástí *Syntaktikonu* a jako takové vstupují do derivace později, nutně však před okamžikem *Spell-Out*, aby na LF mohly být náležitě interpretovány jako slovesné argumenty.

Emondsův model gramatiky nutně předpokládá cykličnost derivace. To znamená, že každá fáze (tj. vP, CP) probíhá v několika cyklech, v nichž do derivace postupně vstupují lexikální jednotky ze *Slovníku* a *Syntaktikonu*.

2.4 CARDINALETTIOVÁ – STARKE (1994): STRUKTURNÍ DEFICIENCE

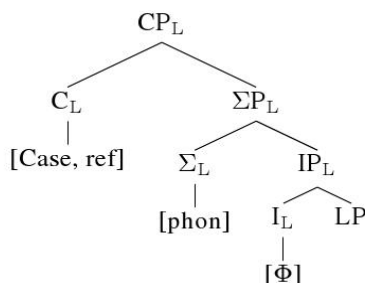
Jak jsem uvedla v oddíle 1, reflexivní klitiky jsou zájmena, která obsazují argumentovou pozici slovesa a přijímají jednu z jeho θ -rolí. Na rozdíl od ostatních nereflexivních argumentů ale nemají specifikované ϕ -rysy (osobu, číslo, rod), a proto musí být interpretovány jako koreferentní se svým antecedentem ve struktuře. Od všech ostatních argumentů, včetně přízvučných reflexivních zájmen, se navíc liší v tom, že neumožňují pádovou shodu na adjektivním doplňku.

¹⁴ Emonds, J. E.: *Lexicon and Grammar: The English Syntacticon*. Berlin 2000.

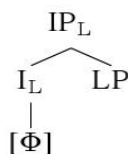
¹⁵ Jednotky *Syntaktikonu* mohou do syntaktické derivace vstupovat také prostřednictvím *Slovníku*. Tuto možnost ponechávám stranou, neboť pro struktury, které jsou zde předmětem mého zájmu, nemá význam.

Cardinalettiová – Starke (1994)¹⁶ ve svém článku o zájmenech a klitikách podrobně dokládají, že fonetická, morfologická, syntaktická a sémantická deficience klitik je odrazem jejich minimalizované struktury. Struktura klitik je znázorněna na obrázku (9b), schéma (9a) zachycuje plnou strukturu nominální fráze.

(9) a. DP

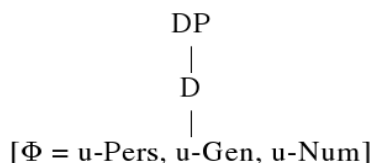

b. Klitika

Nominální fráze na obrázku (9a) v pojetí Cardinalettiové a Starkeho obsahuje funkční projekce odpovídající za pád/referenci (CP) a fonetickou samostatnost (ΣP). Naproti tomu klitiky jsou redukovány pouze funkční projekci IP, která nese formální φ-rysy, a na lexikální projekci LP s inherentními rysy. Vzhledem k tomu, že reflexivní klitiky žádné inherentní sémantické rysy nemají, můžeme předpokládat strukturu na obrázku (10).

(10) Reflexivní klitika

Standardní projekce DP ve schématu (10) odpovídá projekci IP na obrázku (9). Hlava této projekce obsahuje φ-rysy, v případě reflexivní klitiky neohodnocené rysy osoby, rodu a čísla. Pádový rys zcela chybí, a proto reflexivní klitiky nemohou být ohodnoceny pro pád. Podle

16 Cardinaletti, A. – Starke, M.: *The Typology of Structural Deficiency. (On the Three Grammatical Classes)*. University of Venice. Working Papers in Linguistics vol 4, n. 2, 1994.

Cardinalettiové a Starkeho však klitiky musí nahradit absenci pádu výskytem ve strukturní pozici, v níž je pád standardně ohodnocován.¹⁷

Cardinalettiová a Starke, podobně jako Emonds (2000), tvrdí, že deficientní prvky v důsledku své ochuzené struktury nemohou do syntaktické derivace vstupovat na jejím začátku, ale podléhají pozdnímu vložení. Tento předpoklad bude základem mé analýzy, která je představena v oddílu 3.

3 GENERATIVNÍ ANALÝZA

V následujících pododdílech je navržena derivace struktur se sémanticky reflexivními slovesy a reflexivní formou slovesnou (RVF), která vychází z generativních předpokladů uvedených v předcházející sekci.

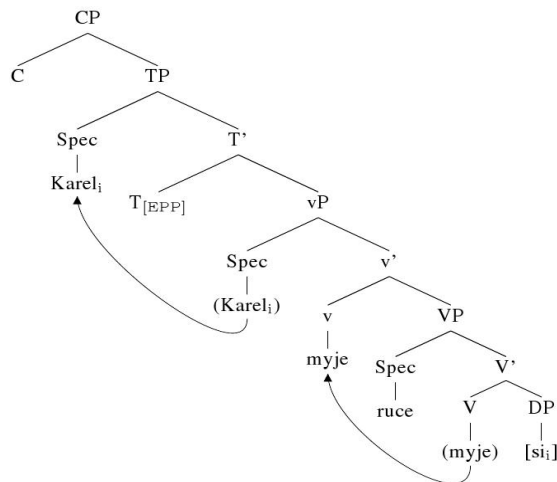
3.1 DERIVACE SÉMANTICKY REFLEXIVNÍCH SLOVES (*se*, *si*)

Sémanticky reflexivní slovesa mohou být tvořena s reflexivními klitikami *se* i *si*, jak ukazuje příklad (11), který opakuje větné struktury z příkladu (1) nahoře.

- (11) a. Karel se myje.
b. Karel si myje ruce.

Reflexivní klitiky nesou jednu z θ -rolí slovesa (*patients*, *recipients*), ale v důsledku své strukturní deficience nemají pád a jejich nespécifikované ϕ -rýsy jsou ohodnoceny ve shodě s jejich antecedentem (*Karel*). Derivace věty (11b) je znázorněna ve schématu (12).

(12)

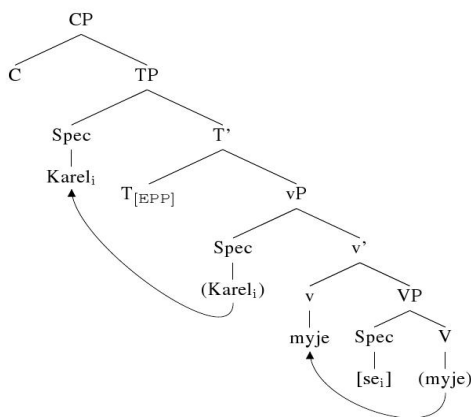
V prvním cyklu vstupují do derivace prvky ze *Slovníku* v podobě numerace $N = \{Karel_i, myje_i, ruce_i\}$. Substantivům *Karel* a *ruce* jsou uděleny θ -role agentu a pacientu a rovněž pád

¹⁷ Touto pozicí jsou u Cardinalettiové a Starkeho projekce subjektové a objektové shody AgrP. Jelikož tuto projekci v syntaktické struktuře nepředpokládám, budu za standardní pozice pro ohodnocení pádu považovat pozice uvnitř vP.

v souladu se subkategorizací slovesa *myje*. Vzhledem k tomu, že sloveso v rámci své rozšířené projekce vP neudělilo všechny své θ -role, nemůže být vP považována za fázi a derivace pokračuje až do další hranice fáze, CP. V tomto okamžiku může začít druhý cyklus derivace, do něhož vstupují jednotky ze *Syntaktikonu*, tj. klitika *si*, která je vložena do pozice nepřímého objektu, kde přijímá θ -rolu recipientu a ohodnocuje své ϕ -rasy podle antecedentu *Karel*. Klitika *si* však nemá žádné pádové rysy, a proto jí nemůže být udělen pád, přestože se nachází v pozici komplementu verba, do níž je slovesnou hlavou standardně udělován inherentní pád, v tomto případě dativ.

Derivace věty (11a) probíhá analogicky k derivaci na obrázku (12), jak je znázorněno ve schématu (13).

(13)

V prvním cyklu do derivace opět vstupují jednotky ze *Slovníku*, a to v podobě numerace $N = \{Kareli, myje_i\}$. Lexikální jednotka *Karel* je vložena do pozice externího argumentu ve [Spec, vP], kde je jí udělena agentní θ -role slovesa *myje*. Protože sloveso v rámci své rozšířené projekce vP opět neudělilo všechny své θ -role, pokračuje derivace až do další hranice fáze, CP. V okamžiku jejího dosažení začíná druhý cyklus derivace, v němž je ze *Syntaktikonu* do pozice přímého objektu slovesa vložena klitika *se*, která v této pozici přijímá θ -rolu pacientu a na základě koreference se svým antecedentem *Karel* ohodnocuje své ϕ -rasy. Kvůli absenci pádového rysu však nemůže nést pád, ačkoli se nachází v pozici, do níž je standardně udělován akuzativ.

3.2 DERIVACE REFLEXIVNÍ FORMY SLOVESNÉ (SE)

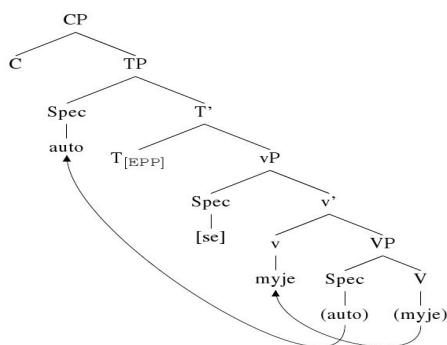
Na rozdíl od sémanticky reflexivních sloves může být reflexivní forma slovesná (RFS) tvořena pouze s klitikou *se*, jak ukazuje příklad (14), který opakuje zjednodušené větné struktury z příkladu (2) nahoře.

(14) a. Auto *se* myje.

b. *Auto *si* myje (zadní sklo).

Jak bylo naznačeno v příkladu (3c), klitika *se* v reflexivní formě slovesné vyjadřuje všeobecný lidský ([+hum]) agens. Klitika *si* je z RFS vyloučena. Derivace věty (14a) je znázorněna ve stromovém diagramu (15).

(15)

V prvním cyklu vstupují do derivace jednotky ze *Slovníku*, a to $N = \{\text{auto}_1, \text{myje}_1\}$. Pozice přímého objektu [Spec, VP] slovesa *myje* je obsazena DP *auto* a pozice externího argumentu [Spec, vP] zůstává v tomto cyklu derivace neobsazena. V důsledku toho však nemůže dojít k udělení akuzativu přímému objektu.¹⁸ Rozšířená projekce verba vP také netvoří fázi, neboť v ní dosud nebyly uděleny všechny θ -role. Derivace proto pokračuje dále až k další hranici fáze, CP. Hlava T uděluje nominativ nejbližší c-komandované DP (*auto*) a tato DP se následně v důsledku EPP-rysu¹⁹ na hlavě T posouvá do pozice syntaktického subjektu [Spec, TP]. V okamžiku dosažení hranice fáze CP nastává druhý cyklus derivace, do něhož vstupují prvky ze *Syntaktikonu*. Klitika *se* je vložena do pozice externího argumentu slovesa ve [Spec, vP], kde jí je udělena agentní θ -role. Jako deficientní klitika zůstává bez pádu a vzhledem k absenci vhodného antecedenta nemohou být ohodnoceny ani její nespecifikované ϕ -rasy. Jak upozorňují Cardinalettiová a Starke (1994),²⁰ v takovém případě je klitika ohodnocena pro nepříznačový soubor rysů, kterým je v češtině 3. sg. n. s [+hum] interpretací. V důsledku toho je RFS vždy interpretována jako struktura se všeobecným lidským konatelem.

3.3 FONETICKÁ REALIZACE NA PF

V oddílu 2.4. jsem uvedla, že české reflexivní klitiky jsou strukturně deficientní prvky, které jako argumenty slovesa přijímají jednu z jeho θ -rolí, ale v důsledku své ochuzené struktury nemohou nést pád. Cardinalettiová – Starke (1994)²¹ tvrdí, že klitiky nahrazují absenci pádu tím, že se vyskytují ve strukturní pozici, v níž je pád standardně ohodnocován, a to v pozici

18 Srov. Burziova generalizace, oddíl 2.1., pozn. 11.

19 EPP-rys na hlavě T je odrazem *Principu rozšířené projekce* (Extended Projection Principle, EPP): Každý konstituent T musí být rozšířen na projekci TP, která má lexikálně obsazený specifikátor.

20 „The case of impersonals is particularly interesting: their interpretation is always arbitrary, i.e. associated to a default set of features, cross-linguistically including [+human], (...). (...) deficient pronouns may have a θ -role but no range in syntax, in which case a default range is inserted at the (post-syntactic) semantic interface: +human.“ (Cardinaletti – Starke 1994). Viz Cardinaletti, A. – Starke, M.: *The Typology of...*

21 Cardinaletti, A. – Starke, M.: *The Typology of...*

komplementu lexikálního verba pro dativ, v pozici [Spec, VP] pro akuzativ a v pozici [Spec, vP] pro nominativ.

To znamená, že český *Syntaktikon* obsahuje jeden lexikální vstup pro reflexivní klitiku, která se v závislosti na tom, zda se ve struktuře objeví v kontextu inherentního pádu (dativu), nebo strukturního pádu (akuzativu, nominativu), foneticky realizuje jako *si* nebo *se*.

4 ZÁVĚR: PROČ NEEXISTUJE RFS SE SI

Reflexivní klitika je strukturně deficientní anaforický prvek ze *Syntaktikonu*, jenž je do derivace vkládán později než lexikální jednotky ze *Slovníku*. V důsledku své strukturní deficiencie nemá žádný pádový rys, a proto nemůže nést pád. Její fonetická podoba proto není realizací pádu, ale pouze odráží strukturní pozici, v níž se reflexivní klitika nachází. Pokud se objeví v kontextu inherentního pádu, je foneticky realizována jako *si*. Jestliže je v pozici, v níž je standardně ohodnocován strukturní pád, je na PF realizována jako *se*.

Reflexivní klitika jako anafora ohodnocuje své nespecifikované ϕ -rasy ve shodě se svým c-komandujícím antecedentem. V případě jeho absence (v RFS) získává bezpříznakovou [+hum] interpretaci s formálními rasy 3. sg. n.

U sémanticky reflexivních sloves reflexivní klitika obsazuje pozici přímého nebo nepřímého objektu a ve své pozici je interpretována jako koreferentní s nominální frází v pozici subjektu. Naproti tomu v RFS je v subjektové pozici sama reflexivní klitika. Ve struktuře se proto již nenachází žádný c-komandující antecedent a klitika je na LF interpretována jako [+hum].

Strukturní deficiencie a anaforicitá klitiky SE jsou tedy důvodem, proč neexistuje RFS s klitikou *si*. Klitika *si* v pozici nepřímého objektu má vždy ve struktuře vhodného antecedenta, se kterým je interpretována jako koreferentní. V takovém případě nutně vzniká sémanticky reflexivní sloveso. Na druhé straně klitika *si* nikdy nemůže obsadit subjektovou pozici, protože v ní nemůže být náležitě foneticky realizována. RFS, která je v češtině vždy interpretována jako [+hum], proto nutně musí být tvořena s klitikou *se* v subjektové (nominativní) pozici bez antecedentu.

Za přečtení článku děkuji doc. PhDr. Miladě Hirschové, DSc., a doc. PhDr. Ludmile Veselovské, M. A., Dr. Veškeré chyby jsou moje.

Andrea Hudousková

Odborné zaměření: generativní syntax, reflexivní struktury, reflexivní klitiky

Katedra bohemistiky FF UP

Křížkovského 10

771 80 Olomouc

<a.hudouskova@seznam.cz>

**LEXIKOLOGIE, LEXIKOGRAFIE
A JAZYKOVÁ KULTURA**

PROBLEMATIKA ONOMASTICKEJ LEXIKOGRAFIE (K PROJEKTU PRÍRUČKA CUDZÍCH MIEN PRE ŠKOLY)

MARTINA IVANOVÁ – MARTIN OLOŠTIAK

1 ÚVODNÉ POZNÁMKY

Slovníkové spracovanie vlastných mien má špecifické hraničné postavenie s prirodzeným prelínaním teórií a metodológií dvoch disciplín – onomastiky a lexikografie.¹ Dôležitým poznatkom, ktorý spája onomastiku a lexikografiu (ale aj apelatívnu lexikológiu a lexikografiu), je, že „ujasňovanie si teoretických základov disciplíny vedie k cieľavedomejšiemu zameraniu heuristického výskumu a má priame dôsledky pre analýzu zozbieraného materiálu i prípravu lexikografických diel a zovšeobecnenie lexikografickej práce pomkyna dopredu jej teoretický rozvoj.“² Lexikografické spracovanie onymie musí prihliadať na osobitné postavenie vlastných mien v jazyku a v reči, výberovo spomeňme aspekty, ktoré sa javia ako dôležité v súvislosti s charakterom nášho výskumu: osobitné uplatňovanie gramatických kategórií, špecifika onymickej sémantiky, osobitné vzťahy apelatívum – proprium, ktoré sa prejavujú komplexne na úrovni obsahu aj formy. Navyše, v onymickej lexikografii treba zvláštnu pozornosť venovať denotátom, pričom prostredníctvom pomenovaných onymických objektov sa onomastika viaže s takými nelingvistickými disciplínami ako geografia, história, archeológia, sociológia a i.³

V nasledujúcom príspevku poukážeme na niekoľko problémov súvisiacich s používaním a následným lexikografickým spracovaním cudzích proprií v slovenčine. Zameriavame sa pritom na čiastkovú oblasť výslovnosti.

Problematika výslovnosti cudzích mien patrí do okruhu problémov, ktoré sa primárne riešia prostredníctvom kooperácie dvoch lingvistických subdisciplín – onomastiky a kontaktológie. Špecifickosť v tejto oblasti sa odvíja jednak od problematiky interlingválneho transportu jednotiek a adaptačných mechanizmov aktivizujúcich sa v momente spustenia procesu „domestikácie“ importovanej jednotky, jednak od statusu vlastných mien, pre ktoré je v jazykovom systéme charakteristické periférne postavenie, keďže sa vnímajú na pozadí apelatív.⁴ Z hľadiska motivačnej teórie J. Furdíka⁵ pri problematike cudzích mien ide v prvom rade o kooperáciu dvoch

1 K základným metodologickým postulátom a prehľad literatúry porov. napr. v prácach Blanár, V.: *Vlastné mená v lexikografickom spracovaní*. In: Majtán, M. (red.): *VIII. slovenská onomastická konferencia. Banská Bystrica – Dedinky 2. – 6. júna 1980. Zborník materiálov*. Bratislava – Banská Bystrica – Prešov 1983, s. 7–16; Šrámek, R.: *Onomastická lexikografie*. In: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.): *Manuál lexikografie*. Jinočany 1995, s. 158–181.

2 Blanár, V.: *Vlastné mená v lexikografickom spracovaní*. In: Majtán, M. (red.): *VIII. slovenská onomastická konferencia. Banská Bystrica – Dedinky 2. – 6. júna 1980. Zborník materiálov*. Bratislava – Banská Bystrica – Prešov 1983, s. 7–16.

3 Tamtéž, s. 10.

4 Blanár, V.: *Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii)*. Bratislava 1996.

5 Furdík, J.: *Teória motivácie v lexikálnej zásobe*. Košice 2008.

typov lexikálnej motivácie – onymickej a interlingválnej.⁶ Skúmanie interlingválneho importu cudzích vlastných mien však nie je dôležité len pre hlbšie poznanie jazykového systému, ale má značný presah do jazykovej praxe najmä v kontexte politických, sociálnych, mediálnych i umeleckých globalizačných tendencií. Znalosť korektnej výslovnosti sa stáva dôležitou súčasťou jazykovej kompetencie, vplýva na jazykové sebavedomie i prestíž používateľa. Je preto prirodzené, že dopyt po takýchto informáciách zo strany používateľov jazyka oprávnené rastie.

2 LEXIKOGRAFICKÉ SPRACOVANIE ORTOEPIE VLASTNÝCH MIEN V SLOVENČINE

Slovenská onomastika i kontaktológia konštatujú voči jazykovej praxi istý dlh v oblasti spracovania výslovnosti cudzích vlastných mien. Existuje síce viacero parciálnych štúdií týkajúcich sa výslovnosti cudzích vlastných mien (napr. z klasických jazykov, maďarského jazyka, z románskych jazykov a pod.) a informácie okrajovo nájdeme aj v niektorých lexikografických dielach, najmä vo výkladových a ortoepických slovníkoch, komplexnejšie spracovanie výslovnosti vlastných mien nachádzame vlastne len v dvoch popularizačných príručkách: 1) v diele Karla Sekventa *Ako používať francúzske vlastné mená v spisovnej slovenčine*,⁷ ktoré sa zaoberá výslovnosťou a skloňovaním približne 1400 antroponým a 900 toponým; 2) *Slovník anglických vlastných mien v slovenčine*,⁸ ktorý spracúva 6 700 osobných mien, 400 názvov hudobných skupín, 2 200 zemepisných názvov s odvodenými adjektívami a obyvateľskými menami. Možno teda konštatovať, že učebná pomôcka, ktorá by komplexne pokrývala túto problematiku, v slovenčine chýba. To bola jedna z motivácií pri príprave projektu *Príručka cudzích mien pre školy* (ďalej len *Príručka*).⁹

3 CHARAKTER PRÍRUČKY

Prípravovaná *Príručka* bude primárne určená pre školskú prax. Napriek skutočnosti, že v stredoškolských učebniciach nachádzame v niektorých prípadoch výslovnosť cudzieho vlastného mena, uvádzanie výslovnosti „trpí“ nedôslednosťou a nesystémovosťou. Tie sa prejavujú napríklad pri uvádzaní, resp. neuvádzaní niektorých vlastných mien. Uvádza sa napríklad relatívne neproblémová výslovnosť pri mene *Pablo Picasso* [pablo pikaso],¹⁰ ale už nie výslovnosť pri mene *Isaac Newton*, nejednotné je tiež uvádzanie výslovnosti krstných mien a priezvisk (neuvádza sa výslovnosť krstného mena pri propriu *Auguste Rodin* [roden], ale pri propriu *Henri Matisse* nájdeme výslovnosť krstného mena i priezviska [ánri matis]). Nezriedka sa v učebniciach stretávame aj s výslovnostnými chybami (pozri nižšie). Z uvedeného vyplýva, že učitelia a študenti v existujúcich učebniciach nemôžu nájsť presné a systematicky prezentované informácie týkajúce sa formálneho a gramatického ustrojenia cudzích vlastných mien. Aj z toho pramení ich neistota pri použití tohto typu lexikálnych jednotiek v ich rečových prejavoch. Nazdávame sa preto, že špecializovaná popularizačná publikácia zachytávajúca výslovnostnú podobu cudzích vlastných mien takpovediac „pod jednou strechou“ môže byť

6 Bližšie pozri Ološtiak, M.: *Jazykovoštruktúrne a komunikačno-pragmatický status vlastného mena (adaptácia anglických proprií v slovenčine)*. Prešov 2007.

7 Sekvent, K.: *Ako používať francúzske vlastné mená v spisovnej slovenčine*. Prešov 2002.

8 Ološtiak, M. – Bilá, M. – Timková, R.: *Slovník anglických vlastných mien v slovenčine*. Bratislava 2006.

9 Úvodné poznámky porov. v štúdiu Ološtiak, M.: O projekte *Príručka cudzích mien pre školy*. In: Pastyřík, Svatoopluk. – Víška, Václav (eds.): *Onomastika a škola 8. Sborník příspěvků z Celostátního onomastického semináře s mezinárodní účastí Onomastika a škola 8 konaného v Hradci Králové 23.–24. ledna 2008*. Hradec Králové 2008, s. 247–255.

10 Kováč, D. – Kopčan, V. – Kratochvíl, V.: *Dejepis 3. Slovensko na prahu nového veku*. Bratislava 2000.

dôležitou pomôckou nielen pre pedagógov a študentov, ale aj širšie, v rámci spoločenskej praxe moderátorov, publicistov, komentátorov a pod.

Východiskových materiálovým zdrojom príručky budú jestvujúce učebnice z predmetov ako literatúra, história, náuka o spoločnosti (v rámci nej právo, politológia, ekonómia, filozofia, sociológia, psychológia), estetická výchova, etická výchova, geografia, fyzika, chémia, matematika, biológia, ako aj doplnkové publikácie, s ktorými študenti na stredných školách pracujú (dejiny umenia, rukoväť literatúry, atlasy).

Publikácia bude zložená z dvoch hlavných častí – teoretickej a vlastnej slovníkovej časti. V teoretických pasážach plánujeme stručne predstaviť základné otázky späté s adaptáciou cudzích proprií v slovenčine a s ich fungovaním v jazykovej praxi. Slovníková časť by mala obsahovať 1) záhlavie hesla v podobe tučne vysádzaného priezviska a rodného mena (prípadne viacerých mien); 2) zachytenie ich výslovnostnej podoby; 3) gramatická informácia o rode propria; 4) zachytenie propria v nenominatívnom páde – v genitíve singuláru nielen prostredníctvom gramatických morférov, ale v kompletnej podobe; 5) výslovnosť genitívneho tvaru; 6) stručná informácia encyklopedického rázu.

4 DÔVODY NEJEDNOZNAČNOSTI A ROZKOLÍSANOSTI CUDZÍCH VLASTNÝCH MIEN V JAZYKOVEJ PRAXI

V nasledujúcom prehľade uvádzame najčastejšie prípady nejednoznačnosti a rozkolísanosti výslovnosti cudzích vlastných mien v jazykovej praxi, s ktorými sme sa stretli pri listovaní jestvujúcich učebníc. V zásade možno uvažovať 1) o prípadoch, kde do vzťahu vstupujú dva jazyky na osi východiskový – cieľový jazyk, a 2) o prípadoch, kde do hry vstupuje tretí jazyk a vzniká tak vzťah východiskový jazyk 1 / východiskový jazyk 2 – cieľový jazyk. Za dôležité považujeme pripomenúť, že uvedené faktory fungujú kooperačne aj konfliktné.¹¹

4.1 BILINGVÁLNE RELÁCIE

a) Interlingválna proxemika

Pojem interlingválna proxemika navrhol M. Ološtiak v súvislosti s problematikou vzdialenosti medzi dvoma kontaktnými jazykmi. O medzijazykovej vzdialenosti možno uvažovať nielen na úrovni dvoch jazykov, ale aj na úrovni individuálnych jednotiek. V tejto súvislosti možno hovoriť aj o miere „lexematickej deviantnosti“ pri konkrétnom vlastnom mene v cieľovom jazyku. Pre jazykovú prax platí, že so zvyšujúcou sa mierou atypickosti vlastného mena v cieľovom jazyku (čím viac sa jednotka „odchyľuje“ od slovenských prototypických kombinátorických štruktúr) stúpa aj miera nejednoznačnosti a rozkolísanosti výslovnosti cudzieho vlastného mena v jazykovej praxi. Možno to manifestovať napr. na výslovnosti vlastného mena *Henry Ford* [henri ford]. Kombinátorne usporiadanie tohto mena sa zásadným spôsobom neodchyľuje od typických kombinácií v slovenčine (takmer nulová miera deviantnosti, s výnimkou periférnej fonémy /f/), preto možno predpokladať, že v jazykovej praxi používateľov nebude spôsobovať výraznejšie problémy. Naopak, pri vlastnom mene *Christian Huygens* [kristien haj-chens] vzhľadom na výraznú mieru deviantnosti tejto onymickej lexémy (atypická kombinácia foném, s ktorou sa slovenskí používatelia pri domácich menách nestretávajú) predpokladáme výraznejšie výslovnostné problémy.

11 Komplexne porov. Ološtiak, M.: *Jazykovoštruktúrne a komunikačno-pragmatický status...* Prešov 2007, s. 173–194.

Z mimojazykových faktorov dôležitú úlohu zohráva ovládanie cudzieho jazyka a s ním spätá zvládnutosť apelatívneho subsystému. Tento faktor môže vo vzťahu k výslovnosti cudzieho mena pôsobiť progresívne i kontraproduktívne. Ak platí téza, že propriálna lexika „vyrastá“ z apelatívnej lexiky,¹² možno predpokladať, že hovoriaci s rozvinutou jazykovou kompetenciou v oblasti daného jazyka celkom prirodzene transponuje pravopisno-výslovnostné pravidlá zo subsystému apelatív na subsystém proprií. Tento postup môže mať aj svoje úskalia, a to vzhľadom na špecifickosť subsystému proprií v lexikálnom systéme. V propriálnom pod-systéme sa totiž môže uplatniť výslovnosť odlišná od výslovnosti formálne identickej alebo podobnej jednotky zo subsystému apelatív. V tejto súvislosti by sme mohli aplikovať zaužívané termíny pozitívny a negatívny transfer – znalosť apelatívneho systému na jednej strane funguje ako pomocný faktor pri výslovnosti konkrétneho propria, na druhej strane môže táto znalosť pôsobiť aj kontraproduktívne. V tejto súvislosti sa hovorí o kontraintuitívnej výslovnosti, porov. napr. výslovnosť mena *David Acer* [ækər] → [ekr] oproti predpokladanej výslovnosti [ejsr] alebo napríklad výslovnosť mena známeho tvorca simpsonovského cyklu *Matt Groening* [grejning] namiesto očakávaného [grouning]. Kontraintuitívna výslovnosť potvrdzuje osobitý status vlastného mena v lexikálnom systéme. Nazdávame sa, že zo všetkých typov homografie,¹³ práve homografia na osi apelatívum – proprium môže spôsobiť používateľom v cieľovom jazyku najviac problémov.

b) Pôvodná a poslovenčená výslovnosť – adaptačná extenzia

Pri skúmaní problémov výslovnosti cudzích vlastných mien v slovenčine musíme brať do úvahy aj stupeň adaptačného procesu. Vo všeobecnosti platí Zemanova téza, že čím dlhšie sa meno v preberajúcom jazyku nachádza, tým väčšia je pravdepodobnosť ortoepickej stability – ustálenia jednej výslovnostnej podoby.¹⁴ S časovým faktorom výrazne kooperuje aj faktor známosti a frekvencovanosti mena, pričom tu opäť platí vzťah priamej úmery: čím frekventovanejšie a známejšie je meno, tým väčšia je miera jeho výslovnostnej stability, porov. napr. priezvisko *Albee* [elbí] oproti priezvisku *Affleck* [eflek] / [aflek]. Ako príklad možno tiež uviesť meno známeho amerického spisovateľa *Roberta Fulghuma*. V dôsledku popularity jeho kníh na Slovensku v posledných rokoch sa jeho meno stalo známe a relatívne frekventované v spoločenskej praxi. V začiatkoch sme sa stretávali s rôznymi výslovnostnými variantmi tohto mena, a to [fuldžum] / [fuldžm] / [faldžam] / [faldžm] / [fuldžam]. Nazdávame sa, že v súčasnosti sa už výslovnosť stabilizovala v prospech podoby [fuldžum], resp. [fuldžm].

V pokročilejšom štádiu adaptačného procesu sa nachádzajú krstné mená, pri ktorých intervenuje aj pravdepodobnejšia korelácia medzi cudzím a paralelným domácim menom, napr. [daniel] – [daniel], [semjuel] – [samuel]. Variantnú pôvodnú i poslovenčenú výslovnosť navrhujeme aj v prípade ostatných, pre slovenčinu netypických krstných mien, napr. [elen] / [alen], [volter] / [valter] a pod., hoci v učebniciach možno pozorovať tendenciu preferovať poslovenčenú výslovnosť.¹⁵

12 Blánár, V.: *Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii)*. Bratislava 1996.

13 Porov. Ološtiak, M.: Transfonemizácia v kontaktovej vzťahu angličtina – slovenčina. *Jazykovedný časopis* 53, 2002, s. 111–126.

14 Kučera, J. – Zeman, J.: *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině. Anglická osobní jména*. Hradec Králové 1998.

15 Kováč, D. – Kopčan, V. – Kratochvíl, V.: *Dejepis 3. Slovensko na prahu nového veku*. Bratislava 2000; Kováč, D. – Kamenec, I. – Kratochvíl, V.: *Dejepis 4. Slovensko v novom storočí*. Bratislava 2000; Koubek, V. – Lepil, O.: *Fyzika pre 3. ročník gymnázií*. Bratislava 2006.

c) Ortograficko-ortoepická diskrepancia

Podobne ako sme uvažovali o miere deviantnosti cudzieho vlastného mena vo vzťahu k prototypickému kombinatórному ustrojeniu, na ktoré sú používatelia „zvyknutí“ z rodného jazyka, možno uvažovať aj o miere diskrepancie medzi ortografickou podobou a ortoepickou realizáciou cudzieho vlastného mena. Zvyšujúca sa miera diskrepancie zvyšuje pravdepodobnosť nejednoznačnosti a rozkolísanosti výslovnosti cudzieho mena v praxi používateľov. Samozrejme, mieru tejto rozkolísanosti a nejednoznačnosti môžu „utlmiť“ iné faktory, ako je už spomínaná frekvencia či známosť mena, resp. dĺžka jeho „imigračného pobytu“ v cieľovom jazyku. Ako príklad na ortograficko-ortoepickú diskrepanciu uvádzame prípad neproporcionálnej extenzívnej transfonemizácie,¹⁶ teda prípad, keď sa jedna fonéma vo východiskovom jazyku transfonemizuje v cieľovom jazyku v podobe dvoch foném. Ide o prípady adaptácie anglických longiorových hlások [a:], [o:], ktoré sa transfonemizujú dvoma fonémami. Neuplatnenie tohto typu adaptačného mechanizmu pri výslovnosti odporúčanej v učebniciach podľa nás treba hodnotiť ako neadekvátne, porov. napríklad *Maxwell James Clark* [mekselv džejms klák].¹⁷

d) Idiosynkrázia fonemického systému východiskového jazyka

Nazdáme sa, že potenciálne problémy vznikajú často v prípadoch foném, ktoré sú pre východiskový jazyk špecifické a v cieľovom jazyku sa nevyskytujú. Tieto biele miesta, fonemické lakúny, nemožno jednoducho vyplniť najbližšie stojacou fonémou, v dôsledku čoho pri hľadaní vhodného substitučného elementu vzniká variantnosť. Ako príklad možno uviesť transfonemizáciu na osi kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť, teda fonologické prehodnotenie kvantity pri vlastných menách. Vzhľadom na nestálosť kvantity v angličtine sa v odbornej literatúre hovorí o relatívne dlhších (longiorových) a relatívne kratších (breviorových) vokáloch.¹⁸ Neistota slovenských používateľov sa týka najmä otázky, ako pri výslovnosti cudzích mien realizovať tzv. longiorové vokály, resp. či sa transfonemizujú ako dlhé alebo krátke vokály. Pri skúmaní výslovnosti odporúčanej v učebniciach možno pozorovať preferenciu tvarov s krátkymi vokálmi *David Lloyd George* [dejvid lojd džordž], bez variantu [dejvid lojd džórdž],¹⁹ dokonca v niektorých prípadoch sa v učebniciach odporúča podoba, pri ktorej možno absenciu kvantity hodnotiť ako chybnú, napr. *Woodrow Wilson* [vudrov uilson].²⁰ Na druhej strane však platí, že uplatnenie tzv. asymetrickej transchronemizácie²¹ na osi longiorovosť – nekvantitatívnosť v prevzatej jednotke možno vnímať ako uplatnenie jedného z adaptačných mechanizmov.

4.2 POLYLINGVÁLNE RELÁCIE

a) Interlingválna homonymia

Zdrojom rozkolísanosti môže byť aj pôvod mena. Platí to najmä o menách existujúcich paralelne vo viacerých jazykoch – teda o prípadoch medzijazykovej homonymie. Tá sa týka krstných mien i priezvisk, porovnaj *Eugene Ionesco* [öžén jonesko] – *Eugen O'Neill* [judžín ouníl]. Nerešpektovanie pôvodu mena môže byť pre používateľov mätúce – porovnaj príklady z učebníc *Georges Braque* [žorž brak], ale *Georges Clemenceau* [džordž klémensó].²² Z tohto

16 Ološtiak, M.: *Jazykovoštruktúrne a komunikačno-pragmatický status...* Prešov 2007, s. 57–58.

17 Kováč, D. – Kopčan, V. – Kratochvíl, V.: *Dejepis 3. Slovensko na prahu nového veku*. Bratislava 2000.

18 Ološtiak, M.: *Jazykovoštruktúrne a komunikačno-pragmatický status...* Prešov 2007, s. 70.

19 Kováč, D. – Kopčan, V. – Kratochvíl, V.: *Dejepis 3. Slovensko na prahu nového veku*. Bratislava 2000.

20 Kováč, D. – Kamenec, I. – Kratochvíl, V.: *Dejepis 4. Slovensko v novom storočí*. Bratislava 2000.

21 Ološtiak, M.: *Jazykovoštruktúrne a komunikačno-pragmatický status...* Prešov 2007, s. 70.

22 Kováč, D. – Kamenec, I. – Kratochvíl, V.: *Dejepis 4. Slovensko v novom storočí*. Bratislava 2000.

dôvodu možno bežnú prax učebníc – neuvádzanie výslovnosti krstných mien vo všeobecnosti – hodnotiť ako limitujúcu.

b) Polylingválna interferencia

Termínom polylingválna interferencia sa označuje situácia, keď sa do kontaktovej pozície dostávajú viac než dva jazyky.²³ Tie sa ocitajú v konkurenčnom vzťahu, pričom jeden z jazykov získava v tomto „súboji“ dominantné postavenie: v takom prípade sa môže pri výslovnosti oslabiť faktor pôvodu a do popredia sa dostáva ortoepický prototyp dominujúceho jazyka, napr. pri mene amerického spisovateľa *John Steinbeck* sa popri výslovnosti [džon stajnbek] objavuje aj výslovnosť [džon štajnbek], ktorá reflektuje nemecký pôvod mena. S polylingválnou interferenciou sa frekventovane stretávame najmä pri vzťahu angličtina – druhý východiskový jazyk, pričom jej uplatnenie treba neraz hodnotiť ako chybné. Túto situáciu možno manifestovať napr. výslovnosťou mena *Charles Baudelaire*. V jazykovej praxi sa často stretávame s výslovnosťou [čárls bodlér] namiesto výslovnosti rešpektujúcej francúzsky pôvod mena [šárl bodlér]. Pri polylingválnej interferencii dôležitú úlohu zohráva aj intervencia geograficky blízkych a známych jazykov, napr. špecificky v slovenčine sa pri mene *Ralph Fiennes* v praxi možno stretnúť aj s výslovnostnou podobou [ralf fines] namiesto korektnej výslovnosti [ralf fajnz], a to zrejme aj pod vplyvom nemčiny ako geograficky i kultúrne blízkeho jazyka.

ZÁVER

Problematika adaptácie a používania cudzích vlastných mien je jedna z aktuálnych otázok nielen v slovenčine. Stále rastie dopyt po odborných a vedeckých príručkách, v ktorých by sa tejto téme venovala náležitá pozornosť, pretože cudzie propriá v preberajúcom jazyku predstavujú veľký zdroj neistoty, vo viacerých prípadoch prameniacej až v exkluzívnosti tohto typu cudzojazyčných jednotiek. Nazdávame sa, že predstavený projekt lexikografického spracovania neslovenskej onymie s ohľadom na edukačný proces by mohol prispieť k zlepšeniu v tejto oblasti jazykovej teórie aj praxe.

Táto štúdia vychádza v rámci grantového projektu VEGA č. 1/0102/09 Elektronické spracovanie anglických vlastných mien v slovenčine.

Martina Ivanová

Odborné zamčrení: syntax, morfológia, morfematika, slovotvorba, korpusová lingvistika

Martin Ološtiak

Odborné zamčrení: lexikológia, onomastika, morfológia, slovotvorba, kontaktná lingvistika

Inštitút slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií

Filozofická fakulta

Prešovská univerzita v Prešove

<martivan@unipo.sk>

<olo.martin@gmail.com>

23 Ološtiak, M.: *Jazykovoštruktúrny a komunikačno-pragmatický status...* Prešov 2007, s. 181–183.

K LEXIKÁLNÍM GERMANISMŮM V ČEŠTINĚ A OTÁZKÁM JEJICH VÝVOJOVÉ (NE)PRAVIDELNOSTI I (S DŮRAZEM NA ČEŠTINU DOBY STŘEDNÍ)

FRANTIŠEK MARTÍNEK

1 KE ZKOUMÁNÍ LEXIKÁLNÍCH GERMANISMŮ V ČEŠTINĚ

V minulých letech se objevilo několik příspěvků, které se zabývaly germanismy v češtině či slovenštině. Pověštinou vycházely z Newerklovy knihy *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch*¹ a s její pomocí např. mapovaly změny germanismů vyvolané integrací do přijímacího jazyka (zejména hláskové a slovotvorné) včetně popisu inherentní expresivity vybraných lexikálních jednotek, zastoupení germanismů v určité varietě či výseku terminologie, nebo původ méně známých slov určitého významového okruhu.²

Newerklova práce je skutečně monumentální, nejen rozsahem, ale i zpracováním dokladů. Kritika, která se objevila v recenzích, upozorňuje na její pochopitelný limit: protože tato práce vychází především z existujících slovníkových zdrojů (případně z jejich listkových materiálů), nezachycuje a nemůže zachycovat mnoho germanismů z různých (nespisovných) variet současné (mluvené) češtiny.³ Tím, že v tomto příspěvku budeme nadto korigovat některé údaje u slov pocházejících ze starších fází vývoje češtiny, rozhodně *New* neubíráme na významu. Drobné opravy jsou však nutné – např. i s ohledem na plánované druhé, opravené vydání Rejzkova etymologického slovníku.⁴

1 Newerkl, S. M.: *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. Frankfurt am Main aj. 2004. Pro tuto knihu budeme dále užívat zkratku *New*.

2 Z nejnovějších např. Tölgyesi, T.: Ke germanismům v nespisovné češtině (Na materiálu Ouředníkovy slovníku Šmírbuch jazyka českého). In: Polách, V. P. (ed.): *Svět za slovy a jejich tvary, svět za spojením slov*. Olomouc 2008, s. 203–206. Týž: Ke vztahu mezi hláskovou podobou a citovou zabarveností lexikálních germanismů v češtině. In: Polách, V. P. (ed.): *Jazyková interakce a jazykové rozhraní a strategie „cutting-edge“*. Olomouc 2008, s. 259–262. Tóth, J. S.: Integračné zmeny germanizmov v slovenčine. In: Mislovičová, S. (ed.): *Jazyk a jazykoveda v pohybe*. Bratislava 2008, s. 347–354.

3 Např. J. Povejšil upozornil na to, že namátkou a za jediný den si v rozhlasovém vysílání povšiml slov *ausgerechnet*, *cukrblik*, *forbina*, *haupttrefa*, *koncertmajstr* a *nýmand*, jež v *New* chybí. Ze slov zastoupených ve *Slovníku spisovného jazyka českého*. 4 sv. Praha 1960–1971 (dále *SSJČ*) a přitom chybějících v *New* uvedl tato: *pucérka*, *puclík* a *sígr*. Viz Povejšil, J.: Stefan Michael Newerkl; *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch* [...] [recenze]. *Časopis pro moderní filologii*, 88, 2006, č. 1, s. 42–45, cit. s. 45.

4 Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Voznice 2001. – J. Rejzek se o tomto plánu zmínil mj. na přednášce v rámci doktorandského semináře ÚČJTK FF UK 7. května 2009. Uvedl tam příklady tradovaných mylných etymologií, které *New* opravuje (*cimbuří*, *prejt*, *cenit* /*zubý*/), ale především přání dodat ve 2. vydání slovníku ke slovům století jejich prvního výskytu.

V současné době máme na základě lexikální kartotéky češtiny doby střední zpracovávané v Ústavu pro jazyk český⁵ možnost doplnit k mnoha přejímkám četné doklady z humanistické a barokní češtiny. Tyto epochy jsou v *New* zastoupeny pouze velmi výběrově, a to především na základě slovníkových zdrojů. V mnoha případech tak získáváme přesnější obraz vývoje jednotlivých lexémů. S využitím nových poznatků můžeme na některé přejímky – procházející spletitým vývojem na různých rovinách jazyka – účinněji aplikovat některé lexikologické zásady a postupy, a to i s výhledem na jejich případné budoucí lexikografické zpracování.

2 DOKLADY

2.1 ÚVODEM

V článku samozřejmě nepůjde o pouhé hnidopišské uvádění chybějících dokladů, ale o odůvodněná doplnění vedoucí k zásadnějším korekcím Newerškova materiálu i tvrzení, jež by bylo možné na jeho základě formulovat. Vycházet budeme jak ze zmíněné lexikální kartotéky češtiny doby střední, tak ze zdrojů staročeských.⁶

Nejprve si ukážeme, že lexikální kartotéka přináší starší doklady lexémů v *New* zachycených a že na základě těchto dokladů můžeme revidovat dosavadní hypotézy (2.2–2.4). V dalším oddíle (2.5) uvedeme několik přejímek z češtiny doby střední, jež v *New* chybí. Nakonec se budeme podrobně věnovat formální stránce vybraných přejímek, přesněji jejich hláskovým podobám a morfologickým a slovtvorným variantám (2.6).

Pokud v tomto textu hovoříme o „lexému“ nebo „slově“, máme na mysli jednu lexikální jednotku zastoupenou reprezentativní podobou (aniž bychom tuto reprezentativní podobu nutně určovali). „Podoby“ jsou pro nás jednotlivé realizace lexému, odlišující se v hláskové rovině (např. *peklhaub* a *piklhaub*). Mluvíme-li však o „přejímce“, máme na mysli jeden nebo více výsledků přejetí jednoho slovního základu, jež jsou stejného slovního druhu. Mezi nimi mohou být odlišnosti jak hláskové, tak morfologické a slovtvorné (např. *peklhaub* a *peklhaubec* nebo různě zakončená adverbia).

Popisujeme a ilustrujeme zde pouze část výsledků týkajících se germanismů v češtině. Další problémové okruhy, např. polysémii a homonymii u přejímek, rolí němčiny jako předávajícího (zprostředkovávajícího) jazyka nebo otázku, zda jde o přejaté, nebo domácí slovo, zpracujeme v dalších článcích.

2.2 DÍLČÍ ZPŘESNĚNÍ

Lexikální kartotéka obsahuje starší doklady některých přejímek, než které má *New*, srov. následující dva příklady.

5 Lexikální kartotéka češtiny doby střední (humanistické a barokní češtiny), sestavena Zdeňkem Tylem v letech 1971–2003, zpracovává se a připravuje se ke zveřejnění v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR. O kartotéce viz např. Lehečka, B. – Martínek, F. – Vajdllová, M.: Příspěvek k poznání české slovní zásoby doby střední. In: Kamper-Warejko, J., Kaproň-Charzyńska, I., Kulwicka-Kamińska, J. (eds.): *Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich*. Toruń 2007, s. 91–96, a Martínek, F. – Vajdllová, M.: Elektronické zpracování lexikální excerpty češtiny doby střední. In: Mislovičová, S. (ed.): *Jazyk a jazykoveda v pohybe*. Bratislava 2008, s. 443–449.

6 *Elektronický slovník staré češtiny* [on-line] (hesla s náslovím *při-* až *u-*, další se zpracovávají). Verze 0.6.4. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <http://vokabular.ujc.cas.cz> (dále *ESSČ*). – Gebauer, J.: *Slovník staročeský*. 2 sv. Praha ²1970 (¹1903 a 1916; do hesla *netbánilivost*; dále *GbSlov*). – *Staročeský slovník*. 26 sešitů. Praha 1968–2008 (hesla *na-při*; dále *StčS*) a dostupné lístkové základny těchto slovníků.

Slovo *plundry*, druh kalhot, nenacházíme v době střední až u V. J. Rosy (*New*, s. 480), ale už o půldruhé století dříve ve *Frantových právech* (1518).⁷

Slovo *šejdrem*, pro něž *New* (s. 350n.) neuvádí dřívější doklady než dle *PSJČ*⁸ a etymologických slovníků z 20. století, zachycuje již *JgSlov*:⁹ s. v. *šeydr* jsou jen doklady od Dobrovského a dva z odborné literatury z doby obrození, ale s. v. *šneydrem* – tedy u původní hláskové podoby¹⁰ – najdeme dva doklady z děl Veleslavínových (*Kalendář historický*, 1579/1590, a *Silva quadrilinguis*, 1598). V lexikálním archivu je podoba *šnejdrem* doložena ještě z Paprockého *Zrcadla slavného markrabství moravského* (1593), z Budovcova *Poznamenání* (1604)¹¹ a z Harantova cestopisu (1608).

2.3 NOVODOBÁ PŘEJÍMKA?

Doklady z lexikální kartotéky nás v některých případech nutí revidovat hypotézy či tvrzení o výskytu příslušných lexikálních jednotek v české slovní zásobě.

Slovo *piklhaubna*, typ helmy, označuje *New* (s. 479) za přejímku z nové horní němčiny a uvádí pro ně doklady pouze z novočeských slovníků vzniklých ve 20. století.¹² K dispozici však máme již staročeský doklad v podobě *peklhaubl* z díla Ctibora Tovačovského z Cimburka *Hádání Pravdy a Lži o kněžské zboží a panování jich* z r. 1467 (srov. *StčS* s. v.).

V češtině doby střední je tato přejímka bohatě zastoupena v řadě doložených hláskových variant včetně podob odvozených příponou *-ec* či zakončených na *-l* (příponu¹³ *-na* tedy nemáme ze střední doby doloženu):

- *peklhaubl* Teige, *Základy starého místopisu Pražského II*, Praha 1915, s. 219, 1515;
- *peklmhaub*: *Archiv český* 15, s. 341, asi r. 1541;
- *peklhaub*: *Akta těch všech věcí*, f. Y3a, 1547, Teige, *Základy starého místopisu Pražského I*, Praha 1910, s. 123, 1568, Veleslavínova *Kronika turecká*, s. 70,
- *piklhaub*: např. *Archiv český* 7, s. 122, 1516, Kameníček, *Sněmy moravské II*, s. 178, 2. pol. 16. stol.;
- *peklhaubec*: např. Teige, *Základy...* I, s. 169, 1520, *Archiv český* 26, s. 330, 1521, zápis *peklhaubetz*: *Akta těch všech věcí*, f. Y3b, 1547);
- *piklhaubec*: *Sněmy české II*, s. 22, 1546.

Sekundární pramen¹⁴ uvádí dokonce podobu *poklhaubec*.

Německý etymologický slovník¹⁵ vykládá původ slova *Pickelhaube* od slova *becken* (větší) nádoba, lavor, přičemž *i* sem proniklo vlivem pozdější kontaminace se slovem *bickel*, hrot,

7 Všechny prameny češtiny doby střední citujeme podle lexikální kartotéky, a to zpravidla včetně roku, kdy text vznikl nebo příslušný doklad byl zaznamenán. Zájemce o detailní informace o jednotlivých památkách odkazujeme na lexikální kartotéku (srov. pozn. 6) a základní příručky k dějinám písemnictví.

8 *Příruční slovník jazyka českého*. 8 dílů v 9 sv. Praha 1935–1957.

9 Jungmann, J.: *Slovník česko-německý*. 5 sv. Praha 1834–1839.

10 Výkladem původu tohoto slova se podrobně zabývala K. Rysová v referátu *Proč jdou věci šejdrem?* na kolokviu *Česká slovní zásoba období humanismu a baroka*, jež se konalo v Praze 2. 6. 2009.

11 Vyd. v souboru *Rękopisy Braci Czeskich* (ed. J. Śliżiński). Wrocław 1958.

12 *PSJČ*, srov. pozn. 9, a *SSJČ*, srov. pozn. 4.

13 K označení řetězce *na* za příponu nás vede srovnání s nalezenými středněčeskými podobami příslušné přejímky, byť je taková klasifikace např. při vnitrojazykovém pohledu nebo v konfrontaci s citovanými doklady *peklhaubl* a *peklhaubl* problematická.

14 Josef Pekař, *Knihy o Kosti II*, Praha 1935, s. 123, bez datace.

15 Kluge, F.: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin – New York ²¹1975 (¹1883), s. 549.

špice', jež byla podmíněna změnou tvaru helmy. V dokladech ze střední horní němčiny se vyskytuje prakticky pouze *e*.¹⁶

Hláskovým poměrům ve střední horní němčině, nebo chceme-li pozdějšímu nástupu *i*, také odpovídá *e* ve výše citovaném – byť nikoliv soudobém – dokladu staročeském. Ve střední češtině pak, jak jsme viděli, existovaly podoby s oběma samohláskami vedle sebe.¹⁷

Evidence hláskových poměrů a jejich historicko-etymologické vysvětlení však samy o sobě nepostačují, spíše kladou další otázky. První z nich je, zda podoby se stejným zakončením lišící se pouze samohláskou v kořeni lze považovat za dva různé lexémy. Odpovídáme na ni záporně. Druhým problémem je, jak lze v rámci češtiny slovotvorně popsat zakončení *-l*, *-na* a *-ec*, z nichž přinejmenším první dvě mají původ nebo předobraz v němčině. Řešení jsme naznačili už výše. A pokud je budeme chápat jako přípony, k čemuž jsme se u zakončení *-na* a *-ec* jednoznačně přiklonili, musíme klasifikovat příslušné odvozeniny jako různé lexémy.

Zvlášť důležitá je třetí otázka: Dostala se uvedená přejímka do češtiny jednou a udržela se v ní (jinými slovy: vstoupila už do staré češtiny a od té doby ji lze považovat za součást české slovní zásoby), nebo byla přejata několikrát nezávisle? Uspokojivou odpověď lze sice dát až po průzkumu rozsáhlejšího jazykového materiálu, ale přesto lze předběžně tvrdit, že v tomto případě je výskyt a variantnost různých zakončení (přípon) silným argumentem proti tomu, abychom se domnívali, že slovní základ *peklhaub/piklhaub* v systému češtiny existuje kontinuálně.

2.4 PŘERUŠENÁ KONTINUITA?

Podobně jako v předchozím oddílu budeme popisovat přejímku ojedinele doloženou už v době staročeské. Její výskyt ve střední češtině by mohl napovídat tomu, že byla v jazyce přítomna kontinuálně. Vzhledem k nečetnému množství dokladů je však nutné také toto tvrzení chápat jako předběžné.¹⁸

Slovo *nyť* nachází *New* (s. 293) ve staré češtině pouze jako součást kompozita *nythamr* (Archiv český 16, s. 347, 1490), a protože nemá k dispozici žádné doklady z češtiny doby střední, píše, že toto slovo bylo do češtiny znovu zavedeno až obrozencem J. S. Preslem (t.). Naopak ve slovenštině je sloveso *nitovať* doloženo již v 17. století a substantivum *nit* v r. 1765 (t.).¹⁹

Tvrzení, že se slovo *nyť* do češtiny znovu dostalo v obrození, nelze přijmout bez výhrad. V češtině doby střední jsou totiž bezpečně doloženy jeho deriváty *nyťovati* (v podobě *nyťovati*, Harantův cestopis, 1608) a *nejtek* (Rohnův *Nomenclator*, 1764–1768). Kromě toho máme doklady podob *nejcek* a *nejcovní* z edice pramene z r. 1587 ve *Sborníku historického kroužku*, jež i vzhledem ke kontextům („železný nejcky“ apod.) považujeme za variantní podoby slov *nytek* a *nyťování*. Jedním z možných vysvětlení přítomnosti *c* je, že čeština v místě vzniku památky byla ovlivněna (okrajovým?) dialektem němčiny.²⁰ Protože ze stejné doby máme citovaný do-

16 Lexer, M.: *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. 3 sv. Leipzig 1872–1878, s. v.

17 Srov. také německou podobu *Bickelhaub* jako ekvivalent českého *helm* ve slovníku V. J. Rosy (doklad z lexikální excerptce).

18 Nelze vyloučit, že zde existuje následující nebezpečí: Jsme příliš ovlivněni vlastním, současným jazykovým povědomím a domněnkou o kontinuálním výstytu přejímky *nyť* jsme ochotni připustit, protože slovo známe z dnešního běžného jazyka.

19 Data ze starší slovenštiny *New* přebírá z Historického slovníku slovenského jazyka. 7 sv. Bratislava 1991–2008, dále HSSJ.

20 Příslušná památka je v excerptci označena zkratkou *RejKruml* – nemůžeme s určitostí rozhodnout, zda pochází z Českého, nebo Moravského Krumlova.

klad z Harantova cestopisu, neuvažujeme o variantním přejetí a existenci různých lexémů odlišujících se souhláskou.

Za uvedenými doklady vidíme – s opatrností vyjádřenou výše – kontinuální výskyt lexému *nyť* a jeho odvozenin v češtině už od období staročeského. Jistou oporou k tomu jsou citované doklady ze slovenštiny.

2.5 DOKLADY PRO NEZACHYCENÝ LEXÉM

V předchozích bodech jsme doplňovali relevantní doklady lexémů v *New* zachycených. V lexikální excerpci je však rovněž možné najít lexémy, které v *New*, případně i v (některých) jiných existujících slovníkových zdrojích, úplně chybí.

Jedním z takových lexémů je hornický termín *faul* s významem jedovatý výpar (případně jedovatá hornina) ze stříbrných dolů, doložený z Hájkovy *Kroniky české* (1541) a Kořínkových *Starých pamětí kutnohorských* (1675). Dalším hornickým výrazem, doloženým v dokladu „Janečkovi hutrytější slepému in via elemosine 10 gr“ z roku 1495 i ze staré češtiny,²¹ je přejímka *butrajtěr* s významem „finanční úředník, kontrolor v hutí“.²² V lexikální kartotéce češtiny doby střední je doložena v různých podobách: *butrajtýř*, *hutrejťěr*, *butrejťěr*, *butrajter*, *butrechtěr*, *hutrechtějř*, *utrachtýř*, *utrechtýř*, *utrechtějř*. Hláskový vývoj této lexikální jednotky by vyžadoval další objasnění na základě různých hláskových podob ve výchozím jazyce.

Slovo německého původu *huntěr/huntýř* je zpracováno v *GbSlov* (s. v. *huntěr/huntieř/huntýř*).²³ V původním významu je to „necechovní přespólní řezník, dovážející maso do města“. Z. Winter napsal, že huntýři byli pojmenováni podle *huntu* – vozíku, na kterém do města vozili maso.²⁴ *GbSlov* má slovo poprvé doloženo jako apelativum v podobě „Huntyerz“ z r. 1391; jako proprium ve tvaru „hundertzi“ (nom. pl.) o dvanáct let později, r. 1403. V lístkovém archivu *StřS/ESSČ* je nejstarší doklad toho substantiva z r. 1354 v podobě „hunthiers“.

Protože slovo označovalo podřadné zaměstnání (ve srovnání s řezníky usidlenými ve městě), stalo se postupně nadávkou a označovalo „břídila, fušera, nepořádného řemeslníka“; dokonce máme doložen význam „kazisvět“ (i v podobě *huntlír*). Takové doklady s významem „břídil“ se vyskytují právě v lexikální excerpci češtiny doby střední.²⁵

2.6 JEŠTĚ K FORMÁLNÍ STRÁNCE PŘEJÍMEK: HLÁSKOSLOVÍ A TVAROSLOVÍ

Jak jsme již viděli výše (srov. odd. 2.2–2.4), lístková kartotéka pomáhá upřesňovat náš obraz o začleňování přejímek do hláskoslovného a morfologického systému češtiny. Jejich dřívější variantnost si ukážeme na starších podobách dnešních slov *šunka* (*New*, s. 416) a *šuple/šuplík* (*New šuple, šuplík*, s. 507n, a také v. *šoupat*, s. 572).

2.6.1 *šunka*

New (s. 418) zmiňuje až doklad podoby *šinka* z r. 1712 zpřístupněný Zíbrtovou edicí.²⁶ Slovenština má přejímku doloženu v osobním jméně již z r. 1601 (t.). V excerpci nacházíme následující staré doklady:

21 Leminger, E.: *Královská mincovna v Kutné Hoře*. Praha 1912, s. 167,

22 Význam dle: Boková, H., Spáčilová, L.: *Stručný raně novohornoněmecký glosář k pramenům z českých zemí*. Olomouc 2003, s. v. *hüttenreuter*.

23 Srov. *hunt* (*New*, s. 275) a *huntovat* (*New*, s. 325).

24 Winter, Z.: *Řemeslnictvo a živnost XVI. věku v Čechách*, Praha 1909, s. 658 (cit. dle lexikální excerpce).

25 Je zde mj. zachyceno, že Václav Hájek z Libočan a Bedřich Bridel užili slovo *huntýř* ve *slovní hříčce* se jménem světce *Guntýř* (*Günther*).

26 Ten se nám nepodařilo v Zíbrtových dílech dohledat.

- „při (...) šuncích“ Žerotín, *Listové... I*, s. 69, 1591;
- „šinky“ (akuz. pl.) kuchařská kniha J. E. Košetického, podle Zíbrtova *Staročeského umění kuchařského*, s. 581, 2. pol. 17. stol.;
- „šunka“ *Satira na čtyři stavy*, přelom 17. a 18. stol.

První věc, kterou je třeba objasnit, je *u* a *i* v kořeni slova. Přejímka se do češtiny zřejmě dostala dvěma cestami. Hlávka *i* byla ve střední němčině a je i v dnešní spisovné němčině, *u* je v jižní (tedy horní) němčině, např. v bavorsko-rakouských dialektech (viz *New* s. v.).

Zajímavější je kolísání gramatického rodu v dokladech. V prvním citovaném dokladu – a možná i ve druhém, koncovka je homonymní – se jedná o maskulinum. Zřejmě teprve později se přejímka ustálila jako femininum. První výskyt prokazatelného feminina v excerptu pochází z prototypické památky tzv. „nižšího stylu“, a obecně právě takové památky dokumentují určité typy jazykových inovací.

2.6.2 šuple

V *New* (s. 507n.) se píše, že Jungmann vytvořil podobu *šuple* retrogradně z podoby *šuplát-ko*.²⁷ Nejsou zde uvedeny žádné středněčeské doklady dané přejímky.²⁸ *New* má pouze slovenské doklady *šuflík* (z r. 1718)²⁹ a *šuplád* ze samého konce 18. století (1797, s. 508, oba doklady dle *HSSJ*); rozšíření podoby *šuflík* v současnosti omezuje značkami „slk. dial.“ (s. 507).³⁰

Podívejme se na dostupné doklady z češtiny doby střední:³¹

- „v šuplatích“ Teige, *Základy... I*, s. 162, 1607;
- „šrajbtiš (...) s šublady. V prvním šubladu (...)“ Teige, *Základy... II*, s. 515, 1616;
- „v malým šupladu“ t.;
- „šuplatův“ *Satira na čtyři stavy*, s. 162, přelom 17. a 18. stol.;
- „vloží do šuplatu“ Náhodský, *Postila I*, s. 393, 1707;
- „mají skrejš, šuplata a truhly“ Náhodský, *Postila II*, s. 254, 1746;
- „u jeho šuplát“ t., s. 686;
- v „v šuplatech“ t., s. 753;
- „truhlu s krytými šuplaty“ *Cechovní zřízení na Hlinecku v XVII. a XVIII. věku*, edice ve *VKČSN* 1899, doklad z r. 1751.

Už bližší pohled na doklady v hesle v *JgSlov* napovídá to, co středněčeské doklady bezpečně ukazují: slovo bylo přejato jako maskulinum *šuplad/šuplat*. (Otázku kvantity a nelze na základě

27 Příslušné heslo v *JgSlov* zní „†ŠUPLE, ete, n., plur. ŠUPLATA, dem. ŠUPLÁTKO, a, n., přibrádka, Auszug im Schranke, D[obrovský], *Schubladě*“, s. v.

28 Její existence ve střední době však můžeme odůvodněně předpokládat už na základě toho, že v *JgSlov* je u ní uveden křížek.

29 Tento doklad budí podezření, a to jednak kvůli hlásce *f* v kořeni, jednak kvůli zakončení, které v češtině doby střední vůbec nemáme doloženo. Pro přesvědčivý závěr by bylo třeba prověřit příslušný pramen *HSSJ*, z něhož bylo slovo vypsáno.

30 Variantní podoba *s* *f* se v současné češtině vyskytuje, srov. nečetné doklady slov *šufle* a *šuflík* v korpusu SYN 2005 (*Český národní korpus – SYN2005*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005. Dostupný na <http://www.korpus.cz>).

31 K dispozici máme také po jednom dokladu feminina *šufle* a slovesa *šuffovati* z památky Kříčka, *Návod k lítí a přípravě děl, kulí, hmožditiů, zvonů, konví ke zvedání vody, k vodotryskům*, f. 27b (před r. 1570). Patrně mají jiný význam, než hledáme, a jedná se o přejímky z jiného výchozího slova (srov. např. dnešní něm. *Schaufel*, *schaufeln*?). Slovo *šufle* tedy nebudeme vysvětlovat jako variantní přejímku k *šuplat* a projev neustálenosti ve starších fázích jazykového vývoje. – Tyl excerptoval z edice z r. 1947 a doklady jsme ověřili podle fotografií rukopisu v *Manuscriptoriu* (*Manuscriptorium*. Virtuální badatelské prostředí pro oblast historických fondů. Dostupné na <http://www.manuscriptorium.com>). Památka zde má variantní název *Návody ke kovoliteckým pracím a přípravě dělostřeleckých projektilů*.

excerpce spolehlivě zodpovědět.) Podle tvarů, jež mohly patřit neutru, např. instrumentálu plurálu *šuplaty*, bylo utvořeno neutrum *šuple*, zachycené v našem materiálu pouze v plurálu v dokladech z 2. dílu Náchodského *Postily* (další doklad z r. 1751 je opět tvarově homonymní). Změna v paradigmatu substantiva se zdá být zachycena a potvrzena právě v dokladech z tisků 1. a 2. dílu tohoto spisu, jež od sebe dělí 40 let a jež vydali různí tiskaři.

V *New* není zachycen středněčeský vývoj popisované přejímky především proto, že zprvu nepronikla do slovníků a „vyšší“ literatury. – Jak jsme naznačili už dříve (srov. pozn. 30), první slovenský doklad zachycený v *New* (podle *HSSJ*) vyvolává svou formou otázku: jde o přjetí variantní podoby *s fa* na pohled „moderním“ zakončením *-ík*, nebo doklad pochází např. z upravené edice?

3 SHRNUTÍ

Doklady ze středněčeské lexikální excerpce zpřesnily obraz, který máme o vývoji jednotlivých germanismů v češtině. Někde nás upozornily na pravidelnost ve zdánlivě spletitych případech, když doložily vývojovou kontinuitu některých přejímek (*nýt*, možná i *piklhaub*, také *šuple*), jinde nás donutily vidět za dnešní zdánlivě nespornou ustáleností přejímky nepravdělný vývoj, který by pouze na základě novočeského jazykového povědomí nebylo možné ani předpokládat (*šejdrem*, *šunka*, ale také *šuple*). Kromě toho tyto doklady umožnily poukázat na středněčeské přejímky nezachycené v *New* (*faul*, *butrajtěr*, *huntýř*). Středněčeské lexikální doklady nás dále přesvědčily o tom, že pokud *New* na základě *HSSJ* konstatuje, že slovenština má nějakou přejímku doloženu dříve než čeština (*šunka*, *šuftík/šuplád*, pro střední dobu i *nýt*), je namístě takový závěr ověřit.

Germanismy uvedené v tomto článku tvoří homogenní celek: jedná se jen o příklady, ne o nějaký vyčerpávající souhrn. Stejně tak pojednávané problémy představují pouze ukázky toho, jak je podle našeho názoru možné a vhodné zkoumat vlivy němčiny na starší češtinu v lexikální rovině.

Príspevok vznikl v rámci činnosti Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny (program MŠMT Centra základního výzkumu, reg. č. LC 546) a zároveň jako součást projektu Slovní zásoba češtiny doby střední – „editio princeps“ (analýza lexikálního materiálu a jeho zpřístupnění v elektronické formě), řešeného v rámci podprogramu Národní politiky výzkumu I – Podpora projektů cíleného výzkumu (reg. č. 1QS900610505).

František Martínek

Odborné zaměření: verbonominální spojení v humanistické češtině – slovní zásobba, dále textologií, jazykovým kontaktem a teorií překladu.

*Ústav českého jazyka a teorie komunikace
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova v Praze
<fmart@seznam.cz>*

FRAZELOGIE JAKO ZRCADLO JAZYKOVÉ ANOMÁLIE

ANETA MLEJNKOVÁ

V předkládané stati se zabýváme českými a polskými frazeologickými jednotkami, v nichž jako базová slova vystupují zooapelativa, tedy názvy zvířat. Předmětem zkoumání je srovnání jazykových shod a odlišností v rámci frazeologických zázemí obou jazyků.

Zájem o frazeologii a idiomatiku není v žádném jeho smyslu novou skutečností. I když se pojetí obou termínů v měnícím se dobovém kontextu chápalo dosti různě, frazeologické a idiomatické výrazy se ve slovnících v rozličných podobách objevovaly vždy.

1 FRAZEOGRAFIE ČESKÁ

Za první vydané soupisy v českém frazeologickém kontextu lze považovat ještě německy psanou práci **Josefa Matěje Sychry** *Versuch einer böhmischen Phraseologie* (1821–22) a později už česky psané práce **Jana Štacha** *Česká frazeologie. Sestavena zvláště v prospěch studujících na školách gymnasiálních a reálních, z nejvýtečnějších spisovatelů a od nejstarší doby až do Komenského* (1862) a **Františka Šebka** *Česká frazeologie* (1864).¹

Příslovní, jež jsou dnes předmětem odvětví frazeologie zvaného paremiologie, se dlouho chápala jako doména etnografická, tedy nelingvistická. Počátky nalézáme už v 15. století u **Smila Flašky**, **Jana Blahoslava** a **Jakuba Srnce z Varvažova**, z nichž pak čerpal ve své *Moudrosti starých Čechů* (1631) **Jan Amos Komenský**. Navazují až obrozenci, především **Josef Dobrovský** svou knihou *Českých přísloví sbírka* (1804). Vrchol přichází s dílem silně etnograficky orientovaného **Františka Ladislava Čelakovského** *Mudrosloví národu slovanského v příslovích. Připojena jest sbírka prostonárodních českých pořekadel* (1852), z kterého se čerpá dodnes (srov. i nový frekvenční průzkum současné známosti u D. Bittnerové – F. Schindlera, 1977).²

Hlavní rozvoj v popisu české frazeologie přináší až 20. století, zejména léta osmdesátá, v nichž se začíná se sběrem soudobého materiálu pro popis celé současné frazeologie. První a dosud užívaný systém a obecný přehled vypracoval František Čermák (*Idiomatika a frazeologie češtiny*, 1982). Od roku 1982 začíná být též publikován *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (SČFI). Podává poprvé systematický popis významu, kontextu, užití i funkce frazémů.

1 Srov. Čermák, F.: *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Praha 2007, s. 483.

2 Srov. tamtéž, s. 483–484.

2 FRAZEOGRAFIE POLSKÁ

První polský frazeologický slovník vydal v roce 1898 **Anton Krasnowolski**. Byl pojat jako učebnice, proto také nese titul *Słownik frazeologiczny. Poradnik dla piszących*.³ Pro nedostatek jiných podobných slovníků se z Krasnowolského práce těžilo až do 70. let 20. století.

Téměř o sto let později, roku 1967, vyšel rozsáhlý *Słownik frazeologiczny języka polskiego Stanisława Skorupki*.⁴ V dějinách polské frazeologie jako vědy byl opravdovým průlomem. Autor v úvodu představil svou klasifikaci frazémů (nazývanou „klasická“), která se uplatňuje dodnes.

Skorupka neměl dlouho žádného nástupce. Až v roce 2003 vyšel *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny Stanisława Bąby* a Jarosława Liberka⁵. Samo vydavatelství (PWN) píše v úvodu, že je to „*największy słownik frazeologiczny od czasu [...] słownika Stanisława Skorupki*“.⁶

Zatím posledním počinem na polském frazeologickém poli je *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego Petra Müldnera-Nieckowského*.⁷ Autor uplatňuje tzv. funkční klasifikaci frazémů. Nabízí synonymní rejstřík a pracuje s kvalifikátory (z kterého stylu daný frazém pochází a s jakým typem emocí je spjat).

3 FRAZEOLOGIE A JEJÍ ANOMÁLIE

Etymologie obou termínů, *frazeologie* a *idiomatiky*, je latinsko-řecká.

Poměrně pozdní *frazeologie*, z moderního latinského *phraseologia*, chápeme jako kompozitum z řeckého *phraseón*, ve významu „fráze“, lépe však „způsob vyjádření“. To souvisí s řeckým slovesem *phrazein* „prohlašovat, povídat“. Původní význam byl tedy cosi jako „nauka o způsobech vyjadřování“.⁸

Naproti tomu termín *idiom* ukazuje jiný původ: řecké *idióma* označuje „osobní zvláštnost, především jazykovou“. Přes *idiousthai* „osvojit si“ je odvozeno z *idios* „vlastní, soukromý“. Důraz tu byl tedy už od počátku na osobní zvláštnost.⁹

Až poměrně od nedávné doby se začínají oba termíny objevovat paralelně, i když ne nutně identicky. V moderním úzu je situace následující: pokud hovoříme o *frazému*, klademe důraz především na formální aspekt, zatímco použijeme-li termín *idiom*, akcentujeme stránku sémantickou.

Frazém a idiom nelze zpravidla vymezit jedinou vlastností. V zobecněné podobě a s důrazem na to, že všechny vlastnosti jsou jen projevy jazykového systému a kultury, je však možné uvažované stránky shrnout a zobecnit dále. Takto je pak *frazém a idiom takové nemodelové a ustálené syntagma prvků, z nichž (aspoň) jeden je z hlediska druhého členem extrémně omezeného a uzavřeného paradigmatu (formálně a většinou i sémanticky)*.¹⁰

3 Słowniki frazeologiczne (przegląd). FRAZEOLOGIA.PL, <http://www.frazeologia.pl/frazeologia/frazy.php?s=słowniki>, cit. 14. 3. 2009

4 Tamtéž.

5 Tamtéž.

6 Tamtéž.

7 Tamtéž.

8 Čermák, F.: *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Praha 2007, s. 482.

9 Čermák, F.: *Frazeologie...*, s. 482.

10 Čermák, F.: *Frazeologie...*, s. 32.

Na syntagmatu *psí štěkot* z hlediska frazeologie nic zvláštního není. Je zřejmě vždy znovu a znovu vytvářena ad hoc, a to podle pravidel sémantických. Naproti tomu syntagma *psí počasí* frazém je. Protože je anomální. Neuplatňuje se tu žádné sémantické pravidlo (*psí* a *počasí* jsou normálně neslučitelné stejně jako *psí déšť*, *psí klima*, *psí podnebí* atd.). Obě slova se spolu jinak nekombinují. Slovo *počasí* sémanticky do okruhu slov kombinujících se v běžném úzu se slovem *psí* nepatří. Frazém *psí počasí* je založen tudíž na jedinečné anomálii, bez opory v jakékoliv analogii.

Na rozdíl od pravidelného jazyka, kde kombinace vycházejí pouze ze sémantické kompatibility, frazémy a idiomy jsou jiné. Mezi jejich dílčími komponenty může být vedle sémantické kompatibility i její absence, vztah inkompatibility, významové neslučitelnosti. Prvky, mezi nimiž panuje inkompatibilita, se nemohou běžně kombinovat ve smysluplném syntagmatu. V idiomech, naproti tomu, je inkompatibilita možná, ba častá, srov. *kamenný obličej*, *otevřená hlava*, *umět se narodit*, *ztratit hlavu*, *to tě bude stát krk* apod.

Pravidelné analogické kombinace jsou v jazyce opřeny o sémantická a formální pravidla a umožňují relativně neomezeně tvořit nové a nové kombinace, srov. *otevřený + dveře/okno/kra-bice/oko...* (pravidlo sémantické: věci „otevratelné“, pravidlo gramatické: slovosled a rodová shoda). Naproti tomu anomální frazeologické kombinace jsou vždy jedinečné a omezené. Srov. frazém *otevřená hlava*, kde nejde žádný z jeho komponentů variovat jinak a nahrazovat ho za analogický jiný ve stejné funkci či významu, jak by to bylo možné v rámci pravidelného jazyka. Srov. *mít z něčeho lehkou/obtížnou hlavu*, **mít z něčeho těžké tělo/břicho/koleno*, **umět toto/tohle s někým*, **šesté/třetí kolo u vozu*, **co od/pro/k*, **kdo když*, **jestli/zda jo*, **Jak si někdo ode-stele, tak se položí* atd. (tj. vymyšlené nefrazémové variace k frazémům *mít z něčeho těžkou hlavu*, *umět to s někým*, *páté kolo u vozu*, *co do*, *co když*, *že jo*, *Jak si kdo ustele, tak si lehne*).

Podobně platí, že lexémy zpravidla tvoří pravidelné třídy (např. *pes* patří mezi savce, *stůl* mezi nábytek), kdežto ve frazeologii takové třídy komponentů nejsou.

Do řady druhů anomálie patří např. nemožnost určit slovní druh u komponentu *hin*, *duhu* (srov. *být hin*, *jít k duhu*).

Různé druhy anomálie se u konkrétního frazému zpravidla sdružují v různém složení a počtu. Podle míry jejich zapojení lze mluvit o stupni idiomatizace (frazeologizace) takového frazému. Nemá-li daná kombinace žádnou anomálii, není to frazém.

4 KONFRONTACE ČESKÉ A POLSKÉ FRAZEOLOGIE Z OBLASTI ZOOAPELATIV

Ve schopnostech jazykových jednotek kombinovat se tkví možnost vytváření stále nových pojmenování včetně anomálních, tedy frazémů a idiomů. Existence frazeologických a idiomatických jednotek je zákonitým jevem každého jazyka, stejně jako jejich užívání je pro jejich specifické vlastnosti a výrazové možnosti prostředkem jazykové kultury.

A právě zde pro nás vyvstává otázka, do jaké míry se mohou frazeologické jednotky založené na systémové anomálii shodovat, nebo lišit u češtiny a polštiny, u dvou slovanských jazyků, které jsou si právě systémově tak podobné. Pracovali jsme s materiálem shromážděným ve slovníku Evy Mrhačové a Renáty Ponczové *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice: Česko-polský a polsko-český slovník* (Ostrava 2003).

Při frekvenční analýze se ukázalo, že i frazeologie obou jazyků jsou si ve velké míře podobné. Vůdčí zooapelativa se v rámci obou jazyků nijak výrazně neliší, můžeme říci, že v téměř analogickém pořadí vystupují v obou jazycích. Na „celé čáře“ vedou *kůň* a *pes*. V rovině kon-

krétních počtů frazémů sledujeme už výrazné rozdíly. Zatímco *kůň* vystupuje v češtině v 39 frazémeh, v polštině už v 51. Podobně je to s lexémem *pes*: v češtině se objevuje v 78 frazémeh, v polštině dokonce ve 109. Tato skutečnost nám říká, že polská frazeologie je v tomto ohledu bohatší než česká.

4.1 ZVÍŘATA DOMÁCÍ

4.1.1 Kůň/koň

Pokud sledujeme využití zooapelativa *kůň*, jasně se ukazuje, že polština jej užívá mnohem více v přeneseném slova smyslu. Dobře je to patrné v oblasti paremiologických jednotek a verbálních rčení, např. *dostać konia*, ve smyslu dostat pětku ve škole, nebo *bawić się w konie* jako pojmenování pro dětskou hru, dále např. *zrobić kogoś w konia*, využít něčí naivity, zesměšnit ho, nebo *zjadłby konia z kopytami*, mít velký hlad.

Čeština se obecně zaměřuje spíše na fyzickou stránku zvířete, jmenujme např. ryze české frazémy *kopat/bít kolem sebe jako splašený kůň*, *čas běží jako splašený kůň* nebo expresivní *mít zadek jak pivovarský kůň*. Tyto frazémy v polštině ekvivalent nenajdou.

Dalším výrazným rozdílem je existence deminutiva *koník* v polštině, které čeština postrádá, opět v přeneseném slova smyslu, *disiadać/dosiąść/wsiąść/wpaść na swego konika* a *mieć swego*, tzn. začít mluvit o svém oblíbeném tématu, mít své oblíbené téma.

Deminutivum *koníček/koniczek* polština používá v jiném významu, než jak bychom jako čeští mluvčí mohli očekávat, a sice pouze ve spojení *Od rzemyczka do koniczka*, tzn. od drobné krádeže cesta k velké. Spojení *pást koničky* (o dítěti ležícím na břiše s hlavičkou nahoře) zná naopak pouze čeština.

Zajímavé je též sledovat i případy, kdy za koně alternuje v druhém jazyce jiné zvíře, srov.:

- uštváný/zedřený jak kůň ≠ wyczerpany jak wół;
- zpocení/potit se jako kůň ≠ być spocony/spocić się jak (ruda) mysz (w połogu);
- dupat jak kůň ≠ chodzić jak słoń;
- letět/běžet jako splašený kůň ≠ bieć jak spłoszona sarna;
- trpět/zkusit jako kůň ≠ cierpieć jak pies;
- wielki jak koň ≠ velký jako kráva, tele;
- zdrow jak koň ≠ zdravý jako rybička;
- parskat jak koň ≠ prskat jak kocour;
- Łaska pańska na pstrym koniu jeździ. ≠ Panská láska po zajících skáče;

nebo paremie, které nenajdou partnera v druhé jazykové rovině, srov.:

a) ryze české

1. *Kůň je jednou hříbětem, člověkem je dvakrát dítětem.*
(ve stáří se chování člověka podobá chování dítěte)
2. *Koně chval teprve po měsíci, ženu po roce.*
(chválit se musí s rozvahou)

b) ryze polské

1. *I komar konia zjeść może, kiedy mu wilk dopomoże.*
(i slabý může porazit silného, když mu někdo silnější pomůže)
2. *Bez furmana konie wóz rozniosą.*
(bez vedení dochází ke škodám)
3. *I mały komar wielkiego konia do krwi kąsa.*

- (i malý nepřítel dokáže napáchat velké škody)
 4. *I z zamkniętej stajni złodziej konie ukradnie.*
 (před zlodějem nic jisto)
 5. *Jak dasz koniom jeść, tak cię będą wieźć.*
 (výsledek vždy záleží na tom, kolik úsilí vložíš)
 6. *Koń jest połowicą zdrowia jeźdźnego.*
 (kůň je půl jezdcova zdraví, proto je třeba o něj dobře pečovat)
 7. *Kto trzyma dużo psów i koni, taki szybko majątek strwoni.*
 (kdo chová hodně psů a koní, bude brzy na mizině)
 8. *Lepszy zdrowy wół niż charławy koń.*
 (lepší se spokojit s obyčejným, než toužit po neobyčejném, které přináší problémy)
 9. *Łysę żrebię i koniem łysym będzie.*
 (jaký je člověk v dětství, bude i v dospělosti)
 10. *Na cudziej łące koń się nie wypasie.*
 (na cizí louce koně nevypaseš, kradené nakonec užitek nenese)
 Najdeme i frazém, který v druhém jazyce vystupuje zcela mimo rovinu zooapelativ:
Zamknął stajnię, jak konia ukradli. ≠ Prišiel s krížkem po funuse.

4.1.2 Pes/pies

U zooapelativa *pes* se jazyky rozcházejí výrazněji. V rámci přirovnání vystupuje v češtině i v polštině přibližně stejná skupina frazémů, u kterých nenajdeme protějšek v druhém jazyce:

- *boli/páli/štípe to jako pes;*
- *dělat něco jako když se pes pase;*
- *dorážet na někoho jako pes;*
- *honit se jako pes;*
- *chodit jako panský pes;*
- *chodit kolem něčeho jako mlsný pes;*
- *jde mu to jako psovi pastva;*
- *mlít hubou jako pes ocasem;*
- *otřepat se/ oklepat se jako pes;*
- *sluší mu to jako psovi uši;*
- *štěkat na někoho jako pes;*
- *vyvádět jako vzteklý pes;*
- *vulg. to je (rovně/křivé) jako když pes chčije;*
- **blakać się/ wałęsć się itp. jak (bezpański/błędny) pies** (*toulat se, potulovat se*);
- **czuć się jak pies w studni** (*cítit se špatně*);
- **goić się jak na psie** (*rychle se hojit, o zranění*);
- **kłamać jak pies** (*nestydatě, drze lhát*);
- **leżec (komuś) u (czyjichś) nóg jak pies** (*být poslušný, pokorný, věrný*);
- **podchodzić do czegoś jak pies do jeża (jeżka)** (*dělat něco velmi opatrně*);
- **położyć się jak pies na prog** (*hlídat dávat bedlivý pozor*);
- **węszyć jak pies** (*čenichat; něco tušit, pátrat po něčem*);
- **wydrzeć komuś coś jak psu z gardła** (*ze všech sil, s nasazením života se snažit něco někomu vyrvat, sebrat*);

- **zaglądać jak pies do jatki** (*lačně se dívat, jako pes při pohledu na maso*);
- **żyć jak pies s kotem** (*často se hádat*).

Materiál dále ukazuje, že některé významové konotace se zde podstatně liší: např. *Psie głosy nie idą w nebiosy*. (V češtině psí hlasy (=hlasy obyčejných lidí) nedoletí do nebe (k výše postaveným, majícím moc a pravomoci), zatímco v polštině je výklad: hloupými nápady nebo klepy se nikdo nebude zabývat. Nebo paremie *Pies co bardzo szczeka, nie bardzo kąsa*. Český se to říká o člověku, který je sice drsný, ale neublíží, polský výklad je: člověka, který stále o něčem mluví, hodně slibuje n. vyhrožuje, není nutno brát vážně. Bylo by velmi zajímavé soustředit se na frazémy s báзовým slovem pes i v ostatních slovanských jazycích.

Zastání zde najde i genderová problematika. Srov.:

- *Kawalerowi i psu wszędzie wolno*. (svobodný muž a pes mohou všechno)
- *Psu i chłopu nigdy nie trzeba wierzyć*. (psovi a mužskému nikdy nevěř)

Zaujmu též alternace v podobě jiného „zvířecího kolegy“, srov.:

- *(být) platný jak pes v kostele* ≠ *(byť) potrzebny jak kozioł w kapuscie*;
- *žít na psí knížku* ≠ *żyć na kocią łapę*;
- *ni pies ni wydra* (*ni to kaczor ni to kaczką*) ≠ *neni ani ryba ani rak*;
- *(byť) zmarznięty jak pies* ≠ *(být) zmrzlý jak drożdż*;
- *kochać lubić kogoś jak psy dziada* (děda) (*w naszej ulicy* (v těsné uličce)) ≠ *mít někoho rád jako valach* *hříběl veš v kožíchu/lišku v kurníku*;
- *To pies na kobiety!* ≠ *To je ale bejke* (*hřebec, kanec*)! (sexuálně velmi výkonný muž).

Čeština ve významové rovině psa užívá i frazémů, kde vystupují konkrétní psí rasy, popř. expresivní výraz „čokl“, viz Tab.1. V polštině se s těmito zooapelativy nesetkáme.

Tab.1.

zooapelativum	čokl	ohař	buldok	pudl	ratlík
počet frazémů	3	3	2	2	2

4.2 ZVÍŘATA CIZOKRAJNÁ

Pokud se přesuneme od domácích zvířat k těm cizokrajným, musíme se zastavit u opice a lva.

4.2.1 Opice/małpa

Užití zooapelativa *opice* ve významu kocoviny najdeme pouze v češtině, a to hned v několika variantách:

- *mít* (*smutnou/veselou/bojovnou*) *opici*;
- *probrat se z opice* (vystřízlivět);
- *říct/ udělat něco v opici*;
- *vyspat se z opice*;
- *vyspávat opici*;

Dalším čistě českým rysem je vidět v opici zvědavost a učenlivost či použití frazému *mít ruce vytahané jak opice*.

Pro polské mluvčí je opice kromě mrštnosti a hbitosti, kterou vyzvedávají i Češi, srov.:

- *(být) mrštný/ hbitý jako opice* ↔ *(byť) zwinny jak małpa*;

- *lężt/skákat/ślizhat* (po skalách/stromech) *jako opice* ↔ *skakać jak małpa* (po drzewach)),

symbolem ošklivosti, srov.:

- *małpia twarz* (ošklivá tvář);
- *Ty małpia mordo!* (nadávka člověku ošklivému v tváři);

a bláznovství, srov.

- *robić z siebie małpę* (chovat se jako blázen).

4.2.2 Lev/lew

Lev snad jako jediné zooapelativum přichází s mocí. Polština připouští existenci přechýleného tvaru *lwice*. Přechyluje však nejen tvar jako takový, ale též celé frazeologické jednotky, srov.:

- *lew salonowy* (švihák pohybující se hojně a rád ve společnosti) ↔ *lwica salonowa* (světačka, která si o sobě moc myslí);
- *lew se w kimś budził/rozbudził* ↔ *lwica się w kimś budziła/rozbudziła* (stává/stala se odvažnou).

(Naproti tomu vystupuje zooapelativum *kočka/kocour*. Čeština připouští existenci obou rodů, významově je neodlišuje. Polština naopak pracuje pouze se zooapelativem *kot*.)

Lva oba jazyky reprezentují jasně jako krále zvířat, srov.:

- *(být) silný jako lev* ↔ *(być) silny jak lew*;
- *bojovat/bít se/bránit se jako lev* ↔ *walczyć jak lew*;
- *mít hřívu jako lev/lví hřívou* ↔ *mieć lwią grzywę*.

Jen čeština si však našla i jednu z jeho „klidnějších“ vlastností, a to v čistě českém frazému *zívat jako lev* (otvírat zešířená ústa).

4.3 ZVÍŘATA MÝTICKÁ

Vedle zvířat domácích a cizokrajných přicházíme se skupinou v pořadí třetí, se zvířaty mytologickými, viz Tab.2.

Tab. 2

zooapelativum		počet frazémů	
české	polské	v češtině	v polštině
drak	smok	7	3
Sfinga	Sfinks	2	1
upír	upiór	2	4
Fénix	Feniks	1	1
Chiméra	Chimera	1	3
Pegas	Pegaz	1	1

4.3.1 Drak/smok

Největší rozdíl pozorujeme u zooapelativa *drak*. Nenajdeme zde ani jeden frazém, který by existoval formálně v obou jazycích. Můžeme v této souvislosti uvažovat skutečnost, že drak vystupuje coby zvíře mýtické, nikým nespátržené, tudíž představa o něm se v rámci jazyků může velmi přirozeně lišit. Frazeologické jednotky by zde tedy mohly odrážet stanovisko co jazyk – to jiná filozofie, jiné vnímání světa, a tak reflektovat i obecně-jazykovědné zkoumání.

Polština nezná vůbec „papírového draka“, srov. *pouštět draka* ≠ *puszczać latawca*.

V češtině vystupuje drak též jako symbol životní síly, energie a aktivity. V těchto případech alternují v polštině jiná zvířata, srov.:

- *bojovat jako drak* ≠ *walczyć jak lew*;
- *být do práce jako drak* ≠ *pracować jak dziki osioł*;
- *řádit jako drak* ≠ *zachowywać się jak wściekły pies*;
- *je to na draka* ≠ *(coś zda się) psu na budę*.

Drak se vyskytuje v polštině pouze ve třech frazémech. Zajímavé je, že ač je drak něco „nad-pozemského“ a s ničím konkrétním nespojeného, sleduje zde právě naopak polština stránku fyzickou. Srov.:

- *(byč) czarny jak smok*;
- *pić jak smok* (velmi rychle);
- *(byč) gruby jak smok* ≠ *být tlustý jak bagoun*.

4.3.2 Upír/upiór

I u zooapelativa *upír* referuje polština se svými čtyřmi frazémy především o rysech fyzických. (Nutno podotknout, že i když bychom měli tendenci jej považovat za formu, řekněme, antropologizované existence, upír je ve svém původním významu druh netopýra a v jaké konotaci vystupuje ve frazémech nelze definitivně určit. Proto ho v naší práci, se shodou s užitým frazeologickým slovníkem, řadíme k zooapelativům.). Srov.:

- *(byč) brzydki jak upiór* (velmi ošklivý);
- *pierzchnąć uciec jak na widok upiora* (něčeho se leknot a v panice utéct);
- *wyglądać jak upiór* (vypadat pohublé, bídne, špatně).
- *blądzić jak upiór* ≠ *chodit jako tělo bez duše*.

Čeština zde nabízí frazémy dva, *dívat se/hledět/koukat jako upír* a *vysát někoho jako upír*. V prvním případě nacházíme ekvivalent s jiným zvířecím zástupcem, *ptrzeć/spoglądać jak sowa*, u druhého musíme jít mimo oblast zooapelativ, *wysać kogoś do ostatniej kropli krwi*.

5 ZÁVĚR

Poznatky, které jsme zde shrnuli jsou jen nepatrnou částí toho, co můžeme ve frazeologii ještě objevit. Souhlasíme s Evou Mrhačovou, která v úvodu svého frazeologického slovníku pojímá frazeologii jako „...zrcadlo zemitosti a obrazivé síly národa, jeho myšlenkové a jazykové vynalézavosti, nápaditosti a pohotovosti, národního koloritu, ale i generacemi nastrádané a zobecnělé zkušenosti jako vzácného dědictví našich předků. Frazeologie nám dává poznat v jazyce to, co nevyčteme v žádných mluvnických příručkách a učebnicích, proto patří mezi nejzajímavější vědy o jazyce.“

Aneta Mlejnková

odborné zaměření: česká a polská frazeologie, psycholingvistika

Katedra bohemistiky (pregraduální studium)

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého v Olomouci

<aneta.mlejnкова@email.cz>

CHCEM BYŤ INDIVIDUÁLNY, A PRETO POUŽÍVAM SLANG

ZUZANA SEDLÁČKOVÁ

Slang už na základe svojho začlenenia medzi sociálne viazané semivariety národného jazyka¹ evokuje naviazanosť na istú sociálnu skupinu. Členov danej skupiny spája spoločné záujmové a/alebo pracovné prostredie a používanie slangových výrazov je súčasne aj vyjadrením spolupatričnosti ľudí k tejto skupine².

Existuje nesmierne množstvo slangov, avšak medzi nanajvýš dynamické a životaschopné patria slangové výrazy používané mladými ľuďmi. Preto sa aj náš výskum zamerlal predovšetkým na spontánne verbálne prejavy mladých ľudí vo veku 11 až 19 rokov (tínedžerov³). Najvýraznejšie charakteristiky mládežníckeho slangu determinujú sociálne, kultúrne a psychologické špecifiká priamo súvisiace s tínedžermi ako so samostatnou sociálnou a vekovou skupinou ľudí. Vďaka tomu sa neustále vytvárajú nové impulzy na skúmanie slangovej lexiky mladých. Mladý človek si pri dospievaní začína uvedomovať sám seba a voči svojmu okoliu začína mať odmietavý a neraz kritický postoj. Spôsob jeho vyjadrovania sa neraz stáva akýmsi prejavom rebélie voči autoritám (v prípade tínedžera sú to najmä rodičia a učitelia) a negácie „slušného“ správania, ktoré mu autority ponúkajú. Mladý človek sa nesnaží vydeliť len od dospelých, ale súčasne má ambíciu prejavovať sa aj v kolektíve svojich rovesníkov. V spontánnych prehovoroch mladých tak môžeme postrehnúť snahu o exkluzívnosť a atraktivitu vyjadrovania, ktorá je dosahovaná jazykovou kreativitou a expresivitou svojich tvorcov. Cieľu odlíšiť sa od nezainteresovaných jednotlivcov napomáha aj chápanie slangu ako špecifického kódu, kedy sa podávaná informácia stáva zrozumiteľnou iba cieľným recipientom v konkrétnom kolektíve.

Ako už bolo uvedené vyššie, aktuálnosť a pestrosť tínedžerského slangu je podmienená kultúrno-spoločenskými zmenami. Tie však so sebou prinášajú aj istý paradox a postojovú rozpoltenosť mladých, ktorú sa snažila naznačiť aj „slovná hračka“ v nadpise príspevku. Do protikladu sa totiž na jednej strane dostáva ambícia tínedžerov *byť in* (vo význame byť aktuálny a svojou neinformovanosťou „nevytŕčať z radu“) voči snahe byť originálny a *individuálny*.

Najmä v posledných desaťročiach sa výrazne zmenilo nazeranie na spoločenský, skupinový a individuálny spôsob života. Kultúrny priemysel a masové médiá výrazne ovplyvňujú tvorbu kultúrnych tradícií a profilovanie sociálnych postojov a hodnôt. Najmä zásluhou masmédií

1 Slančová, D. – Sokolová, M.: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: *Studia Academica Slovaca* 23. Bratislava 1994, s. 227.

2 Hubáček, J.: Funkce slangu v komunikaci. In: Bosák, J.: *Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach 23.–25. mája 1988*. Bratislava 1990. s. 114.

3 V texte pracujeme s adaptovanou podobou tínedžer oproti anglickému originálu teenager (*Pravidlá slovenského pravopisu*. Bratislava 2000, s. 590).

stúpa tendencia vnímať „náštročných“ ako samostatnú sociálnu skupinu s vlastným životným štýlom. Vzájomná politická i ekonomická otvorenosť štátov a dominantný vplyv hospodársky silných krajín má tak dosah na mnohé sociálne oblasti i jednotlivé diskurzy, mládežnícky diskurz nevyvynímajúc.

Nové formy životného štýlu prekračujú zemepisné a jazykové hranice a chcú sa priblížiť širokým vrstvám tínedžerov. Mladí ľudia jendotlivé podnety v rôznej miere prijímajú, hlásia sa k súčasným módnym trendom a osvojujú si predkladané formy správania sa. Hoci sa mladý človek túži pred okolím prezentovať ako individualita, jeho správanie vedome alebo podvedome podlieha všeobecne prezentovaným normám. Stráca sa povedomie prirodzenej národnej či inej skupinovej príslušnosti.⁴

Podobnú tendenciu môžeme postrehnúť aj v súvislosti s jazykovými prejavmi mladej generácie. Na jednej strane pestrosť záujmov tínedžerov a ambícia vyniknúť otvára priestor kreativity, ktorá so sebou prináša existenciu rôznych záujmových slangov (napr. slang tanečníkov hip-hopu, slang karatistov, slang cyklistov a pod.). Na druhej strane sa okrem špecificky vymedzených slangov viažucich ku konkrétnemu kolektívu tínedžerov neustále profiluje „univerzálny“ a tínedžermi všeobecne zrozumiteľný slang. Tínedžeri ho vnímajú ako vhodný nástroj, ktorým môžu deklarovať, že sú právoplatnými členmi svojej mládežníckej kultúry. Kto používa slang, ľahšie sa socializuje medzi rovesníkmi a zároveň sa vyčleňuje od ostatných nezainteresovaných.

Tvorba a šírenie mládežníckeho slangu napomáha fakt, že súčasní tínedžeri nežijú v izolácii. Podnetmi pre jeho existenciu a fungovanie sa tak stáva viacero aspektov. Jedným z markantných faktorov je vplyv kultúr západnej proveniencie a ich jazyka, ktorým je takmer výhradne angličtina. Ovládanie angličtiny resp. osvojenie si aspoň kľúčových výrazov umožňuje mladým ľuďom rýchlo sa adaptovať na nepretržité prúdiace kultúrne podnety.

Internetizácia, elektronizácia a masová medializácia zohrávajú tiež nemalú úlohu pri vzniku a šírení slangizmov. Slangizmy, ktoré sa pôvodne spájali výhradne s konkrétnou záujmovou skupinou ľudí, sa práve prostredníctvom médií dostávajú do povedomia širšej vrstvy tínedžerov a častým používaním sa stávajú súčasťou väčšinovej kultúry mladých. Slangizmy takéhoto typu môžeme postrehnúť najmä v oblastiach primárne prepojených so životným štýlom mladých, ako je móda, zábava, šport, počítače a komunikácia prostredníctvom elektronických médií.

Prehľad najfrekvencovanejších slangizmov zo spomínaných oblastí sú zaznačené v uvedených tabuľkách. Výskum bol realizovaný v dvoch fázach a prebiehal na vzorke takmer 400 respondentov vo veku 11 až 19 rokov pochádzajúcich z Bratislavského kraja. Obsahom prvej fázy výskumu (97 respondentov) boli nahrávky poloriadených rozhovorov menších kolektívov tínedžerov. Nahrávanie prebiehalo kontinuálne na viacerých typoch škôl v Bratislave (gymnaziá, stredné odborné školy, základné školy). Slangizmy, ktoré boli zachytené pri nahrávaní, boli následne spísané do ankety a rozdistribuované širším skupinám tínedžerov (celkovo 300). Cieľom ankiet bolo potvrdenie alebo vyvrátenie predpokladov, že konkrétny slangizmus je medzi tínedžermi známy a aj aktívne používaný v spontánných prehovoroch s rovesníkmi.

Prostredníctvom elektronických médií sa vyprofiloval osobitný typ komunikácie so špecifickými vlastnosťami. Napriek tomu, že internetový text má formálne podobu písaného textu,

4 Patráš, V.: Kulturologické aspekty jazykovej komunikácie v elektronickom prostredí. In: *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*. Banská Bystrica 2003, s. 56–65.

Z. SEDLÁČKOVÁ: CHCEM BYŤ INDIVIDUÁLNY, A PRETO POUŽÍVAM SLANG

jeho obsahová stránka má charakter spontánnej hovorenej reči. Pri vzájomnej interakcii prostredníctvom počítača chcú tínedžeri medzi sebou komunikovať rýchlo a efektívne. Dôsledkom toho je časté využívanie súboru ustálených akronymov a iniciálových skratiek, z ktorých mnohé však už môžeme postrehnúť aj v hovorených prejavoch mladých. Obsahom tabuľky č. 1 sú najčastejšie využívané iniciálové skratky, ktoré tínedžeri nielenže používajú v komunikácii prostredníctvom počítača, ale neváhajú ich použiť aj mimo tejto sféry, v „reálnom rozhovore“. Motiváciou je najmä snaha o ozvláštnenie, pregnantnosť či rýchlosť výpovede. Výsledky sú zoradené zostupne od najfrekventovanejších po najmenej frekventované tak, ako to vyplynulo z nášho výskumu.

Pôvodná skratka	Pôvodný Význam	Slovenský variant	(Voľný) preklad
YY	Yes, Yes.	[JJ]	Áno samozrejme.
OMG	Oh My God	[OMG]	Bože! Ježiši! Preboha! Och, nie!
WTF	What The Fuck?	[VTF]	Čo je to do p**e! Čo ti j**e?
BTW	By The Way	[BéTéVé]	Mimochodom.
LOL	Lot Of Laugh; Laughing Out Loud	[LOL]	Váľam sa od smiechu. To je vtipné.
WOM	Wait On Me	[VOM]	Počkaj na mňa.
SUS	See You Soon	[SÚS] aj [SJÚS]	Skoro sa uvidíme. Čau!
NP	No Problem	[NP] aj [eNPé]	Žiaden problém. Bez problémov.

Tabuľka č. 1

Aj v ostatných komunikačných sférach súvisiacich s počítačmi a internetom je lingvistický imperializmus angličtiny značný. Mnohé slangizmy, ktoré sú takmer výlučne prevzatiami z angličtiny, majú stupeň adaptácie nižší než v prípade štandardnej či spisovnej lexiky. Použitie cudzieho slova (resp. viac či menej adaptovanej podoby) považujú mnohí tínedžeri za prestížnejšie a tiež komunikačne výstižnejšie.

Ďalším predmetom nášho výskumu bolo zisťovanie, ktoré slangizmy pôvodom z anglických (mnohokrát aj neutrálnych) slov sa rozšírili medzi mladými používateľmi. Prieskum, ktorého výsledky sumarizuje tabuľka č. 2, ukázal, že mnohé slová sa síce vyslovujú v súlade s ortoepickými zásadami angličtiny, avšak mnohé z nich sa v rôznej miere graficky, morfológicky, slovotvorne či lexikálne adaptovali. Vysoká frekventovanosť daného slova neraz spôsobí vytvorenie „slangových“ slovotvorných hniezd (napr. google – googliť – googler – googlerka).

Slová v tabuľke č. 2 sú zapísané v takej podobe, v akej ich uvádzala väčšina respondentov:

Pôvodná anglická podoba	Slovenská podoba slangizmu	(Voľný) preklad
learned	A-lister	človek s dobrými výsledkami (hodnotenie A)
computer	comp	počítač
give it up	give it up	stiahni to (z internetu), dat to
stund	mať stund	nebyť schopný konať, zaseknúť sa
to check	čeknúť	skontrolovať
to (down)load	(down)loudnúť	stiahnuť dáta
e-mail	mejlnúť	poslať elektronickú poštu
to chat	četovať, chatovať	komunikovať prostredníctvom internetu
facebook	fac(e)ovať	využívať služby serveru Facebook
skype	skypovať	komunikovať prostredníctvom programu Skype
flashing / to flash	flashovať /hádzat flashe	klamať, hovoriť hlúposti, ale aj hovoriť vtipy
google	googliť, vygoogliť, googler/-ka	používať internetový vyhľadávač <i>google</i> , človek využívajúci <i>google</i>
lame	lama, lamer	nováčik
to scroll	skrolovať	pohybovať sa kolieskom na počítačovej myši
game	gejmka	hra
to click	klikať, kliknúť	potvrdiť voľbu stlačením tlačidla na klávesnici alebo myši
online	Byť ON.	pripojenie k internetovej sieti
offline	Byť OFF.	odpojenie od internetovej siete, ale tiež byť unavený a pod.
computer	compit'/kompit'	používať počítač
Rolling On (The) Floor Laughing	roflit' (skratka ROFL)	Váľam sa od smiechu po zemi.

Tabuľka č. 2

Pohľad na súčasných tínedžerov zmenil aj medzinárodný zábavný priemysel, ktorý mladú generáciu vníma predovšetkým ako potenciálnych konzumentov. Masové médiá tento postoj utužujú, pretože vďaka ich persuzívnym stratégiám ponúkajú mladým ľuďom množstvo podnetov na vytvorenie si osobitného mládežníckeho životného štýlu. Častým využívaním (napríklad v médiách) sa však novovzniknutý slangizmus „ošúcha“ a stáva sa všeobecne zro-

Z. SEDLÁČKOVÁ: CHCEM BYŤ INDIVIDUÁLNY, A PRETO POUŽÍVAM SLANG

zumiteľným a to nielen medzi mladou generáciou. Pre ilustráciu pripájame v tabuľke č. 3 stručný výber slangových výrazov vzťahujúcich sa na módu, interpersonálne vzťahy a životný štýl, ktoré prestali byť slangizmami čisto mládežníckymi a získali „nadslangovú“ povahu, t.j. neviažu sa len na jednu sociálnu skupinu v určitom čase.

Pôvodná anglická podoba	Preklad	Slovenská podoba slangizmu	(Voľný) preklad
crispy	chrumkavý, krehký	krispy	mladý a pekný človek
babe, baby	dieťa, dievča (US)	bejby	pekné dievča
emotional	emocionálny	emo	prívrženec subkultúry, pre ktorých je vyjadrenie emócií životným štýlom
showbiz	zábavný priemysel	(show)biz / šoubiz	zábavný priemysel, šoubiznis
slim	úzky, štíhly	slimky	džínsy úzkeho strihu
chic	elegantný, exkluzívny	šik, čiks(y)	elegantný, módný
cool	chlad, chladný	cool	skvelý
be in	súbežný	byť in	módný, aktuálny, zorientovaný
be out	vyrađený	byť out	neaktuálny, nezorientovaný

Tabuľka č. 3

ZÁVER

Náš výskum sa zamerlal na slangové výrazy slovenskej mládeže, pri ktorých môžeme postrehnúť dve tendencie (na jednej strane snahu jednotlivca vyjadrovať sa originálne, na strane druhej túžbu deklarovať, že prináleží k istej sociálnej skupine). Pri snahe o náčrt lingvokultúrnej dimenzie slangu slovenskej mládeže sme nemohli abstrahovať od širšieho kontextu mimojazykových skutočností. Z toho dôvodu, že sa súčasná kultúra o.i. vyznačuje aj silnou tendenciou ku globalizácii a internacionalizácii, stali sa predmetom nášho skúmania predovšetkým lexikálne jednotky anglickej proveniencie. Zozbieraný lingvistický materiál sme si všimli z troch perspektív. Slangizmami prvej skupiny (tabuľka č. 1) sú najmä tie výrazy, ktoré sa za slangové považujú aj vo svojom domácom prostredí a medzi slovenskou mládežou sú frekvencované v obsahovo i graficky nezmennej podobe.

V druhej skupine slangizmov (tabuľka č. 2) sú zaradené tie lexikálne jednotky, ktoré majú v domácom prostredí príznak neutrálnosti. Avšak pod vplyvom ich častého využívania v komunikácii nadobúdajú medzi slovenskou mládežou povahu slangizmov a v roznej miere sa (graficky, gramaticky) adaptujú.

Mladého človeka značne ovplyvňuje aj dnešný konzumný a pluralitný spôsob života, a preto slangové jednotky využívané tínedžermi odrážajú predovšetkým prototypické domény života súčasných mladých ľudí (najmä móda, hudba, šport, interpersonálne vzťahy). Tabuľka č. 3 pri naša sumarizáciu tých slangových výrazov, ktoré sa vzťahujú práve na tieto oblasti životného

štýlu. Výrazy sú značne frekventované v domácom (anglickom) prostredí a zároveň prenikajú aj do povedomia slovenskej mládeže.

Príspevok vznikol v rámci Grantu mladých UK G-09-099- 00 s názvom Slang tínedžerov.

Zuzana Sedláčková

Odborné zamčrení: sociolingvistika, teoria komunikace, pragmatika

Katedra slovenského jazyka

Filozofická fakulta

Univerzita Komenského Bratislava

<zuzi.sedlackova@gmail.com>

VARIANTNOSŤ KULTÚRNEHO JAZYKA

PETER KARPINSKÝ

1

Kultúrny jazyk¹ môžeme definovať ako jazykový predpisovný útvar, ktorý používa daná spoločnosť na svoje spoločné kultúrne a vôbec spoločenské ciele. Nejde teda o bežné dorozumievanie, ale hlavne o úkony, ktoré sú pre danú spoločnosť ako celok charakteristické.² Pojmom kultúrny celospoločenský jazyk nemožno označiť jazyk nižších spoločenských formácií, pretože, ako uvádza Eugen Pauliny, kultúrny jazyk používajú iba výsadné vrstvy danej spoločnosti.³ Rudolf Krajčovič a Pavol Žigo tvrdia, že autormi a používateľmi kultúrneho jazyka boli stredné a nižšie vrstvy honorácie slovenského pôvodu (nižšie kňazstvo, notári, pisári, učitelia a iní) a tvorcovia, prípadne pestovatelia slovenského folklóru.⁴ Podobný názor o výsadnom postavení kultúrneho jazyka v spoločnosti vyjadruje aj Izidor Kotulič. Podľa neho táto jazyková forma slúžila „pre „vyššie“ kultúrne a civilizačné potreby slovenskej národnosti, pre intelektuálnu činnosť jej príslušníkov. Pre túto funkciu bola daná jazyková forma vypracovaná, uspokojená a kultivovaná najmä v pláne lexikálnom (rozvinutosť slovnej zásoby, jej štylistická a sémantická diferencovanosť) a syntaktickom a všeobecne gramatickom.“⁵ Kotulič ďalej tvrdí, že ide o útvar „slúžiaci nie na bežné dorozumievanie“⁶ a neskôr dopĺňa, že ide o celkom spontánne, živelné sa formujúci a rozvíjajúci jazykový útvar slovenskej feudálnej národnosti, ktorý sa stal východiskom prvej, t. j. bernolákovskej kodifikácie spisovného slovenského jazyka.⁶

Eugen Pauliny kultúrny jazyk definuje ako „jazykový útvar, relatívne ustálený, ktorý sa používal najprv v administratívno-právnych zápisoch, neskoršie, ale ešte v 16. storočí aj v iných žánroch. Spisovným, teda nadnárečovým východiskom, resp. kostrou bola v ňom spisovná čeština, ale jeho komunikatívnu platnosť v hláskosloví, morfológii a v slovníku zabezpečovala do značnej miery slovenčina.“⁷

1 Pojem kultúrny jazyk na označenie istého predpisovného nadnárečového jazykového útvaru je v slovenskej jazykovede pomerne etablovaný. Ako prvý ho v rámci česko-slovenskej lingvistiky v päťdesiatych rokoch dvadsiateho storočia vo svojom diele *K problematice dějin spisovného jazyka* použil Karel Horálek, ktorý s týmto termínom pracuje aj vo svojich ďalších prácach. V sedemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia termín kultúrny jazyk (jazyk kultúrny) vo svojich jazykovedných prácach používa aj Bohuslav Havránek. V slovenskej jazykovede sa s termínom kultúrny jazyk pravdepodobne prvýkrát stretávame v štúdií Eugena Paulinyho *Čeština a její význam při rozvoji slovenského spisovného jazyka a naší národní kultúry*.

2 Pauliny, E.: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava 1983, s. 7.

3 Tamtáž, s. 7.

4 Krajčovič, R. – Žigo, P.: *Príručka k dejinám spisovnej slovenčiny*. Bratislava 1999, s. 17.

5 Kotulič, I.: K otázke kultúrneho jazyka slovenskej národnosti. In: Sedlák, I. (ed.): *Nové obzory*, 11, Košice 1969, s. 346.

6 Tamtáž, s. 352.

7 Kotulič, I.: K otázke úzu kultúrnej slovenčiny. In: *Studia linguistica Polono-Slovaca, Tom I*. Wroclaw 1988, s. 197.

Pri vymedzovaní kultúrneho jazyka môžeme, podľa I. Kotuliča, brať do úvahy širšie i užšie chápanie tohto pojmu. V rámci širšieho chápania termínu kultúrny jazyk Kotulič uvažuje okrem slovenčiny aj o rôznych variantoch slovakizovanej češtiny, v rámci užšieho chápania kultúrny jazyk už vymedzuje len ako „vlastný slovenský kultúrny jazyk s niektorými geneticky českými jazykovými prvkami, ktoré sa však chápali a používali ako organická súčasť slovenského kultúrneho jazyka.“⁸

Na spresnenie je ešte potrebné dodať, že pod pojmom kultúrny jazyk chápeme iba také jazykové útvary, ktoré sú zrozumiteľné aj širokým vrstvám pasívnych používateľov, pričom ich „zrozumiteľnosť“ nevyplýva z „naučenia“ vedomého a zámerného (napríklad v škole) alebo spontánneho (pri pobyte v cudzom jazykovom prostredí), ale zo štruktúrnej a genetickej príbuznosti a blízkosti.⁹ Teda okrem češtinou, poľštinou a ukrajinčinou (rusínčinou) ovplyvnených foriem sa za kultúrny jazyk na území Slovenska nepovažujú iné cudzojazyčné útvary, hoci by mali celospoločenskú platnosť a plnili by všetky kritériá, na základe ktorých vymedzujeme kultúrny jazyk tak, ako to bolo napríklad v prípade latinčiny či nemčiny.

Ako sme už uviedli, jednou zo základných foriem kultúrneho jazyka na území Slovenska bola kultúrna slovenčina. Rudolf Krajčovič a Pavol Žigo v *Príručke k dejinám spisovnej slovenčiny* ju charakterizujú ako kultivovanú, nadnárečovú, primerane štylisticky diferencovanú, ale nekodifikovanú, celospoločensky nezáväznú formu predpisovnej slovenčiny. Na základe toho, že išlo o nekodifikovanú formu jazyka, vyplýva, že jeho štruktúra nemohla byť celkom jednotná. V kultúrnej slovenčine sa odrážajú v nerovnakej miere kontakty najmä so súdobou češtinou, v lexike aj s latinčinou, maďarčinou a nemčinou.¹⁰

2

Práve spomínaná nekodifikovanosť a nezáväznosť zapríčinila, že kultúrna slovenčina sa v období svojej existencie vyznačovala vysokou mierou variantnosti.¹¹

Z hľadiska skúmania kultúrneho jazyka a následne aj kultúrnej slovenčiny je pre nás dôležitý predovšetkým priestorový aspekt variantnosti. Kultúrna slovenčina bola totiž neustále konfrontovaná s inými (slovanskými i neslovanskými) jazykmi fungujúcimi a vyskytujúcimi sa v predpisovnom období na našom území, a časový aspekt variantnosti, keďže kultúrna slovenčina nebola stratifikovaná a bola jazykovým útvarom, ktorý bol v neustálom vývoji.

Priestorový aspekt variantnosti má, podľa Jany Sokolovej,¹² vnútrojazykovú, medzijazykovú, mimojazykovú stránku. Pričom vnútrojazykovú stránku Sokolová chápe ako vzťah centra a periferie jazyka. Takéto chápanie však možno aplikovať len na istý stratifikovaný systém, akým

8 Pauliny, E.: *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava 1983, s. 118–119.

9 Kotulič, I.: K otázke kultúrneho jazyka slovenskej národnosti. In: Sedlák, I. (ed.): *Nové obzory*, 11, Košice 1969, s. 355.

10 Tamtáž, s. 359.

11 Krajčovič, R. – Žigo, P.: *Príručka k dejinám spisovnej slovenčiny*. Bratislava 1999, s. 17.

12 Encyklopédia jazykovedy charakterizuje termín variantnosť (variabilitu) ako „výskyt viacerých foriem toho istého tvaru, resp. tej istej fonémy“ (Mistrík, J. a kol.: *Encyklopédia jazykovedy*. Bratislava 1993, s. 470.). Jana Sokolová v práci *Variantnosť v jazyku a variantnosť jazyka* chápe variantnosť ako „explicitnú diferenciáciu jazykových prostriedkov, integrujúcu ich významovú totožnosť tolerujúcu čiastočnú a funkčnú rozdielnosť. [...] Variantnosť jazyka je reflexiou sociálno-komunikačných podôb národného jazyka. Variantnosť zachytávame ako jav, v ktorom sa prelínajú priestorový, časový, systémový a funkčný aspekt“ (Sokolová, J.: *Variantnosť v jazyku a variantnosť jazyka*. Nitra 2004, s. 8.). Encyklopédia jazykovedy i Sokolová v zásade uvažujú o variantnosti národného jazyka, resp. spisovného jazyka, no toto chápanie variantnosti môžeme aplikovať i na kultúrny jazyk.

je spisovný jazyk. V rámci kultúrneho jazyka sa vnútrojazyková variantnosť prejavuje odlišne a my ju budeme chápať ako tzv. horizontálnu variantnosť kultúrnej slovenčiny, ktorá je spôsobená vplyvom istého nárečia, resp. nárečovej oblasti na konkrétny útvar kultúrnej slovenčiny.

Medzijazykovú variantnosť, rovnako ako Sokolová, chápeme ako variantnosť spôsobenú preberaním jazykových prostriedkov z iných jazykov a vyvolanú v dôsledku vplyvov ich jazykových vlastností. V rámci kultúrnej slovenčiny sa tento typ realizuje formou vertikálnej variantnosti a na základe štruktúrnej typológie, teda na základe akceptovania jazykových prostriedkov, ktoré variantnosť spôsobujú, ju môžeme rozdeliť na fonetickú, grafickú, morfológickú, syntagmatickú a lexikálnu variantnosť.¹³

Mimojazyková variantnosť sa v lingvistike najčastejšie vníma z pohľadu semiotiky (uvažuje sa o vzťahu jazykového znaku a subjektu v pragmatickej dimenzii), teórie komunikácie (v tomto prípade sa okrem iného berú do úvahy komunikačné procesy a komunikačné správanie účastníkov komunikácie) a sociolingvistiky (nazerá sa na vzťah medzi jazykom a spoločnosťou). Z hľadiska skúmania kultúrneho jazyka ako historického jazykového útvaru je takýto prístup komplikovaný a komunikačné situácie sú ťažko rekonštruovateľné.

Časový aspekt variantnosti možno analyzovať ako fenomén, ktorý má v danom období svoje reprezentatívne realizácie, svoje reliktné a ustupujúce prejavy, ako aj novovznikajúce podoby.

2.1 HORIZONTÁLNA VARIANTNOSŤ

Pod pojmom horizontálna (zemepisná, resp. geografická) variantnosť rozumieme variantnosť spôsobenú teritoriálnym (geografickým) štruktúrovaním kultúrnej slovenčiny. Horizontálna variantnosť kultúrnej slovenčiny bola spôsobená predovšetkým faktom, že tento jazykový útvar nebol kodifikovaný, a teda nemal jednotnú formu na celom území Slovenska a ani sféra jeho používania nebola rovnaká. Hoci kultúrna slovenčina postupom času nadobúdala nadnárečovú platnosť, neustále bola ovplyvňovaná jazykovým znakmi nárečových makroareálov a areálov, na území ktorých sa kreovala. Na základe horizontálnej variantnosti teda delíme kultúrnu slovenčinu na kultúrnu západoslovenčinu, kultúrnu stredoslovenčinu a kultúrnu východoslovenčinu. Izidor Kotulič v príspevku *Bernolákovčina a predbernolákovská kultúrna slovenčina* uvádza, že popri snahe kultúrnej slovenčiny nadobudnúť istú celospoločenskú platnosť, bol tento jazykový útvar do značnej miery krajovo modifikovaný a diferencovaný na základe toho, odkiaľ jeho hlavní tvorcovia a používatelia pochádzali, respektíve, kde pôsobili, alebo trvalo žili: „preto by bolo vecne odôvodnené a správnejšie hovoriť skôr o zemepisných, krajových variantoch kultúrnej slovenčiny, teda o kultúrnej západoslovenčine, kultúrnej stredoslovenčine a kultúrnej východoslovenčine a pojem i termín kultúrna slovenčina používať predovšetkým z praktických dôvodov, ako aj s ohľadom na jeho hlavnú a jednotnú ‚kultúrnu‘ funkciu ako nadradený pojem a termín.“¹⁴

Štruktúrovanie kultúrnej slovenčiny na tri relatívne samostatné varianty, ako sme uviedli, je spôsobované tým, že jeho tvorcovia a nositelia doň vnášali početné miestne a krajové (ná-

13 Pozri Sokolová, J.: *Variantnosť v jazyku a variantnosť jazyka*. Nitra 2004, s. 98.

14 O horizontálnej a vertikálnej variantnosti v rámci kultúrneho jazyka na Veľkej Morave uvažuje aj R. Krajčovič (Krajčovič, R.: Kultúrny jazyk na Veľkej Morave. *Slavica Slovaca* 27, 1992, s. 15–21.). Taktiež Š. Ondruš a J. Sabol v *Úvode do štúdia jazykov* pracujú s vertikálnym a horizontálnym členením jazyka (Ondruš, Š. – Sabol J.: *Úvod do štúdia jazykov*. Bratislava 1984, s. 55). Pod pojmom vertikálne členenie jazyka však autori chápu členenie jazyka na základe sociálnych nárečí. Naše chápanie vertikálnej variantnosti je iné – podrobnejšie o tom v samostatnej časti príspevku.

rečové) prvky a tak môžeme tvrdiť, že kultúrna slovenčina a jej krajové varianty vznikali na základe krajových nárečí (nárečie mohlo tvoriť jazykovú bázu kultúrnej slovenčiny, respektíve kultúrna slovenčina mohla byť nárečím len ovplyvňovaná a preberala iba niektoré nárečové znaky) a zároveň sa kultúrna slovenčina ako nadnárečový útvar realizoval v nadradenej pozícii nad krajovými dialektmi. S názorom o regionálnej variantnosti kultivovanej slovenčiny sa stotožňuje aj Ján Doruľa¹⁶ a štruktúrovanosť kultúrnej slovenčiny na základe vplyvu „materských“ nárečových oblastí akceptuje i Encyklopédia jazykovedy. Krajčovič a Žigo taktiež vymedzujú tri základné varianty kultúrnej slovenčiny a toto štrukturovanie zdôvodňujú: „Uhorský feudalizmus Slovákom nedožičil vybudovať si a ďalej rozvíjať hospodárske, vzdelanecké a kultúrne centrum, preto sa kultúrna slovenčina kryštalizovala len postupne v rámci väčších areálov slovenských nárečí. Takto sa v predpisovnom období vyvinulo viacero variantov. Základnými variantmi sú: kultúrna západoslovenčina, kultúrna stredoslovenčina a kultúrna východoslovenčina.“¹⁵

Formovanie jednotlivých krajových variantov kultúrnej slovenčiny však často neprebiehало celkom totožne a ani rovnako výrazne. Ako najprepracovanejší a najstarší sa javí západný a stredný variant kultúrnej slovenčiny (kultúrna západoslovenčina a kultúrna stredoslovenčina), východoslovenský variant (kultúrna východoslovenčina) je relatívne najmladší a vďaka osobitej historickej kultúrno-spoločenskej situácii na východnom Slovensku aj najmenej vypracovaný.

2.2 VERTIKÁLNA VARIANTNOSŤ

Vertikálna variantnosť kultúrnej slovenčiny sa prejavuje, ako sme už spomínali, intralingválne na všetkých jazykových rovinách. Ide o variantnosť spôsobenú nenormatívnosťou kultúrnej slovenčiny, ktorá bola zapríčinená tým, že tento jazykový útvar nebol inštitucionálne konštituovaný ani chránený a zároveň tým, že kultúrna slovenčina bola neustále konfrontovaná s inými slovanskými jazykmi (čeština a poľština, resp. ukrajinčina), ktoré na našom území mohli plniť funkciu kultúrneho jazyka, i neslovanskými jazykmi (latinčina, nemčina, maďarčina), ktoré mali administratívnu platnosť.

Nazdáваме sa, že vertikálna variantnosť predstavuje základnú charakteristiku kultúrnej slovenčiny a je jednou z jej primárnych znakov. Stotožňujeme sa s Izidorom Kotuličom, ktorý uvádza, že z hľadiska variantnosti¹⁶ „nejde o nejakú svojvoľnosť alebo neumelosť pisárov a autorov zachovaných textov, ale o celkom zákonitý dôsledok [...] zložitých kultúrnych, spoločenských a jazykových pomerov na stredovekom Slovensku.“¹⁷

Keďže v prípade kultúrnej slovenčiny nemôžeme uvažovať o existencii presnejšej jazykovej normy, možno tvrdiť, že pre štruktúru tohto jazykového útvaru je charakteristická len prítomnosť nezáväzného úzu.¹⁸ Kotulič pod jazykovým úzom kultúrnej slovenčiny rozumie jazykovú prax slovenských vzdelancov pri používaní nadnárečovej slovenčiny hovorenej i písomnej v kultúrnom styku pred konštituovaním a pred kodifikovaním slovenského spisovného jazyka,

15 Kotulič, I.: Bernolákovčina a predberňolákovská kultúrna slovenčina. In: Chovan, J. (ed.): *Pamätnica Antona Bernoláka*. Martin 1992, s. 79.

16 Napríklad v monografii *Tri kapitoly zo života slov* uvádza, že v mestskom prostredí dochádzalo k vzniku regionálnych variantov kultivovanej slovenčiny, ktoré neskoršie mohli nadobúdať aj širšie uplatnenie (Doruľa, J.: *Tri kapitoly zo života slov*. Bratislava 1993, s. 69).

17 Krajčovič, R. – Žigo, P.: *Príručka k dejinám spisovnej slovenčiny*. Bratislava 1999, s. 17–18.

18 Kotulič uvažuje o „nejednotnosti a neustálenosti jazykového úzu kultúrnej slovenčiny“, čo však môžeme chápať len ako bližšiu špecifikáciu nami používaného pojmu variantnosť.

t. j. v 10.–18. storočí. Pre kultúrnu slovenčinu bol v tomto období príznačný dosť voľný a neustálený úzus, ktorý neprerástol do normy, hoci isté tendencie, zárodoky tohto „prerastania“ sa pri niektorých jazykových javoch už dajú predpokladať.¹⁹ Približne od 16. storočia sporadicky vznikajú snahy²⁰ o zjednotenie úzu kultúrnej slovenčiny (objavujú sa snahy o vytvorenie celospoločenského úzu, resp. tendencie smerujúce k norme a skupinovému úzu). Tieto úsilia sú však málo výrazné a nedôsledné. Kotulič sa vo svojej práci *K otázke úzu kultúrnej slovenčiny* snaží nájsť a vymedziť základné príčiny, ktoré boli prekážkou týchto snáh a spôsobovali nejednotnosť kultúrnej slovenčiny v predpisovnom období. Za hlavnú bariéru pokladá celkovú nízku vzdelanostnú úroveň strednej vrstvy (učiteľov, kňazov, zemanov, mešťanov, úradníkov), teda práve tých, ktorí mali byť tvorcami a používateľmi tohto jazykového útvaru. Ďalšou prekážkou bola polyglotnosť tejto skupiny (schopnosť vyjadrovať sa v inom jazyku, a preto neexistencia potreby vytvárania vlastného celonárodného kultúrneho jazyka).²¹ V inej práci Kotulič okrem polyglotnosti subjektu používateľa jazyka vymedzuje aj negatívny vplyv polyglotnosti spoločnosti na rozvoj a kreovanie kultúrnej slovenčiny. Iné jazyky používané na území Slovenska (latinčina, nemčina, maďarčina) sa totiž chápali ako spoločensky vyššie stojace, a teda lepšie prispôsobené na plnenie najrozličnejších spoločenských potrieb.²²

Zatiaľ čo horizontálna variantnosť je podmienená teritoriálnym vplyvom príslušného nárečového makroareálu a areálu a prejavuje sa komplexne na celom korpuse kultúrneho jazyka, vertikálna variantnosť je spôsobená vzájomným kontaktom kultúrnej slovenčiny s ostatnými jazykmi fungujúcimi na našom území a badateľná je na jednotlivých jazykových rovinách:

Na ortografickej rovine je to napríklad nejednotné zapisovanie konkrétnych hlások. Typickým príkladom môže byť zápis mäkkých sykaviek, napr. hláska *š* mohla byť v textoch zapisovaná ako *s*, *ss*, *sz*, *sch*, *š*, *ś* atď. Ale i samotná graféma *s* mohla mať v zápise mnohorakú podobu, ako tzv. slučkové, novogotické *f*, ostré *ß*, alebo okrúhle *s*, resp. ako zložka *sz*.

Na morfologickej rovine sa paralelne vyskytujú relačné morfémy pochádzajúce z rôznych nárečových oblastí, respektíve z rôznych jazykov, predovšetkým z češtiny, slovenčiny a poľštiny. V rámci morfológie vplyvom variantnosti môže dokonca dochádzať k vzniku aj tzv. hybridných tvarov, to znamená, ku kombinácii napríklad českej koreňovej morfémy + slovenskej relačnej morfémy alebo naopak.

Vertikálna variantnosť sa vyskytovala aj v syntaxi dobových textov. Paralelne sa tu mohli vyskytovať konštrukcie typické pre dobovú latinskú syntax (sloveso sa nachádzalo na konci vety alebo v jej koncovej časti, prívlastok sa vyskytoval v postponovanej pozícii atď.), ale aj konštrukcie, ktoré odrážali stav známy v slovenských nárečiach (slovesled vety bol podmienený aktuálnym členením vety, prívlastok sa nachádzal pred podstatným menom a pod.).

Variantnosť na lexikálnej rovine sa prejavovala používaním lexém rôznej proveniencie v rámci jedného textu, respektíve paralelným využitím niekoľkých pomenovaní tej istej reality pochádzajúcich z rozličných nárečí či jazykov. Takéto paralelné využívanie rôznych tvarov toho istého pomenovania sa v jazyku prejavilo ako synonymická variantnosť. Elena Krasnovská tvrdí, že „vzhľadom na dominantné postavenie latinčiny [...] a na druhej strane na

19 Kotulič, I.: K otázke úzu kultúrnej slovenčiny. In: *Studia linguistica Polono-Slovaca. Tom I.* Wroclaw 1988, s. 204.

20 Úzus chápeme zhodne s J. Mistříkom ako jazykové návyky ľudí, ktoré nie sú ešte normované a prijaté ako záväzné (Mistřík, J.: *Moderná slovenčina*. Bratislava 1983, s. 268.).

21 Kotulič, I.: K otázke úzu kultúrnej slovenčiny. In: *Studia linguistica Polono-Slovaca. Tom I.* Wroclaw 1988, s. 197.

22 Tieto snahy boli pravdepodobne vyvolané práve úsilím o elimináciu spomínanej variability a variantnosti, nejednotnosti a neustálenosti jazykového úzu kultúrnej slovenčiny.

praktickú potrebu používania aj domácich termínov z administratívnej praxe sa vypracoval úzus používať v administratívnoprávnych písomnostiach popri presných latinských výrazoch aj domáci jazyk. Pre administratívnoprávnu terminológiu v predbernolákovskej slovenčine bolo charakteristické používanie synonym.²³ O variantnosti v lexikálnej oblasti, konkrétne o frazeologickej variantnosti, podáva dôkazy napríklad Jana Skladaná: „Pre slovenské frazémy z predpisovného obdobia (15.–18. st.) sú príznačné niektoré charakteristické črty. Ide predovšetkým o väčší počet synonym základných (kľúčových) komponentov, väčší počet fakultatívnych členov, rozšírenejšiu podobu frazém po stránke syntaktickej, väčšiu rozkolísanosť slovosledu komponentov.“²⁴

3

Stav vertikálnej variantnosti ortografickej roviny kultúrnej slovenčiny sa pokúsime dokumentovať na texte Ostrihonského rituálu.

Ostrihonský rituál (*Rituale Strigoniense*), ktorý vyšiel tlačou v roku 1625 v Trnave, je dielom arcibiskupa Juraja Selepečného – Pohronca a predstavuje manuál pre rímsko-katolíckych kňazov. Hoci je text knihy písaný v latinskom jazyku, niektoré jeho časti sú uvádzané štvorjazyčne. Napríklad: „*Sacerdos: Quis vocaris? / Sacerdos: Kineved? / Sacerdos: Wie heift du? / Sacerdos: Yako ty meno?*“ (s. 12) Ide výhradne o krstné formuly a svadobné formuly, ktoré nie sú v rituáli publikované len v latinčine, teda jazyku liturgie, ale aj v maďarčine, nemčine a slovenčine, t. j. v jazyku, v akom mali veriaci na otázky kňaza odpovedať, resp. prísahu po ňom opakovať. Jazyk slovenskej časti Ostrihonského rituálu vykazuje výrazné znaky kultúrnej stredoslovenčiny.²⁵

3.1 PREPIS TEXTU²⁶

De Sacramento Baptismi

Sacerdos. Y Ako ty meno?

Resp. Patrin. Yan, lebo Katharina.

Sacerdos. N. Odrikafslifa Satanaffowi?

Resp. Patrin. Odrikam.

Sacerdos. Y Wšfětkym skutkom gehu?

Resp. Patrin. Odrikam.

Sacerdos. Y Wšfěckeji pychi gehu?

Resp. Patrin. Odrikam.

Sacerdos. NWeryfsli W Boha Otce Wšfemohuciho, Stworitele nebe y zeme.

Patrin. Werym.

Sacerdos. N. Weryfsli w Gezu Křifta Syna gehu gedineho Pana nařfěho, narozeneho, y umucfeneho?

Patrin. Werim.

23 Kotulič, I.: K otázke úzu kultúrnej slovenčiny. In: *Studia linguistica Polono-Slovaca. Tom I.* Wroclaw 1988, s. 198.

24 Kotulič, I.: K otázke kultúrneho jazyka slovenskej národnosti. In: Sedlák, I. (ed.): *Nové obzory*. 11. Košice 1969, s. 351.

25 Doruľa, J. – Krasnovská, E. – Žeňuch, P.: Dve línie v slovenskom jazykovo-historickom vývine alebo slovensko-české vzťahy v predpisovnom období. In: Doruľa J. (ed.): *XII. Medzinárodný zjazd slavistov. Príspevky slovenských slavistov*. 1998, s. 71–72.

26 Skladaná, J.: *Frazeologický fond slovenčiny v predpisovnom období*. Bratislava 1993, s. 33.

Sacerdos. N. Weryfsli w Ducha Swateho Swatu CyrkeW Wffeobecnu Swatich Obcowany
Hrichuw odpuffteny, tela wskriffeny, y Ziwot weczny?

Patrin. Werim.

(s. 12–13²⁷)

Sacerdos. Krfteneli geft dije?

Resp. Patrin. Neny.

Sacerdos. Yako ty meno?

Resp. Patrin. Yan, lebo Katharina.

Sacerdos. N. Odrikafslife Satanaffowi?

Resp. Patrin. Odrikam.

Sacerdos. Y wfletkym skutkom gehu?

Resp. Patrin. Odriekam.

Sacerdos. Ywfleckei pijchi gehu?

Resp. Patrin. Odriekam.

Sacerdos. N. Weryfsli w Boha Otce Wffemohuciho, Stworitele nebe, y zeme.

Patrin. Werym.

Sacerdos. N. Weryfsli w Gezu Krifta Syna gehu gedineho Pana naffeho, narozeneho,
y umuczeneho?

Patrin. Werim.

Sacerdos. N. Weryfsli w Ducha Swateho, Swatu CyrkeW Wffeobecnu SWatich Obcowany,
Hriechow odpuffteny, tela skriffeny, y Ziwot weczny?

Patrin. Werim.

Sacerdos. Chcefsli fe Krftiti?

Resp. Patrin. Chcem.

(s. 17–19)

De Sacramento Matrimonij

Oznamugefe wflem zde pritomnym, ze tito offobi N. N. a N. N. umienili zfpomoci Bozei dostawu svvateho Manzelftvva wfstupit. Protoz fe wfeci fpolu fe napoinagu, aby geftli ze bykdo wedel neyaku prekasku, pratelftva Krvneho, Swagerftwa, a nebo yaku kolwek ginu prekasku, kterabi mezi giz menowanimj Offobami Manzelftwo prekazit mohla; bez mefkani na oznam. A to Prwni raz (geftli nay-prwe:) Podruhe (geftli druhi raz:) Po treti (geftli treti raz:) fe oznamuge.

(s. 127–128)

Sacerdos. Yako ty meno?

Yan lebo N. Katharina lebo N.

Sacerdos. N. Pitam fa teba na tvogou Kreftansku wiru, abis mne povedel fyli zdavvani z ginu offobu; a lebo nie Slubilify, manzelftvvo ziadney druhei ofsobe mimo tego pocztiwei ofsobi?

Sponsf. Nie.

Sacerdos. Milugefsli tuto pocztivu offobu?

27 Podrobnejšie pozri: Krajčovič, R. – Žigo, P.: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava 2002, s. 102.

Spons. Milugem.

Sacerdos. Chcefsli gu / ho febe wziat za pravu a vernu *Manzelku*? / praveho a verneho *Manzela*?

Spons. Chcem.

Sacerdos. Pitam fa teba podruhe, abis mne oznamil na twogu wiru *Kreftansku*, Nenili mezi wami neyakeho *Krwneho priateľwa*, *Swagerftwa*, *Kmotrftwa*, lebo neyakei ginei pre-kazki, kteraby mezi vvami ftavv *Manzelski* prekazit mohla?

Spons. Nie.

(s. 130–131)

Tak tebe Pan Buoch pomahai,

Tak mne Pan Buoch pomahai:

Blahoslavena Panna Maria:

Blahoslavena Panna Maria,

Y wfleczi Bozi Swati,

Y wfleczi Bozi Swati:

Zè ty tuto pochtivu offohu milugeff,

Zè ya tuto pocztiwu offohu milugem:

Milugijce za pravu a vvernu *Manzelku* / praveho a vverneho *Manzela* febe pogjmaff,

Milugijce za pravu a vernu manzelku / praveho a vverneho Manzela febe pogjmaff:

Podla uftanove nia Bozieho.

Podla uftanovenia Bozieho.

Y podla obiczaga Cyrkwe Swatei wfleobecnei,

Y podle obiczaga Cirkwe Swatei wfleobecnei,

A zè gu / ho nikda neopustjff,

A ze gu / ho nikda nikda neopustjm:

Az, do gei / gehu a twogei fmrti,

Az do gei / gehu, a mogey fmrti:

Wzadnem protiwenftwi,

Wzadnem protivvenftwi,

Tak tebe Pan Buh pomahai.

Tak mne pan Buh pomahai,

(s. 136–137)

3.2

Pravopis analyzovaného textu môžeme označiť ako zložkový, mäkkosť konsonantov (š, č) sa viac-menej pravidelne označuje pomocou zložky dvoch grafém, kvantita vokálov v texte nie je zaznamenaná.

Vokály **a/á** sú v texte pravidelne zaznamenávané len jednou grafémou **a**. Napr. /a/ = **a** (*Yako, Boha, Syna, naffeho, Ducha, Oznamugeff, do/ftawu, Manzelftwa, mohla, nay-prwe*), /á/ = **a** (*Yan, Satansfowi, Pana, prekasku, pratelftwa, Maria, pomahai*).

Vokály **e/é** sú v texte taktiež zaznamenávané len jednou spoločnou grafémou **e**. Napr. /e/ = **e** (*meno, Wffetkym, Wffeckei, gehu, Otce, Wffemohucihu, Stworitele, nebe, zeme, Werym, naffeho, weczny, wffem*), /é/ = **e** (*gedineho, narozeneho, umucfeneho, Pol/druhe*).

Zápis českej grafémy **ě** sme v texte nezaznamenali ani v jednom prípade. Na miestach, kde by sme vplyvom češtiny mohli očakávať jej zápis, sa dôsledne vyskytuje len graféma **e** (*zeme, weczny, wedel, powedel*).

Rovnako ani zápis grafémy **ä** sa v texte nevyskytuje, namiesto nej je v celej slovenskej časti rituálu zapisovaná len graféma **a** (*Swateho, Swatu, Swatich*).

Vokál **o** je v texte zaznamenávaný grafémou **o**, napr. /**o**/ = **o** (*Odrikam, geho, Otce, Stworitele, gedineho, narozeneho, Obcowany, Ziwoť, ofšobi, pomahai*), vokál **ó** sa v slovenskej časti rituálu nevyskytuje a tak jeho zápis nedokážeme rekonštruovať.

Vokály **u/ú** sú zapisované jednotnou grafémou **u**. Napr. /**u**/ = **u** (*skutkom, Gezu, umucfeneho, Ducha, dolštarwu, prekasku, Manzelku*), /**ú**/ = **u** (*Wššemohuciho, wštupit, ginu, Krestanku, tuto. Vernu*). Graféma **u** sa vyskytuje aj na začiatku slov, teda v pozícii tzv. v-clausum (*umucfeneho, umienili, uštanoveni*).

Zápis českej grafémy **ů** sme nezaznamenali v žiadnom prípade, ani vtedy, keď lexéma jednoznačne vykazovala český charakter (*Buh*).

Najvýraznejšie nepravidelnosti sme zaznamenali v zápise vokálov **i/í**. V analyzovanom texte môžu byť tieto fonémy zapisované niekoľkými grafémami **i/y/j**. Zároveň v tých istých slovách a v tom istom postavení môže byť na zápis vokálov **i/í** použitá graféma **i** ale aj **y**. Napríklad: *Werym* ale aj *Werim*; *pychi geho* ale aj *pijchi geho*; *Cyrkwe* ale aj *Cirkwve*. Systém používanie grafém **i** a **y** na zápis vokálu **i** je veľmi nepravidelný. Grafému **y** môžeme takmer pravidelne nájsť zapísanú v pozícii spojky alebo častice **i** (*narozeneho y umucfeneho; wskrifšeny y Ziwoť weczny*), zaujímavý je zápis grafémy **y** v tvaroch zámen *ty* a *ti*: *ty* – N sg. ale aj *ty* – D sg. V ostatných prípadoch je výskyt zápisu značne rozkolísaný, napr. /**i**/ = **i** (*Satanaffšwi, Stworitele, Křiřta, Ziwoť, ofšobi, zřšpomoci, wtupit, ginu, giz, oznamil, Milugem, prekazit*), /**i**/ = **y** (*Syna, by, řy*), v jednom prípade /**i**/ = **j** (*Krřtřti*). Vokál **í** sa vo výnimočných prípadoch môže zapisovať aj grafémou **j** (resp. kombináciou **ij**). V takýchto prípadoch predpokladáme jediný výskyt zaznamenania kvantity vokálov. Najčastejšie je však hláska **í** zapisovaná grafémami **i/y**. Napríklad /**i**/ = **i** (*Katharina, Wššemohuciho, Werim, pritomnym, treti, prwni, protiwenstwi*), /**i**/ = **y** (*Wřřetkym, pychi, Weryřřli, neny, pritomnym*), /**i**/ = **j**, resp. **ij** (*dijte, pijchy, neopustjřř, neopuřřjm, Milugijce, pogjmm*).

Diftongy sú v texte väčšinou zaznamenávané pomocou zložky **i** + adekvátny vokál, t. j. **i+a**, **i+e**, slovenské diftongy **iu** a **uo** sa v texte nevyskytujú. Výskyt diftongov **ia**, **ie** je v texte značne rozkolísaný. V niektorých pozíciách môžeme nájsť ich dôsledný zápis napr. *Odriekam* ale aj monoftongizovaný tvar tej istej lexémy *Odrikam*, resp. *priateľřva* – *prateľřva*. Diftong **ie** môžeme zaznamenať napríklad v tvaroch *Odriekam, umienili, nie, Bozieho*, diftong **ia** v tvaroch *ziadney wziat, priateľřwa, uřtanovenia*, v ostatných prípadoch, pravdepodobne vplyvom češtiny, sa namiesto diftongov **ie** alebo **ia** zapisuje len graféma **i** alebo **a** (*Odrikam, Hrichuw, wskrifšeny, dijte, wiru, uřtanoveni, prateľřwa, Wřřadnem*).

Zaujímavý je výskyt a zápis staročeskej dvojhlásky **uo** v tvare *Buoch*. Takýto zápis sa v texte vyskytuje len dvakrát, dvakrát je táto lexéma zapisovaná s hláskou a grafémou **u** (*Buh*) a dvakrát s hláskou a grafémou **o** (*Boha*).

Z hľadiska konsonantov sú v texte nepravidelne zapisované predovšetkým hlásky **v, j, s, ř, c, ř, z, ř**. Ostatné konsonanty sú s drobnými odchýlkami zapisované v celku systematicky.

Konsonant **v** je v texte zapisovaný tromi spôsobmi – ako jednoduchá graféma **v**, ako zdvojená graféma **vv** a ako dvojité **w**. Striedavé používanie troch rozličných spôsobov zápisu ne-

vykazuje žiaden systém, v tej istej lexéme, resp. v tom istom tvare sa totiž môžu vyskytovať rôzne spôsoby zápisu hlásky **v**, napr. *Swateho* aj *svvateho*, *Manzelstvvo* i *Manzelstvwo*, *Krwneho* i *Krwneho*. Najčastejšie sa však v texte vyskytuje zápis fonémy **v** pomocou grafémy **w**, napr. /v/ = **w** (*Satanašfowi*, *Wšfjetkym*, *Wšfjecke*, *Werym*, *Wšfjemohuciho*, *Swateho*, *Cyrkerw*, *Ziwot*, *wedel*, *Swagerštw*, *pratelštw*), o čosi menej pomocou zdvojennej grafémy **vv**, napr. /v/ = **vv** (*svvateho*, *Manzelstvva*, *tvvogu*, *Manzelstvvo*) a v podobnom rozsahu i pomocou grafémy **v**, napr. /v/ = **v** (*pratelštw*, *povedel*, *pocštivu*, *pravu*, *vernu*).

Konsonant **j** je najčastejšie zapisovaný pomocou grafémy **g** ale aj pomocou grafémy **y**, resp. **i**. Výskyt grafémy **g** alebo grafém **y/i** nie je závislý od pozície hlásky v slove. Obe grafémy sa môžu nachádzať na začiatku slova, ale aj v jeho vnútri, resp. na jeho konci. Napríklad /j/ = **g** (*geho*, *Gezu*, *gedineho*, *gešt*, *Oznamugel/se*, *napo(m)inagu*, *geštli*, *ginu*, *giz*, *tvvogu*, *gu*, *ginei*), /j/ = **y/i** (*Yako*, *Yan*, *Bozei*, *neyaku*, *yaku*, *nay-prwe*, *pomabai*, *ginei*, *ya*).

Konsonant **s** je v texte zapisovaný dvoma spôsobmi – ako slučkové **s** (**f**) a ako okrúhle **s**, vo výnimočných prípadoch aj ako zdvojená graféma **ss** (**ff/fs**). V niektorých prípadoch sa v analyzovanom texte môže v tom istom tvare alebo v tej istej lexéme vyskytnúť graféma **s** aj **f**, napríklad *še* aj *se*. V ostatných tvaroch je to: /s/ = **f** (*Kršteneli*, *gešt*, *še*, *Krštiti*, *dolštawu*, *Manzelstvva*, *wšfupit*, *špolu*, *geštli*), /s/ = **s** (*skutkom*, *Stworitele*, *Syna*, *Swateho*, *Swatu*), /s/ = **ff / fs** (*ošfobi*, *ošfobami*, *ošfobami*). Vo všeobecnosti sa v prípade písania hlásky **s** ukazuje tendencia, že okrúhle **s** sa väčšinou píše na začiatku slova a slučkové **s** (**f**) v strede slova.

Konsonant **š** môže byť taktiež zapisovaný dvoma spôsobmi – najčastejšie ako zdvojená graféma **ss/ff** (vo výnimočných prípadoch aj ako **sf**) alebo ako jednoduchá graféma **s/f**. Napríklad /š/ = **ss / ff / sf** (*odriksšlifa*, *Satanašfowi*, *Wšfjetkym*, *Wšfjecke*, *Weryšli*, *Wšfjemohuciho*, *naššeho*, *Milugešli*), /š/ = **s/f** (*Swagerštw*, *meškani*).

Konsonant **c** je dominantne zapisovaný pomocou grafémy **c**, vo výnimočných prípadoch aj ako zložka **cz** či **cf**. V niektorých prípadoch sa v rámci toho istého tvaru alebo tej istej lexémy môže vyskytnúť graféma **c** aj **cz** či **cf** (*pocštivu* – *pocštivu* – *pocštivu*). V iných tvaroch je to /c/ = **c** (*Wšfjecke*, *Otce*, *Wšfjemohuciho*, *Cyrkerw*, *Wšfeobecnu*, *Obcowany*, *chcem*, *z/špococi*, *wšfeci*), /c/ = **cz/cf** (*pocštivewi*, *pocštivu*, *wšfeci*).

Konsonant **č** môže byť zapisovaný pomocou zložky **cz** resp. **cf** ale aj pomocou jednoduchéj grafémy **c**, napr. /č/ = **cz** (*weczny*, *umuczeneho*), /č/ = **cf** (*umucženeho*), /č/ = **c** (*wecny*).

Konsonanty **z** a **ž** sú v texte rituálu zapisované jednou spoločnou grafémou **z**, vo výnimočných prípadoch vplyvom asimilácie aj grafémou **s**, napr. /z/ = **z** (*zeme*, *Gezu*, *Oznamugel/se*, *zde*, *oznamil*, *raz*), /ž/ = **z** (*Ziwot*, *ze*, *Bozei*, *Manzelstvva*, *protoz*, *giz*, *prekazki*, *Boži*, *Bozieho*), /ž/ = **s** (*prekasku*).

V analyzovanom texte sa v žiadnej lexéme nevyskytuje zápis slovenskej hlásky **dz** /3/, namiesto nej sa vplyvom češtiny zapisuje len graféma **z** (*mezi*).

Ostatné grafémy vyskytujúce sa v texte Ostrihomského rituálu viac-menej zodpovedajú súčasnej ortografickej norme.

4

V našom príspevku sme sa pokúsili stručne charakterizovať problematiku variantnosti kultúrneho jazyka na území Slovenska. Pričom sme sa osobitne venovali dvom základným aspektom tejto variantnosti, tzv. horizontálnej a vertikálnej variantnosti. Na základe ortografickej analýzy historického textu Ostrihomského rituálu sme sa pokúsili dokumentovať niek-

toré znaky spomínanej vertikálnej variantnosti kultúrnej slovenčiny. Ako variantný sa ukázal predovšetkým zápis vokálu **i** pomocou grafém **i/y/j**, konsonantu **v** pomocou grafém **v/vv/w**, konsonantu **j** pomocou grafém **g / y** a sykaviek **s – š, c – č, z – ž**.

Podobný typ variantnosti sa v tomto texte samozrejme prejavuje aj na rovine morfolologickej, syntaktickej a lexikálnej.

Peter Karpinský

Odborné zamčrení: dejiny a vývoj slovenského jazyka a dialektologie

Institut slovakistiky, všeobecné jazykovědy a masmediální komunikace

Filozofická fakulta

Prešovská univerzita v Prešove

<karpin@unipo.sk>

KOGNITIVNÍ LINGVISTIKA

SEARLOVA KRITIKA INTERAKČNEJ TEÓRIE METAFORY

MIROSLAVA BIROŠČÁKOVÁ

Searlov článok z roku 1979¹ vzbudil mimoriadne silný ohlas na poli metaforológie, pretože je komplexnou syntézou mnohých vplyvných teórií metafory. Spúšťačom metaforickej interpretácie je defektnosť doslovnej interpretácie, ktorá spustí rôzne stratégie výpočtu metaforického významu. Tie významy, ktoré nevyhovujú, budú vylúčené. Searle navrhuje osem inferenčných princípov, ktoré usmerňujú pochopenie metafory. Patrí sem o.i. podobnosť, salientnosť črt vehikula alebo asociácia (skúsenostná báza v terminológii teórie konceptuálnej metafory). Túto jeho snahu neredukovať vysvetlenie metafory na jeden princíp, na rozdiel od mnohých iných autorov, hodnotím veľmi pozitívne.

Väčšiu časť článku Searle venoval kritike dvoch hlavných koncepcií metafory: komparačnej a interakčnej. V tomto príspevku sa zameriam na spochybnenie jeho argumentov v neprospech tej druhej.

BLACKOVA INTERAKČNÁ TEÓRIA

Najskôr si v krátkosti predstavíme interakčnú teóriu metafory. Jej najvýraznejší predstaviteľ, filozof Max Black, zdôrazňuje, že metafora nie je vyčerpávajúco parafrázovateľná a že podobnosť neexistuje pred metaforou; tá nie je len konštatovaním podobnosti, ale núti nás ju hľadať tam, kde by sme ju inak nevideli: niektoré metafory, podobne ako vedecké modely, „sú nevyhnutné na postrehnutie vzťahov, ktoré až *potom*, čo ich postrehneme, sú skutočne prítomné.“² Black sa tak stavia proti tým, ktorí vidia v metafore len dekoratívnu figúru, deviantné použitie jazyka, ktorému sa treba vo vedeckých a filozofických textoch vyhýbať.

Na príklade *človek je vlk* vysvetľuje svoju teóriu. Podľa Blacka použiť istý pojem doslova znamená implikovať aj celý súbor bežných vedomostí, pravdivých alebo nie, ktoré sa na tento pojem v danej kultúre viažu (porov. teóriu stereotypov).³ Myšlienka, že pri metafore sa aktivuje celá doména (Black používa termín komplex implikácií) sa neskôr stala základom teórie konceptuálnej metafory. „Každé z týchto implikovaných tvrdení sa musí upraviť tak, aby sa hodilo na hlavný subjekt (človek).“⁴ Tie ľudské črty, o ktorých sa dá nenásilne hovoriť „vlčím jazykom“, budú zvýraznené, ostatné budú zatlačené do úzadia (pre tento jav sa zaužívali aj termíny figúra-pozadie a profilovanie). Metafora tak ako filter organizuje našu vedomosť o človeku.

1 Searle, J. R.: *Metaphor*. In: Ortony, A. (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge 1979, s. 92–123.

2 Black, M.: *More about metaphor*. In: Ortony, A. (Ed.), *Metaphor and thought* Cambridge 1979, s. 39.

3 Black, M.: *Models and metaphors. Studies in language and philosophy*. New York 1962, s. 40–41.

4 Tamtiež, s. 41. Tu vidno, že Black pracuje len so skutočne živými metaforami, keď predpokladá snahu komunikantov o komplexnú interpretáciu metaforického výrazu.

Niekedy môže autor metafory súbor želaných implikácií vymedziť či upraviť ad hoc, napríklad v poézii, v odbornom texte apod.⁵

Teória sa volá interakčná preto, lebo nový význam vo vzájomnej interakcii nadobúda nielen tenor (Black používa termín rámec), ale aj vehikulum (ohnisko), teda samotný filter, cez ktorý sa pozeráme. Ako píše Black, „nazvať človeka vlkom znamená postaviť ho do istého svetla, nesmieme však zabudnúť, že v tejto metafore sa nám vlk bude zdať ľudskejší, ako inokedy.“⁶ Nijako bližšie sa však nezmieňuje o tom, prečo a ako k tomuto prenosu z cieľovej na zdrojovú doménu dochádza. Ani iný Blackov príklad, Svetlo je tieňom Boha, nie je v tomto smere presvedčivý: svetlo tu má symbolický, širší význam.⁷ Ale tento význam by nemohol vzniknúť vďaka metafore, existoval už pred ňou a v náboženských textoch je bežný. Podobne argumentuje Levin, podľa ktorého je jednosmernosť metaforického prenosu umelo vykonštruovaná tým, že príklady metafor sa zväčša uvádzajú vo forme X je Y. Ako hovorí, v tejto forme je ťažké predstaviť si prenos z X na Y. Situácia je však iná v prípade, že sa predikát nevyjadrí kopulou. Na príklade potok sa usmieval Levin ukazuje, že máme na výber, či priradíme potoku vlastnosti usmievajúcich sa subjektov alebo či priradíme usmievaniu vlastnosti potoka.⁸ Obe interpretácie sú prijateľné, čo však nijako nevyvracia fakt, že obe sú jednosmerné. A tak Searle oprávnené poukazuje na to, že nikto presne neukázal, v čom spočíva interakcia. Táto vágnosť interakcionistických výkladov, ktorá sa zvykne pripisovať tomu, že Black ako filozof venoval empirickému skúmaniu a príkladom všeobecne málo pozornosti, vedie Searla k odmietnutiu tejto teórie. Podľa neho tzv. interakcia neznamena nič iné ako (jednosmerná) selekcia⁹ tých črt, ktoré sa môžu preniesť z vehikula na tenor a tieto obmedzenia vyplývajú z povahy pojmu tenora.

Diskusia o prijateľnosti interakčnej teórie je okrem sporu o jednosmernosti či obojsmernosti prenosu hlavne diskusiou o emergentných vlastnostiach, teda o vlastnostiach, ktoré vznikajú pri metaforickej interpretácii, ale nie prenosom z vehikula na tenor či naopak. Inými slovami emergentné vlastnosti sa vynárajú v procese interpretácie a nie sú súčasťou východiskových pojmov vehikula a tenora. Searle popiera ich existenciu. Je pravda, že literatúra o tejto téme nie je vždy presvedčivá. Napríklad Vega-Moreno ako príklad vzniku emergentnej vlastnosti uvádza metaforu Orol je levom vtákov, pre ktorú respondenti udávali vlastnosť „rešpektovaný“, ktorá sa podľa Vega-Moreno nespája s pojmami vehikula a tenora chápanými osobitne.¹⁰ Lenže pojem leva zrejme vstupuje do metaforickej interakcie už metaforicky štruktúrovaný,¹¹ ako kráľ zvierat. Vďaka tomuto ošúchanému zvratu teda vnímame orla skôr cez vehikulum „kráľ“ ako „lev.“ A pojem kráľ si bežne spájame s rešpektom, s rôznymi ritualizovanými prejavmi úcty. Presvedčivý nie je ani azda najčastejšie citovaný príklad v súvislosti so vznikom

5 Tamtiež, s. 43.

6 Black, M.: *Models and metaphors. Studies in language and philosophy*. New York 1962, s. 44.

7 Tamtiež, s. 27.

8 Levin, S. R.: Standard approaches to metaphor and a proposal for literary metaphor. In: Ortony, A. (Ed.): *Language and Thought*. Cambridge 1979, s. 124–136.

9 Viz s. 115, 119 a 3. poznámka na s. 123.

10 Vega Moreno, R.: Metaphor interpretation and emergence. *UCL Working Papers in Linguistics*, 16, 2004, s. 299.

11 K tomuto porov. napr. Lakoff, G. – Turner, M.: *More than Cool Reason*. Chicago 1989 alebo tiež problém výstupu jednej metafory ako vstupu inej metafory v rámci teórie konceptuálneho miešania.

emergentných vlastností: Tento chirurg je mäsiar s významom Tento chirurg je neschopný. Argumentuje sa v tom zmysle, že vlastnosť neschopný, nekompetentný sa nemohla preniesť z pojmu mäsiar, pretože mäsiarov takto bežne nehodnotíme, inak by sme si od nich nekupovali jedlo. Podľa mňa však istý negatívny dojem tento pojem predsa len vyvoláva. Práca s mäsom je práca s mŕtvymi zvieratami, ich krvou, vnútornosťami, ktoré sa mnohým ľuďom hnusia.¹² Tieto pocity sa potom prenášajú aj na mäsiarske povolanie. Z pojmu mäsiar sa tak preniesie bližšie neidentifikovaná negatívna asociácia, ktorú prirodzene zúžime na vlastnosť neschopný, nekompetentný v danom kontexte (ako komentár na oznámenie *Bohužiaľ, musím vám oznámiť, že chirurg, ktorý vašej žene robil cisársky rez, jej prerezal oba vaječníky*),¹³ kde je vysoko pravdepodobné, že výpoveď *Tento chirurg je mäsiar* bude komentárom k nevydarenému výkonu chirurga. Interpretácia metafory je značne uľahčená orientáciou na cieľ (goal oriented). To znamená, že v danom kontexte adresát interpretuje metaforu doplnením nasledujúceho výroku: *Práca tohto chirurga je _____*, pretože vychádzajúc z kontextu očakáva, že výpoveď bude práve o práci tohto chirurga.

Uvediem teda niekoľko príkladov, ktoré podľa môjho názoru lepšie ilustrujú obojsmernosť prenosu i vznik emergentných vlastností. To sa najlepšie ukazuje na vizuálnej elaborácii metafory. Napr. metafora *Robert je buldozér* (lokálne zaužívaná metafora v angličtine, vyskytla sa aj v slovenčine)¹⁴ sa podľa výpovedí respondentov niekedy spája so živými obrazmi hybridného stvorenia¹⁵. Na ilustráciu: metafora môže v adresátovi vyvolať obraz (nadprirodzene vysokého a ťažkého) Roberta, ktorý (s nadprirodzenou silou) rozráža všetko, čo mu príde do cesty. Na tomto príklade sa teda javí, že selektívne obmedzenia, ktoré kladie pojem tenora na prenos vlastností z vehikula, nie sú prísne uplatňované: inak by metaforický Robert nemohol disponovať nadprirodzenými vlastnosťami. Môžeme si tiež predstaviť obraz *buldozéra*, ktorý je personifikovaný prisúdením intencie (agresívny buldozér, ktorý *chce* ublížiť okolitým objektom): v tomto prípade došlo k opačnému prenosu, z tenora na vehikulum. Nadprirodzená bytosť patrí do nadprirodzeného prostredia, a tak môžeme Roberta vo vizualizácii zasadiť do akčnej sci-fi scény – takéto elaborácie bývajú súčasťou interpretácie¹⁶ – a tu už pôjde o vlastnosť, ktorá sa nepreniesla, ale vznikla v procese elaborácie metafory.

Iný príklad uviedla v inej súvislosti Eve Sweetser na konferencii ICLA v Krakove v roku 2007: anglický výraz *couch potato* (lenivý človek) je síce pomerne osúchaný, ale v mysli tejto lingvistky sa spája so silným obrazom veľkého zemiaka, ktorý sa tak dlho nepohol z gauča, až sa na ňom zakorenil a nemožno ho odtiaľ odtrhnúť. Z tenora na vehikulum, teda v „protismere“ klasického prenosu, sa prenieslo viacero vlastností, napríklad veľkosť zemiaka, lenivosť a pod.

12 Z pohľadu evolučnej psychológie vysvetľuje pocity hnusu v zaujímavej prednáške S. Pinker. *Authors@Google: Steven Pinker*, <http://www.youtube.com/watch?v=hBpetDxIEMU>, cit. 17. 12. 2008

13 Vega Moreno, R.: Metaphor interpretation and emergence. *UCL Working Papers in Linguistics*, 16, 2004.

14 „Dr. Buldozér“ ako označenie V. Mečiara v internetovej diskusii k článku <http://www.sme.sk/c/4201183/blana-rik-nebol-len-dovernik.html> dňa 1. 12. 2008 v novinách SME.

15 Porov. Wilson, D. – Carston, R.: Metaphor, Relevance and the ‘Emergent Property’ Issue. *Mind & Language* 21, 2006, s. 404–433; Carston, R.: Metaphor, ad hoc concepts and word meaning – more questions than answers. *UCL Working Papers in Linguistics* 14, 2002, s. 83–105.

16 Kam až môže zísť elaborácia porov. napr. Coulson, S. – Oakley, T.: Blending Basics. *Cognitive Linguistics* 11, 2000, s. 175–196.

Nasledujúcu metaforu vymyslel pacient na sedení s psychoterapeutkou. Svoj psychický stav najprv opísal ako „Som motýľ“, čo vzápätí upresnil: „Som motýľ spolovice vylezený z kukly. Potiaľto,“ ukazujúc na pás.¹⁷ Ako to, že pacient presne vedel ukázať na svojom tele, pokiaľ motýľ vyliezol? Je možné, že chcel metaforou vyjadriť, že jeho prerod je v presnej polovici, ale je tiež možné, že sa do svojej metafory vžil natoľko preto, že si obraz motýľa spojil s vlastnou skúsenosťou vyliezania z nejakého priestoru. To je najťažšie práve vtedy, keď sa pás nachádza zhruba na úrovni otvoru. V prospech tejto druhej interpretácie vypovedá aj to, že pacient ukázal na *svoje* telo namiesto toho, aby použil nezainteresovaný opis ako napríklad „motýľ je vylezený do pol tela.“ Ak je táto interpretácia správna, potom sa isté črty preniesli nielen z vehikula na tenor, ale aj z tenora na vehikulum a teda došlo k interakcii.

Myšlienka vzniku emergentných vlastností nie je nová, už dávnejšie sa zaviedol pojem **novej entity**, ktorá vzniká zlúčením vlastností tenora a vehikula.¹⁸ Táto nová entita sa môže celkom odpútať od vlastností vehikula a tenora a žiť vlastným životom, ako v prípade nadprirodzeného Roberta. Zostáva však otázne, nakoľko je tento jav súčasťou metafory a nakoľko je len jej sprievodným javom, t.j. metafora by sa viac-menej vyčerpala parafrázou¹⁹ – napríklad *Robert je bezohľadný, netolerantný, ide za svojím cieľom cez mŕtvolu* v prípade metafory *Robert je buldozér*. Nakoniec, (subjektívna) vizualizácia výpovede a elaborácia tejto vizualizácie sú bežné aj pri doslovných výpovediach, nepovažujeme ich však za *súčasť* týchto výpovedí. Propozičné a imaginatívne myslenie sa zvyknú považovať za odlišné spôsoby spracovania podnetov²⁰ (ešte sa vyčleňuje motorické myslenie). Vytesňovanie asociovaného obrazu ako iba sprievodného znaku metafory sa však intuitívne nejaví ako dobré riešenie. Pôžitok z metafory je výsledkom viacerých faktorov: metaforický význam treba pri menej transparentných metaforách „vypočítať“ a táto zvýšená kognitívna námaha sa prejaví v pocítovanej dezautomatizácii vnímania;²¹ ale najdôležitejšiu úlohu tu nesporne zohráva práve asociovaný obraz, ktorý je *raison d'être* mnohých metafor. Napríklad Michel LeGuern takto komentuje Hugov verš, v ktorom doňa Sol označí Hernaniho za hrdého a šľachetného leva: „K vlastnej informácii, ktorá sa vyčerpáva logickým významom výpovede, sa tu pridáva tzv. asociovaný obraz, v tomto prípade mentálna reprezentácia leva. Ale túto reprezentáciu si uvedomujeme na inej úrovni ako logický význam;

17 Siegelman, E. Y.: *Metaphor and mening in psychotherapy*. New York 1990, s. 17.

18 Brooke-Rose, Ch.: *A Grammar of Metaphor*. London 1958.

19 Toto samozrejme neznamená, že metafora nekomunikuje o nič viac ako jej doslovná parafráza. Pocit, že parafráza nezastupuje plnohodnotne metaforu, však môže byť vyvolaný aj inými faktormi: napr. potenciálnou nekonečnosťou množstva slovných parafráz (Dan Sperber a Deirdre Wilson hovoria v tejto súvislosti o slabých inferenciách: *La pertinence: communication et cognition*. Paris 1989), ich rozdielnou váhou (Black), neistotou, čo vlastne chcel autor metafory povedať (Davidson), prípadne je myšlienka inak ako metaforou len veľmi ťažko vyjadriteľná, ako v prípade tzv. katachrézy (Loď brázdila more, Searle, J. R.: *Metaphor*. In: Ortony, A. (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge 1979, s. 97) a pod.

20 To, že ide o relatívne nezávislé typy myslenia, sa ukazuje aj na príklade ľudí s Aspergerovým syndrómom, prípadne iných jedincov, ktorí majú tendenciu myslieť v obrazoch, priestorovo a komplexne a nie sekvenčne a propozične ako väčšina ľudí, a preto vyhľadávajú úplne iný typ úloh a často zlyhávajú v bežnej komunikácii. K tomuto porov. napr. Martinková, M.: Chlapec, ktorý myslí v obrazoch a vyjadruje sa kresbami. *Kritika & kontext* 31, 2005, s. 11–21. Neurovedci príčinu tohto javu často vidia v oddelených funkciách hemisfér. Ľavá hemisféra je zodpovedná za analytické, sekvenčné myslenie, zatiaľ čo pravá hemisféra za syntetické operácie.

21 Jan Mukařovský (*Studie z poetiky*, Praha 1982, s. 55–60) nazval túto fázu vnímania metafory „spúšťačom estetického vnímania“. Kontext vytvára isté očakávania toho, čo bude v texte nasledovať. Metafora použitím pojmu zo vzdialenej sémantickej oblasti na mieste, kde by sme očakávali iný výraz, toto očakávanie narúša. Pozornosť sa namiesto významu zameria na formu, na znak.

na tejto úrovni už nepôsobí logická cenzúra, ktorá odstránila z významu metafory leva všetky prvky, ktoré sa javili ako racionálne nekompatibilné s postavou Hernaniho.²² Asociovaný obraz sa spája aj s doslovnými výpoveďami, ale v takom prípade „poslucháčovi alebo čitateľovi väčšinou nič neumožní s istotou určiť, aký asociovaný obraz mal hovoriaci alebo pisateľ na mysli, keď použil daný výraz, pretože tento obraz nie je v štruktúre výpovede označený natoľko jasne, aby ho bolo možné rozpoznať. [...] Hoci aj metafora využíva tento mechanizmus asociovaného obrazu, odoberá mu túto voľnosť a zdanlivú náhodnosť. Čitateľovi vnucuje paralelne s logickou informáciou obsiahnutou vo výpovedi aj asociovaný obraz, ktorý je odrazom obrazu v mysli autora vo chvíli, keď formuloval výpoveď.“²³ Metafora teda celkom prirodzene evokuje istú obraznosť a s touto obraznosťou sa potom neoddeliteľne spája aj jej nepredvídateľná elaborácia a z toho vyplývajúce emergentné vlastnosti.

PROBLÉM VLASTNÝCH MIEN

Na príklade metafory Sally je kus ľadu²⁴ Searle argumentuje, že výpovede s vlastnými mienami sa nemôžu podieľať na významovej interakcii, pretože vlastné mená nemajú taký význam ako všeobecné substantíva.²⁵ Pristavme sa teda pri otázke významu proprií. Searle v roku 1958 načrtnol svoju verziu zväzkovo-deskripčnej teórie²⁶ vlastných mien, podľa ktorej je referent určený zväzkom vlastností, ktoré hovoriaci spájajú s daným menom. Referentom bude ten objekt, ktorý spĺňa dostatočný počet jedinečne referujúcich charakteristík. „Otázka, čo tvorí kritériá na určenie ‚Aristotela‘ zostáva spravidla otvorená a v skutočnosti len málokedy vystáva. Ak sa tak stane, potom tieto kritériá určíme v podstate arbitrárne my, používatelia

22 LeGuern, M.: *Sémantique de la métaphore et de la métonymie*. Paris 1973, s. 42.

23 Tamtiež, s. 42–43. Aj keď LeGuern v tejto časti nehovorí nič o tom, že asociovaný obraz sa môže ďalej rozvíjať do nečakaných polôh, podstatné pre náš problém je to, že obraz neoddeliteľne spája s metaforou.

24 Pristavme sa pri Searlovej metafore *Sally je kus ľadu*. Objavil sa názor, že v tomto prípade nejde o klasický príklad metafory, pretože je založená na hyperbolizácii a dvojzmyselnosti adjektíva *chladná* (Martinich, A. P.: A Theory for Metaphor. *Journal of Literary Semantics* 13, 1984, s. 35–56) alebo že ide o metaforu v metafore, keďže už samotná parafráza *Sally je chladná ako kus ľadu* obsahuje metaforu (Wilson, D. – Carston, R.: Metaphor, Relevance and the ‘Emergent Property’ Issue. *Mind & Language* 21, 2006). Systematickejšie vysvetlenie tohto a podobných príkladov nájdeme v kognitívnej sémantike, kde sa tvrdí, že podobné metafory sa interpretujú prostredníctvom všeobecnejšej konceptuálnej metafory NÁKLONNOSŤ JE TEPLÉ, AVERZIA JE CHLAD. Táto konceptuálna metafora vznikla podľa tejto teórie pravdepodobne na základe skúsenosti s teplotnými zmenami, ktoré sprevádzajú zmeny emocionálneho stavu a prejavuje sa v metaforických výrazoch ako *vrelé verzum chladné prijatie, zaborieť láskou, ľady sa prelomili* a pod. Pravda, tzv. skúsenostná báza je len akýmsi predpokladom vzniku tejto konceptuálnej metafory a nemusí hrať nijakú úlohu pri interpretácii konkrétnej metafory, ktorá je na nej založená, pretože konceptuálna metafora je natoľko vžitá, že asociácia medzi sympatiou/antipatiou a teplom/chladom sa vynára automaticky. Tvrdenie, že výpoveď *Sally je kus ľadu* je interpretovaná na pozadí podobných metafor, ako napríklad *chladné prijatie*, je podľa môjho názoru prijateľnejšie ako názor, že východiskom pre interpretáciu spomínanej výpovede sú encyklopedické vedomosti spájajúce sa s pojmom ľad typu „a) tvar kocky, tuhý, tvrdý, studený, stuhnutý; b) ťažko uchopiteľný, vyvoláva nepríjemné pocity pri dotyku, pobyte v jeho blízkosti, interakcii atď.; c) šíri okolo seba nepríjemnú atmosféru; d) vyvoláva v ľuďoch potrebu vzdialiť sa atď.“ (Wilson, D. – Carston, R.: Metaphor, Relevance and the ‘Emergent Property’ Issue. *Mind & Language* 21, 2006, s. 425). Vlastnosti vymenované v bode b), c) a d) má ľad len v určitých situáciách, napríklad vo forme špinavej zamrzutej mláky, na ktorej sa môžeme pošmyknúť. Ak však vezmeme do úvahy najmä prototypický, priezračný ľad, máva interakcia ľudí s ľadom skôr príjemný charakter (chladené nápoje v letnom období, korčuľovanie, hry detí s cencúľmi, estetická hodnota apod.).

25 Searle, J. R.: Metaphor. In: Ortony, A. (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge 1979, s. 104.

26 Searle, J. R.: Proper Names. *Mind*, 67, 1958, s. 166–173. Porov. aj Zouhar, M.: *Podoby referencie*. Bratislava 2004, 4. kapitola.

tohto mena.²⁷ V tom Searle vidí veľkú výhodu vlastných mien, keďže „nám umožňujú verejne referovať na objekty bez toho, aby nevyhnutne vyvolávali otázky a vyžadovali dohodu o tom, ktoré deskriptívne vlastnosti tvoria identitu objektu. Nefungujú ako deskripcie, ale ako vešiaky na deskripcie.“²⁸ Tým sa myslí to, že hoci hovoriaci použitím propria netvrdí ani nešpecifikuje charakteristiky, tieto nie sú dané a priori a niektoré z nich sa môžu ukázať ako nepravdivé, presuponuje sa ich existencia. Inými slovami vlastné mená nemajú význam v tom zmysle, že sa nemôžu použiť na opísanie charakterizácie predmetov a majú význam v tom zmysle, že sa „logicky spájajú s charakteristikami predmetu, na ktorý referujú [...] v slabom zmysle slova“²⁹

Searle k vzniku tohto vzťahu „voľného logického prepojenia“ medzi propriami a vlastnosťami objektov, na ktoré referujú, ktorý nazýva presupozíciou, uvádza len toľko, že vzniká učeníím. V tomto smere považujem za lepšie rozpracovanú teóriu V. Blanára, ktorý konštatuje, že pri vlastných menách zohrávajú úlohu dve skupiny príznakov. Do prvej skupiny patria súbory individuálnych charakteristík.³⁰ Tieto slúžia na presnejšiu identifikáciu pomenovaných objektov. Druhou skupinou príznakov sú kategoriálne príznaky všeobecnej povahy, ktoré systém vlastných mien rozčleňujú na podsystémy (ojkoným, anojkoným, antroponým atď.) a tie ďalej na triedy vlastných mien (napr. rodné mená, priezviská, živé rodinné mená atď.). Blanár ďalej uvádza, že „onymicky dôležité vlastnosti denotátu a postoje pomenovateľov k pomenovanej veci i k pomenovaniu samému sa pri myšlienkovom spracúvaní celých tried onymických pojmov prehodnotili na (onymické) sémantické príznaky. Špecifické onymické príznaky vymedzujú vlastné meno „iba“ ako prvok celej triedy daného onymického podsystému. Inými slovami: kategoriálne sémantické príznaky necharakterizujú denotát, ale ho identifikujú; neidentifikujú ho však ako proprium všeobecne, ale ako rodné meno, priezvisko, miestny názov, meno vodného toku, pohoria, atď., a to bez ohľadu na fakt, či sa uplatňuje alebo neuplatňuje referenčný vzťah.“³¹ Z uvedeného je pre túto argumentáciu podstatný najmä Blanárov názor, že pri každom vlastnom mene je inherentne prítomný poukaz na príslušnú všeobecnú triedu onymických objektov, do ktorej proprium patrí, tento poukaz je prítomný aj tam, kde nedoriešajú k identifikácii referenta.

Ak teda vychádzame z podobnej koncepcie, ako je Blanárova, môžeme konštatovať, že metafora s propriom (Sally je kus ľadu) je interpretovateľná ako interakcia pojmu ľudská bytosť ženského pohlavia a pojmu evokovaného vehikulom. Táto interpretácia sa spustí dokonca aj v situácii, keď ani kontext nijako nenapovedá, že výpoveď by sa mala týkať nejakej osoby (ako napríklad izolované metafory v učebniciach, odhliadnuc od faktu, že učebnicové príklady mávajú antropocentrický charakter). Blanár síce zdôrazňuje, že pre správne rekonštruovanie onymickej sémantiky potrebuje adresát poznať všeobecnú doménu, na ktorú má aplikovať proprium, „genus proximum“,³² ale bez tejto informácie sa automaticky spracujú kategoriálne príznaky nastavené ako štandardné (default). To, že ľudské meno možno použiť neštandardne

27 Tamtiež, s. 171.

28 Searle, J. R.: Proper Names. *Mind*, 67, 1958, s. 172.

29 Searle, J. R.: Proper Names. *Mind*, 67, 1958, s. 173.

30 Blanár, V.: *Teória vlastného mena (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii)*. Bratislava 1996, s. 201.

31 Tamtiež, s. 202.

32 Tamtiež, s. 201; podobne aj Millikan, R. G.: *Varieties of Meaning: The 2002 Jean Nicod Lectures*. Cambridge 2004, 10. kapitola; tu sa však pod pojmom lokálna doména mieni časť kontextu.

aj na označenie zvierat či neživých objektov, je súčasťou prirodzeného javu nekonvenčného využívania jazyka.

Searle konštatuje, že ak nazvem svojho syna Marta, môžem zavádzať, ale neklamem,³³ ale to neznamena, že komponent „ženské pohlavie“ nemôže byť súčasťou významu mena Marta. Pomenovanie osoby je typickým performatívom, preto tu dichotómia pravdivé – nepravdivé ani nemá význam. Je zrejme, že toto meno nejakým spôsobom evokuje ľudskú nositeľku ženského pohlavia. Z toho istého dôvodu vzniká aj humorný efekt, keď sa ľudské mená (Žofka, Miško) dávajú zvieratám. Ešte iný príklad: niektorí ľudia dávajú ľudské mená neživým objektom, ku ktorým majú obzvlášť silný citový vzťah (napríklad auto); a to práve preto, že ich takéto pomenovanie personifikuje, povyšuje akoby na člena rodiny. To značí, že tu existuje povedomie o tom, že isté mená patria do (Blanárovou terminológiou) antroponymického subsystému proprii s dvoma veľkými kategóriami: mužské a ženské mená. Nazvať svojho syna Marta teda podľa môjho názoru znamená použiť humptydumptyovský jazyk, teda zaviesť súkromnú konvenciu, rovnako ako pri apelatívach. Z uvedeného vychádza, že komponenty „osoba“ a „ženské pohlavie“ sú *a priori* (defaultnou) súčasťou významu mena Marta (Sally) – a tieto vlastné mená sa teda môžu hoci aj s takýmto sémantickým torzom zúčastniť na metaforickej interakcii.³⁴

METAFORICKÁ A DOSLOVNÁ ČASŤ

Searle interakčnej teórii vyčíta aj to, že podľa tejto teórie metaforická časť, ohnisko, musí byť vždy včlenená do nemetaforickej časti, rámca, aby mohlo dôjsť k interakcii.³⁵ Ako protipríklad uvádza vetu *Zlá správa je kus ľadu, kde zlá správa aj kus ľadu* sú metaforami pre Sally. V prvom rade treba povedať, že takéto metafora sa objavujú len vo filozofickej literatúre, napríklad ako pokusy pripísať zmysel naschvál nezmyselne utvoreným vetám ako *Štvorstrannosť pije otáľanie* alebo *Bezfarebné zelené myšlienky zúrivo spia*, ale v bežnej komunikácii sa nevyskytujú, pretože tematicko-rematické členenie textu nezodpovedá tomu, že sa tu skryte tvrdia dve nové, závažné a nezávislé informácie. Iný prípad je, keď je jedna z metafor už známa z predchádzajúcej komunikácie. V takom prípade metafora môže fungovať ako istý typ anafory, koreferencie – a prostredníctvom tejto anafory sa tak na interakcii zúčastňuje aj doslovná časť. V ostatných prípadoch, ak také zriedkavo nastanú, sa ponúka vysvetlenie, že doslovnú časť supluje kontext, z ktorého je jasné, že ide o výpoveď o konkrétnej osobe. Požiadavka, aby bolo vehikulum vždy začlenené do doslovnej časti, sa tak nejaví ako hendikep tejto teórie, ale reálna podmienka interpretovateľnosti metafor.

Na záver možno povedať, že Max Black má veľkú zásluhu na tom, že sa z izolovanej metafory-dekorácie stal vysoko hodnotený módný objekt filozoficko-transdisciplinárneho vý-

33 Searle, J. R.: Proper Names. *Mind*, 67, 1958, s. 173.

34 S tým by Searle nesúhlasil. To, že sa isté mená zvyknú dávať ženám a nikdy nie mužom alebo naopak, je podľa neho len konvencia, ale nie súčasť ich významu. Existuje však aj koncepcia vzniku znaku, ktorá poukazuje, že rozlišovanie medzi konvenciou a významom nie je opodstatnené. Millikan, ktorá sa stavia do opozície voči kauzálnym teóriám, tvrdí, že znak vzniká na základe štatistických pravidielností v rámci lokálnych domén, inými slovami zakaždým, keď sa prvok reality A pravidelne vyskytuje spoločne s prvkom reality B, za predpokladu, že ich spoločný výskyt nie je náhodný, môže A slúžiť ako znak pre B. Inak povedané, jazykový znak vzniká, keď dostatočne veľká skupina ľudí začne spájať istú formu s istým obsahom. Rekurentné intencionálne znaky vznikajú postupnou premenou z rekurentných prirodzených znakov (stiera sa tu teda rozdiel medzi griceovským prirodzeným a neprirodzeným významom, meaningN a meaningNN, ktoré sa podľa tejto autorky spracúvajú rovnakým spôsobom).

35 Searle, J. R.: Metaphor. In: Ortony, A. (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge 1979, s. 103.

skumu. Jeho teória, ktorá toto umožnila, má zaslúžene nespočetných nasledovateľov. To nám však nesmie brániť obozretne spolu so Searlom preskúmať, či prítlačlivé pojmy ako interakcia a emergencia, na ktorých stojí interakčná teória, nie sú len prázdnyimi pojмами. Treba mu dať zapravdu, že Black svoju teóriu len načrtol a príklady, ktoré sa v literatúre novšie objavujú, nie sú vždy presvedčivé. Oblasť komplexných, vizuálne rozpracovaných metafor však podľa môjho názoru ponúka dostatok príkladov na potvrdenie existencie interakcie a správnosti Blackovho výkladu.

Miroslava Biroščáková

Odborné zaměření: metaforológia, kognitívna lingvistika, pragmatika

Katedra romanistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Komenského v Bratislave

<Miroslava.Biroscakova@fphil.uniba.sk>

METAFORA A METONYMIA: EMPIRICKÁ PODOBNOSŤ A LOGICKÁ SÚVISLOSŤ

ALENA BOHUNICKÁ

Podobnosť zohráva kľúčovú úlohu pri explikácii metafory od začiatkov teoretických reflexií o metafore až po súčasnosť, hoci „predstava“ o samotnej podobnosti bola nejednoznačná a menlivá. V súvislosti s metaforou sa už od Aristotela zvažuje na jednej strane iracionálna v povaha podobnosti¹, na druhej strane súčasné teórie metafory počítajú s racionalizovanými formami podobnosti, porovnávajú podobnosť vzťahov v tzv. štruktúrnych metaforách typických pre vedu, pre ktoré sa dokonca formulujú pravidlá správnosti dobrej analógie.² V 20. storočí spolu s „rafinovaním“ diskusie o metafore³ a vznikom nových teórií metafory dochádza k problematizovaniu podobnosti ako konštitutívnej vlastnosti metafory a odmietaniu jej úlohy pri vysvetľovaní metafory. Toto odmietanie podobnosti ako základu metafory je späté jednak s rozšírením extenzie samotného pojmu metafora, zmnožením javov, ktoré sa týmto názvom označujú (okrem jazykovej metafory je metaforou analógia, konceptuálna metafora a iné⁴), jednak s poznávacou opozíciou objektivismus/konstruktivismus (názory vychádzajúce z objektivistických filozofických stanovísk spochybňujú konštitutívnu platnosť podobnosti pre metaforu, nakoľko každá metafora sa nezakladá na reálnej, v zmysle objektívne danej podobnosti vyplývajúcej z inherentných vlastností entít⁵).

V novej diskusii o metafore dokonca nastáva delenie metafor aj z hľadiska konštitutívnej úlohy podobnosti: na metafory, ktoré sú založené na podobnosti a podobnosť je tu inicializátorom metaforizácie a na metafory, ktoré nevznikajú na základe vopred existujúcej (v zmysle danej alebo vnímanej) podobnosti, ale tá je výsledkom metaforizácie.⁶ Otvorené sú tak viaceré otázky, ktoré sa teoretici metafory snažia zodpovedať z odlišných teoretických pozícií: Je v základe každej metafory podobnosť? Aká je úloha subjektu a jeho vnímanosti na tomto vzťahu? V pozadí stojí všeobecnejšia nezodpovedaná otázka: čo je podobnosť?⁷

1 Krupa, V.: Podobnosť ako základ metafory? *Jazykovedný časopis*, roč. 48, č. 2, 1997, s. 81–88.

2 Gentner, D.: Are Scientific Analogies Metaphors? In: Miall, D. S. (ed.): *Metaphors: Problems and Perspectives*. Brighton 1982, s. 106–132.

3 Ricoeur, P.: *La métaphore vive*. Paris 1975, s. 221.

4 Diferencovanosť súčasného pojmu metafora prehľadne spracúva i česká publikácia od autoriek I. Vaňková – I. Nebeská – L. Saicová Římalová – J. Šlédrová: Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitívnej lingvistiky. Praha 2005, s. 92–106.

5 Z pozícií filozofického objektivismu odmieta podobnosť ako základ metafory napríklad Searle, J. A.: Metaphor. In: Ortony, A. (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge 1979, s. 93–123;

6 Napríklad Indurkha, B.: *Metaphor and Cognition*. Dordrecht 1992.

7 Prehľad starších i súčasných modelov podobnosti podáva napr. Goldstone, R. L. – Son, J.: Similarity. In: Holyoak, K. – Morisson, R. (eds.): *Cambridge Handbook of Thinking and Reasoning*. Cambridge 2005, s. 13–36. V tejto práci vyberáme len modely podobnosti relevantné pre výklad metafory.

Tradične sa o podobnosti uvažovalo v súvislosti s vlastnosťami. Aristoteles v Kategóriách uvádza, že o podobnosti a nepodobnosti môžeme hovoriť len v súvislosti s kvalitami a je to ich zvláštnosťou.⁸ Kvalitou rozumie Aristoteles to, „pri čom je niečo nejaké.“⁹ Podnetným pre vysvetľovanie podobnosti v metafore bol Tverskeho psychologický model podobnosti, tzv. *contrast model*.¹⁰ Základným predpokladom Tverskeho modelu je, že podobnosť je výsledkom porovnávania (*matching*) a nachádzania spoločných a odlišných príznakov (*feature*). Predpokladá, že čím viac príznakov majú objekty spoločných, tým je podobnosť väčšia. Pri interpretácii entít ako podobných sa však nezvažujú len samotné príznaky ako jednotlivé prvky určujúce entitu (atribúty, vlastnosti) entít. Príznaky sú organizované, štruktúrované, vstupujú vzájomne do vzťahov. Základom vnímania entít ako podobných potom nie sú izolované príznaky, ale entity sa vnímajú na pozadí vzťahov, do ktorých so svojimi príznakmi vstupujú (je intenzívnejší ako, je nad, je najmenší, je ďalej ako, je posledný a podobne). Okrem tzv. atributívnej metafory založenej na *podobnosti atribútov* sa v metaforológii hovorí o analógii, ktorou sa rozumie metafora založená na *štruktúrnej podobnosti* či *podobnosti vzťahov*.¹¹ Dodajme, že *štruktúrna* či *atributívna* povaha podobnosti je až výsledkom interpretácie metafory. Respektíve, ak hovoríme o živých metaforách, podobnosti, na základe ktorých metafora vznikla, môžu byť odlišné od tých, ktoré na pozadí vlastných zážitkov a znalostí interpretuje z metaforou usúvzťažnených konceptov recipient. Ako príklad uveďme rôzne spôsoby interpretácie jednej metafory z vlastného korpusu: *Banky sú v čase krízy čerpacími stanicami s pohonnými hmotami. A keď tie autá, tie firmy, tie pohonné látky nedostanú, tak sa proste zastavia*.¹² V oblasti banky vystupujú napríklad také objekty ako firmy, peniaze/finančné prostriedky, úrok. Tieto objekty korelujú v oblasti čerpacej stanice s objektmi autá, pohonné hmoty, zisk. Tieto vstupujú do vzťahov, ktoré sú obdobné: banky poskytujú firmám peňažné prostriedky podobne ako čerpacie stanice autám benzín. Tak ako je benzín určený na fungovanie auta, tak peniaze poskytované bankou zaisťujú fungovanie firmy. Tak ako čerpacie stanice majú z poskytovania danej substancie zisk, takisto banky majú zisk v podobe úroku, a tak ďalej. Inak môže byť táto metafora interpretovaná len prostredníctvom zhody príznakov: banky i čerpacie stanice sú prosperné.¹³

Z perspektívy tradičnej, systémovej teórie jazyka nadobúda podobnosť, similarita zároveň platnosť dištinkatívnej vlastnosti, ktorou sa metafora stavia do opozície k inému druhu transferu obsahu pomenovania, metonymii, založenej na vecnej kontiguíte, spravidla najčastejšie

8 Aristoteles: *Kategorie*. Brno 1958, s. 52

9 Tamtéž, s. 48. Môže nás pritom zaujímať, že Aristoteles pritom rozlišuje 4 druhy kvalít:

1. **stav a dispozícia** (vedomosti, cnosti – spravodlivosť, umiernenosť, teplo, chlad, choroba, zdravie). Stav nepodlieha ľahko zmene a strate, je trvalejší, dispozícia ľahko podlieha zmene (ak teda ide o dlhodobú chorobu, je to stav)

2. **schopnosť/neschopnosť**, tento druh kvality nie je u Aristotela dostatočne objasnený

3. **trpné kvality – pôsobia podráždenie na zmysloch** (sladkosť pôsobí dráždenie chuti, teplo hmatu) a citové vzruchy (šialenstvo)

4. **podoba a tvar**

10 Tversky, A.: Features Similarity. *Psychological Review* 84, 1977, s. 327–352.

11 Goldstone, R. L. – Medin, D. L. – Gentner, D.: Relational Similarity and the Nonindependence of Features in Similarity Judgments. *Cognitive psychology* 23, 1991, s. 222–262.

12 Úryvok je výberom z väčšieho materiálového korpusu vyextrahovaného z politických diskusných relácií Na telo (Markíza), De Facto (TV JOJ) a O 5 minút 12 (STV 1) za obdobie september 2007 – máj 2009. Nakoľko nás zajíma živá metafora, súčasný politický dialóg charakterizovaný atribútmi ako spontánnosť, „prirodzená miera interaktívnej improvizácie“ je pre nás jedným z relevantných materiálových zdrojov (Orgoňová, O.: Verbálne džudo v televíznom dialógu politikov, In: Kováčová, V. – Baláková, D. – Šindelárová, J.: *Aspekty literárnovedné a jazykovedné II*, Ružomberok 2009, s. 76).

13 Odpovede sú vybrané z vlastných prieskumných sondáží.

príčinnej, priestorovej, časovej súvislosti medzi entitami. Polarizácia metafory a metonymie sa ušľachťuje hlavne pod vplyvom štrukturalistickej paradigmy. Spojenie metafory s podobnosťou a metonymie s kontiguitou (s istým zveličením možno povedať, že) vyplýva z binaristického zamerania štrukturalizmu a je o to presvedčivejšie a vplyvnejšie, že koreluje s inými štrukturalistickými dvojicami pojmov: hierarchicky najvyššia dvojica pojmov sémantika – syntax; paradigma – syntagma; selekcia – kombinácia ako základné rečové operácie; substitúcia – zrežazovanie. Protiklad metafory a metonymie podoprel Roman Jakobson operacionálnym základom. Tvorba a interpretácia metafor predpokladá vnímanie podobnosti a to zasa predpokladá schopnosť výberu, selekcie a substitúcie. Tvorba a interpretácia metonymie predpokladá vnímanie vecnej súvislosti, ktoré zasa spočíva v schopnosti kombinácie ako kontextotvornej činnosti.¹⁴ Na margo tejto derivácie opozícií Ricoeur kriticky poznamenáva: „rozlíšenie trópov dopĺňa slovník, ale neponúka kľúč.“¹⁵ Jednoznačné oddelenie metafory a podobnosti a metonymie a súvislosti je hlavne výsledkom dedukcie ako základnej semiotickej metódy. Toto východisko sa považovalo za smerodajné pre ďalšie úvahy. Navyše, ako reakcia na vplyvné jakobsonovské oddelenie trópov sa rozvinuli koncepcie, v rámci ktorých sa pomenovania dvoch základných vzťahov, similarity a kontiguity, ušľachťovali s atribútmi: vonkajšia podobnosť (zakladajúca metaforu) a vnútorná súvislosť (zakladajúca metonymiu). V duchu tejto tradície nachádzame aj v slovenskej Encyklopédii jazykovedy (ďalej EJ) výklad metafory opretý o pseudotermín vonkajšia podobnosť, porovnajme: „...jeden predmet pomenuje názvom pre iný predmet na základe ich vonkajšej podobnosti.“¹⁶ Pri hesle metonymia opiera EJ vysvetlenie o vzťah súvislosti determinovanej prívlastkom vnútorná. Používanie týchto atribútov („vonkajšia“ pri podobnosti, „vnútorná“ pri vecnej súvislosti) nie je však jednotné a závisí od jednotlivých koncepcií (sám Jakobson nepracuje so spojeniami „vonkajšia podobnosť“ pri metafore; „vnútorná súvislosť“ pri metonymii) a z mechanistického použitia tohto spojenia napr. v EJ nie je zrejmé, či prívlastok „vonkajšia“ odkazuje k mimojazykovej skutočnosti referujúc k percipovateľnej vizuálnej podobnosti vonkajších, napríklad tvarových vlastností ako v metaforách hruška (žiarovka), uši (na hrnci)¹⁷ alebo k jazykovej skutočnosti, pričom prívlastok „vonkajšia“ určuje podobnosť mimo štandardne vydeľovaných a jazykom fixovaných kategórií.

Viktor Krupa vo viacerých svojich prácach priznáva metafore podobnosť ako báзовú vlastnosť¹⁸ a v nadväznosti na tradíciu oddeľovania metafory od metonymie hovorí, že metonymia na rozdiel od metafory „nevychádza z hlbšej vnútornej či skrytej podobnosti, (...) ale z istej relatívne úzkej, hoci príznačnej a bezprostrednej súvislosti v priestore alebo v čase.“¹⁹ A autor ďalej rozvíja: „na rozdiel od metafory je pre metonymiu príznačné, že na tenor sa aplikuje vehikulum z okruhu tej istej pojmovej domény,“²⁰ resp. z referenčného hľadiska ide o zložku toho istého referenta. Tak sa povie biely golier namiesto úradníctva, pretože je súčasťou pojmovej

14 Jakobson, R.: Lingvistika a poetika. In: Červenka, M. (ed.): *Poetická funkce*. Praha 1995, s. 55–73. Na margo tejto derivácie opozícií P. Ricoeur kriticky poznamenáva: „rozlíšenie trópov dopĺňa slovník, ale neponúka kľúč“ (Ricoeur, P.: *La métaphore vive*. Paris 1975, s. 224; v pôvodnom znení: la distinction tropologique fournit le vocabulaire, mais non la clé).

15 Ricoeur, P.: *La métaphore vive*. Paris 1975, s. 224.

16 Mistřík, J. et al.: *Encyklopédia jazykovedy*. Bratislava 1993, s. 274.

17 Tamtáž, s. 274.

18 Krupa, V.: *Metafora na rozhraní vědeckých disciplín*. Bratislava 1990; Krupa, V.: Podobnosť ako základ metafory? *Jazykovedný časopis*, roč. 48, č. 2, 1997, s. 81–88.

19 Krupa, *Metafora na rozhraní vědeckých disciplín*. Bratislava 1990, s. 146.

20 Tamtáž, s. 147.

domény úradníctva. V zhode s týmto názorom teda môžeme povedať, že z denotačného hľadiska vzniká metonymia na základe súvislosti medzi zložkami jedného referenta, entitami, ktoré sú s referentom v kauzálnom, priestorovom, časovom či inom vzťahu, súvislosti implikované referentom v hraniciach jednej znalostnej domény.

Ukazuje sa však, že vzťahy, ktoré tradičná (jazyko)veda označovala v diskusii o metafore ako podobnosť a súvislosť, majú síce logicky odlišný základ, avšak z empirického hľadiska nie sú vôbec tak zreteľne oddelené, ako je tu naznačené. Majme tri typy výpovedí, ktoré sme pri orientačných sondážach dali interpretovať aj sedemnástim respondentom:

- a) V kupé som videl deti z rôznych kútov sveta. Okno vlaku (A) tak bolo zvonku akváriom národností (B).
- b) Mám otázku na fungovanie bánk na Slovensku v čase krízy, lebo banky sú naozaj kľúčové, keď hovoríme o dopyte, hovoríme o výrobe. Je naozaj otázkou, že ako sa banky budú správať v čase krízy? Keby som možno uviedol taký ľudový príklad, banky (A) sú možno v tomto prípade naozaj trochu čerpacími stanicami (B) s pohonnými hmotami a jednoducho keď tie autá, tie firmy, tie pohonné látky nedostanú, tak sa proste zastavia.
- c) Som v sobotu našla výborný nábytok, no muž si ako naschvál zabudol doma peňaženku (A), tak som nemala dosť korún (B).
- d) Vo väčšine novopostavených bytov sa večer nebude svietiť (A), pretože sú kupované ako investícia a nikto v nich nebyva (B).

Respondenti mali reagovať na inštrukciu: *označte výpoveď, v ktorej vnímate podobnosť medzi A a B. Uveďte, v čom vnímate podobnosť*. Výpovede hodnotilo 17 študentov jazykovedy, u ktorých sa predpokladalo, že pod vplyvom teoretických (lexikologických) vedomostí nebudú považovať koncepty usúvzťažnené vo výpovedi c), *peňaženka a koruny*, výpovedi d) *nesvieti sa, nebyva* za podobné. Prekvapivým výsledkom bolo, že napriek tomu viac ako polovica respondentov (10 zo 17 v prípade výpovede c); 9 zo 17 v prípade výpovede d)) považovala vzťah medzi A a B vo výpovedi za podobnosť. Tento výsledok je o to prekvapivejší, že vzťah sa tu nehodnotil len na základe prvotného dojmu, ale súčasťou odpovede bolo vysvetliť, v čom sú tieto entity podobné. V porovnaní s tým, vo výpovedi a) hodnotili všetci respondenti vzťah medzi konceptmi *okno vlaku* a *akvárium národností* ako podobnosť. Vo výpovedi b) takisto 100 % respondentov vnímalo *banky* a *čerpacie stanice* ako podobné na základe kontextu výpovede.

Takéto výsledky predbežnej sondáže dokladajú to, čo „sa vie“ z bežného pozorovania, ale tradične neakceptuje pri teoretickom vymedzení podobnosti. A to, že empirický pojem podobnosti zahŕňa aj vzťahy iné ako konštituované na základe spoločných vlastností objektov či korešpondencií vzťahov, do ktorých vstupujú. Podobnosť je empiricky vnímaná aj na základe vzťahov, ktoré vznikajú v rámci znalostnej domény, medzi pojmi, ktoré sú situačne späté a tvoria súčasť „jedného scenára“. Na túto skutočnosť poukazujú napr. Simmonsová a Estes,²¹ ktorí v diskusii k existujúcim teóriám podobnosti (počítajúcimi so zhodou na rovine vlastností či vzťahov, porovnaj vyššie) empirickými výskumami dokazujú, že situačný súvýskyt entít, resp. tematické vzťahy, majú významný, hoci sa ukazuje, že menší vplyv na vnímanie podobnosti. Skutočnosť, že empirické zvažovanie podobnosti sa uskutočňuje aj na základe vecných, príčinných vzťahov či tematických súvislostí, dokladajú zistenia, že tematicky usú-

21 Simmons, S. – Estes, Z.: Individual Differences in the Perception of Similarity and Difference. *Cognition* 108, 2008, s. 781–795.

vzťažnené koncepty, napr. *káva a mlieko*, sa vnímajú jako podobnejšie, než *káva a malinovka*.²² Ak sa teda pýtame, na základe čoho vnímame podobnosť medzi ceruzkou a stonkou kvetu, odpoveď môže byť v nachádzaní spoločných príznakov (predĺžený tvar), v období vzťahov (kvet je pripravený k stonke podobne ako guma k ceruzke), avšak typicky sa tieto entity nevyskytujú v tej istej situácii. Zvažovanie podobnosti je tu taxonomicky podmienené. Podobnosť sa vníma na pozadí klasifikácie a prienikov. Na druhej strane podobnosť vnímaná našimi respondentmi, medzi peňaženkou a korunami, bola podmienená typickou skúsenosťou, že sa tieto entity vyskytujú obvykle spolu, tvoria súčasť jednej témy (nakupovanie), a preto sa vnímajú ako podobné. Novšie empirické výskumy tak ukazujú, že vnímanie podobnosti nevychádza len z porovnávania javov, ako sa intuitívne zdá a tradične predpokladá. Podobnosť nie je podmienená len taxonomicky, ale vníma sa i na pozadí spoločného výskytu, teda entity sú podobné, lebo sú súčasťou jednej témy. Základom pre vnímanie podobnosti teda nie je porovnávanie, ale proces integrácie, odlišné koncepty sú integrované, tvoria celok, lebo sa ich naučíme typicky vnímať spolu.²³

Tieto empirické zistenia sú pre nás zaujímavé tým, že otvárajú teoretické hranice podobnosti. Ukazuje sa tak, že ako podobnosť sa prirodzene vníma i vzťah, ktorý bol tradične od podobnosti dichotomicky odlišný, a teda súvzťažnosť, kontiguita. Tradične boli pre výskum podobnosti relevantné paradigmatické vzťahy. Avšak empiricky vnímaná podobnosť nie je len, v jakobsonovskom duchu, výsledok schopnosti selekcie a následnej substitúcie, ale rovnako je podobnosť vnímaná na pozadí kontextovo spätých konceptov.

Prirodzene sa otvára otázka, čo z toho vyplýva pre vzťah podobnosti a metafory (metafory a metonymie). Typicky sa pre tvorbu a interpretáciu metafory považuje za smerodajné hlavne taxonomicky podmienené vnímanie podobnosti. Pripomeňme si však Lakoffove a Johnsonove tzv. orientačné metafory²⁴ založené na korelácii, resp. súvisy. Tie poukazujú aj na relevantnosť situačnej podobnosti pri definovaní metafory (hoci sami autori nepovažujú odkryté korelácie, nazvané „skúsenostným súvisy“,²⁵ za podobnosť). Porovnajme napr. orientačnú metaforu „smutný je dolu, šťastný je hore“. Na existenciu tejto konceptuálnej metafory poukazujú také lexikalizované metafory v jazyku, ako: *byť sklesnutý*, *byť na dne*, *upadnúť do depresie*, *zdvihnúť niekomu náladu*. Autori sami základ tejto orientačnej metafory nachádzajú vo fyzickej skúsenosti: sklesnutý postoj, znaky ako hlava dolu, sklopený pohľad typicky sprevádzajú smútok, vztyčený postoj zase pozitívny citový stav,²⁶ pri veľmi dobrej správe neraz človek reaguje spontánne kineticky tak, že mu ruky „vyletia“ nahor – porovnajme napríklad neverbálne náprotivky k výkrikom ako „Gó!“; „Hurá!“ a pod.²⁷ Preto sa prejavy stavu (vzpažené ruky) z empirického hľadiska môžu interpretovať ako podobné samotnému stavu (radosť), nakoľko sme zvyknutí ich vnímať spolu, spája ich spoločný výskyt v tej istej situácii. Takisto postoj s hlavou dolu sa môže vnímať ako podobný smútku. Podobne iná orientačná metafora: „vysoké postavenie je hore, nízke postavenie je dolu“ (poukazujú na ňu také lexikalizované metafory, ako: *byť na vrchole* svojej kariéry, *stúpať* po spoločenskom rebríčku, v práci ho *degradovali*

22 Simmonsová, S. – Estes, Z.: Individual Differences in the Perception of Similarity and Difference. *Cognition*, 108, 2008, s. 781.

23 Tamtéž, s. 781.

24 Lakoff, G. – Johnson, M.: Metafory, ktorými žijeme. Brno 2002; preložil M. Čejka (Metaphors we live by, 1980), s. 26–34.

25 Tamtéž, s. 171.

26 Tamtéž, s. 27.

27 Za tieto postrehy ďakujeme O. Orgoňovej.

a pod.). Lakoff – Johnson uvádzajú spoločenský a fyzický základ tejto orientačnej metafory v nasledovnom: status je vo vzájomnom vzťahu so spoločenskou mocou a fyzická sila je hore.²⁸ Tu si spomeňme napríklad obraz panovníkov, mocnárov, umiestnených vo vyvýšenejšej pozícii oproti ostatným. Takisto tu teda na základe týchto typických skúseností platí, že moc sa vyskytuje spolu s umiestnením hore, preto sa môže vnímať podobnosť medzi nadobúdaním moci a eleváciou. A ako poznamenala v osobnej diskusii O. Orgoňová, na základe nielen rečového správania v našej spoločnosti by sa dalo uvažovať o všeobecnejšom metaforickom koncepte „dôležitejší je hore“,²⁹ ktorý konceptualizuje hodnotové prejavy spoločnosti. Porovnajme tradičné rečnícke dekórum: orátor je na pódiu, publikum je dole. Alebo spoločenské rituály: pri náboženských a občianskych ceremóniách sa v okamihu najdôležitejších častí aktu vstáva (porov. obrady v kostole, ale aj v súdnej sieni, promócie, sobáše,...). Ako sme poukázali, empiria dokladá, že i takýto typ vzťahu, skúsenostný súvýskyt, patrí do bežnej predstavy o podobnosti. Lakoff – Johnson tento spoluvýskyt nepovažujú za podobnosť, hoci na druhej strane z pozícií filozofického experiencializmu tvrdia, že „jedinými podobnosťmi, relevantnými pro metaforu jsou podobnosti v té podobě, jak jsou prožívány lidmi v jejich zkušenosti“.³⁰

Ukazuje sa, že empirický pojem podobnosti zahŕňa rôzne formy vzťahov, ktoré majú navyše odlišné miesto v bežnej predstave o podobnom. Niektoré druhy podobnosti majú centrálnu pozíciu, pretože sú explicitne považované za definíciu podobnosti, alebo sú prednostne interpretované, iné sú menej typické. Goldstone vo svojom príspevku s príznačným názvom *Mainstream and Avantgarde Similarity*³¹ uvažuje o podobnosti v množnom čísle, pričom jednotlivé „podobnosti“ nemusia byť navzájom podobné. Ukazuje sa teda, že podobnosti ako prirodzenej kategórii dobre zodpovedá vysvetľovanie pomocou idey otvorenej kategórie, kde niektoré prvky sú prototypové. Aká podobnosť potom definuje metaforu? Je v základe metafor len istý druh podobnosti, a to tzv. taxonomická podobnosť? Toto bude platiť pre atributívne metafory či analógie. Avšak v základe mnohých tzv. konceptuálnych metafor je naopak tematicky podmienená podobnosť. Nakoniec, aj identifikovaná konceptuálna metafora „čas sú peniaze“, je založená na „metonymickom“ princípe: vykonanie práce nám typicky zaberá istý časový úsek a predpokladom odmeny v podobe peňazí je typicky práca.

Príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu UK/87/2009 „Podobnosť v metafore II“ a projektu VEGA 1/0658/08 „Racionalita a iracionalita v štýle“.

Alena Bohunická

Odborné zamčrení: stylistika, textová lingvistika a diskurz, metafora

Katedra slovenského jazyka

Filozofická fakulta

Univerzita Komenského v Bratislave

<alena.bohunicka@gmail.com>

²⁸ Lakoff – Johnson, 2002, s. 29.

²⁹ Lakoff, G. – Johnson, M.: *Metafory, kterými žijeme*. Brno 2002, s. 29.

³⁰ Tamtéž, s. 171.

³¹ Goldstone, R. L.: *Mainstream and Avant-garde Similarity*. In: *Psychologica Belgica* 35, 1995, s. 145–165.

PROBLEMATIKA FAREBNÝCH POJMOV V NEMČINE A SLOVENČINE (KOGNITÍVNA SÉMANTIKA)

JANKA ŠUCHOVÁ

Farebné (chromatické) pojmy v jazyku sú kultúrne špecifickou či determinovanou oblasťou konkrétne lexikálnej roviny jazyka, ktorá si vyžaduje osobitú pozornosť, nakoľko túto oblasť možno skúmať z viacerých (nielen) lingvistických hľadísk. V súvislosti s touto problematikou budeme používať farebné pojmy, typické v západnej lingvistickej terminológii, no napriek tomu zostaneme v kultúrne špecifickom vnímaní tejto oblasti vzhľadom na porovnávané jazyky.

O problematiku farieb, jej definovanie a dokonca aj porovnanie v jednotlivých jazykoch bol už v predchádzajúcich obdobiach záujem, o čom svedčia aj príspevky a štúdie lingvistov nielen v anglosaskej jazykovede (ako kľúčového prameňa pre nami realizovaný výskum), ale dokonca aj v českej či slovenskej. Na príklade slovenčiny a románskych jazykov sa venoval tejto problematike vo svojej monografii aj J. Škultéty¹, ktorý na základe sémantického poľa farieb porovnával slovenský jazyk s jazykmi románskymi, kde okrem vymedzenia a klasifikácie chromatických adjektív (prvotné, druhotné, cudzieho pôvodu) skúma aj ich využitie a prítomnosť v slovných spojeniach alebo v špecifických rovinách slovnej zásoby, akou je napríklad aj frazeológia. Problematiku názvov farieb v slovenčine analyzoval J. Horecký² z hľadiska motivácie podobnosti aj ich slovnodruhovej zaradenosti. Späťosť farieb s kognitívnou a kultúrnou lingvistikou definuje aj I. Vaňková³ na priestore českého jazyka, ako zase P. Štěpán⁴ prítomnosť označenia farieb v systéme českého jazyka vychádzajúc z toponymického materiálu. Významná je práca nemeckého lingvistu F. R. Brüggemanna⁵ založená na komparácii farebných pojmov nemeckého, slovenského a českého jazyka, rovnako štúdie H. Gippaera, skúmajúce vzťah farieb a jazyka (jazykového obsahu). Na poli anglosaskej lingvistiky významné miesto zaujímajú P. Kay, B. Berlin⁶ so svojím výskumom farieb a vytvorením farebnej kategorizácie a terminológie, taktiež E. Roschová⁷ s prototypovou teóriou založenou rovnako na lingvisticko-psychologickom výskume vnímania farieb. Tieto práce však predstavujú len zlomok zo všetkých

1 Škultéty, J.: *Kapitoly z chromatickej terminológie slovenčiny a románskych jazykov*. Bratislava 1979, s. 137.

2 Horecký, J.: Názvy farieb v slovenčine. *Slovenská reč* 28, 1963, s. 218–221.

3 Vaňková, I.: Vidět barvy. *Souvislosti* 47, 2001, s. 131–143.

4 Štěpán, P.: *Centrum a periferie českého systému označení barev (na základě toponymického materiálu z území Čech)*: Okraj a střed v jazyce a literatuře. Sborník z mezinárodní konference: s. 97–101. Vo svojej štúdii fokálne (základné) farby pomenúva ako obsahy základných farieb (OZB)..

5 Brüggemann F. R.: *Die Farbbezeichnungen in der tschechischen und slowakischen Schriftsprache der Gegenwart*. Frankfurt am Main 1996, s. 271.

6 Berlin, B. – Kay, P.: *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Berkeley/Los Angeles 1996.

7 Rosch, E.: Universals in Color Naming and Memory. *Journal of Experimental Psychology* 93, 1972, s. 10–20.

vedeckých a výskumných počínov v oblasti lingvistického výskumu farieb z predchádzajúcich období, nakoľko o túto problematiku neustále pretrvávajú záujem.

Definovanie farby ako takej možno z viacerých hľadísk. Ako fyzikálny jav predstavuje vlastnosť alebo vedľajší produkt svetla – elektromagnetického vlnenia s vlnovou dĺžkou od 380 nm do 740 nm, ktoré sa dostáva do ľudskej alebo inej percepčnej sústavy.⁸ Okrem percepčného vnímania je dôležité poukázať aj na vnímanie farieb z hľadiska kognitívneho, kde sa stávajú akoby súčasťou mysle (mozgu) či predstavy, pričom sú naďalej charakterizované ďalšími kvalitatívnymi všeobecne platnými komponentmi – jasom, odtieňom a saturáciou.⁹ Napriek všeobecnej platnosti daných komponentov chromatických pojmov treba znova zdôrazniť už spomínanú kultúrnu špecifickosť vo vnímaní farieb, následne aj špecifickosť v ich slovnom vyjadrení vlnových dĺžok, čo znamená, že v matematicko-fyzikálnom ponímaní chromatív možno hovoriť o ich jednotnom vnímaní vo všetkých jazykoch, z lingvistického hľadiska to však možné nie je. Pomenovanie farieb úzko súvisí s praktickou činnosťou ľudí, ich kultúrou, ale aj kognitívnym (poznávacím) procesom, čo sa špecificky odráža v jednotlivých jazykoch a podmieňuje sa kultúre daného národa. Mnohé z týchto pojmov existujú v jazyku už od nepamäti (a vnímajú sa ako prirodzená súčasť slovnej zásoby), iné do lexiky vstúpili nedávno, či priam teraz vstupujú v priamom kontakte s inými jazykmi. Dôležité je však podotknúť, že nemožno obsiahnuť všetky tieto pojmy a zároveň vytvoriť systém názvov nielen farieb, ale aj ich farebných odtieňov aj z uvedeného dôvodu neustálej variácie tejto tematickej časti slovnej zásoby. V súvislosti s týmto výskumom sa do popredia dostáva predovšetkým kognitívne vnímanie farieb (a s ním aj kognitívna sémantika a prítomnosť sémantických polí), to znamená spoznávanie jazykového obrazu sveta na základe vzťahu jazyka a mysle a zároveň aj komparácia s inými jazykmi.

Porovnať všetky chromatické pomenovania na takom malom priestore je absolútne nemožné, ide nám skôr o priblíženie a následné porovnanie základných (prvotných) chromatív. Tie, ako prvé definovali P. Kay a B. Berlin¹⁰ vo svojej štúdii, v ktorej vymedzili na základe svojho kognitívno-sémantického výskumu istý počet farebných pojmov, ktoré sa vzťahujú na farby svetelného spektra, prípadne je u nich prvotný význam vyjadrujúci kvalitu vecí alebo javov (hovoríme o istom farebnom príznaku), čím len popreli arbitrárnosť výberu farebného spektra v rôznych jazykoch (aj v nepříbuzných jazykoch). Stanovili tak základné podmienky (pravdivosti), ktoré musí termín pre farbu spĺňať: 1. musí sa skladať z jednej morfémy, 2. farba, ktorú daný termín opisuje, nesmie byť obsiahnutá zároveň v inej farbe, 3. nesmie byť obmedzený na malý počet predmetov a 4. musí byť všeobecne známy¹¹. Na základe tejto kategorizácie vydělili

8 Rovnako aj farbu objektu možno definovať na základe vlnovej dĺžky elektromagnetického žiarenia, ktoré daný objekt odráža alebo pohlcuje. Objekt, ktorý je zo svetlého materiálu, svetlo viac odráža ako objekt tmavý.

9 Podľa najnovších výskumov v oblasti farieb sa dokázalo, že normálne vidiaci človek dokáže rozoznať viac ako milión farebných odtieňov, v porovnaní s tým jazyk ako taký disponuje len minimálnym zlomkom z tohto počtu práve aj z dôvodu ich mentálneho vnímania (a uvedomenia si). Napríklad v nemčine existuje podľa Farbnamenlexikonu od Seuferta ca. 4000 farebných termínov, pričom ani používateľ materinského jazyka nemusí vždy všetky tieto pojmy ovládať.

10 Berlin, B. – Kay, P.: *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution.*, Berkeley/Los Angeles, 1996. Výber tejto teórie, ktorá podliehala mnohým kritikám a polemikám a považuje sa v niektorých prípadoch za prekonanú, bol podriadený spôsobu výskumu danej problematiky a jej významnému postaveniu aj v našom výskume.

11 Farbou, ktorá pozostáva z jednej morfémy, je napríklad *modrá*, nie však už tmavomodrá, rovnako aj k týmto pojmom nemôžeme počítať *purpurovú*, keďže je obsiahnutá v červenej. Termínom, obmedzeným na malý počet predmetov, je napríklad termín *blond*, spätý predovšetkým s farbou vlasov či farbou dreva (v anglickom jazyku). Všeobecne známym termínom pre viaceré (všetky) jazyky je napríklad *zelená*, nie však *machovozelená*.

autori centrálne (fokálne) reprezentanty farieb (ekvivalentné s anglickým jazykom) – čierna, biela, červená, žltá, modrá, zelená, hnedá, fialová, ružová, oranžová, šedá.¹²

Vychádzajúc z vymedzeného počtu reprezentantov farieb bol potvrdený aj fakt, že centrálne farby vo vzťahu na poradie, v ktorom sú v nejakom jazyku kódované, majú stabilné hranice. A tak na základe prítomnosti pomenovaní (fokálnych) farieb v slovnej zásobe, môžeme klasifikovať jednotlivé jazyky do nasledujúcich stupňov: Všetky jazyky obsahujú minimálne dva základné farebné pojmy, a to síce tie pre *bielu* a *čiernu* (stupeň I), Vstupuje do tohto systému ďalšia farba, ide určite o slovo, ktoré zastupuje farbu *červenú* (stupeň II), so štyrmi farebnými termínmi (stupeň III) pristupuje ďalší termín pre farbu, a to buď *zelená* alebo *žltá*. V nasledujúcom stupni (IV) sa rozširuje slovná zásoba o farebný termín pre *modrú* a stupeň VI je následne charakterizovaný aj farbou *hnedou*. V nasledujúcich stupňoch pristupujú ďalšie farby ako *purpurová*, *ružová*, *oranžová* a *sivá* v ľubovoľnej kombinácii (Berlin/Kay, 1969).¹³ Následne vyhodnotenia výskumu potvrdili fakt, že pri výbere reprezentantov pre daný farebný termín bola zhoda v jazykoch veľmi vysoká v porovnaní s vymedzením hraníc kategórie istého farebného termínu. Práve pri fokálnych farbách ide o nejaké zóny farebného spektra, ktoré najlepšie reprezentujú *basic color term* podľa myslenia hovorca. Na základe tohoto tvrdenia môžeme nejaký prvok (v našom prípade farbu) zaradiť celkom jednoznačne do nejakej kategórie. Väčšina slov a pojmov označuje kategórie, ktoré sa vzťahujú k fyzickým osobám alebo predmetom, môžu byť vytvorené aj čisto vplyvom samotného jazyka.

Z tohoto dôvodu protirečí E. Roschová niektorým vymedzeniam fokálnych farebných pojmov na základe vlastného výskumu jazyka kmeňa Danni, v ktorom termíny nevymedzujú len význam daného slova, ale zároveň aj stupeň svetlosti istej farby.¹⁴ Nadväzujúc na predchádzajúci výskum u Roschovej sa objavila v súvislosti s farbami a ich zaradením ďalšia otázka: Sú tieto farby, inak nazývané aj primárne alebo fokálne, jednotkami, ktoré v systéme farieb vystupujú reprezentačne? Práve E. Roschová, rovnako ako B. Brent a P. Kay, zistila, že fokálne farby majú zvláštny status medzi kategóriami farieb ako ich najlepší reprezentanti. Roschová uskutočnila veľké množstvo pokusov, ktoré sa vzťahovali na kategórie farieb. Pritom okrem iného stanovila, že najlepšie a tiež jazyk presahujúce príklady pre *basic color terms* sú práve maximálne nasýtené farby a tými sú jednoznačne fokálne farby, ktoré (v jej výskumoch) sa

12 Nie všetky jazyky používajú všetkých 11 termínov, niektoré používajú len jeden, prípadne dva. V tomto prípade nejde o vymedzenie farebného spektra, z tohto pohľadu nemožno nájsť medzi jazykmi žiadnu pravidelnosť, ide skôr o vymedzenie univerzálnych či štandardizovaných termínov (najlepších príkladov) na poli farieb. Fokálne farby (ako ich lingvisti nazývajú) poskytujú možnosť a priestor na porovnávanie farieb, pričom ich vnímanie (predovšetkým primárnych farieb) je realizované neurónovými dráhami medzi mozgom a okom, určujúcimi alebo odtieň, alebo svetlosť. Neprimárne farby boli neskôr P. Kayom a McDanielom charakterizované intuitívne na základe rozdelenia farieb na teplé a studené a ich vznik bol definovaný prienikom týchto dvoch skupín farieb, práve tieto prieniky vytvárajú nejasnosti či nepresnosti medzi jednotlivými kultúrami a následne aj jazykmi. Je zaujímavé spomenúť, že práve J. Horecký vo svojej štúdii hovorí len o 8 farebných pojmoch (o 10 pojmoch, keď počítame k *modrej* aj ďalší ekvivalent *belasý*, k *sivej* ekvivalent *šedý*), J. Škultéty o 11 termínoch, ku ktorým patria chromatické adjektíva nemotivované, prípadne obsahujúce istý farebný príznak (napr. *ružový*, *fialový*, *popolavý*). V tejto súvislosti sa objavuje otázka, či môžeme farbu *popolavú* považovať za samostatnú jednotku alebo ďalší ekvivalent farby *sivej*.

13 Vo svojom výskume, ktorý Berlin a Kay uskutočnili, museli reprezentanti jednotlivých (spolu 20 rozličných) jazykov vybrať z 329 doštičiek istej svetlosti a farebného odtieňa tie, ktoré by mohli nazvať základnými farebnými termínmi (*basic color terms*) v svojom jazyku a následne ďalšie, ktoré by boli najlepšimi reprezentantmi pre danú kategóriu. V druhom prípade ide už o prototypovú teóriu.

14 V jazyku danni mola a milli nepredstavujú len farbu biela a čierna, ale zároveň vyjadrujú aj istý stupeň svetlosti – svetlá/teplá farba, tmavá/chladná farba). Rosch, E.: Universals in Color Naming and Memory. *Journal of Experimental Psychology* 93, 1972, s.10–20.

rýchlejšie a s kratším názvom pomenujú ako farby nefokálne.¹⁵ V súvislosti s E. Roschovou je dôležité pripomenúť aj prítomnosť kategórie v lingvistike a v chromatickej terminológii vôbec. Kategória podľa Roschovej by mali mať nasledujúce znaky:¹⁶

1. kategórie vlastnia jasne definované, ostro vymedzené hranice
2. objekty sa musia do kategórie jednoznačne zaradiť
3. všetky členy kategórie majú rovnocennú hodnotu na základe rovnakých vlastností, rovnaký kategoriálny status.

Už pri týchto črtách vznikajú prvé polemiky – medzi jednotlivými farbami nemožno presne vymedziť hranice, či už ich rozčleníme na teplé a studené farby, prípadne farby základné a už vytvorené na základe protikladnosti, vznikajúce zmiešaním základných farieb je ťažko vymedziť, či tá ktorá farba nemá bližšie k jednému alebo druhému základnému odtieňu (*fialová* nie je bližšie k *modrej* alebo *červenej*?), s tým sa stáva otáznou aj druhá črta o jednoznačnom zaradení a pri vymedzení hodnôt farieb vychádzame skôr zo subjektívneho hľadiska, ktorá farba je pre nás tá dominantná a ktorá periférna. Roschová kategorizáciu neskôr doplnila o prototypovú teóriu či báзовú kategóriu, kde hovorí o centrálnom alebo reprezentačnom postavení jednej farby, jedného objektu, prototypu, ktorý reprezentuje celú kategóriu.

Keď porovnáme slovenčinu a nemčinu z hľadiska prvotných chromatických pojmov, zistíme medzi nimi zhody (základné pomenovania farebného odtieňa reprezentujú predovšetkým prídavné mená), ale aj rozdiely (frekvencia prídavných mien v oboch jazykoch je odlišná). Nejednoznačnosť v slovenskom jazyku v porovnaní s nemeckým jazykom sa objavuje práve pri farebných termínoch *šedej* a *modrej*, nakoľko obe farby majú v slovnej zásobe jazyka svoje synonymné prípadne štylistické zastúpenie.¹⁷ V Slovníku slovenského jazyka sa termín *belasý* vysvetľuje „ako majúci farbu jasného neba, jasnomodrý“ (v tomto význame vystupuje ako odtienok modrej), *modrý* ako majúci farbu ako čistá obloha vo dne alebo ako kvet nevädze, nezábudky, *belasý* (belasý ako synonymum k farbe modrý). V dvojici chromatických adjektív *sivý* – *šedý* je ich vzájomný vzťah odlišný v porovnaní s predchádzajúcou farbou/farbami: termín *sivý* sa častejšie využíva v ľudovom jazyku, v spisovnom jazyku sa využívajú oba termíny na pomenovanie dvoch odtienkov. Z etymologického hľadiska¹⁸ môžeme tieto nejednoznačné či synonymné podoby farieb analyzovať nasledovne: *belasý* má svoj pôvod asi z belosti koní (ich belosť máva modrý nádych), *sivý* majúci plesnivú farbu, niekedy sa aj modré oči nazývali sivými, *šedý* vzniklo obmenou slova šerý vplyvom iných adjektív označujúcich farbu. V nemeckom jazyku problém synonymie u fokálnych farieb neriešime, sú zastúpené rovnako ako v slovenčine adjektívami, aj keď na rozdiel od slovenčiny dochádza k synonymii fonologickej pri vytváraní podstatných mien z farieb, jedinou zmenou, ktorá sa uskutočňuje je ortografický rozdiel medzi substantívami a adjektívami, nakoľko substantíva v nemeckom jazyku majú relevantný znak, ktorým je písanie podstatných mien veľkými písmenami, aj s využitím gramatických členov, čo však nie je významovo závažné (*blau* – *Blau*, *rot* – *Rot*,...). Podobné rozdiely možno vymedziť aj pri vytváraní ďalších relevantných slovotvarov (napríklad sloves) predovšetkým v nemčine

15 Fokálne farby si oveľa rýchlejšie ako farby nefokálne osvojili aj nositelia jazyka Dani, ktorý okrem dvoch pojmov – mola a mili – žiadne iné farby nepoznali, pričom tieto dva farebné termíny jazyk Dani oveľa lepšie môže obsiahnuť a neskôr ľahšie asociovať zodpovedajúce farebné pojmy (Heider/Rosch, 1972).

16 Rosch, E.: Universals in Color Naming and Memory. *Journal of Experimental Psychology* 93, 1972, s. 10–20.

17 Zaradenie týchto synonym do prvotných farebných pojmov bolo odlišné aj v slovenskej lingvistike. J. Mistrík (1969) farbu sivú do tejto škály nezaraďuje vôbec, J. Horecký (1963) má oba synonymné pojmy sivý aj šedý v svojej klasifikácii, J. Škultéty (1979) má ku všetkým farbám aj synonymné názvy.

18 Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957, s. 627.

sa využíva pri niektorých farbách syntagmatické prepojenie farebných pojmov s verbálnymi slovotvarmi, v porovnaní so slovenčinou, ktorá v tomto prípade je prezentovaná predovšetkým sufixálnou deriváciou (*modriet' – blau werden* [*stať sa modrým*]).

V porovnaní so slovenským jazykom má nemčina len základné farebné termíny¹⁹ (*schwarz, weiß, rot, gelb, blau, grün, braun, violett, rosa, orange, grau*). V nemčine sa niekedy k týmto pojmom priraduje aj *purpurová* farba ako súčasť dúhovej škály, vo väčšine klasifikácii je však *purpurová* nahradená *fialovou*, nakoľko sa niekedy vníma ako odtieň červenej, inokedy ako kombinácia modrej a červenej, čo je už konkrétnejšie vnímaná ako fialová farba. V slovenskom jazyku je však rozdiel medzi purpurovou a fialovou – purpurová, termín pôvodne prevzatý z nemčiny a predstavujúci farbu, ktorá je vytvorená z rovnakého pomeru červeného a modrého svetla, farba nachádzajúca sa na farebnej škále medzi fialovou a červenou, pričom fialová farba je vnímaná ako akákoľvek farba medzi červenou a modrou.

Tak isto aj z hľadiska prítomnosti korpusu v jednotlivých jazykoch a jeho využitia v komparačnom výskume sme dospeli k nasledujúcim výsledkom – frekvencia farieb v nemčine a slovenčine²⁰ nám potvrdzuje, že základné farby I. a II. stupňa a niektoré aj III. stupňa, tak ako ich vymedzujú Berlin a Kay, sú najfrekvencovanejšími chromatickými adjektívami v oboch jazykoch. Frekvenčná distribúcia v nemeckom jazyku vydeľuje chromatické adjektíva nasledovne: 1. *čierna*, 2. *biela*, 3. *červená*, 4. *zelená*, 5. *hnedá*, 6. *ružová*, 7. *modrá*, 8. *žltá*, 9. *oranžová*, 10. *sivá*, 11. *fialová*. Do frekvenčnej analýzy slovenského jazyka sme zadelili aj synonymné formy farieb: 1. *čierna*, 2. *biela*, 3. *červená*, 4. *zelená*, 5. *modrá*, 6. *žltá*, 7. *sivá*, 8. *hnedá*, 9. *belasá*, 10. *oranžová*, 11. *fialová*, 12. *šedá*.

Aj keď nám jednotlivé korpusové analýzy poukazujú na prítomnosť či skôr nenahraditeľnosť jednotlivých základných farebných pojmov v textoch beletristického, publicistického či náučného štýlu, v posledných rokoch sa predovšetkým v publicistickom či beletristickom štýle postupne vytrácajú a nahrádzajú sa motivovanými (druhotnými) chromatickými pojmami, ktoré zabezpečujú aj ozvláštnenie, dokonca až zexotičnenie textu (napríklad v oblasti reklamy). Jednoznačnosť či skôr nejednoznačnosť výberu a využívania farebných pojmov v lingvistike (či konkrétne v jednotlivých jazykových rovinách) vychádza zo subjektívneho vnímania ovplyvneného kognitívnymi procesmi. Je dôležité však pripomenúť, že systém nemotivovaných chromatických názvov je oveľa uzavretejší ako nemotivovaných chromatických pojmov, kde dochádza k neustálemu obohacovaniu o nové či presnejšie názvy jednotlivých farieb, no napriek tomu je stále predmetom výskumu z nových hľadísk a nielen exaktných vied.

Frekvenčná analýza dát získaných pomocou metód korpusovej lingvistiky a z korpusových zdrojov oboch jazykov vypovedá predovšetkým o informatívnosti a využiteľnosti analyzovaných farebných pomenovaní.

Pomocou definície prírodných vied o farbách podľa kritéria vlnových dĺžok (v spektre farieb modrá – ca. 475nm) však nemôže byť pochopený význam farebných pojmov, pretože neurofyzologické poznatky nie sú v stave, určiť ich význam a tak denotát pojmu farby a jeho význam nemôžu byť rovnocennými. Z toho vyplýva, že Berlin/Kay vo svojom výskume skúmali stabilitu farebných fokálnych farieb v rozličných jazykoch, ale nie význam pomenovaní farieb v spomínaných jazykoch. Jednou z alternatív, ktorú Wierzbicka ponúka pri sémantickom vymedzení farieb, je pokúsiť sa farby (ako aj iné koncepty) opísať pomocou vymedzeného

19 Totožné s klasifikáciou P. Kaya a B. Brenta.

20 Vychádzajúc z korpusov oboch porovnávaných jazykov:

Slovenský národný korpus <http://www.korpus.juls.savba.sk>

Korpusová databáza Inštitútu nemeckého jazyka v Mannheime <http://www.ids-mannheim.de/cosmas2>.

počtu sémantických primitív, ktoré nemajú byť len základom pre sémantický opis všetkých jazykov, ale majú vystupovať aj ako univerzálie. Vo všetkých jazykoch sa musia lexikalizovať a medzijazykovo korelovať, majú ako najmenšie sémantické jednotky axiomatický charakter, a tak sa samy nedajú ďalej definovať. V súvislosti s týmito formuláciami hovorí Wierzbicka o celkovo 55 sémantických primitívach, z ktorých však len dve patria k farbám. Čierna a biela sú definované nocou príp. dňom, dva koncepty, ktoré sa nedajú znova dedukovať vzhľadom na vidieť/nevidieť, pričom vidieť predstavuje v protiklade k farbe univerzálny koncept. Tieto koncepty „prostredia“ sú na jednej strane nedefinovateľné, na druhej strane platia ako ľuďmi vytvorené pojmy na základe ich (nie univerzálnych) životných skúseností. Podľa Wierzbickej asociuje čierna s nocou, biela s dňom (alebo snehom), červená s ohňom a krvou, žltá so slnkom, zelená s rastlinami, modrá s nebom a hnedá so zemou, z čoho potom vzniká ako nasledujúci krok význam pomenovania farby. Najlepší nositelia farieb sú základnými komponentami prírody, na ktorých stojí a z ktorých aj vyrastá náš prirodzený svet, ktoré tvoria súčasť ľudského života a tiež prvú ľudskú skúsenosť (noc a deň, obloha, slnko, rastliny, sneh, krv, oheň). Týmto ostenzívno-asociatívnym spôsobom určuje Wierzbicka význam niektorých farebných pojmov, pričom sa farebné kvality porovnávaných objektov nezhodujú bezpodmienečne s 'foci' (prototypmi) kategórií.

Problémy s charakterizovaním porovnávaných objektov vo viacerých jazykoch, ukazujú, že tieto objekty nemusia byť skutočne univerzálne, ale môžu sa odlišovať z jazyka na jazyk. Farebný pojem tak sa definuje na základe podobnosti s porovnávaným objektom. Nejde vždy len o reálne predmety, ale aj o abstraktné pojmy (pocity, vlastnosti), ktoré sú spojené s farbami. Tento symbolický účinok odráža dejinný vývin kultúry a spoločnosti, v ktorej človek žije. Farbám sa pripisujú rozličné atribúty, ktoré nie sú jednotné v celom svete, kvôli tomu sa stáva v komunikácii dôležitým postup, aby sa hodnotil aj vplyv konkrétneho prostredia v kontexte celkovej situácie. Farba nie je vždy len nositeľom estetickéj hodnoty, ale aj emocionálnym a psychickým naladením človeka. Farby majú v rozličných spoločnostiach a národoch často veľmi rozdielny význam a pôsobia pomocou prenesených kultúrnych významov a asociácií. Rozhodujúcou pri kultúrnych významoch bola prítomnosť prirodzených farieb v prostredí. Na tomto pozadí sa vyvinuli v rozličných kultúrach rozdielne významy farieb, alebo rovnaké s odlišnou frekvenciou ich používania v konkrétnych kontextoch analyzovaných jazykov, v tomto prípade aj slovenského a nemeckého jazyka. Problematika farieb z hľadiska kognitívnej sémantiky je naznačená v tomto príspevku len z určitého teoretického hľadiska, pretože rozsiahlejšia analýza farebných pojmov podľa klasifikácie Berlina a Kaya z viacerých aspektov (aj z aspektu kognitívnej sémantiky) je ešte predmetom nášho stále ešte prebiehajúceho výskumu.

Janka Šuchová

Odborné zaměření: kognitivna sémantika, korpusová lingvistika

Katedra germanistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

<suchova.janka@fhv.umb.sk>

VÝUKA ČEŠTINY

KORPUS JAKO ZDROJ DAT SYSTÉMOVÉHO POPISU ČESKÉ KONJUGACE PŘI VÝUCE ČEŠTINY JAKO CIZÍHO JAZYKA

PAVLÍNA VALIŠOVÁ

Tato práce se zaměřuje na prezentaci české konjugace při výuce češtiny jako cizího jazyka. Naše téma jsme zúžili na rozdělení sloves do tříd a dali jsme si za cíl dospět k takové prezentaci sloves, jež by simplifikovala gramatiku, ale ne na úkor systémovosti.¹

Nejdříve porovnáme prezentaci české konjugace v mluvnicích pro Čechy a v učebnicích češtiny pro cizince. Náš předpoklad, že tradiční školní dělení sloves na pět tříd a třináct vzorů je pro výuku cizinců příliš složité, si následně ověříme při frekvenční analýze sloves na základě frekvenčních dat z Českého národního korpusu, jež bude naším zdrojem.

VYUŽITÍ KORPUSU K VÝUCE JAZYKA

V úvodu bychom nejdříve chtěli poukázat na výhody využití korpusu pro výuku jazyka. Korpusy dokládají užití přirozeného jazyka, neboť obsahují autentické texty. Práce se skutečným materiálem, reálnými větami a slovními spojeními, které nejsou upravené pro didaktické účely, může být přínosná i pro méně pokročilé, neboť je naučí porozumět obsahu sdělení reálných textů nebo nápisů i bez znalosti celé deklinace.

Korpus můžeme použít dvěma základními způsoby. Při aplikování induktivní metody pracují studenti přímo s korpusovým vyhledávačem. Pomocí korpusu shromáždí data, která jim dávají příležitost objevit příklady užití jazyka, a z nich poté zobecní pravidlo. Tuto výukovou metodu, založenou na vyhledávání v korpusu, nazýváme Data Driven Learning, dále DDL. Zdůraznění studentovy role je velkým zdrojem motivace a přispívá také k lepšímu zapamatování, neboť jazykové jevy studentovi nejsou pasivně naservírovány, ale student je sám vypátrá. Samostatná práce s korpusem může přinést plody v podobě rozšíření slovní zásoby a práce s reálnými ukázkami jazyka oproti umělým větám v učebnicích. DDL se nejčastěji soustředí na význam slova, kolokaci a afixaci.²

Druhým způsobem je využití jako zdroje dat, nejčastěji frekvenčních. Korpus nám nabízí rychlý a efektivní způsob zpracování dat, a to díky reprezentativnímu souboru dat, ve kterém lze vyhledávat slova v jejich přirozených kontextech i jejich skutečnou frekvenční distribuci. Hlavní výhody korpusových dat shrnuje František Čermák:

1 Vycházíme z pojetí komunikační výukové metody, která nepřeceňuje gramatiku, ale ani ji nezanedbává: Hrdlička, M.: *Cizí jazyk čeština*. Praha 2002.

2 Thomas, J.: Using Corpora in Language Teaching and Learning. *Teaching English with Technology, A Journal for Teachers of English*, 6, 2006, s. 1. Dostupné z: <http://www.iatefl.org.pl/call/j_soft23.htm>.

„Korpusová data jsou dnes ve vztahu k jazyku charakterizovaná jako (1) typická, (2) aktuální, synchronní a věrná, (3) neselektivní, (4) objektivní a realistická, (5) dostatečná, (6) nenáhodně získaná a (7) získatelná a získávaná snadno a rychle.“³

Znamená to, že reprezentativní korpus nám při frekvenční analýze ukazuje, co je typické a co okrajové. I přes rychlé změny jazyka odráží data získaná z korpusu současný stav jazyka, proto jsou aktuální. Podle frekvenční distribuce odvodíme typické užití daného jevu, což může být velkým přínosem při vytváření učebních materiálů, tj. mluvníc a učebnic češtiny pro cizince. Korpusová data nám tak pomohou zodpovědět na otázku, které gramatické jevy prezentovat dříve a které později a také, které jsou méně časté a patří tím pádem až do výuky pokročilých. Nejsou to však jediná kritéria, musíme vzít v potaz též požadavky cílové skupiny studentů, obtížnost jevu nebo téma lekce.

MLUVNICE ČEŠTINY VERSUS UČEBNICE ČEŠTINY JAKO CIZÍHO JAZYKA

Uspořádání slovesných tříd většinou v českých mluvnicích vychází z kmene přítomného, méně často z kmene infinitivního. V zásadě zde vidíme dva metodické přístupy: deskriptivní s orientací na školskou praxi (Šmilauerova *Nauka o jazyku českém*, *Česká mluvnice a Stručná mluvnice češtiny* Bohuslava Havrána a Aloise Jedličky) a funkční popis, jenž je reprezentován mluvnicemi určenými pro studenty vysokých škol nebo pro poučenou veřejnost (tzv. akademická *Mluvnice češtiny*, dále pak *Průruční mluvnice češtiny* kolektivu autorů z brněnské univerzity a *Čeština – řeč a jazyk* od autorů z pražské univerzity). Šmilauer segmentuje slovesa na morfémy a zaznamenává soudobý jazykový stav, kdežto druhý přístup je popisem slovních tvarů s hierarchicky uspořádaným systémem pravidel, podle něhož jde tvary tvořit (dělí slovesa na konjugační typy a podtypy, uvádí nulový morf).⁴

Ze Šmilauera vycházejí současné učebnice pro základní i střední školy a přebírají jeho rozčlenění sloves do pěti tříd a třinácti vzorů. Kvůli didaktickému účelu naší práce také čerpáme především z *Nauky o jazyku českém*, ale upozorníme i na odlišné výklady.

Základním tvarem pro Šmilauerovu klasifikaci je 3. osoba singuláru indikativu přítomného aktiva, tedy pět skupin se zakončením *-e*, *-ne*, *-je*, *-í*, *-á*, které dále dělí na podskupiny podle kmene minulého: 1. třída: *nese – nesl, bere – bral, maže – mazal, peče – pekla, tře – třel*, 2. třída: *tiskne – tiskl, mine – minul, (za)čne – (za)čal*, 3. třída: *kryje – kryl, kupuje – kupoval*, 4. třída: *prosí – prosil, trpí – trpěl, sází – sázel* a 5. třída: *dělá – dělal*. Za pátou třídou Šmilauer ještě uvádí nepravidelná slovesa, kam řadí atematická slovesa i slovesa kolísající mezi třídami (*bát se, být, dít (se), chtít, jet, jít, mít, mlít, ržát, říci, spát, stát se, stát a vědět*).⁵

Komárkovo pojetí v *Mluvnici češtiny 1* se nejvíce liší v první třídě, kde snížil počet vzorů z pěti na tři. Dělí ji na tři konjugační typy: 1. *nese – nesl, nést* s nulovou infinitivní kmenotvornou příponou a podvzorem *peče – pekl, pěci* s alternacemi v základu. 2. *bere – bral, brát* s infinitivní kmenotvornou příponou *-a-* a podtypem *maže – mazal, mazat* s alternacemi v základu. 3. *tře – třel, třít* s infinitivní kmenotvornou příponou *-e-*. Dále v druhé třídě označuje typ *začne – začal, začít* (*-a-* v minulém kmeni) za nepravidelný. Čtvrtou třídu dělí na dva typy: 1. infinitivní kmen *-i-*, vzor *prosí – prosil, prosit* a 2. infinitivní přípona *-ě(e)-* s podtypy podle vzoru *trpí – trpěl, trpět a sází – sázel, sázet*, které se liší pouze 3. osobou plurálu v přítomnu a formou

3 Čermák, F.: Korpus, informace a lingvistika. In: *Přednášky z XLVIII. běhu LŠSS UK*. Praha 2005, s. 19–20.

4 Komárek, M.: *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc 2006, s. 126.

5 Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*. Praha 1972, s. 203–225.

imperativu. Nejvíce se Komárkova klasifikace slovních druhů liší od Šmilauera v páté třídě, kde Komárek zavádí k typu *dělá – dělal, dělat* podtyp *kope/kopá – kopal, kopat*, kam zahrnuje slovesa kolísající mezi 1. (vzory *brát* a *mazat*) a 5. třídou a která tedy mají v přítomtu dubletní tvary. Jako samostatnou skupinu uvádí tzv. slovesa izolovaná, kam řadí čtyři atematická slovesa, tj. *být, chtít, jíst* a *vědět*.⁶

Na rozdíl od mluvnic pro Čechy se třídění sloves v učebnicích češtiny jako cizího jazyka nejčastěji simplifikuje na pouhé tři třídy (3. třída typu *kupovat*, 4. třída a 5. třída) a čtvrtá skupina sloves je vyhrazena pro ta nepravidelná (1. a 2. třída, slovesa typu *krýt* ze 3. třídy a slovesa nepravidelná). Výjimečně se využívá klasických tříd, častěji se prezentují čtyři třídy (přidávají se většinou slovesa na -nout) nebo šesti samostatných vzorů (v mluvnicích).

Pokud se podíváme na prezentaci tříd v učebnicích češtiny jako cizího jazyka z hlediska frekvence, zjistíme, že 15 učebnic z celkového počtu 23, které jsme prohlédli, obsahuje tři třídy, tedy typy sloves na -at, -it/-e(ě)t a -ovat. 11 z nich navíc prezentuje nepravidelná slovesa jako zvláštní třídu, odlišují tak vlastně čtyři typy sloves.⁷ Ze zbývajících osmi titulů jsou čtyři mluvnicemi, uplatňují tedy diferencovanější dělení sloves, neboť mají být přehledem pro studenty všech pokročilostí.⁸ Jedna učebnice vykládá ve snaze o zjednodušení slovesa samostatně a o zbývajících třech jsme již mluvili jako o těch, jež k výše uvedeným třem pravidelným typům přidávají slovesa na -nout, přičemž nepravidelná slovesa prezentují většinou samostatně.⁹

Pokud vycházíme z předpokladu, že pět tříd a třináct vzorů je pro výuku češtiny jako cizího jazyka příliš komplikované a uvážíme-li nejvyužívanější tři třídy v učebnicích (vzor *kupovat* 3. třídy, 4. a 5. třída), korpus by nám měl pomoci odpovědět na následující klíčové otázky: Máme prezentovat 1. a 2. třídu (včetně vzoru *krýt* 3. třídy) jako slovesa nepravidelná? Na kolik skupin rozdělit nejfrekventovanější slovesné vzory?

FREKVENČNÍ ANALÝZA SLOVES

Analýza proběhla na základě korpusu SYN2000, reprezentativního korpusu, který obsahuje synchronní spisovný jazyk.¹⁰ Slovesa 1. třídy a vzorů *krýt* a *začít* jsme vyhledávali jednotlivě podle seznamů ve Šmilauerově *Nauce o jazyku českém*, a to včetně prefigovaných tvarů. Ostatní třídy jsme vyhledávali pomocí koncovek řetězci typu [tag="V.*"&lemma="*.nout"]. Slovesa vzoru *trpět* a *sázet* jsme oddělili ručně podle toho, jaký tvoří imperativ. U sloves 1. třídy, která kolísají s třídou pátou, jsme vyhledali všechny tvary podle páté třídy (indikativ prézenta, imperativ a přechodníky, minulé příčestí jsme ponechali v 1. třídě) a zařadili jsme je ke vzoru *dělat*. Do skupiny nepravidelných sloves jsme zařadili slovesa atematická (*být, chtít, jíst* a *vědět*) i některá kolísající (*mít, jít, jet, říci/říct, spát, stát* a *bát se*), neboť jinojazyční mluvčí se tato slovesa učí nazpaměť.

6 Petr, J. (ed.): *Mluvnice češtiny* (2). Tvarosloví. Praha 1986, s. 408–495.

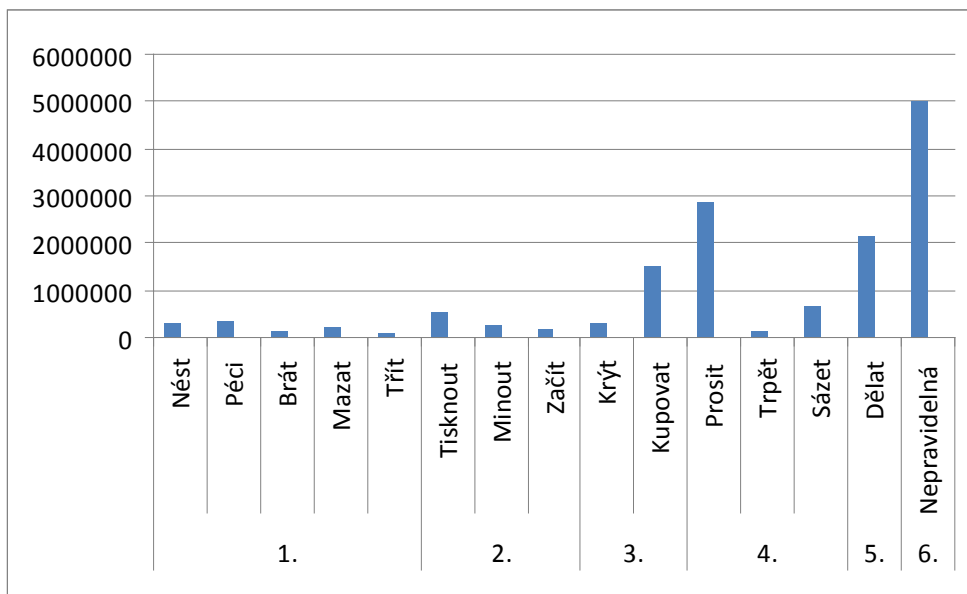
7 Jsou to: *Communicative Czech Elementary*, *Čeština pro cizince* (Hronová, Turzíkova) a *Čeština pro cizince a azylanty A1* se třemi třídami a *Basic Czech I, Český v Česku, Český den, Czech for Every Day 1. First 50 Steps, Czech for Everyone, Czech Step by Step, 401 Czech Verbs by Step, Easy Czech Elementary, Chcete mluvit česky?, New Czech Step by Step* a *Adam a Eva v Českém ráji* se třemi pravidelnými třídami a čtvrtou třídou pro nepravidelná slovesa.

8 Mezi mluvnic pro cizince patří: *A course of Czech Language 1, Beginners' Level, Čeština jazyk cizí, Základní mluvnice češtiny pro zahraniční studenty* a *Základy české gramatiky s texty a cvičeními*.

9 Učebnice *Chceme si porozumět a domluvit se* prezentuje slovesa jednotlivě, zatímco učebnice *Čeština jako cizí jazyk* (Hronová), *Czech for Foreigners* a *Survival Czech* uvádí čtyři třídy, tj. včetně skupiny na -nout.

10 Čermák, F. – Králík, J. – Kučera, K.: Receptce současné češtiny a reprezentativnost korpusu. *Slovo a slovesnost*, 58, 1997.

V grafu č. 1 vidíme výsledky frekvenční analýzy. Nejfrekventovanějšími vzory (z hlediska počtu výskytů všech tvarů) tedy jsou *prosít* (19,46 %), poté *dělat* (14,47 %) a nakonec *kupovat* (10,19 %). Mluvíme-li o třídách, nejfrekventovanější je 4. třída (24,94 %), poté 5. třída (14,47 %) a nakonec 3. třída (10,19 %), do které záměrně nezapočítáváme vzor *krýt*, abychom viděli procenta tří typů sloves prezentovaných v učebnicích češtiny jako cizího jazyka. Menší, ale ne zanedbatelnou skupinu tvoří slovesa na -nout (5,69 %).

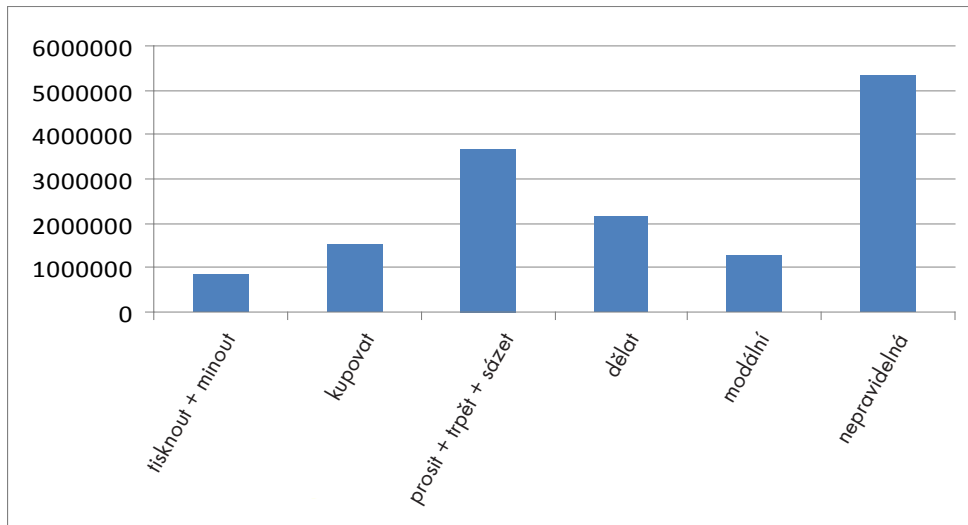
Graf č. 1 Frekvenční distribuce 14 slovesných vzorů a nepravidelných sloves

Jak jsme předpokládali, nejnižší frekvenci mají vzory 1. třídy a vzory *začít* 2. třídy a *křýt* 3. třídy. Třída *péci* má sice větší číslo, uvážíme-li však, že zahrnuje i modální sloveso *moci*, je nám jasné, že frekvence vzhledem k malému počtu (7 sloves včetně *moci*) zase tak vysoká není. Bez slovesa *moci* klesne frekvence vzoru *péci* na pouhé 1,15 %. Nejfrekventovanějším z 1. třídy se tak stává vzor *nést*, a to zásluhou častých sloves *číst*, *nést*, *růst* a hlavně *vést*, jež tvoří asi polovinu z celkové frekvence vzoru. Ostatní slovesa jsou o dost méně zastoupena.

Totéž se však nedá říci o vzoru *křýt*, jež sice zahrnuje mnohem více sloves (51) než vzory 1. třídy, avšak opět se zde vyskytují poměrně vysoce frekventovaná slovesa *bít*, *dít se*, *brát*, *křýt*, *pít*, *přát*, *smát se*, *spět* a *žít*. Zbývající slovesa mají ve srovnání s nimi téměř zanedbatelnou frekvenci a navíc jsou některá z nich příznaková, mají slohový příznak zastaralosti nebo knižnosti, např. *pět* nebo *psout*.¹¹ Slovesa *řít* a *trout*, jež zahrnuje pod tento vzor Šmilauer i Komárek, se v korpusu SYN2000 vůbec nevyskytovala, což také svědčí o zastaralosti těchto sloves. U vzoru *začít* naopak najdeme dosti frekventovaná slovesa, jakými jsou *vzít*, *za(po)čít* a *-jmout*, která zvýšila frekvenční distribuci nepravidelného vzoru s pouhými sedmi slovesy. Celkově mají všechny tyto málo frekventované vzory výrazně malý počet sloves, neboť již nejsou produktivní.

11 Petr, J. (ed.): *Mluvnice češtiny (2). Tvarosloví*. Praha 1986, s. 459.

Nepravidelná slovesa činí největší skupinu (33,90 %), přidáme-li k nim i slovesa 1. třídy a vzor *začít a krýt*, dostaneme 44,70 %. Na první pohled se to může zdát jako příliš velký počet, uvážíme-li však, že modální slovesa, jež se student bude stejně učit samostatně, činí 8,56 %, na nepravidelná slovesa nám zbude jen 36,14 %, což je srovnatelné s jinou třídou a jako další typ sloves také budou prezentována. Tato skupina zahrnuje hlavně atematická slovesa a slovesa kolísající mezi třídami. 1. třída spolu se vzory *začít a krýt* tvoří pouze zhruba třetinu (10,80 %). V grafu č. 2 vidíme frekvenční distribuci slovesných typů po sloučení vzorů *tisknout a minout*, dále *prosít, trpět a sázet* a zahrnutí sloves 1. třídy a vzoru *začít a krýt* do nepravidelných sloves.

Graf č. 2 Frekvenční distribuce 4 slovesných vzorů a nepravidelných sloves

PREZENTACE ČESKÉ KONJUGACE PRO JINOJAZYČNÉ MLUVČÍ

Spočítáme-li slovesa ve skupině nepravidelných sloves, dojdeme k číslu 203. V západních jazycích bývá nepravidelných sloves kolem 200,¹² skupina českých nepravidelných sloves tedy není nijak výjimečná nebo abnormálně početná. Uvedme si proto důvody ke tvrzení, že studenti se v průběhu výuky stejně většinu sloves z této skupiny musí naučit samostatně, neboť podle infinitivu, jež najdou ve slovníku, nelze vždy poznat, o kterou třídu a vzor jde. Utvořit prezენტní tvar podle infinitivu a vice versa je u těchto vzorů dost obtížné.

	Vzor	Počet sloves
1	Nést	20
2	Péci	7
3	Brát	68
4	Mazat	28
5	Třít	10

12 Osolsobě, K.: Frekvence vzorů českých sloves (na materiálu ČNK). Slovo a slovesnost 1998, 59, s. 272.

6	Začít	7
7	Krýt	51
8	Modální a nepravidelná	12
	Celkem	203

Tabulka č. 1 Počet nepravidelných sloves

Z první třídy spolehlivě poznají vzor podle infinitivu jen u sloves na -st/-zt vzoru *nést*, -ct/-ci vzoru *péci* a na -řít vzoru *třít*. Z důvodu alternací však nebudou schopni tvořit přítomné tvary pouze na základě paradigmatu, ale potřebují znát konkrétní slovesa. Vzory *brát* a *mazat* se jim budou plést se vzorem *dělat*, protože většina z nich má se vzorem *dělat* variantní tvary. Slovesa vzoru *začít* mají také v přítomnu tvary odlišné od infinitivu (*začnu*), v minulém přítomném činném navíc nalezneme dvojtvary (*napnul/napjal*). Vzor *krýt* má infinitivy různé: -ít, -ýt, -át apod., proto pokud uvidí studenti sloveso tohoto vzoru, také je nemohou jednoznačně zařadit. Často se tu vyskytují i dvojí podoby kmene, např. *líje/leje* a u sloves *kout*, *plout* a *snout* dokonce zdvojené paradigma podle vzoru *brát* nebo *dělat*.¹³

Na příkladech jsme se přesvědčili, že pokud budeme základní tři třídy dále diferencovat, nebude to ve prospěch systémovosti tak, aby to usnadnilo práci studentů a jejich pochopení jazyka ve smyslu tohoto algoritmu: 1. naučení se pravidlu a následně 2. jeho aplikace. Naopak slovesa 1. třídy a vzorů *začít* a *krýt* studenti nejdříve memorují a následně se dozví, že existuje další nepočtená slovesná třída, kam všechny patří. Přesvědčili jsme se tedy, že informování o těchto nepočtených slovesných vzorech studentům práci nezlehčí. Znalost všech pěti tříd podle kmenového systému může být užitečná až hodně pokročilým studentům (např. na úrovni C1/C2 SERRJ) nebo studentům bohemistiky.

Při srovnání s učebnicemi češtiny jako cizího jazyka docházíme k názoru, že tři nejfrekventovanější typy sloves vesměs odpovídají současné frekvenci. Nejfrekventovanější je typ -it/-e(ě)t, jenž zahrnuje tradiční vzory *prosit*, *trpět* a *sázet*. Tento typ má tedy ještě dva podtypy: infinitiv na -it nebo na -e(ě)t. U prvního studenti snadno utvoří přezens i přítomný minulý. U druhého si často musí pamatovat, že v infinitivu a minulém tvaru je -e- místo -i-. Druhým častým typem jsou slovesa na -at, třetím na -ovat. Obě skupiny jsou velmi produktivní a pravidelné a studenti nemají obtíže je rozpoznat. Na úrovni pouze těchto tří skupin není frekvenční distribuce tak klíčová, abychom se jí museli důsledně řídit v pořadí prezentace. Musíme zvážit též obtížnost učiva (-at versus -it/-e(ě)t), téma lekce a cílovou skupinu studentů.

Mezi frekventovanými skupinami výrazněji vyniká také typ -nout, tedy dohromady vzory *tisknout* a *minout*. Některé z učebnic (*Czech for Foreigners*, *Survival Czech* a metodická příručka *Čeština jako cizí jazyk*) uvádějí tento typ sloves jako samostatnou třídu. Podobně i Lída Holá zahrnuje do seznamu nepravidelných sloves ne jednotlivá slovesa, ale celou skupinu -nout. Tento typ sloves však většina učebnic nepoužívá jako třídu z toho prostého důvodu, že obsahuje perfektivní slovesa a k výkladu vidu se studenti dostávají až ve vyšším stupni pokročilosti než při výkladu konjugace samotné. Proto se na nižších úrovních dává přednost nedokonavým slovesům, aby studenti vytvářeli správné věty, a s perfektivním futurem jsou seznámeni až později. Vzhledem k podstatně větší frekvenci, než jsme zaznamenali u sloves 1. třídy a vzoru *začít* a *krýt*, si myslíme, že by bylo vhodné tento typ sloves prezentovat jako samostatnou třídu,

13 Petr, J. (ed.): *Mluvnice češtiny (2). Tvarosloví*. Praha 1986, s. 460–462.

ale až ve vyšší úrovni znalosti jazyka (např. A2/B1), a do té doby uvádět pouze jednotlivá dokonavá slovesa.

DUBLETY KUPUJU VERSUS KUPUJI

Varianta -u pro 1. osobu singuláru a -ou pro 3. osobu plurálu indikativu přezenta se netýká pouze typu *kupovat*, ale také vzoru *kryt* (*kryji/u – kryji/ou*). Slovesa vzoru *kryt* jsou vykládána jako nepravidelná spolu s 1. třídou, mají tedy pouze -u/-ou.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, dále SSČ, považuje varianty s -i/-í za spisovné a koncovky -u/-ou za hovorové u obou typů sloves. Ale již v *Mluvnici Češtiny 2*, která vyšla roku 1986, se píše, že koncovky -i/-í jsou čím dál více považovány za směřující ke knižnosti oproti stále více používaným -u/-ou, převážně v mluveném jazyce. Proces neutralizace hovorových koncovek probíhá rychle, více však v 1. osobě singuláru.¹⁴

Jak tedy prezentovat tato slovesa jinojazyčným mluvčím? Učebnice to řeší různě, minimum z nich uvádí pouze spisovnou variantu. Většinou jsou prezentovány obě varianty, ale ne vždy je vysvětlen rozdíl (např. v učebnici *Communicative Czech, Adam a Eva v Českém ráji* rozlišení chybí). A čím dál častěji, a to hlavně v nejnovějších učebnicích, se tato dubleta rozlišuje hierarchicky nebo je uvedena pouze varianta hovorová. V učebnicích *Czech for Everyone, New Czech Step by Step, Easy Czech, Basic Czech* se sice varianta -i/-í objevuje, ale jen kvůli poučení o rozdílu, studenti se ji neučí tvořit a ve cvičeních se s ní nepracuje.

3. třída,		Psané korpusy			Mluvené korpusy		
vzor kupovat		SYN2000	SYN2005	KSK	PMK	BMK	ORAL2006
1. os. sg.	-uju	23,87 %	33,53 %	51,83 %	93,38 %	80,48 %	94,51 %
	-uji	76,13 %	66,47 %	48,17 %	6,62 %	19,52 %	5,49 %
3. os. pl.	-ujou	0,49 %	0,83 %	24,93 %	76,42 %	32,97 %	96,66 %
	-ují	99,52 %	99,17 %	75,07 %	23,58 %	67,03 %	3,34 %

Tabulka č. 2 Frekvence dublet typu *kupuju – kupuji*

Vyhledali jsme obě koncovky 1. osoby singuláru a obě koncovky 3. osoby plurálu v šesti různých korpusech, abychom si ověřili naše tvrzení. Zjistili jsme, že v korpusech psaných textů (SYN2000 a SYN2005) se nachází dvakrát více spisovných tvarů s koncovkou -i v 1. osobě singuláru, zatímco v mluvených korpusech převažuje hovorová koncovka -u (všude nad 80 %) a tvar s -i se téměř nevyskytuje. U plurálové koncovky -jou je tomu trochu jinak. V psaných korpusech téměř chybí, zato v mluvených se vyskytuje v hojně míře. Ve srovnání se singulárovou koncovkou však -jou nemá takovou převahu nad -jí, a to zvláště v Brněnském mluveném korpuse.

Vidíme tedy, že přestože se varianta -u/-ou nachází ve fázi neutralizace (v mluveném korpusu ORAL2006 mají hovorové varianty v singuláru i plurálu nad 90 %), nemůžeme říct, že by druhá varianta -i/-í byla zanedbatelná nebo málo používaná. V psaných textech je nepříznaková a častá, tudíž je tu stále rozdíl mluvený versus psaný jazyk. Pro zjednodušení, z důvodu lepšího zapojení v mluvené komunikaci, dáváme přednost při výuce hovorovým koncovkám, stejně jako nejnovější učebnice. V korpusu jsme se ale přesvědčili, že koncovky -i/-í mají v čes-

14 Petr, J. (ed.): *Mluvnice češtiny (2). Tvarosloví*. Praha 1986, s. 458.

kém psaném spisovném jazyce své důležité místo. Proto je pro studenty užitečné vědět o druhé spisovné variantě, se kterou se mohou setkat při recepci češtiny, případně ji s pokročilými studenty procvičovat v rámci nácviku psané komunikace.¹⁵

DUBLETY SÁZÍ VERSUS SÁZEJÍ

Dubletní koncovka -í/-ejí ve 3. osobě plurálu indikativu přezenta sloves vzoru *sázet* se neliší žádným stylistickým příznakem. Obě varianty byly zrovnoprávněny při poslední pravopisné úpravě.

Učebnice většinou uvádí tvary oba, výjimečně se vyskytují i výklady pouze s jedním tvarem (*Basic Czech, Český den, Čeština pro cizince a azylanty, Chceme si porozumět, Adam a Eva v Českém ráji*). Tvar -ejí je nejčastěji vyznačen ne jako rovnocenná varianta, ale jen v poznámce jako možná koncovka pro některá slovesa.

Vzhledem k tomu, že tyto dvě varianty nemají odlišný stylistický příznak a pro nerodilé mluvčí je velmi těžké poznat slovesa, která mohou mít koncovku -ejí, dáváme přednost koncovce -í. Díky koncovce -í v plurálu se tak tato slovesa mohou zařadit do jedné třídy se slovesy typu *prosít a trpět*. Na variantu -ejí je dobré upozornit začátečníky pouze v poznámce a pokročilé např. při čtení autentického textu.

NEPRAVIDELNÁ SLOVESA

Po zvýšení počtu nepravidelných sloves o 1. třídu a vzor *začít a křít* je nutná systematická prezentace nepravidelných sloves, tj. výklad celé konjugace jednotlivých sloves postupně, např. v každé lekci dvě až tři.

Podívali jsme se tedy do učebnic, jaká slovesa se nejčastěji používají pro výuku začátečníků a mírně pokročilých, abychom je mohli porovnat s údaji o nejfrekventovanějších slovesech v korpusu a také ve frekvenčních slovnících češtiny. Vybrali jsme 37 nejfrekventovanějších nepravidelných sloves (pravidelná jsme vynechali) v 15 učebnicích češtiny jako cizího jazyka určených pro začátečníky (asi na úrovni A1 až A2),¹⁶ dále ve slovníku *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*, v korpusu SYN2000 a také ve *Frekvenčním slovníku mluvené češtiny*.¹⁷ Všechny zdroje uvádějí stejná základní slovesa jako je např. *být, mít* nebo *žít*, odlišnosti však nalezneme. Jako hlavní rozdíly oproti učebnicím uveďme, že v nich téměř nejsou zahrnuta dokonavá slovesa, protože ta jsou většinou vyučována později v souvislosti s videm.

Mezi nejfrekventovanější slovesa patří dokonavá slovesa *dosáhnout, dokázat, přijmout, rozhodnout, stihnout, vzniknout, zapomenout, zvládnout* a *zůstat*. Většina z nich náleží ke skupině sloves na -nout, což nám opět potvrzuje fakt, že s touto skupinou je třeba počítat jako se čtvrtou třídou při výkladu konjugace (po slovesech na -at, -e(ě)t a -ovat).

Také dokonavá slovesa s prefixy, např. *dojít, najít, přijít, vyjít* jsou obsažena ve všech frekvenčních zdrojích. V učebnicích však najdeme slovesa *jít* a *jet* s prefixy až mnohem později,

15 Podobně bychom postupovali u dublet slovesa *moci/moci* a jeho přítomných variant (spisovné *mohu/mohou* a hovorové *můžu/můžou*).

16 Jsou to tyto učebnice: *Basic Czech, Communicative Czech, Český v Česku, Český den, Čeština pro cizince, Čeština pro cizince a azylanty A1, Czech for Everyone, Czech for Foreigners, Czech Step by Step, Easy Czech, Chmele si porozumět, Chcete mluvit česky?, New Czech Step by Step, Survival Czech, Adam a Eva v Českém ráji*.

17 Posledně jmenovaný zdroj byl vytvořen na bázi Pražského mluveného korpusu, což sice vyjímá Moravu, ale náš výzkum nepravidelných sloves se nezakládá na konkrétních slovesných tvarech, proto regionální zařazení PMK není překážkou.

než ostatní nepravidelná slovesa. Souvisí to s výkladem vidu a významu českých prefixů, který následuje daleko po výkladu konjugace. Tímto srovnáním jsme poukázali na to, jak může být pro studenty užitečné znát tato slovesa již dříve, pokud by se prezentovala samostatně. Patří totiž do nejfrekventovanější slovní zásoby roditelých Čechů, týkají se běžného života a nerodilý mluvčí je bude potřebovat použít již na nižší úrovni znalosti jazyka. Studenti je navíc dokážou lehce tvořit, pokud již znají slovesa *jít* a *jet*.

Na základě našeho výzkumu jsme tedy z těchto čtyř frekvenčních zdrojů vybrali 36 nejčastějších sloves a sestavili jsme tabulku č. 3, která by mohla být nápomocná při tvorbě výukových materiálů.

1.	Bát se	13.	Mít	25.	Smát se
2.	Brát	14.	Moct/Moci	26.	Spát
3.	Být	15.	Mýt (se)	27.	Stát
4.	Číst	16.	Najít	28.	Ukázat
5.	Dát	17.	Nést	29.	Vědět
6.	Dokázat	18.	Otevřít	30.	Vyjít
7.	Dostat	19.	Pít	31.	Vzít (si)
8.	Hrát	20.	Pomocť/pomoci	32.	Začít
9.	Chtít	21.	Přát si	33.	Zapomenout
10.	Jet	22.	Přijít	34.	Znát
11.	Jíst	23.	Psát	35.	Zůstat
12.	Jít	24.	Říct	36.	Žít

Tabulka č. 3 36 nepoužívanějších nepravidelných sloves

ZÁVĚR

Na základě srovnání mluvnic češtiny určených pro rodilé mluvčí, učebnic a mluvnic pro cizince a frekvenční analýzy sloves na korpusu SYN2000 jsem dopěli k názoru, že na začátku výuky češtiny je efektivní pět klasických slovesných tříd se 14 vzory zúžit na čtyři konjugací typy, tj. -u, -ju, -ím a -ám, přičemž skupina -u zahrnuje i nepravidelná slovesa, tj. slovesa 1. třídy (vzor *nese, bere, maže, peče, tře*), vzor *začít* 2. třídy, vzor *krýt* 3. třídy a modální a atematická slovesa. Tato skupina má dohromady 203 sloves, přičemž mnoho z nich je málo frekventovaných nebo dokonce stylově příznakových. Jako argument k zařazení sloves 1. třídy vzoru *začít* a *krýt* uvádíme velice nízké zastoupení z hlediska frekvence užití (počet výskytů v korpusu) i z hlediska počtu jednotlivých sloves. Dále vysoký stupeň alternace a časté kolísání těchto sloves nebo přecházení do početných a produktivních vzorů, např. 5. třídy. Také doporučujeme uvést na pokročilejší úrovni (A2/B1) skupinu sloves na -nout jako 5. třídu. Další diferenciaci považujeme za užitečnou pouze při výuce bohemistů, kteří se zabývají českým jazykem teoreticky, popř. studentům na úrovni C1/C2.

Dále poukazujeme na efektivnost výběru jedné (hovorové) varianty dublet typu *kupuju/ku-puji, kupujou/kupují* a *sází/sázejí* při výuce začátečníků, ale nutnost informovanosti o druhé variantě alespoň ve formě vysvětlivky v učebnici či při recepci češtiny u pokročilejších studentů.

Při srovnání prezentace nepravidelných sloves v učebnicích češtiny jako cizího jazyka s nejfrekventovanějšími slovesy v korpusu psaného i mluveného jazyka a slovníku *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce* jsme došli k názoru, že některá vysoce frekventovaná slovesa, např. *dokázat, najít, přijít, zapomenout, zůstat* je praktické uvádět jednotlivě ve výuce již dříve než v kapitole o vidu a prefixech, např. jako samostatnou skupinu se zvláštními rysy (nevyjadřuje přezens). Přikládáme seznam 36 nejfrekventovanějších nepravidelných sloves vybraných z našich frekvenčních zdrojů a učebnic, jenž by mohl přispět k rozhodování, kdy jaká slovesa učit.

Pavína Vališová

Odborné zaměření: korpusová lingvistika, čeština jako cizí jazyk

Ústav českého jazyka

Filozofická fakulta

Masarykova Univerzita v Brně

<evalisova@centrum.cz>

ODCHYLKY OD SPISOVNÉHO JAZYKA A JINÉ ÚTVARY NÁRODNÍHO JAZYKA V UČEBNÍCÍCH ČEŠTINY PRO CIZINCE

JANA ŠNYTOVÁ

1

Diskuse o vhodnosti zařazovat do výuky češtiny pro cizince také jevy z jiných variet národního jazyka, než je jazyk spisovný, a vkládat je do učebnic, je v dnešní době velmi živá.¹ Všichni autoři, kteří se k tomuto tématu vyjadřovali, se shodují v tom, že je třeba s jinými útvary češtiny studenty – cizince seznamovat, a mít tedy k dispozici adekvátní učební materiály. Otázkou však nadále zůstává, kterou z variet češtiny do výuky zařadit, popř. které variety, a v jaké míře o ní, resp. o nich, studenty informovat a na které úrovni pokročilosti zahájit výuku různých jevů jiných útvarů češtiny.

Cílem tohoto příspěvku je analyzovat v současnosti nejpoužívanější učebnice češtiny pro cizince z tohoto pohledu: zda se v nich vyskytují prvky jiných útvarů národního jazyka, v jaké míře se tyto prvky objevují a na kterých jazykových rovinách.

Omezíme se – vzhledem k složitosti a šíři naznačené problematiky – na učebnice pro začátečníky, a to rovněž z toho důvodu, abychom zjistili, v jaké fázi znalosti cizího jazyka jsou doposud jiné útvary češtiny do výuky cizinců zařazovány.

2

Problematická je už sama stratifikace českého národního jazyka. Pokud jde o dichotomii spisovnosti a nespisovnosti, krajní póly jsou nesporné: na jedné straně jazyk spisovný, popř. knižní, na straně druhé dialekty. Máme-li však definovat ostatní útvary – jak strukturní, tak nestrukturní – nacházíme v české lingvistice různé přístupy, pokud jde o definici či existenci ostatních variet, jako jsou běžně mluvený jazyk, hovorová čeština, obecná čeština a interdialekty. Terminologicky se neshodují ani zastánci zařazení prvků jiných variet národního jazyka do výuky češtiny pro cizince. Nejčastěji používají termín „obecná čeština“, jejíž jevy navrhuji zařadit do výuky.²

1 Hrdlička, M.: *Cizí jazyk čeština*. Praha 2002, s. 89–107; Štindlová, B. – Čemusová, J. (eds.): *Sborník Asociace učitelů češtiny jako cizího jazyka (AUČCJ) 2005–2006*, Praha 2006; Štindlová, B. – Čemusová, J. (eds.): *Sborník Asociace učitelů češtiny jako cizího jazyka (AUČCJ) 2006–2007*, Praha 2007, s. 171–195.

2 Gladrowová, A.: *Napětí spisovnost – nespisovnost při studiu češtiny jako cizího jazyka*. In: Janáčková, J. – Komárek, M. – Uličný, O. (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha 1995, s. 333–336; ve stejné publikaci také Townsend, Ch. E.: *Vztah cizince – češtináře k nespisovné češtině* (s. 336–338).

2.1

Milan Hrdlička považuje za základní útvar jazyk spisovný a jasně odlišuje češtinu nespisovnou a obecnou s tím, že jevy češtiny obecné by zařadil do výuky zejména v prostředí Čech.³ Světa Čmejrková ve svém příspěvku *Spisovnost a nespisovnost*⁴ také uvádí jen obecnou češtinu: „V českém prostředí vzbuzuje nejvíce pozornosti konkurence tzv. spisovné a nespisovné češtiny, přičemž nespisovnou češtinou se nejčastěji rozumí tzv. *čeština obecná*.“ Ana Adamovičová a Jiří Pešička ve svém příspěvku *Běžně mluvený jazyk ve výuce češtiny pro cizince* používají synonymicky termíny mluvený jazyk a obecná čeština: „Obecným problémem při zařazení *mluveného jazyka* do výuky je otázka, kdy s *obecnou češtinou* začít (...).“⁵

2.2

Stratifikaci národního jazyka se věnuje Marie Krčmová ve své studii primárně určené zahraničním bohemistům. Konstatuje v ní zvláště problematické „začlenění obecné češtiny a eventuálně i běžné mluvy, postavení (a i samu existenci) interdialektů, a také chápání hranice mezi češtinou spisovnou a tím, čemu se říká „čeština hovorová““⁶. Uvádí také, že jasné je pouze (kodifikované) jádro spisovného jazyka, zatímco hranice směrem k jazyku užívanému v mluvené podobě je velice vágní, na pomezí spisovnosti a nespisovnosti. Definuje rovněž interdialekty jako nespisovné útvary typické pro větší regiony vznikající nivelizací nářečních rozdílů, u nichž se předpokládá existence normy. A upozorňuje na nejasné vymezení pojmu obecná čeština, které bývá chápáno různými způsoby: buď jako nespisovný útvar interdialektické povahy, nebo jako nespisovný útvar s širší platností, který stojí v blízkosti spisovného jazyka.⁷

2.3

Této problematice se týkají také nároky, jež jsou kladeny na studenty v kompendiích *Čeština jako jazyk cizí* (pro začátečníky úroveň A1 a A2) zpracované podle Společného evropského referenčního rámce pro jazyky.⁸ V charakteristice úrovně A1 se uvádí, že „nepředpokládáme ovládnutí prvků obecné češtiny či jiného substandardního útvaru,“⁹ v kapitole týkající se sociokulturních kompetencí se autoři zabývají otázkou, jaký útvar národního jazyka má být cizinec schopen přijímat, zdali češtinu spisovnou, běžně mluvenou, obecnou nebo lokální dialekt, a uzavírají tuto problematiku blíže nespecifikovaným konstatováním, že je „vhodné upozornit cizince na skutečnost existence jiných útvarů tak, aby nebyl překvapen neznámými

3 Hrdlička, M.: *Cizí jazyk...*, s. 96.

4 Čmejrková, S.: *Spisovnost a nespisovnost*. In: Štindlová, B. – Čemusová, J. (eds.): *Sborník Asociace učitelů češtiny jako cizího jazyka* (AUČCJ) 2005–2006, Praha 2006, s. 59.

5 *Sborník Asociace...* (2006), s. 81. [Kurzívou zvýraznila aut. přísp.]

6 Krčmová, M.: *Stratifikace současné češtiny*, Linguistica ONLINE, <http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/krc-mova/krc-012.pdf>, 1. 9. 2005.

7 Srov. Krčmová, M.: heslo *Čeština obecná*, 2. význam: „Spontánní mluvený jazyk soukromé a poloveřejné korespondence, regionálně i sociálně málo příznakový, který se z pozice jedné z nestandardních forem češtiny dostává do postavení jejího substandardu, nižšího standardu (...).“ In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha 2002, s. 81.

8 Hádková, M. – Líněk, J. – Vlasáková, K.: *Čeština jako cizí jazyk. Úroveň A1*, Univerzita Palackého v Olomouci, Katedra bohemistiky Filozofické fakulty, Praha 2005; Čadská, M. a kol.: *Čeština jako cizí jazyk. Úroveň A2*, Univerzita Karlova v Praze, Ústav jazykové a odborné přípravy, Praha 2005.

9 *Čeština jako cizí jazyk. Úroveň A1*, s. 2–3.

tvary a podobami slov.¹⁰ V přehledu pro úroveň A2 již v úvodních kapitolách není definováno, zdali autoři zařadili i jinou varietu jazyka a zda vyžadují její znalost pasivní nebo aktivní. Oproti kompendiu pro úroveň A1 rozlišují autoři v seznamech slovní zásoby a u gramatických přehledů pro úroveň A2 „tvary hovorové a tvary spisovné, typické pro vyjadřování písemné,¹¹ tyto tvary také označují symboly.

3

Pro analýzu učebnic jsme zvolili nejpoužívanější učebnice češtiny pro cizince na úrovni začátečníků, na jejichž základě vyučují lektoři vysílání ministerstvem školství na zahraničních bohemistikách¹². Výběr učebnic podává také přehled o tom, jak se tato problematika v učebnicích vyvíjí v průběhu posledních přibližně patnácti let¹³. Většina učebnic v metodických úvodech uvádí jako svůj cíl schopnost studenta porozumět se a komunikovat v běžných situacích každodenního života. V úvodu dvou nejpoužívanějších učebnic *Communicative Czech Elementary* (dále CCE) a *Step by Step* (dále SbS) autorky explicitně definují zaměření učebnice takto: v úvodu CCE uvádějí, že „hlavním cílem je, aby studenti zvládli autentickou, komunikativní češtinu“¹⁴. O zvolené varietě jazyka se však nezmiňují. Oproti tomu v úvodu SbS je kniha definována jako „praktická a komunikativní učebnice (...) pro studenty, jejichž cílem není teoretické bádání o jazyce, ale schopnost, co nejdříve mluvit a rozumět česky, (...) s komunikativním zaměřením učebnice souvisí i příklon k mluvené podobě spisovné češtiny, který je patrný zvláště v rozhovorech. Projevuje se v morfologii (potřebuju, potřebujou, Angličani), v lexiku (holka, hrnek, nafoukaný, dneska) a v syntaxi (např. tak, když..., že, vid', vidíte, fakt...). Celkově však učebnice dodržuje spisovný standard a obecná čeština se objevuje pouze alternativně.“¹⁵ Ani jedna z učebnic používaných k výuce začátečníků na zahraničních bohemistikách není doplněna dodatkem, který by cizinci nastínil stratifikaci současné češtiny, či tabulkami, jež by informovaly o jiných útvarech češtiny.

4

Při porovnávání učebnic z hlediska zařazování prvků jiných útvarů češtiny na úrovni začátečníků se zaměříme především na problematiku na rovině morfologické (morfonolo-

10 *Čeština jako cizí jazyk. Úroveň A1*, s. 19.

11 *Čeština jako cizí jazyk. Úroveň A2*, s. 14.

12 Na základě ankety, jejímž respondenty byli lektoři češtiny pro cizince v zahraničí v akademickém roce 2008–2009, nejčastěji se používají na zahraničních bohemistikách tyto učebnice:

1. Rešková I. – Pintarová, M.: *Communicative Czech Elementary* (1. vydání v roce 1995), 11 bohemistik

2. Holá, L.: *Step by Step* (německá nebo anglická verze, také novější vydání *New Step by Step*; 1. vydání v roce 2000), 8 bohemistik

3. Čechová, E. a kol.: *Chcete mluvit česky?* (ang., rus., pol. nebo fr. verze, 1. vydání 1993), 5 bohemistik

4. Adamovičová, A. – Ivanovová, D.: *Basic Czech I* (2006), Roubalová, E.: *Učíme se česky* (2003), Hronová, K. – Turzík, M.: *Čeština pro cizince. Základní kurs*. (1993), vždy 2 bohemistiky.

Z 50 dotázaných lektorů odpovědělo 32 (62 %); srov. Žebříček oblíbených učebních materiálů lektorů ČLJ v zahraničí: <http://ucimecesky.wordpress.com>, 4. 8. 2009; srov. Seznam lektorátů s podporou MŠMT: <http://www.dzs.cz>, heslo: „Informace o jednotlivých lektorátech“, 30. 9. 2009

13 Abychom poskytli informaci také o tom, jaké jsou současné tendence, zařadili jsme mezi zkoumané učebnice také nejnovější učebnici L. Holé: *Czech Express I*. Praha 2007. 2. vydání, přestože ji v anketě uváděl pouze jeden lektor.

14 Rešková I. – Pintarová, M.: *Communicative Czech Elementary*. Praha 2000, s. 5.

15 Holá, L.: *Step by Step*. Praha 2000, s. 7–8.

gické), ke které každý učitel češtiny pro cizince nutně musí zaujmout individuální stanovisko. Jde o tvary verba *být* (ne ve funkci präteritálního morfému), formy adjektiva tvrdého typu v nom. sg. a nom. pl. (ak. pl.), konjugace sloves 3. tř. s kmenotvornou příponou *-(u)-je* v 3. sg. (zvláště typ *kupovat*). Okrajově se zaměříme také na rovinu lexikální.

4.1

U verba *být* se v učebnicích setkáváme převážně se spisovanými tvary, pouze tři z uvedených učebnic uvádějí formy obecně české pro 2. sg., přičemž uváděné tvary se různí (*seš, jseš, nejses*). V první z nich¹⁶ jsou obecně české tvary uvedeny bez komentáře o vhodnosti či regionálnosti použití, v učebních materiálech L. Holé¹⁷ jsou tyto tvary označeny zkratkou *coll.* (*colloquial*), v učebnici Czech Express I je termín *coll.* (*colloquial*) přeložen jako *obecná čeština*.¹⁸

4.2

U tvarů adjektiva tvrdého typu v nom. sg. se všechny učebnice shodují v použití spisovných forem s výjimkou L. Holé, která uvádí vedle spisovných tvarů obecně české *dobrej* (m), *dobrý* (n) a doplňuje komentářem „In spoken colloquial Czech you will often hear slightly different endings“¹⁹.

4.3

Podobně je tomu u tvarů adjektiva tvrdého typu v nom. ak. pl. M in, F N: většina učebnic uvádí pouze spisovné koncovky a to i v dialozích, které mají simulovat komunikaci v každodenních situacích²⁰. Pouze L. Holá v obou svých učebnicích opět uvádí podoby jak spisovného jazyka (*ta moderní česká piva*), tak obecně české (*ty moderní český piva*) s označením zkratkou *coll.*²¹ V dialozích, cvičeních a klíči se dnes knižním formám adjektiva v nom. ak. pl. neuter všechny učebnice většinou vyhýbají, nemáme tedy informaci, kterou formu učebnice v praxi preferuje a závisí to pravděpodobně na výkladu a volbě jednotlivých lektorů češtiny.

4.4

U sloves 3. tř. s kmenotvornou příponou *-(u)-je* v 3. sg. se zaměříme na produktivní typ *kupovat*, kde jsou v 1. sg. možné koncovky *-i* a *-u*, v 3. pl. *-í* a *-ou*. Koncovky *-u*, *-ou* jsou označovány za běžnější, hovorové, oproti tomu *-i*, *-í* za stylově vyšší²². Během posledního patnáctiletí zaznamenáváme v učebnicích zjevnou tendenci preferovat koncovky *-u*, *-ou*. V učebních textech z devadesátých let jsou uváděny pouze koncovky *-i*, *-í*, např. autorky K. Hronová a M. Turzíková striktně používají tvary s těmito koncovkami také v textech i dialozích: „*V obchodě ještě prodávají. Jdu tam a kupuji pohlednici a dopisní papír. Potřebuji také nové pero, protože to mé je už špatné.*“²³ V druhém případě bývají uvedeny obě možnosti (popř. některá

16 Čechová, E. a kol.: *Chcete mluvit...*, s. 25.

17 Holá, L.: *Step by...*, s. 18; Holá, L.: *Czech...*, s. 11, s. 84.

18 Holá, L.: *Czech...*, s. 84.

19 Holá, L.: *Step by...*, s. 38.

20 Dialogy v obchodě: „Vezmu si ještě čtyři jablka.“ „Červená nebo žlutá?“ „Vezmu si žlutá.“ Pintarová, I. – Rešková, M.: *Communicative...*, s. 43; „Prosím ještě čtyři mýdla a dvě tělová mléka.“ Adamovičová, A. – Ivanovová, D., *Basic...*, s. 96.

21 Srov. Holá, L.: *Czech...*, s. 86–87; paralelně jsou uváděny tvary spisovné a obecně české pro celý deklinační systém.

22 Karlík, P. a kol. (eds.): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha 1996, s. 327, s. 332..

23 Hronová, K. – Turzíková, M.: *Čeština...*, s. 46

z nich graficky zdůrazněna), avšak bez dalšího komentáře, který by studentovi doplnil informaci o použití těchto koncovek²⁴. Jedna z koncovek je pak preferována v textech a cvičeních, a to zpravidla koncovky -u, -ou. U třetí skupiny učebnic autoři opět uvádějí obě možnosti koncovek doplněné komentářem: „The forms -uju/-ujou are more common in colloquial Czech. The forms -uji/-ují are more frequent in standard Czech“²⁵, popř. koncovky -i, -í doporučují pro „written Czech“²⁶. Výjimečně dochází k tomu, že by autoři v textech kombinovali oba tvary.²⁷ Ovšem jinak je tomu u použití těchto koncovek u forem verba *děkovat*, které bývají uváděny zvlášť jako fráze a většinou se objevují oba tvary pro 1. sg. (u tvaru *děkuji* je doplněno „formální“).

4.5

Pokud jde o lexikum, najdeme ve dvou z učebnic zkratku *coll. (colloquial)*²⁸: zatímco v *CCE* nacházíme výrazy hovorové bez označení *coll.* (např. *kluk, holka, fotka* apod.) a toto označení autorky používají pouze sporadicky u slovní zásoby na konci lekce a ve slovníčku na konci učebnice, navíc nespecifikují, jakou varietu zahrnují pod tuto značku. V učebnici *SbS* je tato zkratka používána velmi často a důsledně nejen u slovníčku na konci lekcí a na konci učebnice, ale také u gramatických výkladů. Ostatní učebnice buď jiné lexikum než spisovné nepoužívají²⁹, nebo naopak používají, avšak blíže je nikterak nespecifikují.

5

Na základě srovnání několika učebnic používaných při výuce cizinců na zahraničních bohemistikách můžeme konstatovat, že jiné útvary češtiny do učebnic češtiny jako cizího jazyka jsou zařazovány. Nejméně jich je v učebnicích vydaných na počátku 90. let³⁰, kde jsou striktně používány formy spisovné oproti formám, které např. autoři *Příruční mluvnice* označují za „hovorové“ a „běžnější“, a to na úkor přirozenosti a živosti dialogů. U většiny učebnic můžeme konstatovat rozkolísání v rozsahu i výběru tvarů jiných variet českého jazyka. Nejdůslednější jsou zařazovány prvky nespisovné v učebnicích L. Holé. Jde o formy a lexikum obecně české, jež jsou označovány jako *colloquial*, což sice běžně překládáme jako *hovorový*, avšak v učebnici *Czech Express I* se používá jako překladového ekvivalentu termínu *obecná čeština*³¹. Student může mylně nabýt dojmu, že se tvary tohoto interdialektu používají na celém území České republiky. V žádné z učebnic se autoři nezmiňují o morfologických a lexikálních formách používaných na Moravě (tvary verba *být, chtít*, tvary adjektiv nom. ak. pl. neuter *malé piva, nashle* apod.).

24 Čechová, E. a kol.: *Chcete...*, s. 41; Rešková I. – Pintarová, M.: *Communicative...*, s. 31; Adamovičová, A. – Ivanovová, D.: *Basic...*, s. 101.

25 Holá, L.: *Step...*, s. 80.

26 Holá, L.: *Czech...*, s. 72.

27 Srov. Roubalová, E.: *Učíme se...*, s. 28: „Vstávám a myji se. (...) Piji černou kávu. Často piju černou kávu.“

28 Holá, L.: *Step...* a Rešková I. – Pintarová, M.: *Communicative...*

29 Hronová, K. – Turzíkova, M.: *Čeština pro...*, s. 58: „Luboš studuje na vysoké škole. (...) je to chytrý chlapec a dobrý kamarád.“

30 Hronová, K. – Turzíkova, M.: *Čeština pro cizince. Základní kurz.*

31 Srov. Short, D.: Czech. In: Cormie, B. – Corbett, G. G. (eds.): *The slavonic languages*. London 2002, s. 455–456. D. Short ve své studii o češtině používá termíny Standard Czech (spisovná čeština), Common Czech (obecná čeština), Colloquial Czech (hovorová čeština), Commonly Spoken Czech (běžně mluvená čeština).

6

Učitel češtiny pro cizince je v tomto případě pod dvojím tlakem: na jedné straně nutností neodradit studenta množstvím tvarů a variant a představit mu jasně a ekonomicky systém české gramatiky, na straně druhé však v podobě takové, jež by podávala reálný obraz češtiny jako národního jazyka obyvatel Čech, Moravy a části Slezska a sloužila mu pokud možno k bezproblémovému dorozumívání v běžných každodenních situacích. Tím nemíníme pouze neformální ústní komunikaci, ale také schopnosti stylizovat písemné texty administrativního stylu (žádost, stížnost, reklamace, životopis apod.). Měli bychom brát také v úvahu, jak uvádí M. Nekula, že obecná čeština, kterou doposud preferují současné učebnice, „je teritoriálně i funkčně omezená (...) a u cizince dvojnásob příznaková“³². Slouží-li jako argument frekvence užití tvarů dle výskytů v korpusu, není možné odhlédnout od sémantiky slova, jak jsme na to poukázali u tvarů 1. sg. verba *děkuji*³³. Přestože je nezbytně nutné informovat studenta o problematice variet češtiny již na začátku jeho studia a zařazovat tyto formy do výuky, měly by být tyto odchylky jasně označeny patřičným termínem, popř. určena jejich funkce v užívání, aby studentovi bylo jasné, kterou z variet se učí a co může v dalším studiu očekávat.

Jana Šnytová

Odborné zaměření: stylistika, teorie překladu, současná próza

Ústav slavistiky

Filozofická fakulta Univerzity v Lublani

(Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani)

Slovinsko

< *jana.snyt@yahoo.fr* >

32 Nekula, M.: Systém a úzus. K výuce české deklinace se zřetelem k substantivům. In: Štindlová, B. – Čemusová, J. (eds.): *Sborník Asociace učitelů češtiny jako cizího jazyka (AUČCJ) 2006–2007*, Praha 2007, s. 44–45

33 Např. u jednotlivých verb studovat, kupovat, jmenovat se a děkovat (vyučovaných na začátečnické úrovni) se počty výskytů forem s koncovkami -u, -ou, a s koncovkami -i, -í v korpusu liší. Nemůžeme tedy stanovit, která forma je jednoznačně preferována; záleží jednak na významu slova (děkovat, studovat v. kupovat), jednak na použití v písemné či mluvené formě.

ČINNOST LEKTORÁTU ČESKÉHO JAZYKA A LITERATURY PŘI INSTITUTU SLOVANSKÝCH JAZYKŮ NA EKONOMICKÉ UNIVERZITĚ VE VÍDNI

JIRÍ NOVÝ – MILENA VONKOVÁ

Ekonomická univerzita ve Vídni, která je v současné době největší vědeckou ekonomickou univerzitou v Evropě, byla založena v roce 1898 jako tzv. c.k. Exportní akademie (k.k. Exportakademie) a její původní sídlo bylo v Berggasse 16 v 9. vídeňském okrese v paláci Festetics. Krátce po 1.světové válce v roce 1919 byla Exportní akademie přejmenována na Vysokou školu světového obchodu (Hochschule für Welthandel). K zatím poslední změně názvu univerzity došlo v roce 1975. Od tohoto roku nese škola svůj současný název Ekonomická univerzita Vídeň (Wirtschaftsuniversität Wien/WU Wien). Univerzita se z důvodu masivního nárůstu studentů v roce 1982 stěhuje do nových budov naproti nádraží Franze Josefa (Franz Josefs Bahnhof)¹. Dnes už budovy univerzity provozu opět nedostačují, a proto bylo v roce 2007 vybráno místo pro stavbu nového univerzitního kampusu na zelené louce. Ten má vyrůst na ploše 88 000 m² nedaleko vídeňského Prátru (stanice metra Messe-Südportalstraße). Začátek stavby je naplánován na počátek roku 2010, do provozu má být nová stavba uvedena na konci roku 2012.

WU Wien představuje v současné době se svými 32 speciálními obory a celkem 12 hospodářskými jazyky rozsáhlou studijní nabídku. Od října 2006 došlo na základě tzv. Boloňského procesu k inovaci studijních programů, kdy byl zaveden tzv. třístupňový studijní systém – Bachelor – Master – PhD. Univerzita se skládá z celkem 12 jednotek – tzv. departmentů (oddělení), které se pak dělí na jednotlivé instituty.

400 odborných pracovníků univerzity (z toho 82 profesorů) se podílí na vědecké různorodosti od podnikové ekonomie, národního hospodářství přes formální, právní a sociální vědy až k jazykovědě. Z toho profituje přes 25 000 imatrikulovaných studentů a studentek. Přednosti univerzity využívá také velké množství studujících ze zahraničí. Studuje zde 23 % zahraničních studentů, více než 1.000 studentů různých výměnných mezinárodních programů se pak ročně rozhodne pro WU³.

V únoru 2007 obdržela WU Wien prestižní pečeti kvality tzv. EQUIS (European Quality Improvement System), čímž se zařadila jako jediná univerzita v Rakousku mezi skupinu 115 akreditovaných ekonomických vysokých škol z 33 zemí světa (v německy mluvících zemích se jedná pouze o tři univerzitní pracoviště tohoto typu – vedle WU Wien to jsou univerzity v německém Mannheimu a ve švýcarském St.Gallenu). V rámci akreditace EQUIS jsou vy-

1 *WU Wien*, http://www.wu.ac.at/portal/ueber_wu/geschichte, cit. 22. 11. 2007.

2 *Die Presse*, <http://diepresse.com/home/panorama/oesterreich/438246/index.do>, 16. 12. 2008.

3 *WU Wien*, <http://www.wu.ac.at/service/international>, 26. 5. 2008.

žadovány vysoce kvalifikované výsledky ve všech univerzitních oblastech⁴. Mezi více než 200 partnerskými univerzitami se nachází jména takových renomovaných univerzit jako např. University of Michigan, HEC Paris, Copenhagen Business School nebo naše Vysoká škola ekonomická v Praze.⁵ Mezi významnými absolventy WU Wien můžeme najít takové osobnosti rakouského politického života jako je např. Franz Vranitzky, rakouský spolkový kancléř v letech 1986–1997, nebo Thomas Klestil, rakouský spolkový prezident v letech 1992–2004.

Institut slovanských jazyků na Ekonomické univerzitě ve Vídni byl založen v roce 1989, od roku 2005 je pak součástí Oddělení hospodářské komunikace (Department für fremdsprachliche Wirtschaftskommunikation), kam patří ještě Institut anglické hospodářské komunikace a Institut románských jazyků. Institut plní mnohostranné aktivity v oblasti výuky, vědy a výzkumu, udržuje kontakty s mezinárodními partnery z univerzitního i ekonomického světa.

Cílem výuky je zvládnutí úspěšné a efektivní komunikace s cizojazyčnými obchodními partnery v různých pracovních situacích. Za tímto účelem jsou otevírány základní kurzy hospodářské komunikace v následujících jazycích: bosenština-chorvatština-srbština, polština, maďarština, arabština, čínština, japonština a turečtina, dále pak kurzy pro pokročilé v jazycích: ruština a čeština. V těchto dvou jazycích mohou být zpracovány diplomové – tzn. bakalářské i magisterské práce. Pro studium ruské a české hospodářské komunikace jsou vyžadovány minimálně maturitní (případně jim odpovídající) jazykové znalosti. Pro studenty s nižšími znalostmi jsou každoročně nabízeny intenzivní začátečnické kurzy ruštiny a češtiny a případně tzv. reaktivační (Bridging) kurzy.⁶

V rámci vědecké činnosti propojuje institut výzkum v oblastech interkulturní hospodářské komunikace v zemích střední a východní Evropy s prací v základních oblastech slavistické lingvistiky a kulturologii. Vědecký výzkum v letech 2007–2011 nese název: „Kommunikative Praktiken von Unternehmen in MOEL: Werte, Normen und Konventionen“ („Komunikativní praktiky podniků v zemích střední a východní Evropy: Hodnoty, normy a konvence“). Hlavním cílem je tedy popis a analýza jazykové komunikace v podnicích střední a východní Evropy jako interní a externí operativní činnosti k prosazení strategických podnikových cílů.⁷

Nedílnou součástí Institutu slovanských jazyků na WU Wien je od roku 1993 Lektorát českého jazyka a literatury. Náplň práce lektora českého jazyka a literatury, skladba předmětů a obsah jednotlivých přednášek odpovídá základní filozofii Institutu slovanských jazyků, kterou je snaha o organické propojení mezi hospodářstvím, kulturou a jazykem zemí střední a východní Evropy se zaměřením na Českou republiku a Rusko. Nejde tedy o pouhou výuku jazykovou a literární, ale o výuku v širším pojetí zaměřenou na oblasti komplexně přibližující studentům specifika české historie, umění, politiky a se zvláštním zřetelem také hospodářství. To ovšem předpokládá ze strany lektora soustavnou přípravu v mnoha oborech, aktualizaci poznatků a neustálé další sebevzdělávání. V tomto jsou lektorovi velmi cennou podporou pravidelné zásilky novin a časopisů z iniciativy DZS MŠMT (Hospodářské noviny, Ekonom, Euro, Týden, Reflex), které slouží potřebám lektorátu velmi všestranně. V první fázi pomáhají odborné příprave lektora, následně jsou mnoha způsoby využity přímo ve výuce (například jako názorný aktuální materiál v předmětu Cultural Studies, který v podstatě detailně mapuje

4 ORF Wien, <http://oesterreich.orf.at/wien/stories/176106/>, cit. 4. 3. 2007.

5 WU Wien, <http://www.wu.ac.at/zas>, 4. 5. 2009.

6 Institut für Slawische Sprachen Wirtschaftsuniversität Wien 2009 (Institutsbericht). Wien 2009, s. 6.

7 Institut für Slawische Sprachen Wirtschaftsuniversität Wien 2009 (Institutsbericht). Wien 2009, s. 13.

české realie) a v poslední fázi mohou být podle potřeby rozdány pokročilým studentům češtiny k dalšímu zpracování (podklady pro prezentace, seminární, bakalářské, diplomové práce atd.). V rámci evaluačního hodnocení bylo studenty právě toto zapůjčování a široké využívání českých periodik, dále pak odborné literatury a beletrie z bohatě zásobené knihovny lektorátu, hodnoceno velmi pozitivně.

Ve shodě s výše uvedenými parametry pracovní náplně lektora se výuka člení na oblast jazykovou a odbornou. Samostatná jazyková výuka probíhá v dvousemestrálním začátečnickém kurzu – **Anfängerkurs I, II: Tschechisch**, kdy se během čtyř a ve druhém semestru šesti vyučovacích hodin týdně studenti mají naučit základům češtiny. Jako vyučovacího materiálu se momentálně využívá dvoudílná učebnice *Basic Czech*⁸ (celkem dobré zkušenosti jsme měli také s používáním učebnic *Chcete mluvit česky?*⁹ a *Communicative Czech*)¹⁰. K tomu je studentům ovšem předkládáno ještě velké množství vlastních materiálů, které si lektor sám připravuje (handouty, fólie, obrázky) a materiálů doplňkových, čerpaných z bohaté nabídky odborných publikací. Mezi nejosvědčenější patří např. *Pracovní sešit k učebnici Učíme se česky I a II*¹¹, dále *Česká deklinace a konjugace pro cizince*¹² nebo *Učebnice češtiny pro výuku v zahraničí*.¹³

Začátečnické kurzy doplňuje, dotváří a upevňuje ještě specifický kurz cíleně prohlubující základní zvládnutí jazyka nazvaný **Auffrischkurs Tschechisch**, pro který si vyučující musí vytvořit vlastní opakovací a rozšiřující program v korespondenci se složením a požadavky dané skupiny. V tomto kurzu využíváme kromě výše zmíněných materiálů základních také řady doplňkových materiálů (např. *Česká slovní zásoba a konverzační cvičení*¹⁴, *Kdo se směje rozumí*¹⁵, *Tschechische Grammatik I und II*¹⁶, nebo *Tschechische Online-Grammatik in Übungen*¹⁷, sloužící studentům především jako domácí příprava), také tabulek a přehledů a v neposlední řadě materiálů vlastních, připravených vyučujícím na míru potřebám a možnostem dané skupiny.

V tomto kurzu a také v obou začátečnických kurzech se snažíme užívat širokou škálu zajímavých metod, které vytvoří předpoklad co nejširšího zapojení studentů do procesu učení. Využitím sugestopedických postupů, tedy zapojením všech smyslů, provokováním fantazie, kreativity studentů podporujeme upevňování zpětné vazby a prohlubujeme působení paměťových procesů. Cíleně a ovšem vzhledem k časovým možnostem s mírou využívané jazykové hry, nejrůznější typy soutěží, komunikativní úkoly, hádanky, scénky, krátké herecké etudy velice osvěží, odlehčí a probarví výuku. Vytváříme tak přirozenou protiváhu drilovým cvičením, jednotvárné, mechanické postupy doplňujeme kreativními. Velmi se osvědčila práce s obrazovou bankou (viz obrazové přílohy), která byla připravena postupně z vlastních zdrojů a kde je vždy možné nalézt doplňkový materiál k jakémukoliv tématu, využitelný jak pro konverzaci, tak pro jednotlivé konkrétní úkoly a cvičení. Pro úplné začátečníky je používána např. tzv. Level

8 Adamovičová, A. – Ivanovová, D.: *Basic Czech I, II*. Praha 2007.

9 Čechová, E. – Trabelsiová, H.: *Wollen Sie tschechisch sprechen? Chcete mluvit česky?* Česká Lípa 1992.

10 Rešková, I. – Pintarová, M.: *Communicative Czech. Elementary Czech*. Praha 2004.

11 Roubalová, E.: *Pracovní sešit k učebnici Učíme se česky I a II*. Praha 2004.

12 Confortiová, H.: *Česká deklinace a konjugace pro cizince*. Praha 2004.

13 Confortiová, H. – Cvejnová, J. – Čadská, M.: *Učebnice češtiny pro výuku v zahraničí I, II, III*. Praha 2002.

14 Luttererová, J.: *Česká slovní zásoba a konverzační cvičení*. Praha 1994.

15 Vonková, M.: *Kdo se směje, rozumí*. Praha 2000.

16 Posset, J.: *Tschechische Grammatik I und II. Tschechische Wirtschaftssprache*. Wien 1999.

17 Heinz, C. – Nový, J. – Posset, J. – Schulmeisterová, M.: *Tschechische Online-Grammatik in Übungen*. Wien 2004.

Zero¹⁸ – obrazová vstupní lekce doplněná velmi jednoduchým textem soustředěným kolem ústřední postavy pana Browna, který přijíždí do Prahy na služební cestu. Tato lekce, která byla také určitou dobu k dispozici na webových stránkách Ústavu jazykové a odborné přípravy UK, byla vytvořena v rámci mezinárodního projektu CADAC (Communication and Development across Cultures).

Na začátečnické kurzy navazuje stěžejní předmět orientovaný v několika pokročilejších úrovních na hospodářskou komunikaci – **Wirtschaftskommunikation – WICO I, II, III, IV**, zahrnující týdně vždy tříhodinový odborný komunikativní blok a jednohodinový kurz **Gramatika k WICO I, II**. V této výuce se tradičně používá specifickým účelům odborného jazyka dokonale odpovídající skriptum *Tschechische Wirtschaftskommunikation*¹⁹. Cílem výuky je na bázi zvládnutí ekonomické terminologie prezentované v dialogích a telefonických rozhovorech zaměřených na firemní problematiku, dále pokročilé gramatiky a odborné četby s porozuměním dosáhnout jazykové kompetence umožňující bezpečnou orientaci v oblasti jednání s českým obchodním partnerem. Rozvoj řečových dovedností ve spojení s prohlubováním interkulturní kompetence, jejímž specifikům se dlouhodobě věnuje vědecký výzkum Institutu slovanských jazyků na WU, se naplňuje především prostřednictvím zvládnutí komunikace v nejrůznějších modelových situacích odpovídajících požadavkům pracovního prostředí. Samotné komunikativní situace přesně zapadají do tematického okruhu základních modulů týkajících se např. problematiky jednání, vnitropodnikové komunikace, žádosti o zaměstnání, běžného pracovního dne v podniku. Zabýváme se tedy dialogem, jehož podobu určují komunikativní strategie a taktiky v návaznosti na konkrétní požadavky vyplývající z obchodně pracovního styku. Z metodického hlediska je vhodné využití diskuze, problémové metody, párové a skupinové práce, inscenační metody. Pro získání atestace v tomto kurzu je mimo jiné nutné připravit ve dvojici videonahrávku dialogu s konzultovanou obchodní tematikou podle vlastního scénáře a s vlastní realizací.

V hierarchii odborné a komunikační obtížnosti navazuje předmět **Verhandeln mit tschechischen Wirtschaftspartnern** (*Jednání s českými obchodními partnery*)²⁰, jehož obsahem jsou již konkrétní vyjednávací techniky, strategie, taktiky, scénáře. Studenti postupně zvládají a na konkrétních příkladech si procvičují zahájení a zakončení obchodního jednání, vytváření příznivé atmosféry, signalizování příznivého postoje, stanovení tématu, převzetí iniciativy, vytváření časových a prostorových relací, rozvržení argumentů, nepodléhání nátlaku, chování v konfliktních situacích, odhalování konfliktních témat, změnu tématu, ale také např. získávání času, přiznání vlastních chyb, zasahování v kritických situacích a asertivní chování. Výuka se sice opírá o přednášky doplněné prezentací v programu Power Point, její nedílnou součástí je ale také řada konkrétních úkolů, cvičení, konkrétních zadání a problémových situací, které studenti samostatně nebo ve dvojicích řeší a následně prezentují svůj scénář, případně obhajují proti oponentům svůj názor nebo nabízenou variantu řešení zkoumané situace.

Pokročilým studentům je dále nabízen kurz **Kultur- und Wirtschaftsraum Tschechien** (**Cultural Studies I, II**), tedy české realie. Tento předmět zajišťuje na bázi již dokonale zvlád-

18 Vonková, M.: *Zero Level Czech language – CADAC presentation*. Praha 2004.

Mezinárodní projekt – Communication and Development across Cultures, který se zabýval výzkumem metod a materiálů při výuce začátečníků, za českou stranu se projektu zúčastnil UJOP UK, dále byly zastoupeny školy a vzdělávací instituce z Německa, ze Skotska a ze Španělska.

19 Schulmeisterová, M.: *Tschechische Wirtschaftskommunikation I, II*. Wien 2009.

20 Baxant, L. – Rathmayr, R. – Schulmeisterová, M.: *Jednání s českými obchodními partnery*. Wien 1995.

nuté češtiny vytvoření systému poměrně podrobných znalostí o České republice, a to z oblasti geografie, historie, ekonomie, školství, vědy, techniky, průmyslu, dopravy, zemědělství, sportu, umění a kultury. Tento široký záběr otevírá studentům komplexní pohled na historický vývoj a na současné dění, ekonomickou a politickou situaci, průmyslový a také kulturní potenciál země, jejímuž jazyku již dobře rozumí a jejímuž specifickému charakteru včetně mentality jejích obyvatel a jejich typického smyslu pro humor by postupně porozumět chtěli a měli. Přednášky k jednotlivým tématům jsou doplňovány diskusními fóry, řešením problémových bloků, úkolů, cvičení a samostatným zpracováním materiálů. K tomuto účelu jsou studentům zapůjčovány a v rámci časových možností prezentovány nejen aktuální tiskoviny a autentické materiály dodávané z ČR, zahrnující vedle známých odborných deníků a týdeníků také např. programy divadel, výstav, kulturních pořadů, ale také ukázky české beletrie, odborné literatury a filmové tvorby. Kromě úspěšného absolvování závěrečné písemné zkoušky je povinností studenta zpracovat samostatně jednu prezentaci – nejlépe v programu Power Point, portrétní ve stručném přehledu jednu významnou českou osobnost z jakékoliv oblasti. Úroveň těchto prezentací bývá již tradičně velmi vysoká, studenti přistupují často ke zvolenému tématu s osobním zaujetím a snaží se ostatním předvést maximálně výstižný portrét zvolené osobnosti. A tak vedle úryvků z písňové poezie Karla Kryla a pěvecké suverenity Karla Gotta, vedle specifického humoru scének z filmů Bolka Polívky, Zdeňka Svěráka, Jiřího Menzela, Věry Chytilové, ale také třeba Vlasty Buriana, vedle neodolatelných návratů k večerníčkům Václava Bedřicha a Zdeňka Milera, vedle ukázek výtvarného mistrovství Alfonse Muchy nebo Františka Kupky²¹, můžeme během studentských prezentací poslouchat např. také úryvky z projevů českých prezidentských nebo podnikatelských legend typu Tomáše G. Masaryka nebo Tomáše Bati.

K povinností lektora na WU ve Vídni patří také zajištění, programová příprava, organizace a vedení týdenní odborné a jazykové exkurze studentů v Praze. Tato exkurze, pořádaná ve spolupráci s Ústavem jazykové a odborné přípravy Univerzity Karlovy v Praze, probíhá zpravidla během jednoho týdne o velikonočních prázdninách. Cílovou skupinou jsou studenti obou začátečnických kurzů češtiny, kteří takto získají mimořádnou možnost prohloubit nejenom své jazykové znalosti, ale také znalosti ekonomických a kulturních reálií České republiky. Součástí exkurze je intenzivní dopolední jazyková výuka, odborný odpolední program s ekonomickým a kulturním zaměřením – např. prohlídka ČNB s filmovou projekcí a přednáškou na téma peněžnictví, přijetí v UniCreditBank doplněné přednáškou, exkurze do štěrboholské centrály firmy Interspar opět s prezentací vedoucího představitele podnikového managementu Christiana Kollera, bývalého absolventa kurzů češtiny na WU Wien, na téma perspektivy rakouského podnikání na českém trhu.

Závěrem je tedy možné stručně shrnout, že práce lektora v podmínkách Ekonomické univerzity ve Vídni je velice různorodá a zajímavá, přináší velké množství příležitostí, výzev, možností, rozhodně není jednotvárná a stereotypní. Klade ovšem také nemalé nároky na zodpovědnost lektora, na jeho přípravu a neustálé sebevzdělávání, zároveň také na jeho kreativitu. Je třeba přizpůsobit se novým požadavkům, zvládnout nové disciplíny a zároveň se nově stavět k předmětům tradičním, nepodceňovat pravidelnou přípravu, která by měla vedle programově systematického členění hodiny klást důraz na její dynamickou stavbu, na nový, neotřelý přístup k tradičním tématům. Připomeňme na tomto místě například možnost využití netradiční

21 K přípravě prezentací je doporučována publikace *Největší Čech. 100 nejvýznamnějších osobností Čech, Moravy a Slezska*. Praha 2005.

metody Act and Speak²² založené na divadelních etudách, při nichž studenti procvičují jazyk na základě zvládnutých rolí, přidělených nebo samostatně sestavených scénářů, a tedy prostřednictvím změněné identity dosahují mimořádných komunikačních pokroků, zdokonalují se v prezentačních dovednostech a současně s tím narůstá jejich jazykové sebevědomí. Jako doplňkového materiálu pro tyto účely je využívána divadelní hra nazvaná *Cizinci v Praze*²³, která byla napsána právě pro tento typ výuky. Pro snadnější zapamatování je celá hra, v podstatě komediální parodie vaudevillského typu, veršovaná, pro oblomení jazyka a zdůraznění zvučností češtiny je vybavena písňovými texty, které jsou zaměřeny na nácvik výslovnosti (např. hláska ř. a text: Zřídka říkám to tak zpřímá, přesný překlad, to je dřina...²⁴), pro nácvik komunikativních situací se střídají různá prostředí (restaurace, kavárna, nákupy, třída, divadlo, na divadle), pro rozšíření lexika, také např. na oblast slangu, a pro prohloubení znalostí českých reálií je doplněna podrobnými lexikálními poznámkami a vysvětlivkami. Vedle jazykového divadla podporuje netradičním způsobem efektivnost výuky např. také již dříve zmíněná **metoda sugestopedie**, zaměřená na podprahovou výuku na bázi intenzivních smyslových zážitků. Tuto metodu reprezentují v německy mluvícím prostředí učebnice a nejrůznější doplňkové materiály Ireny Hirschmannové²⁵. Jejich využití se při výuce češtiny na WU také velmi osvědčilo a rozhodně přispělo k oživení atmosféry v pracovní skupině a ke zvýšení motivace studentů.

Jakkoliv tedy je třeba zdůraznit náročnost a mnohostrannost práce lektora na WU Wien, je třeba zároveň připomenout také to, že kromě již zmiňované podpory pražského Domu zahraničních služeb²⁶ nachází lektor také velmi cennou a širokou pomoc u kolegů z Institutu slovanských jazyků WU. Bez této pomoci – ať už ze strany vedoucí institutu Renate Rathmayr nebo ze strany zakládající členky české sekce Magdy Schulmeisterové by byla tato práce mnohem méně příjemná a zvládnutelná. V neposlední řadě ovšem jsou to také studenti, kteří díky svému zájmu a nadšení zpětně motivují vyučujícího k maximálnímu nasazení.

Jiří Nový

Odborné zaměření: výuka češtiny pro cizince, morfologie, syntax

Katedra aplikované lingvistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého

<jiri.novy@upol.cz>

Milena Vonková

Odborné zaměření: výuka češtiny pro cizince, dějiny umění

Wirtschaftsuniversität Wien

Institut für Slawische Sprachen

<milena.vonkova@wu-wien.ac.at>

²² Jazyky, <http://www.jazyky.com/content/view/248/0/>, 22. 1. 2007.

²³ Vonková, M.: *Cizinci v Praze*. Praha 2007.

²⁴ Vonková, M.: *Cizinci v Praze*. Praha 2007, s.46.

²⁵ Hirschmann, I.: *Lehrbuch der tschechischen Sprache I*. Hamburg 2003.

²⁶ MŠMT ČR, http://www.dzs.cz/index.php?a=view-project-folder&project_folder_id=17&, 26. 10. 2009.

UKÁZKY Z OBRAZOVÉ BANKY M. VONKOVÉ

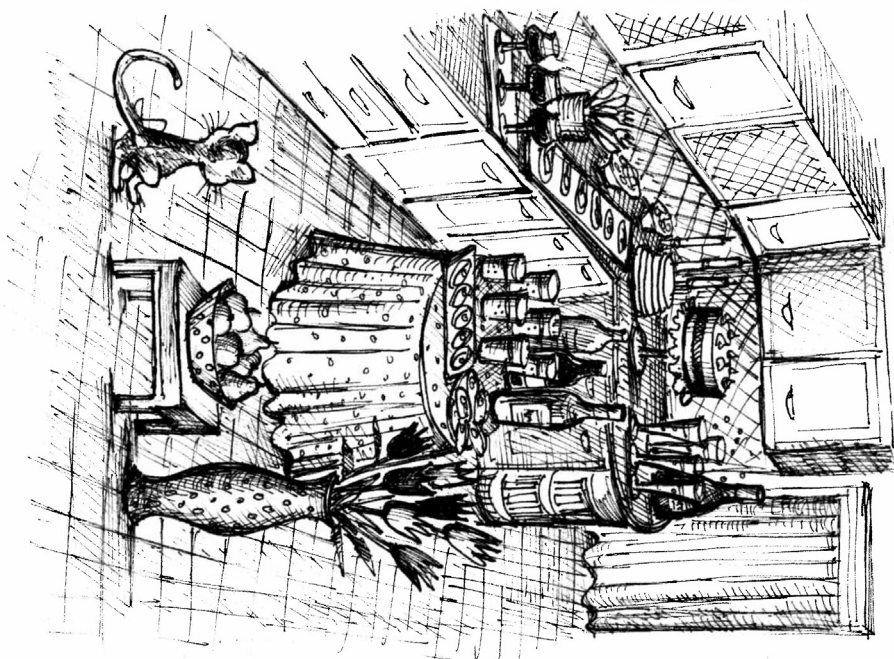
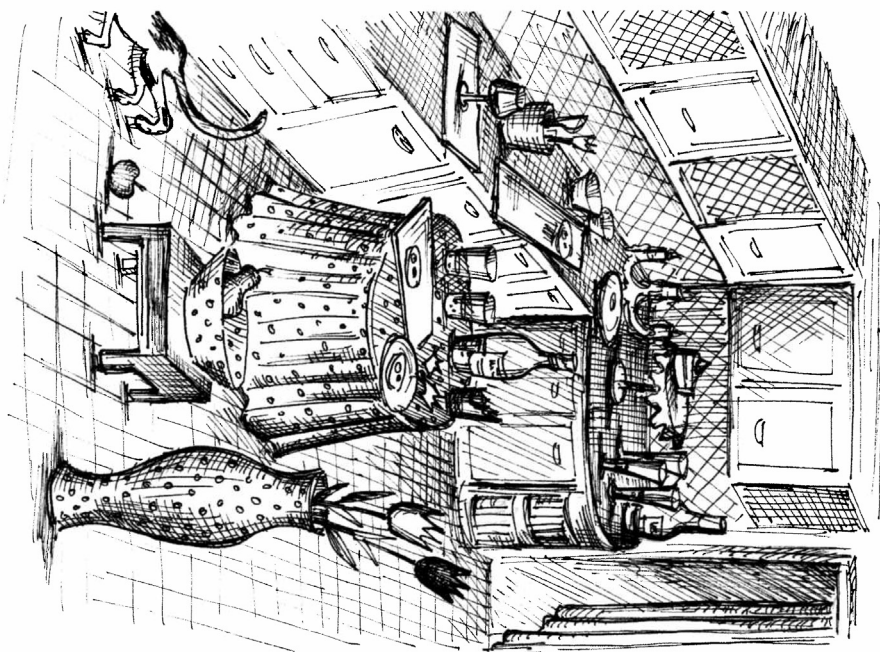
1) DOPRAVA

2) OBCHODNÍ DŮM

3) PO A PŘED PARTY

4) PŘIJÍMACÍ POHOVOR VE FIRMĚ

MÉDIA

MEDIÁLNÍ KOMUNIKACE A POTŘEBA ROZVÍJENÍ MEDIÁLNÍ GRAMOTNOSTI

DAGMAR STREJČKOVÁ

1 MEDIÁLNÍ KOMUNIKACE

Přestože snaha proniknout do „tajů“ mezilidské komunikace není dnes ničím novým, stále zřetelněji a naléhavěji se v současné době setkáváme s úsilím pochopit mechanismy komunikace. Zejména nebývalý vývoj masové komunikace, jakož i nárůst významu a moci institucí, které ji zajišťují, tj. médií, podněcuje snahu o rozšíření poznatků o tomto typu komunikace.¹

Mediální komunikace je jednou z forem sociální komunikace. V 90. letech 20. století začal pojem mediální komunikace nahrazovat označení masová komunikace, který je používán pro určení formy komunikace v historicky podmíněném období lidského dorozumívání a akcentuje především společenský rozměr komunikace (její dosah, povahu adresátů, mediální účinky). Masová komunikace bývá definována jako proces přenosu sdělení od komunikátora k adresátovi, přičemž komunikátorem je komplexní organizace, která zaměstnává profesionální komunikátory a která užívá specializované technologie k výrobě vysoce standardizovaných sdělení určených pro rozsáhlé, nesourodé a disperzní publikum.

Masová média poskytují velké množství neustále se opakujících interpretací lidského života, informují své příjemce o hodnotách, postojích a názorech, které se vlivem mediální komunikace zdají všeobecně sdílené.² Na druhé straně může mít rozvoj médií i negativní aspekty, na které ve své knize *Média a modernita* upozornil John Thompson.³ Výraz mediální komunikace zdůrazňuje průběh komunikačního chování a přítomnost média – jeho povahy a technologie.⁴ K popisu a uchopení procesu mediální komunikace se používají různé komunikační modely. Jedním z těchto modelů je tzv. přenosový model, na nějž přímo navazuje konceptuální rámec pro mediální výchovu vyjádřený v modelu Eddiho Dicka. Autory přenosového modelu jsou Claude Shannon a Warren Weaver, kteří zkoumali zejména faktory, které se podílejí na úspěšnosti komunikace, a to z pohledu odesílatele, přičemž největší pozornost věnovali otázce šumů při komunikaci. V této souvislosti rozlišili tři druhy šumů:

- technické a mechanické šумы (poruchy),
- sémantické šумы (míra porozumění či neporozumění),
- psychologické šумы, které se vyskytují např. při nedůvěře příjemce v podatele.

1 McQuail, D.: *Úvod do teorie masové komunikace*. Praha 2007, s. 15.

2 Jirák, J. – Köpplová, B.: *Média a společnost*. Praha 2003, s. 11.

3 Thompson, T.: *Média a modernita: sociální teorie médií*. Praha 2004, s. 171.

4 Reifová, I. a kol.: *Slovník mediální komunikace*. Praha 2004, s. 102.

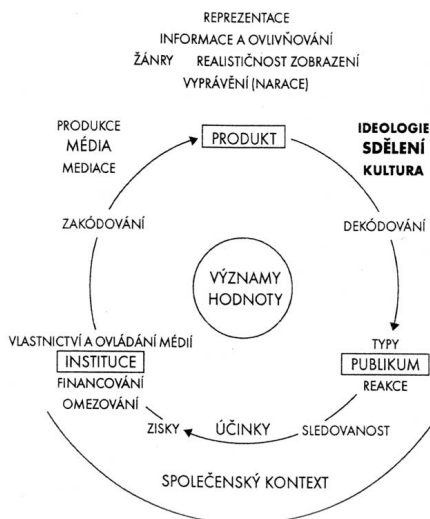

Obr. 1 – Přenosový komunikační model C. Shannona a W. Weavera.⁵

Podstatou tohoto přenosového modelu je záměr odesílatele vyslat sdělení k příjemci. Odesílatel toto sdělení zakóduje a odešle ho za pomoci vysílače určitým kanálem jako signál k příjemci sdělení. Adresát sdělení přijímačem signál přijme, sdělení dekóduje a následně interpretuje. Reakce příjemce na sdělení je pro odesílatele zpětnou vazbou, jež mu umožní vyhodnotit úspěšnost svého komunikačního aktu. V rámci celého tohoto procesu mohou nastat různé poruchy v podobě výše uvedených komunikačních šumů (technických, sémantických a psychologických).

Určitou modifikaci tohoto přenosového modelu přináší, i přes zachování jeho základního principu, Grame Burton.⁶ Dle tohoto autora lze na masovou komunikaci nahlížet pomocí tří základních prvků:

1. instituce (produkce),
2. produkty (mediální texty),
3. publikum.

Obr. 2 – Modifikovaný přenosový komunikační model.

⁵ Převzato z knihy: Buton, G. – Jiráček, J. *Úvod do studia médií*. Brno 2001. s. 52.

⁶ Buton, G. – Jiráček, J. *Úvod do studia médií*. Brno 2001. s. 86.

S podobným členěním pracuje i Dickův model pro mediální výchovu. Základní princip tohoto modelu představuje teze, že média konstruuji realitu. Skutečnosti, které jsou v mediálních sděleních reprezentovány jako reálná, podléhají ze strany producentů významným vlivům konstrukčním, organizačním a kontrolním. Současně i samotní producenti podléhají kontrole a omezením ze strany společnosti a kultury, v nichž jsou mediální sdělení distribuována.⁷ Konceptce modelu Eddiho Dicka je rozčleněna (podobně jako model G. Burtona) na tři základní prvky:

1. mediální texty,
2. produkce,
3. publikum.

Na potřebu konceptuálního rámce, resp. modelu, učitelů pro aplikaci mediální výchovy ve třídě upozornil Rick Shepherd, a to vzhledem k tomu, že oblast médií je velmi široké pole zahrnující jak tradiční masová média (noviny, časopisy, televize, film), tak i další oblasti (např. analýzu populární kultury). Dle R. Shepherda každý, kdo se pokouší porozumět oblasti masových médií, potřebuje jasný konceptuální rámec, jež umožní diskusi o komplexních a různorodých faktorech, které souvisejí s problematikou masových médií. Není tedy rozhodující, který konkrétní model mediální výchovy bude učitelem použit, ale rozhodující je, že k aplikaci mediální výchovy bude přistupovat systematicky, a to podle určitého konceptuálního modelu či systému. Klíčový je tedy onen systematický přístup při aplikaci mediální výchovy.⁸

Model E. Dicka klade důraz jak na analytickou, tak i na praktickou stránku mediální výchovy v kontextu kulturního, politického a ekonomického prostředí. Rozhodující myšlenkou tohoto modelu je představa, že veškerá komunikace je sociální konstrukcí reality. Dle tohoto pojetí neexistuje hodnotově neutrální popis reality v tištěné ani vizuální formě, protože každá deskripce je pokusem o popis či definici reality z pohledu autora mediálního produktu. Ten na základě výběru, organizování či řazení detailů tuto realitu do jisté míry konstruuje. R. Shepherd uvádí, že pochopení tohoto pojetí je východiskem ke kritickému vztahu k médiím.⁹

Jak již bylo uvedeno, model je založen na třech základních složkách, v jejichž rámci lze pokládat otázky, které žákům či studentům pomohou média „dekonstruovat“.

Složka „**audiences**“ (publika) klade důraz na aktivní využívání médií publikem. Členem mediálního publika je každý, kdo přijímá mediální text. Důležité je, aby žáci byli schopni identifikovat potenciální cílové publikum mediálního textu, jelikož mediální produkty bývají často navrženy tak, aby vytvářely svá vlastní publika. Dle Shepherda každý příjemce mediálního textu přijímá specifické významy, které závisí na jeho pohlaví, kulturním zázemí, vzdělání,

7 *A critical framework for media education*, http://www.media-awareness.ca/english/resources/educational/teaching_backgrounders/media_literacy/perfect_curriculum_1.cfm, cit. 3. 5. 2009.

8 Rick Shepherd je dlouhodobým zastáncem integrace mediální výchovy do školního vyučování v Kanadě. Shepherd byl v minulosti prezidentem Ontarijské asociace pro mediální výchovu (Ontario's Association for Media Literacy). Je rovněž autorem článku z roku 1992: Shepherd, R.: Elementary media education: the perfect curriculum. *English Quarterly*, 2-3, 1992, s. 35-38. V tomto článku je popsán model pro mediální výchovu Eddiho Dicka. Výše citovaný článek „A critical framework for media education“, který byl publikován na serveru Media awareness network (MNet), je adaptací Shepherdova článku z roku 1992.

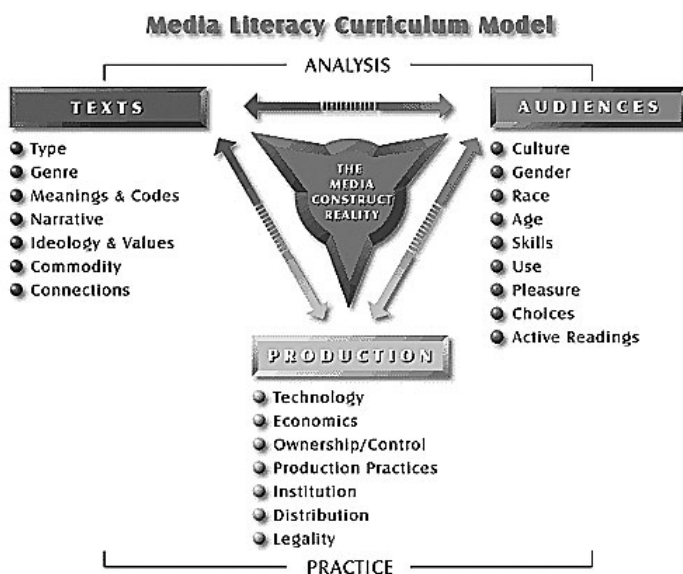
A critical framework for media education, http://www.media-awareness.ca/english/resources/educational/teaching_backgrounders/media_literacy/perfect_curriculum_1.cfm, cit. 3. 5. 2009.

9 *A critical framework for media education*, http://www.media-awareness.ca/english/resources/educational/teaching_backgrounders/media_literacy/perfect_curriculum_1.cfm, cit. 3. 5. 2009.

věku apod. Tyto teorie tak směřují k tomu, že význam textu není předem určen, ale vytváří se až v dynamickém, proměnlivém vztahu mezi čtenářem a textem. Úloha učitele mediální výchovy by měla spočívat v rozvíjení schopností aktivního čtení mediálních textů u žáků, kteří by se měli naučit rozpoznat v textu zakódované významy, hodnoty, stereotypy a předsudky a vědomě tyto zakódované informace přijímat (než pouze nevědomě a pasivně akceptovat). Tato možnost volby ze zakódovaných významů posílí u žáků schopnost kritické analýzy a odstupu od mediálních sdělení.

Složka „**texts**“ (texty) vyvíjí snahu o odkrytí zamýšlených a nezamýšlených významů mediálních produktů, typů, žánrů, vložených hodnot, narativní struktury apod. Pojem „texty“ v tomto modelu označuje mediální produkty, které zamýšlíme hodnotit. Tímto mediálním textem může být kniha, píseň, plakát apod. Se žáky mohou učitelé diskutovat např. o tématu, o jaký druh a žánr mediálního textu se jedná apod.

Složka „**production**“ (produkce) je zaměřena na distribuční, technické, ekonomické, vlastnické a právní aspekty související s produkcí mediálních sdělení. Produkce tedy odkazuje na vše, co souvisí s výrobou mediálních textů. Je důležité, aby se učitelé při výuce mediální výchovy zaměřili na vztah různých aspektů produkce a ostatních faktorů dalších dvou komponent, tedy na vztah produkce, textů a publik. Dle R. Shepherd se pochopení těchto souvislostí nejlépe rozvine zapojením žáků do mediální produkce.¹⁰

Obr. 3 – Model Eddiho Dicka – konceptuální rámec pro mediální výchovu.¹¹

Výše uvedené konstrukce, tj. text, publikum a produkce, by se měly rozlišovat, kdykoliv se diskutuje o médiích a mediálních produktech. R. Shepherd uvádí, že učitelé mediální výchovy brzy zjistí, že diskuse o médiích a mediálních produktech se bude pohybovat mezi těmito

¹⁰ *A critical framework for media education*, http://www.media-awareness.ca/english/resources/educational/teaching_backgrounders/media_literacy/perfect_curriculum_1.cfm, cit. 3. 5. 2009.

¹¹ Převzato z textu: *A critical framework for media education*, http://www.media-awareness.ca/english/resources/educational/teaching_backgrounders/media_literacy/perfect_curriculum_1.cfm, cit. 3. 5. 2009.

složkami, které se vzájemně ovlivňují. Zmíněný model je dostatečně sofistikovaný, aby umožnil a usnadnil detailní rozbor a poukázal na vzájemné vztahy v oblasti masových médií. Je také dostatečně flexibilní, aby mohl být aplikován na různé mediální texty, a to tištěné či jiné.¹²

2 MEDIÁLNÍ GRAMOTNOST

Dnešní svět je nasycen velkým množstvím podnětů, které se k nám dostávají vlivem masových médií, které mají nejrůznější podobu – obrázků, zvuků i výpovědí pronesených přirozeným jazykem. Média produkují nejrůznější obsahy, od zpravodajství po zábavu, a dochází ke stále obtížnější orientaci v tom, co je zpráva, co osvěta, co zábava a co pouhá výplň času, která má udržet čtenářovu, posluchačovu či divákovu pozornost. Je nutné si uvědomit, že čím více se média stávají samozřejmou a vlivnou součástí našich životů, tím méně si jejich vliv uvědomujeme.

Stále zřetelněji se tedy objevuje potřeba takové kompetence jednotlivce, která mu umožní využívat média ke svému prospěchu a současně se bránit jejich případným neblahým dopadům, tj. soubor poznatků o médiích a dovedností nakládat s nimi, jež tvoří ucelenou a vnitřně provázanou oblast základní výbavy moderního člověka – mediální gramotnost. Proto se rovněž stává po celém světě stále běžnější součástí všeobecného vzdělání výchova k životu s médii – mediální výchova.¹³

Podle nejpoužívanější definice zahrnuje mediální gramotnost schopnost získávat, analyzovat, hodnotit a komunikovat mediální sdělení rozličných typů.¹⁴

Podle Jana Jiráka bývá mediální gramotností zpravidla chápán soubor poznatků a dovedností potřebných k orientaci v málo přehledné a neprůhledně strukturované nabídce mediálních produktů, jež vytváří prostředí, v němž se pohybuje současný člověk. Jinými slovy to znamená, že mediální gramotnost zahrnuje dvě skupiny:

1. poznatky potřebné jednak k získání kritického odstupu od médií, jednak poznatky umožňující maximální využití potenciálu médií jako zdroje informací, kvalitní zábavy, aktivního naplnění volného času apod.,
2. dovednosti, jež dovolují a usnadňují tento kritický odstup, jakož i maximální kontrolu vlastního využívání médií.¹⁵

Odpověď na otázku, co znamená být mediálně gramotný, přinesla v roce 1998 the National Communication Association ve shrnující zprávě s názvem „The Speaking, Listening, and Media Literacy Standards and Competency Statements for K- 12 Educations“. Podle této zprávy musí mediálně gramotný jedinec:

- vykazovat znalosti a porozumění tomu, jak lidé používají v jejich osobním a veřejném životě média,
- pochopit vzájemné vztahy mezi publikem a mediálními obsahy,
- porozumět faktu, že mediální obsahy jsou produkovány v sociálním a kulturním kontextu,
- být si vědom komerční povahy médií,

12 *A critical framework for media education*, http://www.media-awareness.ca/english/resources/educational/teaching_backgrounders/media_literacy/perfect_curriculum_1.cfm, cit. 3. 5. 2009.

13 Mičienka, M. – Jirák, J.: *Základy mediální výchovy*. Praha 2007, s. 7-9.

14 Aufderheide, P.: *Conference report from National Media Literacy Leadership Conference*. Washington, DC 1993.

15 Mičienka, M. – Jirák, J.: *Základy mediální výchovy*. Praha 2007, s. 9.

- mít schopnost používat média ke komunikaci s různými publiky.¹⁶

Cestou, jak dosáhnout mediální gramotnosti je mediální výchova. Mediální gramotnost je tak rámcovým cílem **mediální výchovy**, která je obecně chápána jako výchova k orientaci v masových médiích, k jejich využívání a zároveň k jejich kritickému hodnocení. Za hlavní cíle mediální výchovy se obecně považují:

- přiblížit, jak fungují mediální texty;
- vysvětlit, jak se podílejí na vytváření významů;
- vyložit, jak fungují mediální organizace;
- popsat, jak se publikum zmocňuje mediálních produktů, technologií a institucí a dodává jim význam.¹⁷

Úkolem mediální výchovy tedy je, aby se témata a rozvoj mediální gramotnosti stala součástí veřejné diskuse. V České republice se úvahy o mediální výchově vedou od poloviny devadesátých let dvacátého století a v současné době je toto téma diskutováno zejména v souvislosti s Rámcovým vzdělávacím programem pro základní vzdělávání, který začleňuje mediální výchovu jako průřezové téma, které se tak stává nedílnou součástí základního vzdělávání. Jako průřezové téma se mediální výchova implementuje rovněž do výuky českého jazyka na 2. stupni základních škol. Rámcový vzdělávací program tak nabízí propojení na vzdělávací oblast Jazyk a jazyková komunikace, která se týká zejména vnímání mluveného i psaného projevu, jeho stavby, rozličných typů obsahů a uplatňování odpovídajícího výběru výrazových prostředků. Mediální gramotnost tak přispěje k osvojení si základních pravidel veřejné komunikace, dialogu a argumentace.¹⁸

Mediální výchova sleduje zejména dva základní cíle. Jedním z nich je utváření a pěstování kritické reflexe médií a jejich obsahů u příjemců. Touto oblastí se zabývá tzv. kriticko-hermeneutická větev mediální výchovy. Předpokládá se, že žáci pochopí základní principy a mechanismy fungování médií, které budou tvořit nezbytný základ pro schopnost kritického přijímání a posuzování mediálních sdělení. Na základě těchto znalostí a schopností budou lépe chráněni před potenciálním zneužitím masových médií. Teoretický základ tohoto směru mediální výchovy je tzv. kritická teorie masových médií, která tvoří součást kulturních studií. V centru pozornosti kriticko-hermeneutického směru jsou skutečná média, s jejichž produkty se jedinci dostávají do každodenního styku. Tato tradice kritické analýzy médií a obsahu jejich sdělení je typická zejména pro kontinentální Evropu, skandinávské země a Kanadu.¹⁹

Důležitými pojmy tohoto směru je kritický přístup a interpretace mediálního sdělení. Tato kritická reflexe, analýza a interpretace mediálních sdělení je zaměřena zejména na rozbor zpravodajství, reklamy či zábavných pořadů. Kritický odstup od obsahu sdělení žáci získají na základě zkoumání mechanismů produkce, distribuce a recepce konkrétních mediovaných sdělení a poznáním jejich cílů a záměrů. Přitom je rovněž důležité, aby žáci reflektovali mediální sdělení, jež vycházejí z jejich vlastního kulturního prostředí. Ve sděleních komunikovaných prostřednictvím masových médií se odrážejí právě i stereotypy, mýty, kulturní symboly, zažitá

16 *The Speaking, Listening, and Media Literacy Standards and Competency Statements for K–12 Educators*, <http://www.natcom.org/nca/Template2.asp?bid=269>, cit. 3. 5. 2009.

17 Jiráček, J. *Proč potřebujeme mediální výchovu*, <http://www.rvp.cz/clanek/282/540>, cit. 3. 5. 2009.

18 *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání*, <http://www.natcom.org/nca/Template2.asp?bid=269>, cit. 3. 5. 2009.

19 Heslář: Mediální výchova. *Revue pro média: časopis pro kritickou reflexi médií*, 8, 2004, s. 41–43.

vzorů chování a jednání, jakož i zvnějšku vytvářený úhel pohledu na sociální realitu a proces její interpretace.²⁰ Pokud se žáci naučí tyto faktory rozeznávat, dokážou si pak uvědomit vlastní kulturně formované procesy myšlení, myšlenkových omezení, předsudků či stereotypů. Dalo by se říci, že tento směr mediální výchovy je ve své podstatě od druhého cíle, tj. konceptu learning-by-doing, neoddělitelný.²¹

Druhým základním cílem mediální výchovy je praktická příprava jednotlivce na využívání médií. Tento koncept se nazývá tzv. learning-by-doing, dovednostní větev mediální výchovy. Žáci se v rámci tohoto pojetí učí vyhledávat informace a realizovat vlastní myšlenky a nápady za pomoci vlastní mediální produkce. Mohou se učit vytvářet webové stránky, fotografie, digitálně natočený film, psát vlastní novinové články do školního časopisu apod. Tato dvě shora uvedená pojetí mediální výchovy se označují jako tradiční přístup k mediální výchově.²² Vzhledem k postupnému prorůstání masových médií do společnosti (zejména tisku, rozhlasu a televize) byla zformulována východiska tohoto přístupu. Dle McQuaila mají členové publika u těchto tradičních prostředků masové komunikace jen velmi omezenou možnost aktivně se podílet na utváření mediálního prostoru.²³ Základní ideou tohoto směru je myšlenka, že žáci si nejlépe osvojí potřebné poznatky o fungování médií tím, že se sami podílejí na tvorbě různých druhů mediálních sdělení. Takto prakticky orientovaná koncepce mediální výchovy je rozšířena zejména ve Spojených státech amerických, což souvisí s celkovým odklonem amerického školství od učení se poznatkům a s dostupným technickým zázemím ve školách.²⁴

3. ZAMÝŠLENÝ VÝZKUM MEDIÁLNÍ VÝCHOVY

Cílem mnou realizovaného výzkumu je zejména zjištění koncepce mediální výchovy, její porovnání s koncepcemi ve vybraných zahraničních oblastech a následné srovnání koncepce mediální výchovy s její realizací ve výchovně-vzdělávacím procesu.

Dalším dílčím cílem je porovnat kurikulární záměry mediální výchovy s praktickou realizací mediální výchovy na školách z pohledu absolventů základních škol.

3.1 VÝZKUM PROJEKTOVÉ FORMY KURIKULA

Výzkum koncepce mediální výchovy bude založen na obsahové analýze kurikulárních dokumentů. Zejména se bude jednat o strategický dokument vzdělávací politiky – Bílou knihu (2001), koncepční dokument Standard základního vzdělávání (1995), jakož i o Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání a rámcové vzdělávací programy pro jiné typy škol. Výběr zahraničních koncepcí je volen dle výsledků výzkumů organizace UNESCO z roku 2001. Výzkum byl uskutečněn prostřednictvím zaslaných dotazníků, analyzovány však byly i tištěné a internetové materiály vztahující se k mediální výchově v jednotlivých zemích.

Jedním z autorů, který charakterizoval převažující trendy mediální výchovy v určitých oblastech, byl James Brown. Podle Browna lze s využitím výsledků výzkumu organizace UNESCO charakterizovat modely mediální výchovy dle geografických a sociokulturních podmínek.

20 Buton, G. – Jiráček, J. *Úvod do studia médií*. Brno 2001. s. 185–200.

21 Heslár: Kriticko-hermeneutická větev mediální výchovy. *Revue pro média: časopis pro kritickou reflexi médií*, 8, 2004, s. 43.

22 Heslár: Mediální výchova. *Revue pro média: časopis pro kritickou reflexi médií*, 8, 2004, s. 41–42.

23 McQuail, D.: *Úvod do teorie masové komunikace*. Praha 2007, s. 59.

24 Heslár: Kriticko-hermeneutická větev mediální výchovy. *Revue pro média: časopis pro kritickou reflexi médií*, 8, 2004, s. 43–44.

Jedná se o Spojené státy americké, Kanadu, Velkou Británii a Austrálii. Dále budou ve výzkumu analyzovány kurikulární dokumenty ve vybraných evropských zemích.

V této první fázi výzkumu bude použita metoda obsahové analýzy písemných dokumentů orientovaná kvalitativně, resp. nekvantitativně. Řešitelkou budou provedeny rozborů obsahu textů s cílem vyhledat, shromáždit a přehledně formulovat a interpretovat dostupné informace, které se týkají mediální výchovy. Základní významovou jednotkou bude pojem mediální výchova. Vzhledem ke kvalitativně orientované obsahové analýze nebude cílem kvantifikace významové jednotky.

Asi nejčastěji používanou výzkumnou metodou projektového kurikula je obsahová analýza kurikulárních dokumentů. Kurikulum je u této metody studováno jako text, který zachycuje určité pojetí (paradigma) vzdělávání, jeho cíle, obsah a další konstitutivní prvky. Úkolem autorky bude provést interpretativní analýzu kurikulárních dokumentů. Tento postup předpokládá vytvoření určitého kategoriálního systému, který umožní postihnout strukturu kurikula a případně jeho další charakteristiky.

Lze vysledovat systém cílových kategorií projektovaného kurikula, kterými jsou cíl a obsah vzdělávání, formy uspořádání učiva, podmínky vzdělávání, projektované pojetí, projektované vědomosti, projektované dovednosti, projektované postoje a zájmy apod.

3.2 VÝZKUM REALIZOVANÉ FORMY KURIKULA MEDIÁLNÍ VÝCHOVY

Na základě této analýzy kurikulárních dokumentů bude sestaven dotazník pro učitele, kterým bude zjištěna konkrétní realizace mediální výchovy na českých základních školách, tj. zjištění jednotlivých koncepcí bude východiskem k sestavení podrobného dotazníku pro učitele, který zjistí, jaká koncepce mediální výchovy je jednotlivými učiteli zvolena, tj. jaká je realizace mediální výchovy.

Znamená to tedy, že ex post (s časovým odstupem) budou zjišťovány podmínky či okolnosti, za nichž bylo kurikulum realizováno. Předpokládáné je omezení na základní školy Jiho-moravského kraje. Zjištění realizace mediální výchovy bude založeno na dotazníkovém šetření a rovněž na následném rozhovoru s vybranými skupinami učitelů. Metodami v této fázi výzkumu tak bude dotazník a interview s učiteli. Předpokládáme, že na základě dotazníkového šetření vznikne několik skupin učitelů, kteří mediální výchovu implementují stejným způsobem. S vybranými reprezentanty z každé této skupiny bude proveden hloubkový rozhovor. Výsledky dotazníku budou vyhodnoceny statistickými metodami.

V poslední (třetí) fázi výzkumu se zaměříme na mediální výchovu z pohledu žáků. Cílem této fáze bude porovnat kurikulární záměry mediální výchovy s praktickou realizací mediální výchovy na školách z pohledu žáků základních škol. Výzkumnou metodou bude dotazníkové šetření. Předpokládáme, že existuje nesoulad mezi kurikulárními požadavky a pedagogickou praxí. Získané poznatky mohou být východiskem pro případnou úpravu kurikula, pro praxi či pro přípravu učitelů, kteří mají mediální výchovu do výuky implementovat.

Na závěr lze upozornit na tu skutečnost, že spontánní, intuitivní osvojení mediální gramotnosti bez systematizace získaných poznatků je prakticky vyloučené. I proto je dnes mediální problematika běžnou součástí kurikul všeobecného vzdělávání téměř ve všech zemích, které žijí ve stavu plné mediální saturace.

D. STREJČKOVÁ: MEDIÁLNÍ KOMUNIKACE A POTŘEBA...

Príspevek vznikl jako výsledek řešení projektu číslo MUNI/41/051/2009 s názvem Mediální výchova jako průřezové téma RVP ZV, který byl financován v roce 2009 Pedagogickou fakultou Masarykovy univerzity.

Dagmar Strejčková

Odborné zaměření: mediální výchova

Katedra českého jazyka
Pedagogická fakulta
Masarykova univerzita
d.strejckova@gmail.com

K ROVINÁM KOMUNIKACE A TZV. PARASOCIALITĚ V TELEVIZNÍ REALITY SHOW

LUCIE BARBAPOSTOLOSOVÁ

0 ÚVOD

Reality show je fenomén moderní doby a z hlediska zkoumání komunikace nezvykle zajímavý a komplexní mediální produkt. Pozornost masmédií se totiž v poslední době začíná zaměřovat i na jiné než tradiční komunikáty (filmy, vědomostní soutěže, show z kategorie „praktické a hobby“ atd.) a/nebo na jejich obměny. Vedle tvorby autorských pořadů je momentálně preferovaná výroba jaksi „franchisingová“. Termín franchising patří původně do oblasti ekonomické teorie. Je definován jako „způsob obchodní činnosti a marketing výrobků nebo služeb, který je používán v různých odvětvích průmyslu a obchodu. Jedná se o poskytnutí práva užívat obchodní známku a znalosti vlastněné nějakou korporací pro své vlastní podnikání.“¹ Franchisingové postupy se dynamicky prosadily v oblasti národního a mezinárodního obchodu, v začátcích díky (kvůli?) řetězcům typu McDonald's nebo KFC. V současnosti jde o běžnou praxi i v České republice. Systém franchisingu dovoluje „používat držitelovo jméno a jeho ochranné známky, [...] systém a postupy [...] a strategii marketingu.“ V (mas)mediálním kontextu v tomto smyslu existují licencované pořady, které mají v různých chronologických, kontextových a teritoriálních zakořeněních podobný ráz. Hovořit o totožnosti není na místě, neboť vznikají mírné nuance ve zpracování nebo realizaci. Ke zmíněným pořadům patří i nejrůznější reality show (dále spíše pod zkratkou RS). Na otázku, proč je právě RS divácky vyhledávaným mediálním komunikátem, existují nejrůznější odpovědi. Nicméně roste zájem diváků o dokumentaristiku (v nejširším možném pojetí). Publikum poptává nárůst výskytu příběhů a situací ze „skutečného života,“ a to jak s primární komunikační funkcí „informovat,“ tak s funkcí „bavit.“ Žánr se proto postupně prosadil a infiltroval do každodenního vysílacího schématu rozhlasových i televizních publicistických institucí. Dá se konstatovat, že v případě reality show jde o audiální či audiovizuální výsledek reakce na požadavky publika. Nakupování různých typů sériově vyráběných reality show a jejich (v rámci dodržení autorských práv alespoň rámcová) asimilace na domácí prostředí je pak znakem globalizace médií, ale i jejich komodifikace – rysu, který je podporován vysokou prodejností konkrétních mediálních produktů. U těch musel být „někdo přesvědčen o [...] uplatnění na trhu.“²

Cílem této studie je poodhalit systém, fungování a komentovat neostrost komunikačních rovin (komunikačních oblastí) v televizní RS, konkrétně ve VyVolených z produkce TV Prima.

1 *Wikipedie: Otevřená encyklopedie*, <http://cs.wikipedia.org/wiki/Franchising>, cit. 28. 10. 2009, 13:55 CET.

2 Burton, G. – Jiráček, J.: *Úvod do studia médií*. Brno 2001, s. 108.

Chceme se také zaměřit na výskyt tzv. parasociality. Teoretické poznatky doplníme přepisem vybraných komunikačních událostí ze zmíněné RS. V závěrečném bodě shrneme podstatné.

1 TELEVIZNÍ REALITY SHOW – DEFINICE A ZÁKLADNÍ ČLENĚNÍ

Reality show je stále mírně vyprázdňený a neukotvený pojem. Jeho užití je mnohdy neadekvátní. I z úst mediálních teoretiků se leckdy dozvídáme, že k žánru řadí jak pořady typu Big Brother, ČeskoSlovenská SuperStar, tak typu S Italem v kuchyni. Ani laikovi v oboru ale takto široké pojetí nemůže vyhovovat. Proto i ve svých jiných textech prosazujeme následující členění žánru:

- a) RSa, RS v pravém slova smyslu, izolační,
- b) RSb, přechodné útvary,
- c) RSc, pomezí útvary.

Podrobnější pozornost budeme na tomto místě věnovat pouze skupině RSa, protože právě tam patří námí zkoumaní VyVolení. V případě **RSa** jde tedy o (zpravidla zhruba tříměsíční) reality show, jejíž účastníci jsou předem pečlivě vybráni a v průběhu vysílání jsou uzavřeni (izolováni) na štábu určeném místě. Jejich kontakt s vnějším světem je značně omezen, ne-li znemožněn. Místem izolace může být relativně neobydlený ostrov (RS Survivor / Trosečník na Primě), obytný dům se speciálním vybavením a štábu nastaveným režimem (RS Big Brother na Nově, Való Világ / VyVolení na Primě...) a podobně. Pokud se jedná o tzv. „vílové projekty“, pak existuje vždy poměrně přísný domovní nebo obecně pobytový řád; za jeho porušení následuje veřejný postih. K zakázanému chování patří kromě jiného užívání vulgarismů, zakrývání čoch kamer, tlumení mikrofonů na mikroportech jednotlivců, šeptání či zneškodňování příjmu proudu komunikace mezi sledovanými osobami, projevy skryté či zjevné reklamy a mnoho dalšího. Předměty a služby jsou účastníkům dodávány zvenčí. Obvykle je možné sledovat dění v domě 24 hodin denně prostřednictvím zpoplatněného internetového přístupu ke kamerám. Ty snímají každodenní realitu a dodávají (posléze v sestříhané televizní verzi) i obrazy konfliktních situací, komunikačního taktizování (včetně lhaní), sebeodhalování atp. Konstitutivní součástí RSa je divák, který je interaktivně zapojen. Debaty o manipulaci s diváckým hlasováním ze strany provozovatelů soutěží se však periodicky objevují. RSa nabízí denní sestříhy a přímé přenosy (z nominačních, vyřazovacích, speciálních, finálových, reunitních událostí, které jsou k pořadu vztaženy). Do kategorie **RSb** patří přechodné útvary, které sice splňují část kritérií pro RSa, jiná ale postrádají. Divák není interaktivně zapojen (nehlasuje o osudu účastníků...), realizační tým nemívá za úkol tvořit přímé přenosy, ale spíše stříhové záznamy z dění snímaného zhruba po dobu jednoho týdne až měsíce. Ty mají v závěru délku cca. 1–1,5 hodiny a bývají víceméně exkluzivní (návaznost v ostatních dílech téhož tematického pořadu je sporadická). Přesto nabízejí RSb jako Jste to, co jíte (Prima) nebo Dům snů (Nova) zajímavý materiál určený původně jen člověku, který je členem malé (až intimní) sociální skupiny. K RSb řadíme i jistou část filmové tvorby na dokumentární bázi, např. různé časosběrné dokumenty. **RSc** je kategorie zahrnující mediální útvary pomezí, které přes svou „pomeznost“ vykazují prvky definující RS. Kupříkladu by sem patřila v Česku prakticky neexistující reality talkshow,³ talentové show jako ČeskoSlovenská SuperStar (Nova), StarDance

3 V zahraničí (zejména v německy mluvících zemích a v Americe) se s reality talkshow setkáváme běžně. Jde o show konfrontační, kde celebrity spíše nemají prostor. Důležité jsou příběhy, problémy a spory obyčejných lidí. Moderátoři těchto show se pyšní velkou popularitou (Oprah Winfreyová, Jerry Springer, Britt Hagedorn...). V České

(ČT)... Prostřednictvím talentových RS nahlížíme do života jejich protagonistů povrchně, ale přece. K RSc počítáme také seriály zaměřené na životní styl, které moderuje výrazná osobnost. Její život se promítá do konceptu, ale není zájmové stránce nadřazen (kupř. kuchařské show jako *S Italem* v kuchyni – Prima).

2 VYVOLENÍ

Podkladem pro naše zkoumání bude typická RSa, VyVolení z produkce TV Prima, konkrétně její třetí série – VyVolení: Noví hrdinové. Do českého prostředí show přišla z Maďarska, kde byla vyvinuta pod názvem *Való Világ* (motiv dvojího V v názvu). Jedná se o nejúspěšnější RSa „české výroby“ na českém území doposud.⁴ Stejná RS fungovala také na Slovensku. Co se týče nestandardního používání velkých písmen, stejný rys pozorujeme i v mnoha dalších RS. Jednoznačně se ale velké písmeno objevuje například na začátku části lexému zpravidla definované morfologicky a/nebo sémanticky. Zde můžeme uvažovat o potřebě dodržet originální podobu loga VV, potřebě zdůraznění významů jako „vy, kteří jste volení“, z jiného úhlu pohledu také „vámi volení“ a tak podobně. V konceptech jako je ČeskoSlovenská SuperStar je (promyšlené) nadužívání velkých písmen vskutku nepřehlédnutelné. Důvody pro zařazení právě na vypsaná místa jistě nejsou nijak složitě odhadnutelné, ačkoliv motivací může existovat více.

3 PRAVIDLA TRANSKRIPCE

Pokud bude v kterékoli následující části textu připojena ukázková transkripce, bude mít tuto strukturu:

Datum (rok vynecháváme, jde vždy o 2007), prostorové určení místa ve VILE (velkými písmeny).

Transkripce.

Komentář (před, mezi a/nebo po ukázce).

V transkripci používáme také symbolů s následujícím významem:

- : krátká pauza,
- - : delší pauza,
- / : přerušení komunikace vysílatelem informace,
- // : přerušení komunikace příjemcem informace (i skákání do řeči),
- x : mluvení více osob přes sebe,
- ↑ : intonace stoupavá,
- ↓ : intonace klesavá,
- ← : zpomalení tempa,
- : zrychlení tempa,
- < : zesílení hlasitosti,
- << : výrazně hlasitý projev, křik,

republice talkshow tohoto typu nikdy dlouhodobě neuspěla (kvůli paradoxnímu ne/zájmu majoritního publika) Možná z důvodu nezdatnosti českých moderátorů prezentovat reality talkshow tak, aby splňovala podmínky infotainmentu, s mírně zvýrazněnou složkou zábavní. Na obrazovkách (i v rozhlasovém prostoru) se však relativně daří tzv. celebrity talkshow (Uvolněte se, prosím – ČT, radiobloky v Den začíná v osm – Frekvence 1...).

4 S tímto názorem souhlasí i mnozí publicisté, viz např.: Vlasák, Z.: Televize nakupují u Berlusconiho a RTL. *Právo*, 23. 8. 2008, s. 15.

- > : snížení hlasitosti,
- >> : výrazně tlumený projev, šepot,
- [abc] : předpokládaný obsah,
- [...] : nesrozumitelný obsah,
- : : výrazné prodloužení (jako u fonetické transkripce),
- ABcd : označení zdůrazněné slabiky či lexému,
- (abc) : komentář – ať už situační (stojí), deskriptivní (rychle) nebo interpretativní (rozzlobeně),
- ? : klasický otazník poslouží pro identifikaci položené otázky.

Tento systém je kombinací označovacích postupů popsanych jednak ve studii Johannese Schwitally,⁵ jednak v práci *Mluvená čeština v autentických textech*,⁶ avšak s autorskými úpravami a doplňky. V přepisu se samozřejmě objeví tvary slov v reálném použití (typ musím místo musím, výjimka místo výjimka). Vulgarismům se nevyhýbáme, protože je považujeme za rovnocenný výzkumný materiál. Hezitační (či výplňkové) zvuky neznačíme nijak speciálně, přepisem spíše parafrázujeme jejich vyslovenou podobu (ee, hm). Větné předěly jsou naznačovány umístěním pauzy. Často budeme přepisy komentovat (v našem případě označeno kulatými závorkami nebo uvedeno mimo přepis), abychom co nejvěrněji popsali komplexnost komunikační situace (například přítomnost nebo nepřítomnost osob, které slouží jako téma dialogu, režijní zásahy neverbálního rázu, neverbální projevy obecně). Nicméně „běžný dialog (je) vlastně interpretačně nevyčerpatelný a interpretace může být prováděna ad infinitum.“⁷ Proto ani tato práce jistě nepopíše selektované rozhovory v jejich celistvosti. Dáváme však prostor k dalšímu zkoumání našemu i jiných.

Nutné je zavedení zkratk **IP** a **ID**. **IP** označuje informační panely, které režie dodává divákovi pro lepší orientaci v ději nebo systému hlasování. Například na nich během záznamu dění z VILY ukazuje jména jednotlivých soutěžících, kteří jsou momentálními aktéry na obrazovce, čas v době záznamu nebo během Volby zveřejňuje kontaktní údaje a pravidla pro hlasování. Zkratkou **ID** míníme identifikační panel, ukazuje divákovi, který programový prvek VyVolených právě sleduje, a to střihem vizuálního prvku přes celou obrazovku, například VyVolení Volba. Režijní střihy zaznamenáváme a uvádíme u nich, zda jsou doprovázeny i logem, základním nápěvem, některým z obrazových tematických námětů nebo pouze kam je divák přeměrován z hlediska časoprostoru. Text je oproti symbolům ztlučen z důvodu čtenářského komfortu.

Abychom předešli nesrovnalostem, upozorňujeme též, že VILA má několik základních prostor (zvenčí dovnitř): MEZIPROSTOR (mezi venkovním a vnitřním světem, oboustranně uzamčen a ovládan štábem), TERASU (stůl nejenom pro kuřáky...), dvůr s bazénem a vířivkou, SAUNU, ZPOVĚDNICI (se zvonkem a bzučákem pro vstup), ZÁSOBOVACÍ MÍSTNOST (kovové rolety ovládané štábem), prádelnu (s jedním wc), OBÝVACÍ ČÁST (sofa, plazmová televize pro přenosy, koberec), kuchyň, jídelnu (dlouhý stůl a židle), KOUPELNU (vana a sprchový kout bez možnosti vlastní separace od prostoru umyvadel nebo toalet), WC (v rámci koupelny, ale za dveřmi), LOŽNICI (se spojenými postelemi a menším úložným pro-

5 Schwitalla, J.: *Gesprochene Sprache – dialogisch gesehen*. In: Fritz, G. – Hundsnerscher, F.: *Handbuch der Dialoganalyse*. Tübingen 1994, s. 34.

6 Müllerová, O. – Hoffmannová, J. – Schneiderová, E.: *Mluvená čeština v autentických textech*. Jinočany 1992, s. 1–14.

7 Müllerová, O. – Hoffmannová, J. – Schneiderová, E.: *Mluvená čeština...*, s. 9.

storem). Hlavní obytná část (obývací, kuchyň, jídelna) je řešena jednopokojově, nikoli odděleně. Ve VILE jsou uvnitř i vně nepropustná okna/zrcadla, kterými lze z druhé strany snímat dění příslušnou technikou. Její obsluha je neviditelná za předpokladu, že není v domě zhasnuto (o čemž rozhoduje štáb) a zároveň v prostoru „za zrcadlem“ rozsvíceno. V tom případě je situace opačná, ale zcela výjimečná a plánovaná. VILA je obestavěna technickým zázemím pro štáb, neustále je přítomen mimo jiné „zpovědník“⁸ a zdravotník. Kamery jsou ve všech prostorách včetně hygienického zázemí. Rozhodli jsme se psát slovo VILA velkými písmeny, a to jednak kvůli jejímu odlišení od nespočtu vil v České republice (koneckonců úzus zavedený provozovatelem soutěže je Vila), jednak pro sjednocení s lokalizačními prvky níže v textu, kde se objevuje STUDIO, TERASA, JÍDELNA a podobně. Výjimku tvoří pojetí v transkripčních částech, kde používáme úzu provozovatele, protože psaní všech písmen velkých by v těchto případech mohlo být zaměnitelné s položeným důrazem.

4 ROVINY KOMUNIKACE VE VYVOLENÝCH

Obecně bývají (shrňme-li teze Lamserovy, DeVítovy a McQuailovy)⁹ roviny komunikace členěny na intrapersonální, interpersonální, skupinovou, meziskupinovou, institucionální a masmediální/veřejnou/celospoolečenskou. Mnohde se sice nesečkáváme s označením rovina, ale spíše oblast atp., ale v našich pracech termín rovina v tomto smyslu používáme. Proto jsme s nastaveným pojmovým aparátem konzistentní i zde. Každé z rovin věnujeme (alespoň stručnou) pozornost.

4.1 ROVINA PSEUDOINTRAPERSONÁLNÍ

Toto označení jistě není standardní, ale standardní není ani intrapersonální komunikování v rámci RSa. Obecně se k intrapersonální komunikaci počítají projevy typu deníkových záznamů, mluvení sám k sobě (sám pro sebe), ba dokonce vnitřní přemítání. V RSa se ale setkáváme spíše s více či méně vědomým rozprávěním s vnějším světem **pod zástěrkou** komunikace sám k sobě. Domníváme se, že kromě momentů osamocení, kdy účastník nemá s kým komunikovat a toto mu chybí (viz první příklad níže – psychofyzický přetlak Dominika při prvním přechodu do VILY nebo svěřování se René v devadesátý den pobytu ve VILE, kde ji všichni ostatní v danou chvíli iritují), se dá často uvažovat i o získávání diváckých hlasů (primárně tedy sympatií) pomocí zdánlivě neinvazivně persuzivních metod.

2. září, MEZIPROSTOR (mezi venkovním světem a VILOU)

Do (sám v meziprostoru): **to je strašný** ↓ – **ty krá:vo** ↓ – **ty krá:vo, to je** / (Vstupuje na dvůr.)

30. listopad, TERASA

(René kouří sama na terase, do kamer se nedívá.)

R: čtvrt roku jsem zavřená ↓ – **to je eště víc** ↓ – **to je dlouho** ↓ **ty normálně toto se člověku nechce ani věřit** ↑ ↓ – **že tady je tak dlouho** ↓ – **i když mně se to fakt zdálo jak rok** ↓ **že jsem tady byla** ↓ – **mně už asi šibe já slyším – zvonek** ↓ – **kostel** ↓

⁸ Zpovědníkem není vždy osoba se vzděláním psychologického či psychiatrického zaměření.

⁹ Máme na mysli teoretickou bázi v následujících titulech:

De Vito, J. A.: *Základy mezilidské komunikace*. Praha 2001.

McQuail, D.: *Úvod do teorie masové komunikace*. Praha 2002.

Lamser, V.: *Komunikace a společnost*. Praha 1969.

A o nějakou dobu později:

(René stále kouří sama na terase, zatímco tři ostatní plní zadaný úkol – vytvářejí choreografii na hudbu pod vedením Dominika. René neúčastí porušuje pravidla.)

R: **a já už dneska nemám moc náladu na šaškárny** ↓ (stříh režie na tanečníky a zpět na René) – - >> **je tu zima:** ↓ (Jde dovnitř.)

U René zde pozorujeme proces zvaný alienace, tedy nesoulad se skupinou jako celkem. Vyděluje se z dění, které zasahuje zbytek soutěžících. V tomto případě se jedná o alienaci krátkodobějšího rázu, protože René se brzy do skupinové interakce začlení. Momentálně se ale vyděluje z dění, které zasahuje zbytek soutěžících. I proto se uchyluje ke komunikaci na popísané rovině.

4.2 ROVINA INTERPERSONÁLNÍ

Interpersonální komunikace je součástí každodenní reality. Jako v běžných promluvách je i v RSa obvyklý komunikační kolaps. Díky audiovizuálnímu záznamu vidíme také časté konkrétní realizace tzv. dvojné vazby (nesouladu sdělení verbálního a neverbálního).¹⁰ Důležitý je také přístup soutěžících k persuzivním technikám. Přesvědčování není vyhrazeno vážným debatám, ve stresové komunikační situaci v RSa je latentně přítomno i u zcela nevážných témat jako je třeba vaření nebo (všeobecně řečeno) vkus. Asertivní metoda tzv. ohrané desky má na poli RSa ustálenou pozici:

2. září, TERASA

Do: **řikám ↓ já dneska vidím ty vztahy prostě ↑ – třeba – lidi jsou spolu pár let ↑ a – podváděj se prostě ↓ – protože už je to nebaví žejo:** ↓ -

R: **ale všichni se nepodvádějí Domčo:** ↓ //

Do: **všichni se podvádějí ↓ – všichni do: jednoho ↓ -**

R: **Dominiku všichni se nepodvádějí ↓ //**

Do: **podváděj se všichni:** ↓ (smích, luskně jí prsty před obličejem)

R: **nepodváděj ↓ -**

Do (za lusknutí prstů obou rukou): **< podvádějí ↓ -**

R: **nepodvádějí ↓ //**

René, jinak mluvící hovořící spíše dialektem křížícím rysy mluvy v Ostravě a hanáčtiny, se zde mimo jiné asimilovala na Dominikův úzus – obecnou češtinu. Situace nemá žádné vyústění, persúaze komunikačního partnera se nezdařila ani René, ani Dominikovi.

4.3 ROVINA SKUPINOVÁ

Školní, pracovní, rodinné či volnočasové prostředí – to jsou typické okolnostní proměnné, které konstituují komunikaci na skupinové bázi. V RSa se skupina nejprve jeví jako celistvá, ale po určité době se drolí. Ať již na podskupiny se silným vůdcem nebo na nezařazené jednotlivce. Na začátku show, kdy se skupina teprve seznamuje, pozorujeme klasické formální akty (představování, připsání, seznamování, small talk) i organizačně podmíněné speciální akty

10 Vybíral, Z.: *Psychologie lidské komunikace*. Praha 2000, s. 45–46.

jako je volba bosse.¹¹ Pozorujeme jevy, které se na úrovni skupinových komunikátů vyskytují často, a to mluvení jeden přes druhého, přerušování atp.

4.4 ROVINA MEZISKUPINOVÁ

Projevem meziskupinové dynamiky je i komunikace na interpersonální bázi, zacílená však jasně k více příjemcům. Vynikajícím příkladem je chování René po vyřazení dvou soupeřů naráz, které jí umožnilo dostat se do poslední trojice soutěžících (spolu s Milanem a Dominikem). Jednoznačně tam potvrdila svou skupinovou příslušnost (ke zbytkové skupině vedené boxerem Danem, v té době již vyřazeným). Marcela naopak patřila do „týmu“ později vítězného Milana. Emocionálně vypjatá situace opět v případě René způsobila porušení pravidel – zasahování do loučení se vyřazeného kandidáta (ze studia přes plazmovou televizi) s lidmi, kteří ve VILE zůstávají.

30. listopadu, OBÝVACÍ ČÁST – STUDIO

TP¹² (přes plazmu): **dobrý večer: haló slyšíte nás?** ↑ –

(VyVolení se otáčejí směrem k plazmě.)

TP: tak ↓ – **Dominik – René – je tam taky Milan** ↑ //

Ma: (nešťastně) **Mila:ne:** ↓//

TP: **tak ↓ – Marcela se s vámi bude: – loučit ↓ – čas pro tebe: oni ti do toho nesmí vstupovat ↓**

Ma: (přes ni) **jo ↓ jo jo jo jo //**

TP: **a neříkej jak to dopadlo kolikátá jsi byla jo?** ↑ //

Ma: **jo – jo jo jo ↓ //**

TP: **tak pojd' ↓ –**

Ma: < **tak děcka: já vás odtud' zdravím ↑ fakt je to zážitek bomba: i když vypadávám ↑ nejvíc mě mrzí to že s / že ta René mě opravdu [porazila] //**

R: (zpočátku přes Marcelu) << **JO:JO: – TO JSEM SI PŘÁLA: – ABYCH TĚ PORAZILA: //** [a se s (...)]

Ma: (přes René) << **[no moc se tam neraduj – já si to s tebou vyřídím] //**

(Dominik zakrývá René pusu a drží ji.)

Ma: (...) **Domčuško ty taky: ↑ a buďte dobří a buďte silní a fakt ještě pořád bojujte ↓ –**

TP: **čas vypršel ↓ je to všechno?** ↑ –

Ma: **jo jo ↓**

TP: **Marcela odchází z týhle soutěže: ↑**

STRÍH

Jinde se dynamika skupin projevuje přímo v dialogích jejich vůdců. Averze a názorové neshody jsou v tom případě rozebírány přímo a nekompromisně. Běžná je i vzájemná nekooperativnost.¹³ Jistě však nechceme naznačit, že skupinová komunikace v RSa je pouze konfliktní.

11 Boss je osoba, která je oficiálním vůdcem celé skupiny po dobu určenou štábem. Tento vůdce může jako jediný vstupovat do zásobovací místnosti, číst jako první poštu od štábu, musí zařídít přítomnost všech VyVolených v době konání relevantních přímých přenosů v určeném prostoru a podobně.

12 Moderátorka, Tereza Pergnerová.

13 O nekooperativnosti více např. zde: Hirschová, M.: *Pragmatika v češtině*. Olomouc 2006, s. 159–161.

4.5 ROVINA INSTITUCIONÁLNÍ

Institucionální rovině nevěnujeme speciální pozornost. Do této kategorie patří komunikace se zástupci různých institucí. Nejběžněji jde o doručení soudní obsílky, které se děje v prostoru ZPOVEDNICE.

4.6 ROVINA MASMEDIÁLNÍ/CELOPOLEČENSKÁ/VEŘEJNÁ

Tato rovina, ač stojí obvykle na samém vrcholku komunikační pyramidy, je v RS naopak netypicky bazální a zastřešující všechny ostatní. Není skupinové, interpersonální nebo jakékoliv jiné komunikace v RSa bez její veřejně mediované formy a obsahu.

5 PARASOCIALITA

Vztáhneme-li teorii tzv. parasociality na omezený kontext televizní produkce, můžeme konstatovat, že se jedná o utvoření vztahu mezi osobou z televizní obrazovky a jejím divákem/divačkou.¹⁴ Televizní osobnost může mít pro diváka podstatu reálnou (soutěžící ve VyVolených, moderátor talkshow, zprávař, herečka...) nebo fantaskní (postava v seriálu, uměle vytvořený charakter...). Konkrétně se například homosexuál může cítit parasociálně svázán s postavou Bruna ze stejnojmenného filmu, ačkoli se Sashou Baronem Cohenem (hercem a tvůrcem) se nijak neidentifikuje. Jinde se setkáváme s propojením parasociality reálné a fantaskní – mladou dívku fascinuje jak postava Carrie Bradshaw(ové) ze seriálu Sex ve městě, tak její herecké ztvárnění Sarah Jessicou Parker(ovou) a její osoba vůbec. V případě RSa jde o parasocialitu s reálným podkresem, avšak s poznámkou, že charakter mediovaný divácké obci v rámci RSa nemusí odpovídat skutečnému charakteru dotčené osoby v běžném životě.

Situace v RSa je navíc specifická i v tom, že parasociální vztah nevzniká jen a primárně na straně divácké, ale i na straně soutěžících. O důvodech, proč se tak děje, jsme psali i v podkapitole o pseudointrapersonální komunikaci. Víme kupříkladu, že soutěžící komunikují s diváky známými (do kamery k matce, otcí...) i neznámými (konkrétními nesignovanými pisateli SMS z Noční show, diváky z publika ve studiu, nebo na kameru s členy masy, kterým jakožto anonymům někdy vykáží, někdy tykají). Někteří soutěžící si zkrátka ke svým anonymním „naslouchajícím“ vytvoří důvěrnou vazbu. Tu ilustruje pohnutý projev konečného vítěze VyVolených 3, Milana:

1. prosince, OBÝVACÍ ČÁST A JÍDELNA

(Milan se právě přes obrazovku od Terezy Pergnerové dozvěděl, že vyhrál ceny v hodnotě jedenácti milionů korun a tím pádem celou soutěž. René neuspěla, opouští prostor VILY a on v ní zůstává sám, odfukuje a skáče na obou nohou, kluše. Zastaví se v prostoru kuchyně a spontánně promlouvá na kameru.)

IP: VILA ŽIVĚ

M (rozrušeně): lidi: ↓ – jenom bych vám chtěl říct – – že tuhleto šansiste / šanci ste:

dostali úplně všeci ↓ – – úplně všeci ↑ – jenomže spousta z vás se na to vykašlala

↓ – a teď vám chci říct jenom jednu věc: ↓ že fakt jako se vyplatí – → když něco začnete – tak to fakt jako dotáhnout do konce i když kolikrát si myslíte že už to nejde

← ↓ – tak jděte po tom – a fakt se to povede ↓ – – já s tímhle začínám mít takovy zkušenosti fakt že když člověk CHCE – tak dokáže všechno ↓ – ale nesmi [byť] pasivní

14 Korda, J.: *Úvod do studia televize*. Olomouc 2005, s. 37

↑ – a nesmi jenom sedět a trápit se ↓ – jít jít jít jít– když tam jsou stromy tak je roz-
rážet ↑ – když je sníh po pás tak se brodit ↑ – když je voda tak plavat ↑ – když je písek
tak jít ↑ – i když to štipe v těch očích zkrátka jít nebát se toho ↓ – a tady vidíte jako
že vy (prudký výdech, vztyčený prst) / sledovat – týv Prima – se vyplatí ↓ – mně se to
fakt jako vyplatilo ↓ – jenom to bych vám chtěl říct ↓ – jenom to (výdech)¹⁵

O pár minut později, když má posledních šedesát vteřin na rozloučení se s VILOU, v pro-
jevu volně pokračuje:

IP: VILA ŽIVĚ

(Dynamicky prochází celým prostorem a gestikuluje rukama, výrazně dýchá. V pod-
kresu instrumentální hudba: DesRee: Kissing You.)

M: tak ↑ – chtěl bych jenom říct, že – tohleto byla moje nejlepší montáž v životě:

↑ – protože – za tři měsíce si vydělat tyhle ty prachy to není nereál / reálný ale –
(odfukuje a chodí po kuchyni) ale – nechal jsem tady kus života ↑↓ – a bylo to těžký
↑ – ale jsou aj těž / těžší věci na světě ↓ – (vchází do ložnice, těžce oddechuje) –

Nezpochybnitelně se v návaznosti na nestandardní podmínky spojené s komunikační situ-
ací RSA u účastníků čas od času objeví potřeba sdělovat své pocity, obavy aj. komukoli mimo
izolovanou soutěžní skupinu a její dohlizitele. I za těchto okolností tedy dochází ke sdělování
ve směru k viditelné snímací technice, a to ve zjevné naději, že za jejím ovládacím mecha-
nismem sedí lidský pozorovatel (obsluha stroje) a/nebo že sdělení dojde ke svým příjemcům
(divákům). Pokud se kamera stává prvkem komunikačně mediačním, mostem k člověku, který
soutězí(ho) osobně nezná, ale zároveň ji/jej/je snímá i po dobu několika měsíců, otevírá
se problematika parasociality z jiného úhlu pohledu. Musíme se pak stát, zda je člen štábu
také divákem. Otázkou též zůstává, kdy je předpoklad vysílatele informace (soutěžícího) o pří-
tomnosti osoby na druhém konci kamery pravdivý, protože většina kamer je vybavena auto-
matickým detektorem pohybu a jejich zaměřování či zaostrování je výsledkem aktivity čidla.
Vidíme však i situace, kdy jeden či více VyVolených komunikují ve směru ke kameře, dožadují
se odpovědi a tu nakonec dostanou, kupř. pohybem stroje, který imituje souhlasné pokývání,
nebo naopak zavrtění hlavou. Právě za těchto podmínek se naplňuje obousměrnost komuni-
kačního aktu. Diváci zase svoje ohlasy na vzkazy do kamer mohou posílat textovými zprávami
do Noční show a ve vybraných případech se dostanou do tzv. Deníku. Ten mají soutěžící
občasné k dispozici. Zprávy do něj vložené jsou nicméně mnohdy velmi zavádějící a jejich
účelem bývá zmást skupinu nebo jednotlivce ve vztahu k názoru majoritního publika na jed-
notlivé VyVolené nebo jistá témata. Toto se děje frekventovaně před večery, kdy se ze strany
soutěžících nominují soupeři na vyřazení ze soutěže atd. Diváci jsou také aktivními přispěva-
teli do internetových diskusí, ale jejich názory se k soutěžícím dostanou až po skončení jejich
působení v RSA,¹⁶ pokud vůbec.

15 Když jsme na desáté mezinárodní konferenci Setkání mladých lingvistů v Olomouci (12. 5. 2009) prezentovali
příspěvek s touto ukázkou, ne jeden diskutující vyjádřil v rozpravě názor, že zmínka o televizi Prima jakožto o „té,
kterou se vyplatí sledovat“ (nebo jakákoliv jiná pozitivní), byla předem domluvená, de facto nařízená ze strany
pořádající instituce. Nelze ji z tohoto místa potvrdit, ani vyvrátit, nicméně ani dle našeho mínění není nepravdě-
podobná.

16 Nejprůkazněji na *Projekt VyVolení online*, www.vyvoleni3.com.

6 ZÁVĚR

Ve studii jsme se snažili přiblížit virtuální prostor tzv. televizní reality show. Vysvětlili jsme, proč pojem nelze používat souhrnně pro mnohé aspekty tohoto zajímavého a poměrně nového žánru. Zároveň jsme navrhli základní dělení (RSa, RSb, RSc). Na konkrétních příkladech či ukázkách jsme demonstrovali, jak se realizuje komunikace v různých svých oblastech. Ty nazýváme rovinami a jako speciální konstituujeme rovinu pseudointrapersonální. Její podstatou je komunikace pod zástěrkou komunikace ve směru od sebe k sobě. Konstatovali jsme také, že rovina masmediální/celospolečenská/veřejná je v případě RSa rovinou nejpodstatnější, neboť dává ke komunikaci v RSa důvod i prostor.

Věnovali jsme se také fenoménu tzv. parasociality. Definujeme ho jako potřebu navazovat parasociální vztahy s fantaskními nebo reálnými postavami z televizní obrazovky. Zároveň jsme neopomínuli poznamenat, že potřeba parasociálního kontaktu může být (a v RSa bývá) oboustranná. Na konkrétní ukázce jsme předvedli, jak může vypadat výsledek parasociální vazby. Doufáme, že naše práce bude podnětem pro další interdisciplinární zkoumání. Nabízejí se totiž vazby na témata z oblasti sociologie, psychologie, mediálních věd a z mnoha dalších disciplín.

Lucie Barbapostolová

odborné zaměření: sociolingvistika, pragmalingvistika, mediální studia, čeština jako cizí jazyk

Katedra bohemistiky

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého v Olomouci

<praesidium@email.cz>

VÝRAZOVÉ PROSTRIEDKY V ROZHLASOVOM SPRAVODAJSTVE

VIERA SMOLÁKOVÁ

V úvahách o primárne lingvistickom priestore skúmania rečových prejavov sa chceme spolu s Romanom Jakobsonom posunúť do interdisciplinárneho priestoru akcentujúc mediálny diskurz.

„...otázka vzťahov medzi slovom a svetom sa netýka len slovesného umenia, ale v skutočnosti všetkých druhov rečového prejavu. Jazykoveda by mala skúmať všetky možné problémy vzťahu medzi rečovým prejavom a „súhrnom rečových prejavov“, to, čo sa z tohto súhrnu realizuje v danom rečovom prejave a ako sa to realizuje.“¹

Interdisciplinárny pohľad na rečový prejav v rozhlasovom spravodajstve vychádza z charakteristík, ktorými sa budeme ďalej zaoberať.

ROZHLASOVÉ SPRAVODAJSTVO

Špecifickosť akusticko-auditívneho prostredia je určujúcou pri produkcii rozhlasových textov. Inkorporovanou vlastnosťou použitých výrazových prostriedkov je auditívnosť, ktorá sa posúva do roviny rozhlasovosti. Rozhlasovosť je chápaná ako „kvalitatívna hodnota [...]“, ktorej základom je funkčné uplatnenie rozhlasových špecifik vo všetkých prvkoch a fázach komunikačného procesu.“²

Spravodajstvo ako forma reprezentácie reality odráža charakter mediálnej inštitúcie. Typ média daný opozíciou verejnoprávnosť – súkromnosť sa ukazuje ako prvotný hodnotiaci aspekt pre percipienta, avšak výber spravodajstva percipientom, je, okrem typu média, podmienený aj výslednými žánrovými prejavmi. Rozhlasoví vysielatelia dokážu budovať svoj imidž na charaktere vysielaného spravodajstva. Žánrové prejavy spravodajstva tak majú priamy vplyv na vnímanie celkovej úrovne konkrétneho média, zrkadlí sa v nich programový formát.³ Výrazové prostriedky musia akceptovať nároky, ktoré sú kladené na spravodajské texty bez ohľadu na to, kto je autorom spravodajskej relácie. Spravodajstvo je žáner, ktorého podstata je spätá s normatívnymi požiadavkami smerujúcimi od expedienta, ale aj od percipienta. Tieto normatívne požiadavky vytvárajú charakter spravodajstva konkrétneho média. K najčastejším požiadavkám, ktoré sa vzťahujú na obsah spravodajstva, patrí objektívnosť a vyváženosť obsahu. V širšom rámci hovoríme o kritériách informačnej kvality, ktoré je možné uplatniť na akýkoľvek me-

1 Jakobson, R.: *Lingvistická poetika. (Výber z diela)*. Bratislava 1991, s. 36.

2 Perkner, S. – Hyvňar, J.: *Reč dramatu. 1: Divadlo a rozhlas*. Praha 1987, s. 251.

3 Viac o programových formátoch pozri napr.: Bočák, M. – Rusnák, J.: Na ceste za poslucháčom a divákom. In: Foret, M. – Lapčík, M. – Orság, P. (eds.): *Média dnes: reflexe mediality, médií a mediálnych obsahů*. Olomouc 2008, s. 363–385.

diálny obsah. Dôležitým sa stáva postup v napĺňaní informačných kvalít mediálneho obsahu zo strany autora textu a v rozpoznaní týchto kvalít zo strany príjemcu. Príjemca je schopný zhodnotiť mediálny obsah na základe kritérií relevancie, pravdivosti a zrozumiteľnosti. Každý príjemca pristupuje k hodnoteniu informačných kvalít individuálne, môže sa stať, že relevanciu, pravdivosť či zrozumiteľnosť budú rôzni príjemcovia rozdielne hodnotiť. Poslucháč môže zhodnotiť úroveň rozhlasového spravodajstva len na základe výrazových prostriedkov, ktoré kódujú správu do zvukovej podoby. Predmetom našej analýzy sa stali hlavné spravodajské relácie verejnoprávneho Slovenského rozhlasu Slovensko 1, *Rádiožurnál* vysielaný o 12.00 hodine a hlavné spravodajské relácie *Infoexpres* najpočúvanejšieho komerčného vysielateľa Rádia Expres. Relácie boli vysielané v pracovných dňoch od 18. 2. 2008 – 28. 2. 2008.

RÁDIOŽURNÁL

Stereotyp v žurnalistickej lexike posilňuje status žurnalizmov v bežnom používaní jazyka. Importované žurnalistické výrazy, majúce pôvod v iných jazykoch, sa dokážu veľmi rýchlo dostať do slovnej zásoby bežných používateľov. Takéto obohacovanie slovnej zásoby však nemusí prinášať len pozitíva. Negatívny dopad možno zaznamenať v prípade, keď domáce slovo je vytlačené a nahradené importovanou lexémou. Lexika a syntax skúmaného súboru je poznačená najmä stereotypným výberom rovnakých výrazov v rámci správy a nenáležitým používaním podradovacích súvetí.

„V sídle SDKÚ-DS od rána rokovali **opozíční lídri**. [...] **Opozíční lídri** sa dohodli, že neustúpia v troch požiadavkách, **ktoré** majú na zmenu tlačového zákona, **ktorým** naďalej podmieňujú svoje zahlasovanie za Lisabonské reformnú zmluvu. [...] **Šéfovia** opozície sa tiež venovali téme zdravotníctva. Zhodnotili, že v rezorte vládne chaos, čím narážali aj na odstúpenie **šéfa** Všeobecnej zdravotnej poisťovne.“⁴

Využívanie podradovacích súvetí v rozhlasovej správe môže spôsobiť poslucháčovi problémy pri percepcii.⁵ Nehovoriac o zložených súvetiach, použitie ktorých je rizikové. Nemožnosť návratu k hlavnej vete dezorientuje pri použití zloženého podradovacieho súvetia aj pozorného poslucháča. V takých prípadoch percipient stráca prehľad o informačnej dominante správy.

Percepciu správy sťažuje aj používanie zámen. Pronominá svojou povahou potláčajú redundanciu textu, ktorá je v rozhlase žiaduca. V skúmanom súbore sme zaznamenali neprípustnú koncentráciu zámen vo výpovedi, ktorá bola súčasťou zahlásenia správy o školskej reforme:

„V praxi by tak **jej** spustenie v **tomto** dátume spôsobilo presný opak **toho**, čo má byť **jej** zámerom.“⁶

Problematika čísloviek v rozhlasovom texte je, naopak, vo verejnoprávnom spravodajstve citlivo vnímaná. Poskytnúť informáciu o počte takým spôsobom, aby ju poslucháč bez problémov dekodoval, predpokladá zaokrúhlenie hodnoty v prospech jednoznačnosti percepcie. Číselné údaje sa sprostredkujú v približnej hodnote pomocou častíc, prísloviek a slovných spojení, ktoré vyjadrujú informáciu o počte:

4 Ukážka z prepisu správy vysielanej 25. 2. 2008 v relácii Rádiožurnál o 12:00.

5 Viac o problematike percepcie podradovacích súvetí v rozhlasovom texte pozri napr.: Jenča, I.: *Rozhlasové spravodajstvo*. Bratislava 2004, s. 96.

6 Ukážka z prepisu správy vysielanej 22. 2. 2008 v relácii Rádiožurnál o 12:00.

„Podľa údajov Sociálnej poisťovne sa z druhého dôchodkového piliera rozhodlo od začiatku roka vystúpiť **takmer 7400** sporiteľov. Ide prevažne o starších ľudí, **nadpolovičná väčšina** z nich má **više 40** rokov. Naopak do tohto piliera vstúpilo **okolo 2800** ľudí.“⁷

Použitie slovesa pri výstavbe výpovede určuje dynamiku a jednoznačnosť textu. V rozhlasových výpovediach by preto sloveso nemalo chýbať. Na percepciu je výhodné použitie slovesa v aktíve. Použitie činného rodu slovesa v rozhlasovom texte zabezpečuje sprostredkovanie odpovede na základné spravodajské otázky: KTO?, ČO?, KEDY?, KDE?, príp. PREČO?. Pasívne vetné konštrukcie v rozhlasovom texte posúvajú žurnalistický štýl k administratívne- nemu štýlu. Pasívu sa dáva prednosť v prípade, keď vykonávateľ deja (agens) nie je bližšie špecifikovaný:

„Za nový prúd **je označovaný** druhý kandidát Carlo, terajší viceprezident. Vzhľadom na jeho nízky vek, 56 rokov, **sa** nad jeho menom **uvažuje** z dôvodu dlhodobého nástupníctva.“⁸

Verejnoprávne spravodajstvo sa vyhýba používaniu adjektív, ktoré pôsobia v texte hodnotiace a sťažujú vetnú perspektívu. K poslucháčovi sa dostáva nestranná informácia bez prítomnosti skrytého či priameho vyjadrenia postoja hovoriaceho. Jazyk verejnoprávneho spravodajstva zachováva pojmový ráz. Výber prostriedkov v prvom rade musí spĺňať normy spisovného jazyka. Hovorovosť, podporujúca zážitkovosť vyjadrenia, sa vo verejnoprávnom rozhlase takmer nevyskytuje. Štylisticky príznakové výrazy zaznievajú v relácii Rádiožurnál najčastejšie vo vyjadrení respondentov, prípadne sú dôsledkom parafrázy:

„Zhodnotili, že v rezorte **vládne chaos**, čím narážali aj na odstúpenie šéfa Všeobecnej zdravotnej poisťovne.“⁹

V autorskom texte pracovníkov spravodajstva sú dominantne prítomné neutrálne výrazy. Neutrálne vyznenie jazykových výrazových prostriedkov je prejavom nestrannosti a vyváženosti, ktorá podporuje objektívny status spravodajstva verejnoprávneho vysielateľa.

INFOEXPRES

Komerčný vysielateľ ponúka vo svojej programovej štruktúre také relácie, ktoré by zaujali čo najviac poslucháčov. Tejto podmienke musí byť prispôsobený aj výber konkrétnych prostriedkov, ktoré tvoria charakter aj spravodajskej relácie. Výsledkom hľadania najnižšieho spoločného menovateľa pri použití výrazových prostriedkov, ktorý by oslovil široké publikum, sa často stávajú hovorové výrazy. Subjektívny rozmer hovorovosti je pre komerčné spravodajstvo prípustný do takej miery, že prestáva byť pre poslucháča príznakový a stáva sa normou, akceptovateľným štandardom. Vysielateľ vníma hovorové prvky ako priblíženie sa percipientovi takými prostriedkami, ktoré sám používa v bežnej komunikácii. Hovorovosť, akcentujúca zážitkovosť výrazu, zasahuje všetky jazykové roviny.

Dynamika spravodajských textov je v komerčnom prostredí podporená použitím slovesa v činnom rode. Aktívum vykazuje podstatne vyššiu frekvenciu výskytu ako slovesný trpný rod. Základom jednoznačnosti výpovede s akceptovaním objektívneho slovosledu je použitie slo-

7 Ukážka z prepisu správy vysielanej 18. 2. 2008 v relácii Rádiožurnál o 12:00.

8 Ukážka z prepisu správy vysielanej 19. 2. 2008 v relácii Rádiožurnál o 12:00.

9 Ukážka z prepisu správy vysielanej 25. 2. 2008 v relácii Rádiožurnál o 12:00.

vesa. Výstavba takejto výpovede sa realizuje v poradí: 1. agens (vykonávateľ deja), 2. predikát, 3. paciens (zášah deja). Výpovede, v ktorých sloveso absentuje, majú uvádzaciu funkciu:

„A teraz politika.“¹⁰

„Euro do škôl.“¹¹

„Splnomocnenec Igor Barát.“¹²

Realizácia iniciálových skratiek v rozhlasovom prostredí musí akceptovať lineárnosť akusticko-auditívnej komunikácie. V texte sa môžu objaviť len také skratky, ktoré sú všeobecne známe. Pri uvádzaní menej rozšírených skratiek musí spravodajca zvážiť ich použitie. Optimálne je v úvode správy ošetriť sémantiku skratky použitím celého viacslovného pomenovania. Spravodajca v rozhlase by mal vedieť variovať skratkové výrazy, aby žurnalistický text nepripomínal administratívne vyhlásenie. V skúmanom súbore sme zaznamenali prípad vyššej frekvencie skratiek bez využitia variácií, a tak isto aj realizáciu rovnakého výrazu v rámci jednej správy:

„**Lídri** dnes riešili najmä otázku nadchádzajúcej parlamentnej schôdze, na ktorej by sa malo rozhodnúť o osude tlačového zákona a Lisabonskej zmluvy. Šéf **SDKÚ** Mikuláš Dzurinda predpokladá, že samotná vláda upraví znenie tlačového zákona tak, aby splňal demokratické štandardy a neobmedzoval slobodu tlače. Opoziční **lídri** hovorili aj o prípadnom spoločnom kandidátovi na prezidenta, ktorým by sa mohla stať Iveta Radičová z **SDKÚ**. Všetko však bude jasné až po zasadnutí republikových rád **SMK** a **KDH**. Naopak, **lídri** po stretnutí odmietli, že by sa zaoberali konkrétnou situáciou v opozícii, ktorá vznikla po odchode štyroch poslancov z radov **KDH** a po kritike Mikuláša Dzurindu od predsedu strany Juraja Lišku.“¹³

Pri výbere prostriedkov sa dáva prednosť pomenovaniám, ktoré nemusia byť oficiálne, ale rezonujú v spoločnosti. V tomto zmysle môžeme hovoriť o podpore zrozumiteľnosti informácie, ktorá sa svojou formou približuje k poslucháčovi. Vhodným príkladom je pomenovanie zákona v nasledujúcej správe:

„**Zástrčkový zákon** začne platiť. Dnes ho podpísal prezident. Od apríla tak budú za Slovenskú televíziu a Slovenský rozhlas platiť všetci odberatelia elektrickej energie.“¹⁴

Použitie adjektívum *zástrčkový* obsahuje aj implicitné hodnotenie spravodajcu, ktorý príznačným výrazom vyjadruje svoj postoj. Prívlastky v spravodajstve pôsobia hodnotiace, komerčný vysielateľ sa im však nevyhýba. V takomto postupe tvorby spravodajského textu je prítomný pre percipienta aj „návod“ na dekodovanie intencie. Komerčné spravodajstvo v tomto zmysle vykazuje publicistické črty.

Hovorovosť, približujúca sa k poslucháčovi, môže prinášať aj úspornosť výrazu: *jazykári* namiesto učiteľia cudzích jazykov, *odídenci* namiesto odchádzajúci členovia politickej strany a pod. Použitie adjektív a adverbií v spravodajskom texte môže prinášať hodnotiaci rozmer správy. V kombinácii s hovorovými prostriedkami sa v takom prípade ukazuje odklon od objektivity sprostredkovanej informácie:

„Školám však **zúfalo** chýbajú **jazykári**.“¹⁵

10 Ukážka z prepisu správy vysielanej 25. 2. 2008 v relácii Infoexpres.

11 Ukážka z prepisu správy vysielanej 21. 2. 2008 v relácii Infoexpres.

12 Ukážka z prepisu správy vysielanej 21. 2. 2008 v relácii Infoexpres.

13 Ukážka z prepisu správy vysielanej 25. 2. 2008 v relácii Infoexpres.

14 Ukážka z prepisu správy vysielanej 22. 2. 2008 v relácii Infoexpres.

15 Ukážka z prepisu správy vysielanej 26. 2. 2008 v relácii Infoexpres.

„Napriek rastúcej životnej úrovni sú stále **státisíce** ľudí, ktorí nedokážu zo svojich príjmov **čokoľvek** ušetriť.“¹⁶

„Väčšinou **postarších** učiteľov čakajú skúšky **na úrovni štátnic**.“¹⁷

Posun od objektívnej reality v uvádzaných príkladoch je spôsobený aj nepresnosťou poskytovaných informácií. Presnosť je pritom jedna z vlastností objektívneho textu, ktorú môže posúdiť aj percipient informácie.

Početnosť vyskytujúca sa v správe je v komerčnom rozhlase zobrazovaná buď veľmi všeobecne (*státisíce ľudí, tisíce študentov*), alebo v približnej hodnote (*minimálne 1400 jazykárov*), ktorá je často doplnená dodatočnými prostriedkami na lepšiu vizualizáciu informácie (*šplhá sa ku tristo miliardám korún, polovica domácností na Slovensku*).

Výber výrazových prostriedkov u komerčného vysielateľa sa neobmedzuje len na spisovnú normu. Hovorové výrazy sú v spravodajstve Rádia Expres prítomné. Použitie hovorových prostriedkov sa ospravedlňuje priblížením sa k cieľovej skupine vyplývajúcej zo zamerania rádia a posilnením vizualizácie. Snaha o vizualizáciu informácie je podporovaná prostriedkami, ktoré sa vyznačujú kategóriou zážitkovosti. Ukazuje sa, že práve spôsob nahrádzania výrazov pojmovej kategórie výrazmi akcentujúcimi zážitkovosť je základným zobrazovacím princípom komerčného spravodajstva.

KOMPARÁCIA

Na pozadí zobrazovania rovnakých udalostí u rôznych vysielateľov máme možnosť nielen analyzovať výrazové prostriedky rozhlasovej správy, ale súčasne aj porovnávať výstavbové princípy charakteristické pre konkrétneho vysielateľa. Analýza spracovania rovnakej udalosti vo verejnoprávnom a v komerčnom prostredí poukazuje na tieto primárne tendencie: kým verejnoprávny vysielateľ ponúka spracovanie udalosti založené na faktoch bez prítomnosti hodnotiaceho rozmeru, súkromný vysielateľ uprednostňuje spracovanie obsahujúce modalitu výpovedí, zvyrazňujúc atraktivnosť informácie. Atraktivnosť sa dosahuje výberom výrazových prostriedkov, ktoré sú štylisticky príznakové. V komerčnom spravodajstve sa ponúkajú obrazné vyjadrenia, ktoré vytlačujú neutrálne pojmové výrazy:

Infoexpres:

„**Opozícia sa otriasa v základoch**. Po tom, ako sa v SDKÚ ozývajú hlasy za odchod Mikuláša Dzurindu, **to v KDH vrie ešte viac**. Štyria poslanci na čele s Vladimírom Palkom dnes oznámili, že odchádzajú.“¹⁸

Rádiožurnál:

„Kresťanskodemokratické hnutie opustili jeho bývalí vysokí predstavitelia: Vladimír Palko, František Mikloško, Rudolf Bauer a Pavol Minárik. Za dôvod svojho rozhodnutia uvádzajú, že súčasné KDH sa zrieklo pôvodných ideálov.“¹⁹

Výsledkom rozdielného spracovania pôvodne rovnakej témy býva rozdielna informačná nasýtenosť textov. Vecnosť verejnoprávneho spravodajstva môže v rozhlasovom prostredí spôsobiť poslucháčovi komplikácie pri percepcii. Ak sa na pomerne krátkom úseku ponúka

16 Ukážka z prepisu správy vysielanej 18. 2. 2008 v relácii Infoexpres.

17 Ukážka z prepisu správy vysielanej 26. 2. 2008 v relácii Infoexpres.

18 Ukážka z prepisu správy vysielanej 21. 2. 2008 v relácii Infoexpres.

19 Ukážka z prepisu správy vysielanej 25. 2. 2008 v relácii Rádiožurnál o 12:00.

zložito naformulovaná informácia, percipient nemá priestor na jej dekodovanie. Najčastejšie sa to stáva pri správach, ktorých zdrojom je agentúrne spravodajstvo,²⁰ pričom sa pri úprave správ pre rozhlasové vysielanie dôsledne neuplatňuje rozhlasovosť výrazových prostriedkov a prehľadnosť výstavbových princípov. Od rozhlasového spravodajstva sa očakáva jednoduchá a zrozumiteľná syntax, pre relatívnu nemožnosť vrátiť sa k počutej informácii. Práve tento fakt je príčinou využívania redundantných prvkov v rozhlasovom texte, ktoré by pomohli spomínanú nenávratnosť informácie čiastočne eliminovať. Redundancia spočíva v opakovaní dôležitých informácií v správe, ako sú napríklad mená, funkcie a pod. Kompozícia rozhlasovej správy by mala reflektovať špecifické funkcie a možnosti rozhlasového spravodajstva (máme tu na mysli najmä absenciu širšieho kontextu sprostredkovanej udalosti). Jednoznačnosť dekodovania obsahu môže byť podporená adresnosťou informácie, ktorá sa prejavuje v priamej vizualizácii počutého. Využívajú sa také prvky a postupy, ktoré znamenajú pre percipienta vynaloženie minimálnej námahy. Dôležitým ukazovateľom sa v tomto prípade stáva kompozícia zabezpečujúca rovnomerné rozmiestnenie informácie po celej šírke správy.

Výsledná správa môže mať mnoho podôb, ktoré závisia od spôsobu narábania s výrazovými prostriedkami. Nocionálnosť a príznakovosť výrazov ovplyvňuje šírku inventára výrazových prostriedkov. Register používaných prostriedkov sa smerom k nocionálnosti výrazov zužuje. Ukazuje sa, že verejnoprávny vysielateľ má k dispozícii stručnejší zoznam výrazových prostriedkov ako komerčný vysielateľ. V komerčnom spravodajstve nájdeme pri zobrazovaní správy nocionálne aj príznakové slová, vo verejnoprávnom sa výber obmedzuje len na neutrálne výrazy.

Poukázanie na stereotypy pri kompozícii spravodajských žánrov a na spôsoby naplňania týchto stereotypov sa ukazuje byť veľmi užitočné. Ozrejenie postupov na základe analýzy zdôrazňuje význam a možnosti použitia výrazových prostriedkov pri sprostredkovaní spravodajských informácií.

Viera Smoláková

Odborné zamčrení: medialne studia, fonetika, komunikacia

Katedra všeobecnej jazykovedy, fonetiky a masmediálnych štúdií

Filozofická fakulta

Prešovska Univerzita v Prešove

<vierasmolak@azet.sk>

20 Viac o agentúrnom spravodajstve pozri napr.: Hlavčáková, S.: *Agentúrna žurnalistika*. Bratislava 2001.

LITERATURA

JMÉNA POSTAV V PRÓZE A NEJEDNOZNAČNOST JEJICH IDENTIFIKACE (POZNÁMKA K NARUŠOVÁNÍ IDENTIFIKAČNÍ FUNKCE JMEN)

ŽANETA DVOŘÁKOVÁ

Základní funkcí vlastního jména v literatuře je identifikace a individualizace postavy. Na vymezení této funkce se vzácně shoduje většina literárních onomastiků (z českých jmenujme např. M. Knappovou¹ nebo S. Pastyříka²). Identifikační funkce má výsadní postavení i proto, že ji mají všechna vlastní jména (na rozdíl od ostatních funkcí).

Ve svém příspěvku se budu zabývat specifickými situacemi v próze, kdy je tato základní funkce vlastního jména narušována.

Můžeme rozlišit několik možných okruhů či typů situací, kdy k narušování identifikační funkce dochází:

1. způsob pojmenování postavy;
2. pojmenovávající situace;
3. postoj postavy k vlastnímu jménu.

1 ZPŮSOB POJMENOVÁNÍ POSTAVY

K narušování identifikační funkce dochází v případech, že postava nemá jméno, nebo má naopak jmen několik, popř. když je několik postav pojmenováno velice podobně a zaměnitelně, či dokonce stejně.

1.1 POSTAVY BEZE JMÉNA

Ze všeho nejdříve je třeba si položit otázku: Je postava beze jména hlavní, nebo jen vedlejší, epizodická? Můžeme snad pro zjednodušení říct, že vedlejší postavy bývají většinou bezejmenné, označované apelativy (hostinský, žena), řidčeji zájmeny. Samozřejmě to však není tvrzení kategorické, např. Vančura, Hašek nebo Hrabal záměrně pojmenovávají i postavy epizodické, čímž dochází k jakési „přesycenosti“ textu jmény, jak říká Holý;³ jde však spíše o výjimky, i když výjimky velice výrazné.

Něco jiného je, když jméno chybí hlavní postavě (nebo jedné z hlavních). Samozřejmě záleží na díle jako celku, zvláště na tom, jak jsou (či zda jsou) pojmenovány ostatní postavy. Jestliže totiž ani ostatní postavy nemají jména, pak ani v tomto případě absence jména hlavní postavy nepůsobí příznakově. Jiná a interpretačně zajímavější je situace, kdy jméno nemá pouze hlavní

1 Knappová, M.: Funkce vlastních jmen v literárních textech. In: *Zborník Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Štefanikae XXVIII., Onomastika a škola*. Prešov 1992, s. 14.

2 Pastyřík, S.: *Vlastní jména v literatuře a škola*. Hradec Králové 2000, s. 7.

3 Holý, J.: Funkce jmen postav v dílech Karla Čapka a Vladislava Vančury. *Česká literatura*, 32, 1984, 5, s. 463–64.

postava, zatímco ostatní postavy ano, jako je tomu např. v Dykové Krysaři.⁴ Postava je tak ve své bezejmennosti osamocená a je na místě se ptát proč.

Z hlediska narušování identifikační funkce je nutné sem přiřadit i postavy, jejichž jména jsou neúplná a nalézají se na cestě k bezejmennosti, jako např. Josef K. z Kafkova Procesu.

Postava může být dle mého názoru beze jména z několika důvodů:

- a) kvůli **zevšeobecnění** – postava není individuum, ale zastupuje určitý typ⁵ (sociální, profesní, mentální apod.), např. princezna, čarodějnice apod.;
- b) kvůli **ztrátě identity** – postavy bez identity můžeme rozdělit do několika skupin. V první by byly postavy, které kvůli nějaké nehodě ztratily paměť i jméno. Příkladem může být tajemný pacient Případ X v Čapkově Povětroni, tedy muž, který „nemá tváře ani jména, nemá totožnosti, je Neznámý“,⁶ detektiv Brok z Weissova sci-fi románu Dům o tisíci patrech nebo dívka trpící amnézií z Benešova Kouzelného domu. Tyto postavy vystupují na začátku příběhu jako bezejmenné a často v průběhu děje pojmenovávají samy sebe, protože „Všechno se přece nějak musí jmenovat“⁷. Hledání identity je pak pro ně spjata i s hledáním jejich pravého jména,⁸ jako např. v románu Kosmické proudy od Asimova: „Také ona mu říkala Riku. Jinak mu říkat ani nemohla, protože si na svoje jméno nedokázal vzpomenout, třebaže se snažil, seč mohl, a třebaže se Valona snažila s ním. Jednou dokonce sehnala potrhaný seznam občanů městečka a předčítala mu všechna křestní jména. Žádné z nich mu však nic neříkalo.“⁹

Další skupinu tvoří tzv. redukované postavy, které byly o svou identitu připraveny vnější nebo které se své identity samy vzdaly. Do této skupiny by mohly být zařazeny postavy z Kafkových románů (např. K. ze Zámku¹⁰) nebo postavy z románu Amor a Psyché od Součkové, která začne v jisté fázi příběhu postavy označovat iniciálami a posléze iniciálami s indexy:

„Je tu zaznamenána

Rodina B₂

A.

Matka A.

A₂ (Kontrolní figura A.)

M. S. (Milada Součková).“¹¹

4 Krysař sám to přitom komentuje takto: „Nejmenuji se; jsem nikdo. Jsem hůř než nikdo, jsem krysař.“ (Dyk, V.: *Krysař*. Praha 1915, s. 9).

5 Jména neoznačující jednotlivce, ale koncepci vyčleňuje zvláště též Migliorini (dle Porceli, B.: *Onomastica letteraria – i nomi nel tempo e nello spazio. Atti del XXII. Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche*. Pisa 2006, s. 142).

6 Čapek, K.: Povětroni. In: Čapek, K.: *Hordubal, Povětroni, Obyčejný život*. Praha 2000, s. 176.

7 Pratchett, T.: *Čaroprávnost*. Praha 1998, s. 48.

8 Jak ale upozorňuje Hodrová „zatímco dříve zpravidla končil jejich nalezením, 20. století přináší příběhy, ve kterých se jméno postavy nehledá (v Zámku), anebo hledá, ale ani na konci nenalézá.“ (Hodrová, D.: Jméno postavy v románu. In: Hodrová, D.: ...na okraji chaosu... *Poetika literárního díla 20. století*. Praha 2001, s. 606).

9 Asimov I.: *Kosmické proudy*. Praha – Kroměříž 2009, s. 13.

10 Nevíme, zda K. zastupuje křestní jméno, nebo příjmení. K. bývá vykládáno jako iniciála autorova příjmení, nebo jako zkratka českého slova kdokoliv, sugeruje fakt, že hrdina postrádá individualitu, že je nicotný a nehodný jména (Holý, J.: Funkce jmen postav..., s. 467). Robertová (Robert, M.: Zamlčené jméno. In: Robert, M.: *Sám jako Franz Kafka*. Praha 2001, s. 9–34) se domnívá, že absence jmen u Kafky je spíše tabuizací, snahou nevyslovit jméno, které by evokovalo židovský původ. O jménech Kafkově v Procesu píše i Doležel v *Identitě literárního díla*, Hodrová (Hodrová, D.: Jméno postavy v románu. In: Hodrová, D.: ...na okraji chaosu... *Poetika literárního díla 20. století*. Praha 2001, s. 599–601) aj.

11 Součková M.: *Amor a Psyché*. Praha 1995, s. 148.

V románu se tak podle Hodrové „zvláštním způsobem prostupuje kód klíčivosti, charakteristický pro deník, s kódem označení redukované fiktivní postavy – jakési literární figuríny. (...) Další případ představují iniciály jako označení postav v utopii, kde jsou jednoznačně výrazem redukce postavy, její ztracené identity. V Zamjatinově románu *My* (...) vystupují postavy D-503, O-90, I-330 apod.“¹²

Ztráta jména bývá také tematizována v literatuře odehrávající se v koncentračních táborech. Místo jmen bývají postavy označovány čísly. V těchto případech je však reflektována reálná historická zkušenost, vězňům byla „ukradena“ jejich jména a nahrazena čísly vytetovanými na předloktí. Zbavení jmen bylo součástí zřudného procesu „dehumanizace“ vězňů, které nacisté nepovažovali za lidi, proto je odmítali oslovovat lidskými jmény, protože jak říká Sokol: „Oslovení jménem znamená zároveň uznání osloveného jako lidské osoby.“¹³ Lustig v několika svých prózách popisuje, jaký mělo zbavení identity a jména vliv na vězně, např. v povídce Potopa se vypravěč ptá: „Zapomněli na svou minulost, snad i svá jména. Pamatoval si rabín, kdo a odkud byl?“¹⁴

- c) kvůli **skrytí identity** – používá se někdy, má-li vzniknout dojem, že jsou popisovány skutečně žijící osoby, jejichž jméno nemůže být zveřejněno, jde přitom většinou o autor-skou mystifikační hru (např. pan de B. a pan G. M. v Prévostově *Manon Lescaut*). Je to také častý postup při psaní deníkových záznamů (např. pan L. v Lustigově *Nemilované*). Skrytí své jméno může z nejrůznějších i důvodů postava sama (např. hrdina Urbanova románu *Sedmikostelí* se celý život styděl za své jméno, a proto si nechával říkat jen iniciálou K.);¹⁵
- d) kvůli **tabuizaci** – vyslovování jména může být zakázáno postavou samou, a to nejčastěji z důvodu obav z ovládnutí postavy skrze její jméno (např. Sauron v Tolkienově *Pánu Prstenů* „nepoužívá [...] své pravé jméno ani nedovoluje, aby je někdo psal nebo vyslovil“¹⁶) nebo kvůli snaze utajit své iniciační jméno. Další motivací může být nenávisť nebo stud pocíťovaný k vlastnímu jménu. Jméno může být označeno jako nevyslovitelné též celým společenstvím, a to z důvodu veliké úcty, nebo naopak strachu, že by samotné vyřčení jména mohlo přivolat sílu, která je jím pojmenována (např. Harry Potter je považován za odvážného již proto, že se nebojí vyslovit jméno zlého Lorda Voldemorta, zatímco všichni ostatní jen tiše šeptají o „Tom-jehož-jméno-se-nesmí-vyslovovat“ nebo „Ty-víš-o kom“). Patrná je tu velice archaická víra v magickou sílu jména, kterou známe z dávných mýtů.¹⁷

Jméno představuje důležitou součást charakteristiky postavy, a to i v případech, kdy schází.¹⁸ I postavu beze jména je však třeba nějak označit, nejčastěji se tak děje apelativem (princezna, matka, krysař), iniciálou (K.), opisem (Ten-jehož-jméno-se-nesmí-vyslovovat) či jiným po-

12 Hodrová, D.: Jméno postavy v románu. In: Hodrová, D.: ... na okraji chaosu... *Poetika literárního díla 20. století*. Praha 2001, s. 605.

13 Sokol, J.: *Filosofická antropologie. Člověk jako osoba*. Praha 2002, s. 152.

14 Lustig, A.: Potopa. In: Lustig, A.: *Oheň na vodě*. Praha 1998, s. 32.

15 Což je samozřejmě aluze na Kafku (viz výše).

16 Tolkien, J. R. R.: *Pán prstenů. II. Dvě věže*. Přel. Stanislava Pošustová, Praha 1999, s. 13.

17 K problematice tabuizace viz podrobně Procházková (Procházková, Ž.: Moc slova a jména v archaickém mýtu. In: *Sborník z XVI. Ogólnopolska konferencja onomastyczna v [tisku]*) a Dvořáková (Dvořáková, Ž.: Moc jména a jeho tabuizace v moderní literatuře. In: *Sborník z konference Eurolingua & Eurolitteraria* [v tisku]).

18 Hodrová, D.: Jméno postavy v románu. In: Hodrová, D.: ... na okraji chaosu... *Poetika literárního díla 20. století*. Praha 2001, s. 599.

jmenováním (Případ X), méně často zájmenem.¹⁹ Tato jiná označení pak většinou přebírají základní funkci vlastního jména, kterou je identifikace dané postavy a její odlišení od ostatních. Nejsou to však označení, která by byla na stejné úrovni jako jména, vnímáme je jako náhražky, které sice postavu identifikují, ale tato funkce je u nich přesto v porovnání s vlastními jmény zřetelně narušena a oslabena.

1.2 POSTAVY S VÍCE JMÉNY

Na opačném pólu stojí postavy, které mají více jmen. Vícejmennost mohla být součástí dobové či autorské poetiky, např. u Homéra byla vedena snahou neopakovat stále totéž jméno. Častěji jsou však postavy s více jmény spjaty s nějakým tajemstvím, např. v románu Pekla zplození J. J. Kolára se objevuje jediná osudová dívka pod jmény Amazonka, Sempiterna, Lukrecie a Diabolina.²⁰ Jaké však bylo její skutečné jméno? Nevíme.

Vícejmennost je též přirozeným průvodním jevem změny jména postavy.²¹ Jako ilustraci můžeme použít Herbertův román *Duna*, kde jedna z postav říká: „O Usúlovi, druhovi ze svého síce, o tom bych v nejmenším nepochyboval,“ řekl Stilgar. „Ale ty jsi Paul Muad'Dib, vévoda Atriedes, a jsi Lisán al-Gharib, Hlas z vnějšího světa. Tyto muže ještě neznám.“²² Na vysvětlenou: hlavní hrdina se jmenuje vévoda Paul Atriedes, mezi fremeny, v jejichž „síci“ se skrýval, dostal tajné kmenové jméno Usúl, zatímco pro fremeny z ostatních kmenů měl jméno Paul Muad'Dib, ale podle fremenských legend se mu též říkalo Lisán al-Gharib. Jedná se tedy stále u tutéž postavu, která má však různá jména pro různé lidi a pro různé své „funkce“.

1.3 POSTAVY SE ZAMĚNITELNÝMI JMÉNY

Součástí autorské strategie může být i záměrná podobnost jmen postav, která může vést až k jejich zaměnitelnosti, popř. se podobnými jmény naznačuje, že postavy náleží k určité skupině, mají stejný postoj ke světu, nebo se nacházejí v téže životní situaci či fázi (např. Áda a Ida, Joža a Boža v Páralově *Soukromé vichřici*, Bobčinskij a Dobčinskij u Gogola aj.). Hodrová nazývá taková jména systémovými²³ a poukazuje na fakt, že podobnost jmen signalizuje stav ohrožení identity postav.²⁴ Tyňanov dělí podobná jména na párová (např. strýček Miňaj a strýček Miňaj u Gogola) a jména s inverzí (např. Petr Ivanyč a Ivan Petrovič u Dostojevského) a upozorňuje na to, jak důležitou roli hrají jména, která jsou si podobná, na rovině zvukové a kompoziční.²⁵ Na shodě jmen může být založena i celá zápleтка příběhu, jako je tomu např. ve Fuksově próze *Nebožtíci na bále*, v níž došlo k administrativní záměně zemřelého pacienta za uzdraveného, protože se oba jmenovali téměř stejně: „Byli tam v ten nešťastný čas strašnou shodou okolností dva pánové téhož jména, leželi na lůžkách vedle sebe, jeden se jmenoval Jan Brázda²⁶ a jeden

19 K pojmenování zájmenem srov. tamtéž, s. 605.

20 Amazonka ji přezdíval mladík, který se do ní zamiloval a neznal její pravé jméno. Sempiternou ji označoval šejdř Scotta, když ji využíval, aby jejím prostřednictvím získal mladíkovo jmění. Lukrecie bylo její umělecké jméno, které užívala v hostinci U Vousů Jeronýmových. Diabolina byla přezdívka, kterou tam dostala od hostů.

21 Srov. Procházková, Ž.: Když postava vymyslí, mění či skrývá své jméno... In: Pastyřík, S. – Viška, V. (eds): *Sborník příspěvků z Celostátního onomastického semináře s mezinárodní účastí Onomastika a škola 8*. Hradec Králové 2008, s. 389–394.

22 Herbert, F.: *Duna*. Praha 1988, s. 441.

23 Hodrová, D.: Jméno postavy v románu. In: Hodrová, D.: ... na okraji chaosu... *Poetika literárního díla 20. století*. Praha 2001, s. 613.

24 Tamtéž, s. 600.

25 Tyňanov, J. N.: *Literární fakt*. Praha 1988, s. 150–152.

26 Příjmení Brázda je přitom v textu opakovaně označováno jako „neobvyklé“.

byl váš pán, Jindřich. Protože jsme u prvního musili napsat místo Jan Hans a u vašeho pána místo Jindřich Hainz, to nešťastné písmenko ve jménu křestním to zavinilo.“²⁷

Ve všech těchto případech, kdy je ohrožena identita a jedinečnost postav, dochází tak i k narušení identifikační funkce jmen.

1.4 POSTAVY SE STEJNÝMI JMÉNY

Úplným extrémem je případ, kdy mají dvě postavy jedno a totéž jméno. Jak upozorňuje Hodrová, jedno jméno dané dvěma postavám může mít funkci parodickou a groteskní (v některých verzích tristanovské látky se objevuje Tristanův „dvojník“ Tristan Trpaslík), ale i fatální (kromě Isoldy Zlatovlasé se v románu objevuje i Isolda Běloruká, jejíž lež na konci rozhodne o smrti milenců).²⁸ Většinou je stejným jménem naznačena naprostá ztráta identity postav a jejich jedinečnosti, postavy se stávají uniformně stejnými a zaměnitelnými. Postavy jsou si často podobny i fyzicky, např. dvojčata, obě nazvaná Artur, v Kafkově Zámku, dvojčata v románu Sylvie Germainové *Kniha nocí nebo opice*, které se „podobaly jedna druhé jako vejce vejci“, a proto dostaly všechny jméno Anastazia v Malamudově sci-fi *Boží milost*²⁹ apod.

2 POJMENOVÁVACÍ SITUACE

K narušení identifikační funkce dochází v případě, že si postava vymýšlí, mění či skrývá své jméno v průběhu děje doslova před čtenářovými očima.³⁰

Změna jména může mít dlouhodobý charakter, pokud je spjata s vnitřním přerodem postavy (např. v První knize Mojžíšově dochází ke změně jména patriarchy Abrama na Abrahama [Gen 35,10]) nebo pokud je dána změnou společenského statusu postavy, např. u ženy po svatbě, jak to komentuje hrdina Bradburyho povídky *Jakpak se má asi Sally*: „Byla vdaná. To byla ta potíž se ženami: jakmile se vdaly, přijaly nová jména, propadly se do země a člověk byl ztracený.“³¹ Změna jména může být též krátkodobá, jedná-li se pouze o účelový pseudonym, který má skrýt pravé jméno postavy. Pseudonymů přitom může mít postava i více – vystupuje pod nimi buď postupně (jako např. Lesní panna ve stejnojmenné Tylově hře, která se snaží svést z cesty učitele Slovíčka ve třech převlecích, které jsou provázeny i jmény-převleky: cikánka Dora, kuchařka Betinka a mladá Tyrolka Afra), nebo používá různé pseudonymy ve společnosti různých osob či skupin osob.

Problematiku vymýšlení jména v průběhu děje ilustruje dokonale delší ukázka z Pratchetta románu *Zloděj času*: „Nepředstavíte mě svým přátelům?“ Lady LeJeanová na něj vrhla nervózní pohled. No jistě, lidé vždycky chtěli znát jména. (...) „Pane Jeremiáši, to jsou mí... spolupracovníci,“ řekla. „Pan Černý, pan Zelený, slečna Hnědá, slečna Bílá, slečna... Žlutá. A pan Modrý.“ (...) „A vy jste pan –?“ Auditor obrátil ustaraný pohled k lady LeJeanové. „Pan Černý.“ „Pokud jsem tomu dobře rozuměl, tak pan Černý jsme byli my,“ prohlásil druhý Auditor v mužském těle. „Vy jste pan Zelený.“ „Ale my bychom dali přednost být pan Černý. My

27 Fuks, L.: *Nebožtíci na bále*. Praha 1989, s. 64–65.

28 Hodrová, D.: Jméno postavy v románu. In: Hodrová, D.: ... na okraji chaosu... *Poetika literárního díla 20. století*. Praha 2001, s. 600.

29 Malamud, B.: *Boží milost*. Praha 1993, s. 164.

30 K této problematice detailně viz Procházková, Ž.: Když postava vymýšlí, mění či skrývá své jméno... In: Pastyřík, S. – Viška, V. (eds): *Sborník příspěvků z Celostátního onomastického semináře s mezinárodní účastí Onomastika a škola 8*. Hradec Králové 2008, s. 389–394.

31 Bradbury, R.: *Jízda naslepo*. Praha 2001, s. 87.

jsme starší a černá je mnohem důležitější barva. Nepřejeme si být pan Zelený.‘, Význam vašich jmen podle mě není nijak důležitý,‘ přerušila je lady LeJeanová. (...) ‚Šedá by byla přijatelná,‘ pokračoval pan Zelený. ‚Nicméně jste pan Zelený. My jsme pan Černý. Je to otázka postavení.‘ ‚Pokud to tak opravdu je,‘ ozvala se slečna Bílá, ‚pak bílá má vyšší postavení než černá. Černá je vlastně nepřítomnost barvy.‘ ‚To má skutečně logiku,‘ přikývl pan Černý. ‚A proto jsme teď pan Bílý. Vy jste slečna Červená.‘ ‚Předtím jste naznačoval, že jste pan Černý.‘ ‚Nová informace si vyžádala změnu postavení. To nenaznačuje nesprávnost řečeného předchozího postavení.‘ (...) Ještě před hodinou je ani ve snu nenapadlo, že budou mít nějaká jména, a teď se o ně hádají...“³²

V tomto úryvku je vidět několik podstatných rysů, s nimiž se někdy v literatuře setkáváme – předně je to představa, že se vše / všichni musí nějak jmenovat, dále, že jména mají mít nějaký význam a že jména (alespoň v některých případech) mají odrážet charakter postavy.³³ Vidíme tu i zajímavou pojmenovávací strategii založenou na vytváření celé skupiny jmen odvozených ze stejného sémantického pole, v tomto případě z barevné škály.³⁴ Pratchettovi Auditori jsou definováni jako „rasa neindividualizovaných bytostí, jejichž práce je zajistit, aby vesmír fungoval správně a aby si nedělal jen tak to, co by chtěl. (...) Jednají jedině a zcela na základě všeobecné shody; nenávidí a nedůvěřují individualitě, která pro ně znamená okamžitý konec. (...) Auditori nejsou formy života. Jsou to formy neživota. Pozorovatelé vesmíru. Jeho úředníci.“³⁵ Co se s těmito bytostmi, které nenávidí individualitu, stalo poté, co dostaly jména? Začaly se o ně hádat. Přestaly být kolektivem, staly se jedinci individualizovanými svými jmény! Tato jména pro ně začala plnit funkci sebeidentifikace. Přesto je u nich identifikační funkce jména narušena již tím, že tato jména dostaly až v průběhu děje, a tím, že šlo z počátku o jména improvizovaně vymyšlená jednou z postav přímo před čtenářovými očima, na rozdíl od jmen ostatních postav v románu.³⁶

3 POSTOJ POSTAVY K VLASTNÍMU JMÉNU

Identifikační funkci může narušovat i postava sama svým přístupem ke jménu. Pokud postava vyjadřuje vztah ke jménu, které nosí, děje se tak většinou na ose od naprostého ztotožnění se se svým jménem, až po nenávisť k vlastnímu jménu. Někde uprostřed mezi těmito krajními polohami leží pojetí jména jako čehosi arbitrárního, náhodného, něčeho, co nemá s postavou takřka nic společného.³⁷ Budeme-li pohlížet na jména z úhlu pohledu postav uvnitř fikčního světa, pak můžeme říci, že jejich jména plní i funkci sebeidentifikace. K narušování této funkce dochází v případě, že postavy pociťují své jméno jako pouhou nálepku, kterou by bylo možno zaměnit nebo v krajním případě i zcela odstranit. Podobné pocity popisuje hrdina Herbertova sci-fi románu *Hellstromův úl*, který se dobrovolně vzdal své vlastní jedinečnosti

32 Pratchett, T.: *Zloděj času*. Praha 2002, s. 272–273.

33 Srov. Procházková, Ž.: Jak literární postavy prožívají vlastní jména. In: *Sborník z konference Užívání a prožívání jazyka* (v tisku).

34 Můžeme ji srovnat např. s „ptačími“ jmény v Raisových Zapadlých vlastencích, kde vystupuje učitel Čížek, farář Stehlík a učitelský pomocník Čermák apod. (viz Hausenblas, K.: *Vlastní jména v umělecké literatuře, Naše řeč*, 59, 1976, s. 5).

35 Pratchett, T. – Briggs, S.: *Průvodce po Zeměploše*. Praha 2006, s. 46.

36 Všechna jména v tomto románu jsou vymyšlená a jsou součástí autorské strategie. Záleží jen na míře iluze reálnosti, kterou jejich jména ve čtenářích vytvářejí.

37 Srov. Procházková, Ž.: Jak literární postavy prožívají vlastní jména. In: *Sborník z konference Užívání a prožívání jazyka* (v tisku).

a identity ve prospěch kolektivu úlu, jehož se stal součástí: „Někdy si uvědomuji, že na mém jméně nezáleží. Mohlo by to být jakékoli jiné seskupení zvuků a stejně bych to byl já. Jména nejsou důležitá. (...) Jméno, které používám, je jen náhodné. Není to jméno, které bych dostal, kdybych se narodil do nějaké rodiny tam Venku se vším jejich obvyklým sebe středním individualismem. (...) My z Úlu jednou se svým jménem skončujeme. (...) Naše dokonalá společnost si nemůže dovolit stálá individuální jména. Ta jména, to jsou nanejvýš štítky. Jsou užitečná jen krátkodobě. V jiných stádiích svých životů snad poneseš jiné štítky. Nebo čísla. Čísla jaksi vhodněji sedí k záměrům, které tak dobře vyjádřila má rodová matka.“³⁸ Postava, která se sama vzdává svého jména, vzdává se tak nejen prostředku své identifikace a individualizace skrze jméno, ale i svého já. Stává se z ní bytost unifikovaná a snadno manipulovatelná, protože rezignovala na svou osobitost a jedinečnost.³⁹ Jedná se o extrémní případ. Postava pak může být zaměnitelná s jinými, jako např. sestry v Pecháčkově próze *Vázení přátelé*, ano: „...ty jsi která? – Kamila. – A co si myslíš ty, Haničko? – Já jsem Kamila. – Ale... obě nejste Kamily? – Ona se jí Hanka nelíbí. Chce být taky Kamila. (...) – Ona lže. Dneska jsem Kamila já. – My si vždycky ráno řekneme, jak se budeme jmenovat.“⁴⁰

4 ZÁVĚR

K narušování základní funkce vlastního jména v literatuře, tedy funkce identifikační, dochází v několika typech případů. Prvním z nich je situace, kdy postava nemá jméno, nebo má naopak jmen několik, popř. když je několik postav pojmenováno velice podobně a zaměnitelně, či dokonce stejně. Dalším je celková pojmenovávací situace, konkrétně případy, kdy postavy vymýšlejí, mění či skrývají svá vlastní jména. K poslednímu případu narušování identifikační funkce dochází kvůli postoji postavy k jejímu vlastnímu jménu, jehož je ochotna se sama vzdát.

Žaneta Dvořáková (roz. Procházková)

Odborné zaměření: výzkum pomístních jmen, spolupráce na Slovníku pomístních jmen v Čechách, teorie literární onomastiky

Oddělení onomastiky ÚJČ

Akademie věd ČR, v. v. i.

<prochazkova@ujc.cas.cz>

38 Herbert, F.: *Hellstromův úl*. Praha 2008, s. 44.

39 Lederbuchová, L.: Pojmenování postavy ve struktuře uměleckého textu. In: *Onymické systémy v regionech. Sborník příspěvků z V. semináře „Onomastika a škola“*. Hradec Králové 1995, s. 220.

40 Pecháček, L.: *Vázení přátelé, ano*. Hradec Králové 1988, s. 182–183.

MOTÍVY TELA A TELESNOSTI V SLOVENSKEJ RENEŠANČNEJ POÉZII

LUCIA ANNA TRUBAČOVÁ

1 ODRAZ RENESANCIE V UHORSKOM (A SLOVENSKOM) KONTEXTE

Magnum miraculum est homo.

Renesančné vplyvy sa postupne z prostredia talianskych mestských štátov rozširovali ďalej do Európy. Na konci 15. storočia ich reflektujeme aj na území Uhorska, teda aj dnešného Slovenska. Prvé náznaky rozvíjajúcich sa humanistických snáh môžeme sledovať už za vlády Mateja Korvína (1458–1490) a krátkeho pôsobenia Academie Istropolitany (1467–1490), ale v tomto období „išlo skôr o priekopnícke prípravy a otvorenie brán humanizmu, než o samostatný tvorivý humanistický program.“¹ Plný rozvoj **humanizmu** – máme na mysli humanizmus ako jednu z fundamentálnych báz renesancie² – sledujeme až v 16. storočí. Je podstatné uvedomiť si aj kultúrnu a sociálnu situáciu tejto epochy (obdobie renesancie v slovenskej historiografii sa vymedzuje od začiatku 16. storočia do polovice 17. storočia) poznačenú vojnovými udalosťami, postupným šírením reformácie a taktiež tureckou okupáciou častí krajiny. Pre rozvoj renesancie v Uhorskom kontexte zohrala práve **reformácia** dôležitú úlohu ako jej ďalšia ideová platforma. Spoločne s humanistickými ideami – jedná sa najmä o zameranosť na ovládanie antických jazykov, poznanie, prekladanie a interpretovanie antických textov a v neposlednom rade kritický prístup – vytvorili osobitný typ renesančnej kultúry, ostatne nielen v Uhorsku, ale aj na ďalších územiach a v tejto súvislosti sa hovorí o tzv. zaalpskom type humanizmu. Pri panujúcich sociálnych podmienkach sa humanizmus a renesancia nerozvinuli do svojich čistejších foriem, ale vzájomne sa ovplyvňovali a preskupovali aj pod tlakom iných – najmä mocenských – záujmov. „O ideológii renesančného humanizmu môžeme aj na Slovensku zásadne hovoriť len tam, kde prevláda jej svetské zameranie, humanistická antropologická tendencia alebo využitie odkazu antického myšlienkového dedičstva (panteizmus, živelná dialektika, atomizmus) a nové prírodovedecké koncepcie.“³

1.1 MOTÍVY TELA A TELESNOSTI V SLOVENSKEJ RENESANČNEJ POÉZII

Zásadnou otázkou je, ako vlastne vyzerala literárna produkcia v renesančnom období? V slovenskom prostredí zaznamenávame v tejto súvislosti jej nový rozvoj týkajúci sa kvantitatívnej i kvalitatívnej stránky. Dôležitým faktorom je emancipácia tvorivého subjektu – prestáva byť anonymný a postupne prekonáva čisto náboženské, unifikované témy. Sledujeme rozvoj žánrov

1 Bodnár, J. a kol.: *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku I*, Bratislava 1987, s. 47.

2 Vid' Kákošová, Z.: *Kapitoly zo slovenskej literatúry*, Bratislava 2001.

3 Bodnár, J. a kol.: *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku I*, Bratislava 1987, s. 60.

vytvárajúcich už pomerne pestré spektrum a zbavujúcich sa stredovekého synkretizmu. V poézii sa popri jej náboženskej, duchovnej podobe vyvíja aj jej svetská forma, i keď v mnohých prípadoch sa vzájomne ovplyvňujú a preskupujú, čo spôsobujú predovšetkým inšpiračné zdroje, ktoré boli v mnohých prípadoch totožné – „po tematickej, stylistickej i poetologickej stránke čerpali z tých istých zdrojov, a to zo Starého i Nového Zákona, zo starozákonných žalmov, zo „Šalamúnovej“ Piesne piesní, z antickej literatúry, zo stredovekej exemplickej literatúry a podobne.“⁴

Ďalšia diferenciácia je zreteľná v jazykovej oblasti, a to v používaní stále ešte univerzálnej, respektíve nadnárodnej latinčiny a rozširuje sa i používanie *domáceho* jazyka, teda slovakizovanej češtiny ako jeho literárnej, písanej podoby. Na margo latinčiny Stanislav Šmatlák (1925) poznamenáva, „že už sám jazyk, ktorý používali naši humanistickí autori – klasická latinčina – a celý korpus antickej básnickej kultúry, ktorý si spolu s týmto jazykom osvojovali, viedol k tomu, že ich tvorba má nejednu črtu vedome pestovanej nadnárodnej literárnej vzdelanosti.“⁵ V latinskej spisbe sa darilo žánrom filozofického charakteru, teda občiansko-politickým skladbám (Martin Rakovský a Juraj Koppay), obľúbená bola príležitostná poézia, reagujúca na rôzne udalosti v živote jednotlivca, rozvíja sa žáner epigramu a emblému.

Emancipáciu *domáceho* jazyka sledujeme v okruhu epických historických piesní. Tie v renesancii nahradili svoje stredoveké pendanty – hrdinské piesne. Inou sférou jeho používania je skupina textov s ľúbostnou tematikou pochádzajúcich z rukopisného kódexu Jána Fanchaliho-Jóba⁶ a taktiež aj epicko-lyrická anonymná skladba *Pieseň o dvoch uherských pánoch a tureckého cisára dcére* (Siládi a Hadmáži, 1560). Po domácom jazyku ďalej siahali predovšetkým protestantskí autori, v oblasti duchovnej lyriky sú to napríklad Ján Silván (1493–1573), Vavrínek Benedikt Nedožerský (1555–1615) a Eliáš Láni (1570–1618).

Poetické texty slovenskej renesancie odzrkadľujú motívy tela a telesnosti rôznym spôsobom. Stretávame sa v nich s jedinečnými obrazmi súvisiacimi s ľudským telom, až po jeho primárne postavenie v texte. Dominantné motívické roviny sa nám na pozadí prírodno-fyziologického a duchovného aspektu ukazujú štyri: telo ako hriech; telo objektom lásky; srdce – sídlo *citov* a napokon telo v boji. Do ohniska našej pozornosti vstupujú texty s výraznými prejavmi motívov tela a telesnosti. Ich diferenciácia nie je jednoduchá a zároveň ani striktná, pretože sledované motívy sa často preskupujú a ovplyvňujú, takže v jednom texte vytvárajú osobité kombinácie. Rozhodujúcou sa teda stáva práve dominancia niektorého z nich.

1.1.1 Telo ako hriech

Telo bolo v *histórii* často vnímané ako slabý článok v porovnaní s nesmrteľnou dušou, pre svoju krehkosť takmer vždy musí podliehať racionálnej, respektíve duchovnej kontrole a keď mu toto riadenie chýba, schádza z tej správnej cesty, inak povedané stáva sa hriešnym. Z kresťanského hľadiska však „nejde o obviňovanie tela samotného, ale o ľudskou vôľu, ktorá je do hriechu privedla. Lze rozlišovať medzi dvoma «duchy» – duchom zla a duchom dobra. Každý z nich má svoj svet, ve ktorém vládne, a oba usilujú o nadvládu nad ľudským srdcem

4 Kákošová, Z.: *Kapitoly zo slovenskej literatúry*, Bratislava 2001, s. 49.

5 Šmatlák, S.: *Dejiny slovenskej literatúry I*, Bratislava 2002, s. 158.

6 Kódex Jána Fanchaliho-Jóba (1595–1608) „bol nazvaný podľa odpisovateľa Jána Fanchaliho Jóba (Ján Fanchali-Jób, Joannes Job de Fanchali, zomr. pred 1613), prosieckeho zemana a kancelárskeho alebo hospodárskeho úradníka v službách Juraja Thurzu (1567–1616). Autora alebo autorov piesní nepoznáme“. (Minárik, J. (ed.): *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva II*. Bratislava 1997, s. 247.) Osem ľúbostných slovenských textov sa nachádza medzi textami maďarského pôvodu, pričom mnohé z nich patria Bálintovi Balassimu (1554–1594), predstaviteľovi maďarskej renesančnej literatúry.

(...).⁷ Boj vôle so zlom s jasne vymedzenými hranicami v náboženskej oblasti a nabádanie k jeho odvrhnutiu nachádza svoje stabilné miesto aj v slovenskej renesančnej poézii. Relácia telo – hriech sa najčastejšie objavuje v kontexte duchovnej lyriky. Duchovnú lyriku predstavujú parafrázované biblické žalmy, duchovné piesne a objavuje sa aj intímna lyrika, často v podobe osobného vyznania, spovede alebo prosby k bohu, či nabádanie k cnostnému životu. Tieto texty v evanjelickom prostredí znamenajú aj spomínanú emancipáciu *domáceho* jazyka.

Telo vo väčšine prípadov znamená **hriešnu podstatu človeka**, jeho túžby sú odsúdenia-hodné, pre šťastný posmrtný život je potrebné zrieknuť sa ich a ľutovať, ak im človek podľahol. Ono „určuje spôsob, akým človek jedná, jakmile se mu k tomu naskytne príležitosť: osamostatňuje se a stává se dědicem síly hříchu s jeho doprovodnými žádostivostmi. Kdo uposlechne jeho «zákona hříchu», je tělem strháván do otroctví [...]“.⁸ V básni Jána Silvána *Spomozíš mi z hoře mého* sa telo dostáva na jednu rovinu so svetom a diablom: „Odtud hříšný, nepoddaný / Bohu svému jsem byl, / světu, ďáblu, tělu svému / slepě k vůli činil. / Nespomínajž mých všech zlostí, / věčný Bože na výsosti.“⁹

Lyrický subjekt prosí boha o odpustenie za všetky hriešne činy, pričom, ako vidíme, tými hlavnými bolo podľahnutie „vůli“ sveta, diabla a tela. Telo sa tu stáva subjektom so svojou vlastnou vôľou, proti ktorej je potrebné bojovať čímsi silnejším, teda v konkrétnom prípade je to viera v boha. Jedná sa o telo prírodno-fyziologické, je zjavné, že subjekt sa vyznáva z porušenia sexuálneho tabu, i keď sa ono „sexuálne“ nikde nevyjadruje explicitne. Tento problém je opäť iba naznačovaný, je vyjadrený obrazom hriešnosti, vôle tela a najmä obrazmi ako napríklad stratená nevinnosť. S ním súvisí aj problém prvotného hriechu, za ktorý pykajú všetky ľudské bytosti a od neho sa ďalej odvíja aj hriešnosť všeobecne: „Nevinnost mou, dar najdražší, / ten jsem již potratil / v rodičích mých pro těžký hřích, / kterýž Adam zplodil. / Nesrozuměl, když ve cti byl, / sobě i všem zle způsobil.“¹⁰ Pre tento hriech sa stal človek náchylným, respektíve predurčeným porušovať stanovené pravidlá, či už náboženské, spoločenské – vrátane sexuálnych – alebo iné. Lyrický subjekt sa odvoláva na túto determináciu a stavia sa do polohy kajúcnika, čo však v duchovnej poézii – a v subjektívno-intímnej obzvlášť – nie je nič ojedinelé.

Ďalšou výraznou črtou je **nestálosť a pominuteľnosť ľudskej telesnosti**, hriešnosť telesných žiadostí a rozkoší postavených do protikladu s cnostným životom prinášajúcim pravú a správnu rozkoš. Tematicky tento problém výrazne odráža báseň Jána Silvána *Kdož miluje nesmírně*: „Kdož miluje nesmírně / tělesné žádosti, / vykonavši líbost svou, / nabudeť vši tesknosti. // Rychle pomine líbost / tělesných žádostí. / Rozkošné utěšení / v plač, v bolest svou chut změní.“¹¹ Podľahnutie telesným žiadostiam vedie teda k smútku, plaču a bolesti a ďalej dokonca aj k odcudzeniu sa bohu. Text má zjavne poslúžiť ako výstraha veriacim, aby sa podobných činov nedopúšťali, pretože ich pozemský život je krátky a ich telesné pôžitky veľmi rýchlo pominú. Ako opozíciu uvádza lyrický subjekt cnosť a dobré svedomie zaručujúce šťastný a zbožný život. Opäť teda sledujeme „súboj“ telesnej stránky (obrazy ako telesné žiadosti, rozkošné utešenie, telesná rozkoš) s duchovnou (ušľachtilá cnosť, dobré svedomie, pravé rozkoše), po ktorom nasleduje enumerácia výhod vyplývajúcich z dobrého svedomia, zvyrazňujúca poučnosť, výstražnosť až kázňovitosť básnického textu. V jeho závere sa napokon stretávame

7 *Slovník biblické teologie*, Zost. Léon-Dufour, X., Praha 2000, s. 514.

8 Tamtéž, s. 515.

9 Minárik, J. (ed.): *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva II*. Bratislava 1997, s. 44.

10 Tamtéž, s. 44.

11 Tamtéž, s. 60.

s odsúdením epikureizmu: „Epikurus hodovník / té radosti neznal, / neb svrchované dobré / tělesnou rozkoš nazval.“¹² To, čo Epikuros nepoznal, bolo práve dobré svedomie a pravý rozkoš z cnosti pre svoj príklon k rozkošiam telesným, v tomto prípade nemravným.

Silván prejavil silne negatívny postoj k telesným žiadostiam a naopak až kazateľskú „násilnosť“ v presadzovaní života v mravnej čistote, čo súvisí aj s jeho pôvodným povoláním anabaptistického kazateľa. Sledovaný motív sa dá dokonca považovať až za leitmotív jeho básnickej tvorby, či už parafrázuje biblické žalmy, sebareflektuje svoju osobu, alebo vystríha a napomína.

Motív tela ako hriechu sa však neobmedzuje iba na oblasť duchovnej poézie. Jeho dominancia v tejto sfére je markantná, ale hriešnosť telesného počínania si uvedomuje napríklad aj lyrický subjekt básne *Pane Bože milý, tobeť se žaluji*, ktorá tvorí súčasť lúbostnej poézie: „Jak Jozef, Tobiáš / tervali v čistote, / Pán Buoh mi toho daj / v mysli a v jednote, / bych se ja též tak choval, / tela nepoškvřňoval, / vůli nespržňoval.“¹³ Subjekt je odlúčený od svojej milej pre ľudské intrigy, ale dúfa, že láska ich prekoná, opäť budú môcť byť spolu a on do tej chvíle nepodľahne telesnému pokušeniu. So svojou prosbou sa obracia k bohu a pre zvýraznenie telesnej čistoty využíva biblické prirovnanie k Jozefovi a Tobiášovi, čo potvrdzuje náboženský príklon aj tejto časti renesančnej tvorby. Telo má byť aj na tejto pôde kontrolované, subjekt sa snaží o jeho čistotu v intenciách náboženskej viery.

Hriešnosť ako primárna vlastnosť tela a telesnosti sa v slovenskej renesančnej poézii objavuje ako najfrekvencovanejší motív. Túto „averziu“ k telesnej stránke by sme však nemali vnímať ako čisto antirenesančnú črtu, i keď sa tak určite javí, ale skôr ako produkt rozvíjajúceho sa zaalpského humanizmu, ku ktorému sa neoddeliteľne „pridružila“ reformácia. Tento vývoj vyplynul z paradoxnej situácie, keď uvoľnené renesančné prostredie v podstate umožnilo vznik reformačných snáh v cirkevnej oblasti a ich primárnymi cieľmi bolo znovu sa priblížiť k starému učeniu a výkladu viery a bojovať proti presadzovaniu idey o práve človeka na šťastie – a v porovnaní s predchádzajúcim obdobím aj uvoľnené – prežívanie v pozemskej sfére. Je to, samozrejme, veľmi zjednodušený pohľad, ale v skratke povedané renesancia „zrodila“ reformáciu, ktorá sa obrátila proti nej a začala presadzovať svoje vlastné myšlienky a ciele.

V uhorskom prostredí stála renesancia na humanistickej a reformačnej ideovej platforme, a preto sa nemožno čudovať, že pôvodné renesančné myšlienky boli posúvané do iných, v niektorých prípadoch diametrálne odlišných rovín. Nedá sa teda jednoznačne hovoriť o antirenesančnosti istých motívov, obrazov a podobne, pretože sú homogénnou súčasťou daného kontextu slovenskej podoby renesancie. Je však možné sledovať podobnosti, odlišnosti aj posuny v komparácii s tzv. pravými renesančnými ideami, ale v prvom rade treba mať na zreteli jedinečnosť kultúrnej, literárnej atď. situácie v konkrétnom uhorskom, respektíve slovenskom prostredí.

1.1.2 Telo objektom lásky

Lebo láska je mocná ako smrť

a vášeň lásky tvrdá ako podsvetie. (Pieseň piesní)

Láska medzi dvoma jedincami sa v poézii primárne prejavuje ako vyzdvihovanie telesných a duchovných predností objektu, väčšinou je chápaná ako bolesť, respektíve je s ňou stotožňovaná a v niektorých prípadoch ju charakterizuje aj zvýšená senzuálnosť. Z témy lásky zároveň

12 Minárik, J. (ed.): *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva II*. Bratislava 1997, s. 62.

13 Tamtéž, s. 268.

vyplýva aj istá individuálnosť prítomná už v jej podstate, v tom zmysle, „že bez jednotlivcov a ich vlastností by sa láska nikdy nezrodila a nemohla by sa rozrásť na vášeň.“¹⁴

Telo ako objekt lásky a motívy s ním súvisiace (najmä tvár a jej časti – oči, líca, pery, ďalej ruky, nohy a zmysly) sa vyskytujú primárne v okruhu textov ľúbostného charakteru, písaných po latinsky, aj (slovakizovanou) češtinou. V centre pozornosti stoja najmä subjektívne ladené ľúbostné texty latinsky písuceho autora **Jána Bocatia** (1569–1621) a ľúbostné básne zachované v Kódexe Jána Fanchaliho-Jóba napísané *domácim* jazykom.

Prostriedkom na zobrazenie milovanej osoby býva najčastejšie jej **tvár** ako pars pro toto, respektíve niektoré z jej častí, ako napríklad oko, líce, pery. Michal Ajvaz nám predkladá názor, že tvár často vnímame ako „nápis, ktorý telo nese na svém vrcholku“, tváre sa stávajú „jakýmsi nápisem, [...] ktorý si prečteme, a tým jsme hotovi s bytostí, již tento nápis označuje, aniž se s ní ve skutečnosti setkáme.“¹⁵ Môžeme ju teda vnímať ako najmarkantnejšiu časť tela, aj ako akýsi indikátor vnútorných pocitov.

Tvár sa lyrickému subjektu – zaľúbencovi môže stať aj osudnou, v prípade, že mu jeho láska nebude opätovaná. V básni *Svojej Rubelle*¹⁶ od Jána Bocatia sa subjekt vyjadruje práve v tomto duchu: „Ty ma jediná môžeš zahubiť, vrátiť mi život. / Usmrtí tvoja tvár, ach, alebo oživí mňa? / Jedlo, kvet, priazeň, sláva, pokoj, med, radosť i nebo, / ustúpte! Bocatioví Rubella páči sa len.“¹⁷ Sústreďuje sa na tvár svojej milej so schopnosťou usmrcovať, ak subjekt nezíska objekt túžby, a zároveň aj oživovať pri možnom úspechu. Môžeme teda hovoriť o tvári ako synekdochickom pomenovaní milienky v nadväznosti na predchádzajúci verš. Zdvojenie motívu smrti (zahubiť – usmrtí) a života (vrátiť mi život – oživí mňa) slúži pre hyperbolizáciu rozmerov lásky lyrického subjektu. V rovnakých intenciách sa javia aj verše nasledujúce, odrážajúce veľkosť tohto citu, charakterizované enumeratívnosťou a pozoruhodnou povahou zvolených entít. Subjekt akoby sa snažil reflektovať súčasti ľudskej existencie a tie následne stavia do protikladu k svojmu citu.

V textovo nepočítnej ľúbostnej poézii písanej slovakizovanou češtinou sú pomerne často zastúpené motívy **líca a očí**: „Když spomenem / na tvé líčko, / černé očko, / hned jest zdravější, / má nejmilnější, / mé serdcečko.“¹⁸ Daná báseň *Mysel, serdce k Bohu ja mám* sa tematicky zameriava na túžbu lyrického subjektu po šťastnom manželskom živote so svojou milou, tomu však stoja v ceste rôzne úklady. Podobne ako vo väčšine textov z tohto okruhu sa subjekt obracia k bohu a verí v jeho pomoc. V citovaných veršoch implicitne vyjadruje svoju lásku, pričom aj jediná spomienka na „líčko, černé očko“ dokáže uľaviť jeho trápeniu. Je tu opäť prítomná ozdravujúca funkcia milenkinej tváre, respektíve jej konkrétnych častí a zároveň aj hyperbolizácia ľúbostného citu, ktorá je v konečnom dôsledku menovateľom okruhu ľúbostných textov.

Podobnou tematikou sa vyznačuje báseň *Pane Bože milý, tobet' se žaluji*, ktorej sme sa venovali aj pri interpretácii predchádzajúceho motívu hriechneho tela. Z aspektu tela ako objektu túžby a lásky je príznačný výpočet kladov milienky: „Kvítku můj spanilý, / fíku osladilý, / líčko tvé červené, / pery kolorové, / oči tvé sokolové, / telo alabastrové, / serdce jaspidonové!“¹⁹ Touto

14 Meszáros, O.: *Závan transcendencie o časovosti lásky*, Bratislava 2001, s. 14.

15 Ajvaz, M.: *Tajemství knihy*, Brno 1997, s. 8.

16 Subjektívne ladené ľúbostné texty Jána Bocatia pochádzajú z cyklu o Rubelle (Červenolícej), ktorý básnik zaradil do III. Časti svojej zbierky *Hungaridos libri poematum V (Päť kníh uhorských básní, 1599)*, kde mali byť „básne sva-dobné“ (Nuptialia). (Šmatlák, S.: *Dejiny slovenskej...*, s. 179)

17 Minárik, J. (ed.): *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva II*. Bratislava 1997, s. 169.

18 Tamtéž, s. 264–265.

19 Minárik, J. (ed.): *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva II*. Bratislava 1997, s. 268.

enumeráciou jej predností subjekt naznačuje vonkajšiu aj vnútornú krásu. Na tú vonkajšiu nás upozorňujú obrazy červených líc, „kolorových“ pier, „sokolových“ očí, či alabastrového tela – dajú sa považovať aj za istý ideál krásy vo všeobecnosti – a naopak tú vnútornú určuje obraz jej „jaspidonového“ srdca. Lyrický subjekt svoju milú nazýva „spanilým kvietkom“, ale aj „sladkou figou“, čo vnímame ako protiklad konvenčného a exotického pomenovania. Napokon celý opis vyznieva nevšedne striedaním tradičných (červené líčko, spanilý kvietok) a nie tak typických obrazov (alabastrové telo, „jaspidonové“ srdce).

V dialogickom ľúbostnom texte *Mejž ty lítost, má nejmilší* – milenci si v ňom vyjadrujú svoju náklonnosť a lásku aj napriek budúcemu sobášu milenky s nemilovaným boháčom – sa vyskytuje pozoruhodná pasáž venovaná telu milenca: „Nebo v štěstí, můj nejmilší, / sobe zakládám, / když ja tobe mýma / očmi uhlídám, / an líčko tvé červené, / ruce, nohy nad sněh bílé, / ó, potešení mé!“²⁰ Ženský subjekt v nej vyjadruje svoju radosť, šťastie z obvyčajného pohľadu na milovanú osobu, čo môžeme považovať za jeden z atribútov pravej lásky v nadväznosti na dobovú teóriu Marsilia Ficina, ale aj Leonea Ebrea, pri ktorej sa práve zrak (a sluch) nachádza v hodnotovej hierarchii zmyslov na prvom mieste. Milencovo telo je prezentované prostredníctvom obrazu červeného líčka a taktiež obrazov snehobielych rúk a nôh. Bledosť tela a červená farba v tvári sa tak neobmedzujú iba na zobrazenie ženy, naopak tieto znaky sú aj prednosťami mužského tela. Prejavuje sa v nich istá konvencia, stávajú sa jedným z tradičných prvkov aj pre nasledujúci vývin slovenskej literatúry.

Významné postavenie z hľadiska tela a telesnosti má báseň *Bože, požal toho smútku žalostného*, ojedinelá aj ženskou podobou lyrického subjektu. Smutná milenka túži po prítomnosti svojho milého a vytvára scenár pre prípad jeho príchodu. Sledujeme postupné zapájanie **zmyslov chuti, hmatu**, aj **čuchu** a považujeme ich za prejav telesnosti duchovnej, teda vnútornej: „Pokrm tvoj má býti / len samé confecty, / mandly a hrozenky, / figy, též cibeby, / nápoj tvoj muškatile, / pruniol i kireole, / tí prevelmi chutné.“²¹ V popredí sa nachádza zmysel chuti a ten má byť opojený exoticky pôsobiacimi jedlami a nápojmi. Repertoár týchto lahôdok tvoria sladkosti, mandle, hrozienka, ďalej figy a cibéby a ich povaha odkazuje k renesančnej štylizácii smerujúcej práve k dojmu vznešenosti a nevšednosti. V nasledujúcich veršoch sa k slovu dostávajú zmysly čuchu a hmatu, pričom na opojenie čuchu slúži kúpeľ s vôňou kvetov a lyrický subjekt kladie dôraz na svoju prítomnosť pri vykonávaní tohto kúpeľa, aj umývania „hlavičky“, čo vyvoláva dojem erotickosti. Z prítomnosti subjektu pri týchto „procesoch“ vyplýva aj zapojenie hmatu. Zdvojenie obrazu „prevúnnosti“ zasa zvyrazňuje čuchové omámenie a verše sú napokon v celkovom vyznení zmyselné, erotické a táto senzualnosť graduje v predposlednej strofe otvorenou sexuálnou výzvou milenky: „Tuť bude tvá rozkoš, / také kratochvíle, / čo zdávna žádalo / tvé srdce presmutné. / Prileť, nemeškej, ptáčku – / pokud babou nebudu, / milosti užívaj!“²²

V porovnaní s odsudzovaním akýchkoľvek telesných rozkoší a žiadostí a s vnímaním tela ako hriechu znejú tieto verše nezvyčajne, až šokujúco (predstava milenca pri kúpeľi, alebo v posteli). Ani v okruhu textov renesančnej ľúbostnej poézie sa nestretáme s podobnou otvorenosťou. Ostatné texty sa nesú v duchu zbožnosti, lyrický subjekt sa obracia k bohu so svojimi trápeniami, žiada ho o pomoc v láske a ako sme sa presvedčili, milenku, alebo milenca sledujeme najčastejšie cez obrazy tváre, líčka, rúk, alebo nôh. Celkovo však možno povedať, že

20 Tamtéž, s. 270.

21 Tamtéž, s. 276.

22 Tamtéž, s. 277.

v porovnaní s duchovnou lyrikou je daný okruh tematicky a motivicky uvoľnenejší. Vo väčšej miere, i keď stále obmedzene, doňho prenikajú dobové, renesančné trendy ako antikizácia, individualizmus či senzualnosť.

1.1.3 Srdce – sídlo citov

Ďalším popredným motívom slovenskej renesančnej poézie vnímanej cez prizmu tela a telesnosti je **srdce**. Ako tvrdí Irena Malec, „v minulosti sa mu pripisovali tie funkcie, ktoré sa dnes pripisujú mozgu. Srdce bolo považované za sídlo rozumu, vôle, pocitov a svedomia. Súčasne sa vnímalo ako kvintesencia „vnútorného človeka“ a odraz absolútnej vôle. Reprezentovalo mravné cnosti, pozemskú a mysticko-náboženskú lásku.“ Srdce teda stojí na pomyselnom pomedzí medzi prírodno-fyziologickým²³ a duchovným telom. Nie je vnímané iba ako orgán, ale odráža najmä pocitovú, vnútornú stránku človeka, subjektu i objektu. Vyčleňujeme ho preto, že nie je čisto doménou ľúbostnej poézie, ale je spoločným exponentom viacerých žánrov renesančnej poézie.

V textoch **Eliáša Lániho** (1570–1618), reprezentanta duchovnej, náboženskej lyriky, je prítomný motív smutného, uvádajúceho srdca: „Uvadlo ve mne srdce mé, / až i ty mé kosti / prischli z bolesti / k kůži mej.“²⁴ Uvedené verše pochádzajú z básne *Takliž ja předce v úzkosti*, v ktorej sa lyrický subjekt vyznáva zo svojich trápení, ale záver vyznieva zmierlivo odovzdaním sa do božích rúk a prijatím svojho neľahkého ľudského údely. Srdce lyrického subjektu „uvädlo“ pod ťarchou samoty, staroby, nepravdivosti a absencie priateľstva. Svoju bolesť a nešťastie znázorňuje subjekt prostredníctvom celkového telesného chradnutia, cez zveličený obraz prischnutých kostí ku kôži. Práve motív **smutného srdca** je pomerne frekvencovaný a slúži na zvýraznenie veľkosti nešťastia vychádzajúceho z rôznych príčin.

Tak je to aj vo fanchaliovskej ľúbostnej básni *Mysel, srdce k Bohu ja mám*, kde sa lyrický subjekt vyznáva zo svojho trápenia v láske: „Srdce ve mne jest trápené, / těžkú bolesti nemohu znést.“²⁵ Ako sme si všimli v predchádzajúcej podkapitole, subjektu na ulavenie v trápení, na „ozdravenie srdiečka“ stačí jediná myšlienka na milenkine očko, či líčko. Svoj smútok však vyjadruje duplicitne aj v ďalších veršoch: „Jak já smutný vesel byt mám? / Na svém serdci zármutkú dosti, / trápení mám.“²⁶ Toto zdvojenie vyznieva ako štylizácia do polohy akéhosi martýra lásky. Smutné, truchlivé srdce lyrického subjektu je motívom viac alebo menej prítomným vo všetkých fanchaliovských básnických textoch. Súvisí to s chápaním podstaty lásky ako utrpenia, pravá láska tu zákonite spôsobuje bolesť a tá sa prejavuje prostredníctvom srdca. Tieto prvky nás odkazujú k stredovekej kurtoáznej lyrike, pre ktorú je vzťah lásky ako utrpenia jedným z hlavných znakov.

V danom texte sa motív srdca vyskytuje viackrát a v rozličných významoch. Subjekt vyjadruje túžbu po spojení s ňou, čo konvenčne vyjadruje sobáš, alebo manželstvo, ďalej prosí svoju milú, aby ho pripustila k svojmu srdcu, teda aby mu venovala jej lásku a napokon ju ešte vyzýva, aby „rozpáčila v svojom serdci“, jednoducho aby sa riadila podľa citu pri rozhodovaní medzi závistlivými rečami a jeho láskou. Apel na srdce je vo väčšine prípadov apelom na citovú oblasť objektu. Rozmernosť lásky vyjadruje aj prostredníctvom oslovenia milej, v prípade ak ju nazýva

23 Malec, Irena: Interpretácia motívov telesnosti v poézii piatich slovenských romantikov. Fyziologicko-prírodné telo. *Slovenská literatúra*, 49, 2002, č. 2, s. 120.

24 Minárik, J. (ed.): *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva II*. Bratislava 1997, s. 67.

25 Tamtéž, s. 264.

26 Tamtéž, s. 265.

svojím srdcom. Milenka tak môže byť odrazom citov lyrického subjektu, stáva sa ich zosobnením, nie je už iba čistým objektom, ale súčasťou subjektu: „Račej bych s tebú, mé milé srdce, / zrovnal v milosti, v úprimné lásce.“²⁷

V básni *Ach, potešení mé milé* sa subjekt lúči so svojou milou, ktorá neopätovala jeho lásku a v závere vyjadruje túžbu nájsť si ženu a tej venovať svoje city. Ešte predtým sa však snaží prejavíť veľkosť zanechávanej lásky, a to cez oslovenia milej, ako „milé srdce“ alebo „srdce mé milé“, ale primárne cez spomínaný motív smutného srdca. Dokonca pripúšťa možnosť smrti, ku ktorej ho môže priviesť neopätovanie citu. Táto patetickosť vo vyjadrovaní súvisí so snahou subjektu upozorniť na výnimočnosť a neopakovateľnosť jeho lásky, stáva sa akousi výzvou na jej povšimnutie pre objekt. K hyperbolizácii ľúbostného citu sa tak pridáva priam stotožňovanie lásky a bolesti i pátos a spolu tvoria organickú, či integrálnu súčasť slovenskej renesančnej ľúbostnej lyriky.

Srdce ako motív sa objavuje aj v renesančnej epigramatickej tvorbe a súvisí predovšetkým so zobrazovaním skazenosti a zlých stránok človeka. Typickým príkladom je epigram Jána Bocatia *Jednoduchý člověk, dvojnásobný lump*.²⁸ „Sklonenú hlavu, zoderaté šaty, skromnú reč mávaš. / Prisahá, že si zbožný, ten, kto ťa nemôže znať. / Tvoja myseľ však nie je taká, aké je telo. / V mravoch si jednoduchý, v srdci však dvojnásob lump.“²⁹ Autor tu predostiera protiklad vonkajšej jednoduchosti zvonjšajšku pôsobiaceho skromne a nevinne a vnútornej, skrytej demoralizácie. Pre zobrazenie skazenosti používa práve obraz srdca, v tomto prípade je sídlom myšlienok aj citov. Stáva sa odrazom vnútorných pohybov človeka nepostrehnuteľným na prvý pohľad a zároveň skrytým za prostým odevom, či mravmi. Telom sa objekt snaží oklamať svoje okolie, pokúša sa skryť svoje skutočné zmýšľanie. To sa dostáva na povrch až po jeho bližšom spoznaní, po odhalení jeho skutočnej podstaty – srdca.

Podobne sa k uvedenej téme vyjadruje Ján Žitkus (ca. 1590–1655), tvorca didakticko-reflexívnej lyriky, v básnickom texte *Jižť při všelikém řízení*: „Jižť při všelikém řízení / v lidech žádné víry neni. / V ústech sám med, reč lahodná, / v srdci jed, v činech lest zrádná.“³⁰

Vonkajšie prejavy, v konkrétnom prípade obsah („v ústech sám med“) a spôsob reči („reč lahodná“), opäť zakrývajú vnútornú skazenosť a demoralizáciu, či úskočnosť, zobrazené v poslednom verši. Najmä spojenie „v srdci jed“ upozorňuje na zlé skryté pohnútky nachádzajúce sa v ľuďoch. Srdce je aj v tomto texte pendantom mysle a citov, respektíve celej vnútornej, duchovnej stránky človeka.

Ako vidíme, motív srdca je v slovenskej renesančnej poetickej tvorbe veľmi rozmanitý a významovo nadobúda rozličné podoby. Kvantitatívne najrozšírenejší je motív smutného srdca vyskytujúci sa na poli duchovnej lyriky aj lyriky ľúbostnej. Lyrický subjekt duchovnej poézie podlieha žiaľu vyplývajúcemu z jeho osobnej životnej situácie alebo reflektovanej objektívnej situácie. Srdce „ľúbostného“ subjektu pociťuje smútok z lásky, z nemožnosti jej realizácie, neopätovanosti alebo odlúčenia partnerov. Tento motív býva v prospech hyperbolizácie v texte často opakovaný. Pozoruhodné je postavenie srdca v oslovení objektu – milenky, pri ktorom lyrický subjekt prenáša svoje city, svoju lásku na osobu milej a tá v komplexnosti reprezentuje jeho srdce. Na citovú, vnútornú stránku napokon z iného aspektu nahliada epigrama-

27 Minárik, J. (ed.): *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva II*. Bratislava 1997, s. 262.

28 Z pôvodnej zbierky *Hungaridos libri poematum V* (Päť kníh uhorských básní, 1599).

29 Minárik, J. (ed.): *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva II*. Bratislava 1997, s. 166.

30 Tamtéž, s. 243.

tická a didakticko-reflexívna poézia – prostredníctvom motívu srdca poukazuje predovšetkým na skrytú, internú skazenosť.

1.1.4 Telo v boji

Spomínali sme už, že slovenská renesančná poézia, respektíve literatúra bola ovplyvnená aj vonkajšími – spoločenskými a kultúrnymi podmienkami panujúcimi v Uhorsku, a tak sa postupne do textov dostávala popri iných témach aj tematika protiturecká či vojnová v širšom zmysle. Dominantnou sférou ich reflektovania a spracovania sa stal okruh historických piesní. Pôvodnou funkciou piesní bolo reagovať na objektívne udalosti. Pre oneskorený rozvoj knižtlače na slovenskom území si tieto piesne pomerne dlho zachovávali ústny charakter, z čoho sa odvíja aj ich tematicko-kompozičná a štylistická výstavba (postupy ľudovej poézie, pri starších strohosť, „kronikárskosť“ štýlu a podobne.)³¹

Pri spracovaní tejto prevažne „bojovej“ tematiky nebol opomenutý ani motív tela. Telo sa zobrazuje predovšetkým ako neosobný prvok, najčastejšie je už po smrti, je chápané ako prirodzený výsledok situácie, ako vidíme aj v texte *Písne o některých zámkoch: O modrom kameni, Divíně a Zvoleně* (1596): „Jináče k němu nemohli, / než po tělech ta hor išli, / kteří od něho zhynuli.“³² V tomto prípade má hromada zabitých tiel aj glorifikačnú funkciu, má tu vyniknúť udatnosť a sila bojovníka brániaceho svoje územie pred nepriateľom.

Výraznou črtou pri zobrazovaní tela v bojovom prostredí je naturalistickosť. Opakujú sa motívy stínania hláv, ich napichovania na kôl a následného verejného predvádzania, ako prejav potupenia protivníkov a podmanenia si príslušného územia tureckou armádou. Pribeh takéhoto konania je zaznamenaný aj v *Písni o Sigetském zámku* (1566): „A hned s tú šablú jistú / hlavu jeho sřáli. / V octě jí umývali / a na kopí vstrkli, / všem vidět jí dali. // Tělo jeho v kostele / slavně pochovali. / K hlavě jeho, zlošníci, / velmi se hrnuli, / by všecí viděli.“³³ Ak išlo o významnú osobu teda v konkrétnom texte o osobu Mikuláša Zríniho, bol zjavne vykonávaný aj slávnostný pohreb a o vystavenú hlavu bol prejavovaný o to väčší záujem. V menšej miere je tento motív prítomný i v ostatných protiturecky zameraných historických piesňach, predovšetkým však v piesni *O Jágri a některých vítězech* (1599), menej aj v *Písni o některých zámkoch: O modrom kameni, Divíně a Zvoleně*.

V sledovanej tematike sa markantne prejavuje aj akási snaha o zachovanie si vlastnej cti a duchovnej čistoty v kontakte s „pohanskými“ Turkami, najmä vo vzťahu k ženskému elementu. V spomínanom texte, v *Písni o Sigetském zámku*, ženy dokonca žiadajú svojich mužov, aby ich v záujme nepoškvrnenia zabili: „Poslyštež již, pánové, / co jsú učinili / naši rytíři sigotští, / jenž manželky meli! / Hlavy jím stínali, // v hrob pekne pochovali, / neb samy prosily, / aby se hrozni Turci / s nimi neprznili / a necizoložili.“³⁴ Úsilie vyhnúť sa tureckému zajatiu a zneucteniu bolo natoľko silné, až ženy, manželky dobrovoľne zomierali rukami vlastných manželov. Do popredia sa dostáva morálka, presvedčenie či strach, v každom prípade vnútorná, duchovná časť subjektu vzdávajúca sa telesnej časti. Jednoducho povedané, primárna je čistota duše a telo je tu až sekundárnou záležitosťou.

Bojová problematika preniká i do okruhu duchovnej lyriky, ktorú taktiež zasiahla súčasná atmosféra a lyrický subjekt sa snaží o jej zhodnotenie a vyrovnávanie sa s ňou. Od historic-

31 Kákošová, Z.: *Kapitoly zo slovenskej literatúry*, Bratislava 2001, s. 56.

32 Minárik, J. (ed.): *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva II*. Bratislava 1997, s. 214.

33 Tamtéž, s. 206.

34 Tamtéž, s. 202.

kých piesní s viac-menej spravodajským charakterom sa líši zvýšenou reflexívnosťou, výraznejším hodnotiacim aspektom a silnejším náboženským pôdorysom. Motív tela zostáva na rovnačke rovine – aj tu sa objavuje v spojení s deštrukciou a zneuctením, prítomné je stínanie hláv, alebo znásilnenie. To možno dokumentovať skladbami Matúša Roškovecia (ca. 1570 – ca. 1630), ktorému sa pripisuje autorstvo piesní *Zpustatění uherskéj země pod Turky* a *Píseň o bídné uherské krajině* zo začiatku 17. storočia. V prvej skladbe lyrický subjekt lamentuje nad škodou napáchanou ťaženiami Turkov a Tatárov, v druhej nad skutkami nemeckých, španielskych a valónskych žoldnierov kráľa Ferdinanda II.³⁵ Motív tela v sledovanom aspekte pritom najvýraznejšie vystupuje do popredia v *Písni o bídné uherské krajině*: „Och, není-liž to veliká ohava? / Ženy svláčeli také donaha, / ctné matrony poškrvnili, / poutivé panny pokoje neměly.“³⁶

Telesné i duševné potupenie vzťahujúce sa na ženské pohlavie bolo zjavne príznačné nielen pre tureckých, ale aj nemeckých vojakov. Znásilnenie, podobne ako sex, nebolo zobrazované priamo, typická je náznakovosť pri znázorňovaní tohto aktu, cez obrazy vyzliekania donaha, poškrvnenia, či absencie pokoja. Podobný prípad, vyplývajúci z dobovej nepriaznivej situácie (v čase protihabsburského povstania Juraja I. Rákocziho), opisuje v lamentatívnom texte *Ach, milostivý bože náš* (1644) aj Samuel Chalupka (ca. 1600–1668): „Ach, jak mnoho manželek ctných / od bezbožných jest zrušených! / Ano i dívčičky malé / od chlipných jsú umrtvené!“³⁷

Zobrazovanie tela v textoch s bojovou tematikou má predovšetkým funkciu exemplifikácie ťažkých vojnových podmienok, v menšej miere i funkciu heroizácie udatného vojaka. Najčastejšie sa spája s mravnosťou a cnosťou, pričom na jednej strane sledujeme snahu o ich zachovanie, aj za cenu straty vlastného života, na strane druhej ide o ich deštrukciu, pripisovanú k škodám spôsobeným vojnovými udalosťami. Tendencie k heroizovaniu sú príznačnejšie pre historické piesne, čo vyplýva aj z ich pôvodného informatívneho zamerania a najmä ústneho podania. Naopak duchovná poézia reagujúca na aktuálne dobové udalosti je skôr lamentatívna, sústreďuje sa na enumeráciu vojnových katastrof a markantnejšia je aj prítomnosť božej ruky a viera v jej zásah.

2 ZÁVER

Motívy tela a telesnosti sú v sfére slovenskej renesančnej poézie spracované, respektíve reflektované v pomerne rozmanitých súvislostiach a s rozličnou mierou intenzity. V našej práci sme sa snažili akcentovať predovšetkým texty zobrazujúce dané motívy výraznejšie, na základe dominantných rovín – hriechno-telesnej a ľúbostno-telesnej, ktoré sa ďalej rozpadajú na viacero čiastkových motívov. Motívy sa najmarkantnejšie prejavujú v duchovnej, náboženskej a ľúbostnej lyrike. Na prvý pohľad sa tieto dve oblasti javia odlišne, čo však neplatí pri slovenskej renesančnej poézii. Obe čerpali a vychádzali z totožných či podobných zdrojov a odrazilo sa to i pri zobrazovaní a uchopovaní fenoménu tela. Lyrický subjekt je v oboch prípadoch poznačený svojou vierou, na jednej strane si uvedomuje hriechnosť telesného počínania, telesných túžob, chce ich zavrhnúť, nepodľahnúť im, na druhej strane trochu zmierlivejšie zvýrazňuje potrebu a klady telesnej čistoty.

Aj napriek istým spoločným bodom sa ľúbostná poézia v porovnaní s duchovnou lyrikou – napospol odmietajúcou telesné žiadosti či rozkoše – v chápaní tela posúva. Jej prístup

35 Minárik, J.: Duchovná lyrika, In: *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva II*. Bratislava 1997, s. 35.

36 Minárik, J. (ed.): *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva II*. Bratislava 1997, s. 73.

37 Tamtéž, s. 94–95.

je uvoľnenejší a motívy tela a telesnosti pestrejšie, i keď v prevažnej väčšine textov sú nápadne „ostýchavé“ a zdržanlivé (čiastočnou výnimkou je text *Bože, požal toho smútku žalostného*). Vo väčšej miere – i keď stále obmedzene – do nej prenikajú dobové, renesančné trendy, ako antikizácia, individualizmus, či senzuálnosť.

Telo a telesnosť sú menej výrazne prítomné aj v iných oblastiach poézie, a to najmä prostredníctvom motívu srdca. To, ako element vyjadrujúci ľudskú vnútornú, citovú stránku je variabilným obrazom, používaným nielen v duchovnej a lúboštnej poézii, ale aj v epigramatickej (latinskej) tvorbe, či v sfére didakticko-reflexívnej lyriky. Okruh žánrov sa v závere rozširuje o historické piesne zobrazujúce telo na bojovom poli, predovšetkým vo vypätých situáciách a nepriaznivých vojnových udalostiach.

V našom príspevku sme poukázali na spôsob, akým slovenská renesančná poézia pristupovala k motívu tela a telesnosti a ako sa s nimi vyrovnávala. Všeobecná kultúrna a sociálna situácia v uhorskom kontexte podmieňujúca aj charakter literatúry vytvorila špecifickú formu renesančnosti. Reflexia týchto motívov sa v porovnaní s *centrálnou*, talianskou renesanciou javí po kvalitatívnej i kvantitatívnej stránke *ochudobnená*. Iste to súvisí s faktom, že prevažná časť poézie bola limitovaná etickým a morálnym rámcom náboženského charakteru istým spôsobom ovplyvňujúcim i obmedzujúcim motivický, respektíve i poetologický inventár. Napriek tomu tieto skutočnosti chápeme jednoznačne ako svojský prejav dobového slovenského umenia.

Lucia Anna Trubačová

Odborné zamčrení: problematika jazykovej zdvorilosti, slovenčina ako cudzí jazyk

Katedra slovenského jazyka

Filozofická fakulta

Univerzita Komenského v Bratislave

<lucianna.trubac@gmail.com>

POZNÁMKY K NEJEDNOZNAČNOSTI BÁSNE (INTERPRETÁCIA BÁSNE ERIKA JAKUBA GROCHA VEČNOSŤ)

EVA PARILÁKOVÁ

PROLÓG

Podstata fenoménu nejednoznačnosti sa prvotne odкрýva v samotnej lexikálnej štruktúre uvedeného výrazu: „nie – jedno – značenie“. Nejednoznačnosť predstavuje kvalitu vyjadrujúcu gnozeologický limit človeka, teda jeho neschopnosť „značiť, pomenúvať, označovať niečo/nie-koho iba jedným znakom, respektíve významom“. Nejednoznačnosť odkazuje na zložitý a neistý vzťah znaku (slova) a veci a potvrdzuje, že ľudská túžba po uchopení, pochopení reality neustále naráža na sémantické hranice: skutočnosť je akoby vždy ešte niečo viac, nie je možné jej priradiť iba jeden význam, je „viacznačná“, k pôvodnému znaku, významu náhle pribúda ďalší. Z tohto hľadiska je nejednoznačnosť zakladajúca a východisková kategória ľudského poznávania.

OTÁZKY

V nasledujúcom príspevku sa pokúsime zachytiť, akú podobu nadobúda kategória nejednoznačnosti v lyrickej poézii. V prvej časti štúdie sa venujeme terminologickému vymedzeniu skúmaného pojmu a jeho sémantickému okoliu. V druhej časti štúdie, prostredníctvom interpretácie básne *Večnosť* slovenského básnika Erika Jakuba Grocha ako performatívneho, udalostného aktu, demonštrujeme nejednoznačnú povahu poézie.

SÉMANTICKÉ OKOLIE NEJEDNOZNAČNOSTI

V *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (1997)¹ sa výraz nejednoznačný definuje ako ten, „ktorý má viac ako iba jeden zmysel, význam“. K jeho synonymickým alternatívam patria aj výrazy nejasný (nie dosť jednoznačný, významovo nie presne určený), dvojznačný (ktorý má dvojaký význam, výklad, dvojaké hodnotenie), mnohoznačný (majúci mnoho, viac významov), záhadný (ťažko zrozumiteľný), viacvýznamový, neurčitý, nepresný a približný. Opozičné atribúty k fenoménu nejednoznačnosti potom predstavujú výrazy jasný, jednoznačný, zrozumiteľný, doslovný, jednovýznamový, určitý a presný. Zo semiotického hľadiska sa nejednoznačnosť spája s významovou otvorenosťou a konotačným potenciálom znakov, kým jednoznačnosť stanovuje ich významovú uzavretosť a denotatívny (terminologický) rozmer. Nejednoznačnosť sa napokon podieľa na implicitnej štruktúre textu a jednoznačnosť na jeho explicitnosti.

1 Kačala, J. a kol.: *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava 1997.

ANTROPOCENTRICKÁ PODSTATA NEJEDNOZNAČNOSTI

Sémantika výrazu nejasný ako centrálného synonyma k nejednoznačnosti naznačuje aj antropocentrické pozadie skúmanej kategórie. Pojem nejasný je primárne definovaný ako „1. ktorý nie je (dost) dobre vnímateľný, najmä zrakom a sluchom (op. jasný, zreteľný)“ a je synonymicky alternovaný výrazmi temný, tmavý, špinavý, nezreteľný, rozplývavý atď. Podľa kognitívnej lingvistiky práve zmysel zraku býva najčastejšie zdrojom metafor viažucich sa na poznávanie, vedenie (vedenie = videnie), čo je pravdepodobne dané aj potenciálom vizuálnych skúseností.² Tie sú v porovnaní s hmatovými alebo čuchovými zážitkami presnejšie, určitejšie a jednoznačnejšie. Z tohto hľadiska potom skúsenosť nejednoznačnosti pravdepodobne pochádza z nášho primárneho zážitku zlyhania, respektíve oslabenia či znemožnenia „dívania“ sa, či už z objektívnych (v tme, šere, v prítmí atď.), alebo subjektívnych dôvodov (zrakový hendikep, zmenený stav vedomia, únava atď.).

NEJEDNOZNAČNÁ PODSTATA LYRIKY – EXKURZ DO TEÓRIE

V literárnovednom diskurze je práve lyrika považovaná za zdroj nejednoznačnosti výpovede, je chápaná dokonca ako jej zakladajúca kvalita, čo vyplýva zo samotnej špecifickej štruktúry básnického textu. V tomto kontexte napríklad Umberto Eco³ hovorí o „sémantickej nerozhodnuteľnosti“ básne, „dvojznačnosti“ či „protirečivosti“ jej kódu. Jurij Lotman⁴ konštatuje, že podstatou poézie je „imanentná semióza“, v ktorej býva „potlačený alebo zamlčaný semiotický kód“. Upozorňuje na výskyt tzv. „bifurkačných bodov“, ktoré chápe ako „body zauzlenia, súčasného výskytu rôznych alternatív semiotickej reakcie“. Podobne aj Roman Ingarden⁵ v tejto súvislosti charakterizuje literárny text prostredníctvom svojej známej teórie o tzv. „miestach nedourčenosti“ „prázdnych miestach“. Recepčia básne potom tiež prebieha ako ich konkretizácia teda ako zapĺňanie uvedených „medzier“, „schematických aspektov“⁶ v sémantickom priestore textu.

PRINCÍP „ANI – ANI“ ALEBO BÁSEŇ AKO SEMIÓZA NA HRANICI

Pokiaľ by sme mali doterajší prehľad semiotického potenciálu kategórie nejednoznačnosti rozšíriť, respektíve prehĺbiť pomocou našej vlastnej skúsenosti s lyrickou poéziou, mohli by sme jej recepcnú pôsobnosť najlepšie vyjadriť metaforicky, a to výrazmi „ani – ani“, „aj – aj“, „nielen – ale aj“ alebo „najprv áno – potom nie“. Uvedené výrazy vystihujú neschopnosť čitateľa básne rozhodnúť sa definitívne pre jeden z viacerých asociovaných významov, čo spôsobuje, že recipient neustále balansuje na hranici ich sémantickej potenciality. Respektíve, je to práve báseň, ktorá čitateľovi znemožňuje prikloniť sa k jednej zo svojich mnohopočetných konotácií. Báseň z tohto hľadiska môžeme vnímať ako semiózu „na hranici“. Zo semiopsychologického hľadiska uvedená hraničná semióza zodpovedá literárnovednej kategórii stavu definujúcej tematickú podstatu lyriky. Práve psychický stav človeka predstavuje fenomén, ktorý sa nikdy nedá s určitosťou a celkom jednoznačne charakterizovať. V tomto kontexte potom poéziu môžeme chápať ako snahu pomenovať uvedenú nejednoznačnosť duševného stavu, inými slovami, zachytiť povahu jeho subjektívnosti a emocionálnosti.

2 Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saciová Římalová, L. – Šlédrová, J.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha 2005, s. 133–137.

3 Eco, U.: *Svet ako otvorené a regulované kultúrne univerzum*. *Romboid* 25, 1990, č. 9, s. 104.

4 Lotman, J. M.: *Štruktúra umeleckého textu*. Bratislava 1990, s. 363.

5 Ingarden, R.: *O poznávaní literárneho diela*. Praha 1967, s. 13.

6 Ingarden, R.: *Umelecké dielo literárne*. Praha 1989, s. 329

„ANI BOSÁ, ANI OBUTÁ“ – ARCHETYPÁLNA SKÚSEŇ NEJEDNOZNAČNOSTI

Príklady na uvedené princípy „aj – aj“, respektíve „ani – ani“ metaforicky vyjadrujúce fenomén nejednoznačnosti môžeme nájsť aj v kmeňových kultúrnych textoch, akými sú rozprávky, mýty alebo náboženské texty. Práve tie sú dôkazom toho, že neurčitost', nejasnosť reality a schopnosť sa s ňou následne vypořiadat' patria k univerzálnej a prastarej ľudskej skúsenosti. Zo všetkých príkladov vyberieme dva. Prvým z nich je známa rozprávka o múdrom dievčati, ktoré malo samo dôjsť ku kráľovi, ak sa chcelo stať jeho nevestou. Muselo však splniť niekoľko paradoxných podmienok: prísť „ani pešo – ani na voze, ani oblečená – ani nahá, ani bosá – ani obutá“ a priniesť „dar – nedar“. Sedliakova dcéra si preto sadla na krivajúceho osla, takže sa pri ceste vždy dotýkala jednou nohou zeme, obliekla si rybársku sieť, obula si topánky bez podrážok a kráľovi odovzdala vrabca v hrsti, ktorý pri podarovaní uletel. Dievča tak dokázalo svojim postojom zostať na hranici oboch protikladných nárokov, zostať v nejednoznačnosti situácie a zvládnuť ju. Rozhodnúť sa iba pre jedno riešenie sa v príbehu (a pravdepodobne aj v analýze básne), paradoxne, ukazuje ako slepá cesta.

Uplatnenie princípu „ani – ani“ („aj – aj“) často nájdeme v náboženských textoch. Príkladom môže byť indický text *Bhagavadgíta* (1997), v ktorom sa tajomná a záhadná transcendentná skutočnosť (bytosť) vyjadruje spôsobom zahŕňajúcim protikladné atribúty („Ty si večné ÓM, bytie i nebytie...“⁷; „Prebýva v bytostiach i mimo nich, je nehybný i hýbe sa, je nepostrehnuteľne jemný, je vzdialený, a predsa prítomný.“⁸), alebo negáciou všetkých skúsenostne známych vlastností (v zmysle, že nie je „ani tým, ani tým“).

AKO INTERPRETOVAŤ BÁSEŇ?

Fakt, že konštitučnou danosťou básne je jej primárna a počas recepcie pretrvávajúca sémantická nejednoznačnosť, vyvoláva otázky týkajúce sa možnosti analýzy lyrického textu. Akú podobu má potom nadobudnúť interpretácia konkrétnej básne? Jednou z alternatív je azda dôsledné zachytenie aktivizácie vedomia básňou, teda záznam básne ako udalosti, performatívneho aktu. V nasledujúcej analýze básne *Večnosť* slovenského básnika Erika Jakuba Grocha sa pokúsime zaznamenať tento premenlivý, udalostný charakter lyrického textu.

ERIK JAKUB GROCH: VEČNOSŤ

Báseň *Večnosť* je súčasťou najnovšej Grochovej básnickej zbierky *Infinity* (2008).⁹ V porovnaní s predošlou zbierkou *Em* (2007), ktorá tematizovala ľúbostný vzťah k ženskej lyrickej postave Em, sa zbierka *Infinity* vyznačuje temnejšou a melancholickejšou náladou a prevažuje v nej motivika (duševného aj fyzického) starnutia a reflektovania faktu smrti.

Sémantika názvu (*Večnosť*) naznačuje tematiku básne: výraz *večnosť* vyjadruje fenomén, ktorý je z ľudského hľadiska nepredstaviteľný a abstraktný. Je to prvotne spôsobené tým, že človek žije „v čase“, ktorý sa stále mení (v ontologickom rozmere od narodenia k smrti), a preto si tzv. „nekonečné trvanie v čase“, ako je *večnosť* definovaná, vlastne ani nevie predstaviť. Báseň preto bude pravdepodobne upriamovať recipientovu pozornosť primárne na problematiku času, ale bude mu zároveň klásť aj otázky viažuce sa na jeho vlastnú transcenciu, v ná-

7 *Bhagavadgíta*: Bratislava 1997, s. 73.

8 Tamtiež, s. 83.

9 Groch, E. J.: *Infinity*. Prešov 2008, s. 6.

boženskom slova zmysle aj na neriešiteľnú otázku, či existuje niečo „po smrti“ (vzhľadom na to, že pojem večnosti je jeden z ústredných teologických pojmov).

Pomedzi kvitnúce moruše chodím

– líšky, sovy, medvede s chrastím.

Báseň Večnosť sa začína pozitívnym faktom. Lyrický subjekt reflektuje svoju prítomnosť v idylicky a optimisticky vyznievajúcim čase jari. Sloveso „chodím“ však zároveň trochu oslabuje bezcieľnosť tejto jarnej prechádzky (nie „prechádzam sa“, ale „chodím“), akoby chodenie v sade malo pre lyrický subjekt aj akýsi hlbší význam a bolo vykonávané s istým, zatiaľ neznámym poslaním. Prítomný čas slovesa „chodím“ zároveň posilňuje sémantiku názvu a sugeruje istú nadčasovosť pohybu lyrického subjektu (v zmysle teraz, stále chodím). Sémantika druhého verša stojí následne v protiklade k prvému a naruša prvotnú kladnosť výpovede. Prostredníctvom pomlčky dochádza síce k vytváraniu analógie medzi ľudským a zvieracím pohybom, vzhľadom na špecifický priestor (moruše a chrastie), v ktorom pohyb prebieha, a charakter zvolených zvierat sa však stupňuje diferenciacia medzi ľudským a prírodným svetom. Uvedený kontrast je čiastočne metaforizovaný aj ako rozdiel medzi dobrým a zlým, jasným a tajomným svetom.

Prvotne sa to deje na úrovni motiviky. „Lyrický človek“, lyrické „ja“, tu zastupuje človeka, teda denného tvora, kým líšky, sovy a medvede predstavujú nočné, dravé a nebezpečné zvery. Motív noci je pritom často symbolicky spájaný aj s tajomstvom, záhadnosťou a zlom. Kým lyrický subjekt je prezentovaný v 1. osobe singuláru (ja), ktorá sugeruje jeho ľudskú individualitu a jedinečnosť, vymenúvané zvieratá sú sprítomnené v 3. osobe plurálu (ony), čo posilňuje sémantiku zvierat ako nerozlíšnených, neosobných tvorov, človekom rozpoznaných iba v ich druhovej rôznosti. Podobne do vzájomného kontrastu vstupuje aj motív kvitnúcich moruší a motív chrastia: kým stromy moruše spojené s pohybom lyrického subjektu evokujú nielen jarný optimizmus, ale aj životnú sladkosť, harmóniu a maximálnu vitalitu prírody a svojou vertikálnou vizuálnou podobou sugerujú voľnosť, svet tiahnucci sa hore, k nebu, chrastie ako metaforický atribút nočných zvierat evokuje skôr svet neprehľadnosti, niečoho nepríjemného, ostrého, suchého, tmavého, prízemného a obmedzujúceho (v zmysle synonym „húština“, „krovie“), teda aj problémového. Uvedený rozdiel medzi rastlinnými motívmi sa premieta aj do fonetickej stránky oboch výrazov, do napätia medzi tvrdými spoluhláskami „ch, r, s, t“ a mäkkou spoluhláskou „š“. Rozdiel medzi ľudským a zvieracím svetom spočíva aj v (ne)prítomnosti slovesa označujúceho ich pohyb: kým ľudskosť lyrického subjektu je definovaná slovesom „chodím“ (iba o človeku sa hovorí, že chodí), sloveso spresňujúce podobu pohybu zvierat absentuje. Uvedená sylepsa spôsobuje istú tajomnosť a nejednoznačnosť celého diania. Nie je jasné, či sa zvieratá zakrádajú, striehnu, utekajú, a preto je ťažké odhadnúť nasledujúcu motiváciu ich konania. Sloveso má totiž schopnosť skonkrétniť podobu zasahovania do sveta a špecifikovať následne aj jeho pozitívnosť či negatívnosť. Najzásadnejší významový rozdiel je však postavený na protiklade predložiek „pomedzi“ a „s“ určujúcich blízkosť vzťahu oboch svetov k prírode. Lyrický subjekt chodí „pomedzi“ moruše, čo sémantizuje fakt, že je od prírody do istej miery oddelený, na konotačnej úrovni možno svojím vedomím. Dravé nočné zvieratá sú, naopak, príbuzné rastlinnému svetu, sú „s chrastím“ (v tmavom chrastí sa schovávajú, hľadajú v ňom úkryt), pretože nemajú ľudské vedomie a aj ich divá a dravá podstata je podobná skôr nekultivovanej húštine.

*Podťe ku mne všetci, volám,
moje vlnenie dobre rušia sovy.*

Druhá strofa básne sa začína priamou rečou lyrického subjektu pripomínajúcou štatút personálneho rozprávača, ktorý aktuálne zasahuje do deja zo svojho subjektívneho hľadiska a zároveň reflektuje sám seba. V uvedenom verši sa potvrdzuje, že lyrický subjekt má isté poslanie, pretože jeho výpoveď má charakter apelu, naliehavého zvolania a vyznieva ako sociatívne a ústretové gesto smerom k neznámym a zatiaľ iba tušeným adresátom. Výpoveď „Podťe ku mne všetci“ spochybňuje doterajšiu identitu lyrického subjektu ako bežného človeka na prechádzke a posilňuje jej novú sémantiku. Tá má na jednej strane akýsi kristologický a spasiteľský rozmer a viaže sa na známy Kristov výrok: „Podťe ku mne všetci, ktorí sa namáhate a ste preťažení, a ja vás posilním.“ (Mt 11, 28)¹⁰. Na druhej strane nadobúda aj rozmer františkánsky, ak by sme vzali do úvahy, že adresátmi zvolania sú práve dravé zvieratá z predošlej strofy (práve svätý František mal schopnosť rozprávať sa s divými zvieratami a dokázal ich silou svojej viery skrotiť). Otázkou, ktorá však v tomto verši stále zostáva otvorená, je, komu sa vlastne lyrický subjekt prihovára, na koho sa viaže hyperbolizované *všetci*? Na všetky živé bytosti alebo len na spomínané zvieratá? Nasledujúci verš na túto otázku neodpovedá, skôr posilňuje doterajší rozpor medzi človekom (lyrickým subjektom) a zvieracím svetom. Tento protiklad je sústredený okolo sémantiky výrazov „volám“ – „rušia“. Ústretovosť lyrického ja je negovaná, pretože ľudský hlas je optikou zvierat rozpoznávaný iba ako „vlnenie“. Zvieratá nerozumejú reči človeka, čím sa popiera samotná možnosť porozumenia medzi oboma svetmi a stavia sa medzi nimi neprekonateľná bariéra a hranica. Syntagma „dobre rušia“ akoby naznačovala aktuálnu prevahu či dominantnosť, nadradenosť dravého zvieracieho sveta, možno však, na metaforickej úrovni, aj prevahu sveta zlého a temného (sovy sú v našom kultúrnom kontexte často chápané aj ako symboly smrti).

*Do hrnca s vami, s pokryvkou
z ťažkej čiernej liatiny.*

*Veľké temné nebo je tu, bez hviezd,
bez osamelého záblesku, hulákajú.*

V tretej strofe sa znova spochybňuje predtým sugerovaná pozitívna úloha lyrického subjektu. Jeho výpoveď už nie je ústretová, ale nepravdivá a nadobúda podobu až akejsi kliatby či urieknutia. Ambivalentnou sa stáva aj motivácia uvedenej nepravdivosti, ktorá sa znova viaže na nejednoznačnosť identity adresáta. Ak sú ním všetky menované zvieratá alebo sovy symbolicky zastupujúce zlo, môžeme výpoveď vnímať ako pozitívne gesto, ak sú však ním (lyrickým subjektom označení) „všetci“, teda všetky bytosti, sugeruje to skôr gesto deštruktívne a negatívisticky zamerané proti životu. V uvedenej strofe sa následne sprítomňuje metafora hrnca evokujúca až obrad čiernej mágie, pohanský, temný rituál, čarodejnícku alchýmiu. Jej negatívnosť sa metaforicky podporuje adjektívami „ťažká“, „čierna“ a výrazom „liatina“ označujúcim veľmi pevný, nepriedušný materiál. Lyrický subjekt chce teda niečo živé uväzniť, nie je však stále zrejmé, či je to kladný alebo záporný akt.

Na metaforu hrnca ako spútania, uzavretia odpovedá štvrtá strofa prostredníctvom metafory absencie svetla. Uvedená výpoveď reflektovaná lyrickým subjektom akoby predstavovala pohľad na celú predošlú situáciu z optiky už uväznených bytostí, možno zvierat – sov. Ich vý-

10 Citované na tomto mieste aj v nasledujúcom texte podľa vydania Sväté písmo. Trnava 1996.

poved' má charakter akéhosi naliehavého proroctva, v ktorom sa akcentuje nečakané narušenie zvyčajných vesmírnych zákonitostí. Do prírodnej motiviky vstupuje motivika kozmogonická. Negativita celej situácie sa stupňuje prostredníctvom predložky „bez“, ktorá graduje neprítomnosť svetla, a tým aj metaforicky neprítomnosť dobra a života („temné nebo“, „bez hviezd“, „bez osamelého záblesku“). Vizuálna súvislosť medzi oboma metaforami (uzavretého hrnca a temného neba) následne sugeruje príznak udalosti s apokalyptickým rozmerom, blízkosť niečoho hrozivého a kategorického. (V biblickom Zjavení apoštola Jána sa uvádza, že na konci sveta dôjde aj k zatmeniu oblohy a zavládne noc: „Zatrúbil štvrtý anjel. A bola zasiahnutá tretina slnka, tretina mesiaca a tretina hviezd, aby sa ich tretina zatmela a tretina dňa nemala svetla a noc podobne.“, Zj 8, 12)

Kým v druhej strofe prevažovala dominantnosť nočných zvierat, v uvedenej strofe sa prostredníctvom aktu uzavretia stáva nadradeným lyrický subjekt, akoby sa týmto spôsobom snažil zvíťaziť nad temnými aspektmi života. Tento fakt potvrdzuje aj ďalšia sémantická zvláštnosť: lyrický subjekt reči nočných zvierat (sov) rozumie, kým ony jeho výpovedi nie („moje vlnenie dobre rušia sovy“). Citelný rozpor medzi lyrickým subjektom a zvieratami vnímaný aj ako napätie medzi dobrom a zlom je rozpoznateľný aj v opozícii slovies „volám“ a „hulákajú“. Kým sémantika prvého slovesa posilňuje ľudskú stránku lyrického subjektu (volať – „silným hlasom (na diaľku) niečo oznamovať“), expresívny a hrubý výraz „hulákajú“ potvrdzuje skôr zvieraciu a impulzívnu či neskrtnú povahu zvierat, možno sov (tu sa ponúka aj slovná podobnosť medzi výrazmi „hulákajú“ a „húkajú“).

*A ty si kto, vyskočí spoza moruše,
celú večnosť na mňa hľadí.*

*A ty si kto, trhám jej kosu z rúk,
lomcujem ňou, kadiaľ idem.*

V nasledujúcej strofe sa lyrický subjekt náhle stretáva s neznámou lyrickou postavou. Stretutie prebieha ako dialóg postavený na otázke a totožnej protiotázke s cieľom vzájomnej identifikácie („A ty si kto“). Uvedená lyrická postava sa v piatej strofe stáva nositeľom niečoho nečakaného a nebezpečného, čoho príznakom je niekoľko motívov. Jej priestorová situovanosť „spoza moruše“ implicitne sugeruje skrývanie sa, striehnutie, čo akoby metaforicky pripomínalo, že za pozitivnosťou života (kvitnúca moruša) sa vždy môže nachádzať niečo ohrozujúce. Výrazovosť slovesa „vyskočí“ iba posilňuje citelný dramatizmus a nebezpečenstvo situácie. Ironicky a expresívne vyznievajúca frazéma „celú večnosť“ („na mňa hľadí“) potvrdzuje dlhý, až archetypálny časový aspekt prítomnosti neznámej postavy. Výraz „večnosť“ sa tým čiastočne relativizuje v svojom prvotnom náboženskom pátose (pôsobí skôr ako hovorová výpoveď typu „trvá ti to celú večnosť“).

V šiestej strofe sa definitívne odhaľuje identita neznámej postavy, a to na základe jej atribútu – kosy – a určením jej ženskej identity. Lyrický subjekt sa stretáva so smrťou, teda s personifikovanou postavou Smrti. Toto stretnutie má charakter gradácie postaveného zápasu. Jeho prvou fázou je (ne)odhalenie vlastnej identity. Lyrické „ja“ neodpovedá na otázku Smrti (akoby povedať svoje meno znamenalo vystaviť sa smrteľnému nebezpečenstvu, možno v zmysle frazém Smrť si ho našla., Smrť mu hľadá do tváre.) a následne spochybňuje aj jej vlastnú identitu (výpoveď „A ty si kto“ v tejto strofe vyznieva aj ironicky v zmysle „čo si o sebe myslíš, kto si ty, že sa to môžeš pýtať?“). Zápas pokračuje priamym telesným aktom odobratia atribútu za-

stupujúceho moc Smrti. Deje sa to aj klimaxovým postavením slovies „trhám“ a „lomcujem“, ktoré sú taktiež v gradačnej pozícii. Kým akt vytrhnutia kopy znamená prvotné víťazstvo nad smrťou, akt „lomcovania“, silného kývania s kosou (lomcovať – „prudkými pohybmi vychýľovať z pokojnej polohy, silno triasť, silno mykať, kmitať, vibrovať“) v spojení so syntagmou „kadiaľ idem“ akoby evokoval ďalšie upozorňovanie na tento víťazný triumf. Syntagmou „kadiaľ idem“ sa posilňuje aj vedomie akéhosi mimoriadneho pútnictva lyrického subjektu a nadväzuje sa tým na výraz „chodím“ z prvej strofy. Zároveň akoby tento akt výhry nad Smrťou znova relativizoval identitu a poslanie lyrického subjektu. Kto je tento lyrický subjekt, ktorý môže zápasíť so Smrťou a vyhrať nad ňou?

EXKURZ K SYMBOLIKE POSTAVY SMRTI A MORTALITNEJ FRAZEOLÓGII

V tejto chvíli sa žiada urobiť krátky exkurz k symbolike a sémantike postavy Smrti. Smrť je zvyčajne zobrazovaná ako ženská postava s kostrou alebo s lebkou a náležia jej atribúty kopy, kosáku alebo presýpacích hodín. V našom kultúrnom kontexte sa s ňou spája čierna farba. Všetky spomínané znaky Smrti sa viažu na telesné príznaky stavu smrti (konečná podoba zomretého človeka – kosti, lebka, kostra, tma hrobu atď.) a jeho náhlosti (metaforizovaný na základe rýchleho pohybu kopy a kosáku a následného pádu trávy alebo obilia; uvedené atribúty odkazujú na pôvodnú pastiersku a roľnícku kultúru).

Vzťah človeka a smrti sa sprítomňuje aj v slovenských frazémach. Smrť tu vystupuje ako kategorický „čakateľ“ alebo „hládač“ (Všade ňá smrť nájde., Všade ňá smrť čaká., Smrť neujdeš., Smrť ho tam čakala.), bytosť, s ktorou je možné zápasíť (Zápasí so smrťou.). Stretnutie s ňou je v opozícii k princípu hry (Nezahrávaj sa so smrťou.), bezprostrednosť stavu smrti sa sprítomňuje jej telesnou blízkosťou k zomierajúcemu človeku, a to buď pomocou najvýraznejšieho znaku identity – tváre (Hľadí smrti do tváre.) alebo priamym atakovaním nástroja reči ako zástupcu života (Už má smrť na jazyku.). Vo frazémach funguje aj spomínaná metaforika človeka ako trávy (Človek je ako tráva. – podobnosť spočíva vo vertikálite tela človeka a trávy) spojená s metaforou smrti ako kosca (Už ho smrť skosila., Padol ako podkosený.). Zvláštnosťou v tomto spektre frazém je chápanie stavu smrti ako tanca (Každý so smrťou tancovať bude., Už ho smrť vzala do tanca.), ktorý pravdepodobne odkazuje na stredovekú alegóriu Tanca smrti (fr. „dance macabre“). Tá podľa H. Biedermanna (1992, s. 306) vyplynula zo skúsenosti s veľkými epidémiami v Európe (mor, cholera). Daná alegória podľa neho zvyčajne zobrazuje hektický a dynamický tanec kostier so všetkými spoločenskými vrstvami a naplňa tým aj myšlienku, že po smrti sú si všetci ľudia rovní. Autor ďalej uvádza: „Motív tanca neskorejšieho stredoveku vyjadrujúci myšlienku media vita in morte sumus (uprostred života sme obklopení smrťou) neskôr ustupuje miernejšiemu výkladu“ (ibid., s. 306).¹¹ Práve uvedený latinský citát akoby nepriamo korešpondoval s telesnou blízkosťou postavy Smrti a lyrického subjektu v Grochovej básni.

11 Biedermann, H.: *Lexikón symbolov*. Bratislava 1992, s. 306.

SÉMANTICKÉ ZVLÁŠTNOSTI A (NE)JEDNOZNAČNOSŤ SMRTI

K sémantickým zvláštnostiam výrazu „smrť“ patrí predovšetkým fakt, že je vždy vymedzovaná per negatione, teda ako neprítomnosť života. Zároveň v konotáciách uvedeného výrazu absentuje, na rozdiel od iných výrazov, naša vlastná telesná skúsenosť. Napokon, stav smrti je vždy kategorický, pretože neexistuje, naivne povedané, viac alebo menej smrti, väčšia alebo menšia smrť, existuje iba hodnotovo rôzny spôsob zomierania. Samotný fenomén smrti preto v sebe ukrýva aj ontologickú ambivalenciu. Na jednej strane je smrť jednoznačná, pretože takpovediac čaká každého, vylučuje inú možnosť konca života, na strane druhej je aj nejednoznačná, pretože nikdy nebudeme skúsenostne vedieť, aký je jej „obsah“ a či sa vzťahuje na večnosť (môžeme v to len veriť).

POSTMODERNÁ PROBLEMATIKA CHÁPANIA SMRTI

V súčasnosti je chápanie smrti ako existenčnej a ontologickej súčasti života človeka oslabované a spochybňované rôznymi postmodernými fenoménmi. V prvom rade, mediálny priestor často sugeruje, že smrť je už iba akási mediálna banalita. Deje sa tak prostredníctvom kumulácie informácií o úmrtiach a ich častej amorálnej vizualizácie v spravodajských reláciách. Tým sa nielen manipuluje s vedomím divákov a sugeruje sa im apokalyptický scenár aktuálneho života, ale diváci sa postupne stávajú otupení, pretože nie je v ich silách empaticky reagovať na takú prevahu mortality. To vedie k stavu, že sa pre mnohých ľudí stáva smrť akousi anestetizovanou skutočnosťou¹², respektíve virtuálnou realitou, ktorá sa ich vlastne zdanlivo netýka. V druhom rade túto tendenciu posilňuje izolácia umierajúcich do priestorov nemocníc, čím sa zo smrti stáva akési tabu, ktoré nesmie narušiť pokoj spoločnosti neustále smerujúcej k rôznym spôsobom omladzovania. Rituály spoluúčasti príbuzných s umierajúcim sa zúžili do individuálnych príbehov odohrávajúcich sa v súkromí izieb a zo smrti sa tým stáva často niečo zakázané a nedotknuteľné, niečo, o čom sa z morálnych, spoločenských alebo iných dôvodov nehovorí.

¹² Welsch, W.: *Estetické myslenie*. Bratislava 1993, s. 10.

ERIK JAKUB GROCH: VEČNOSŤ – OPOZÍCIA K POSTMODERNÉMU CHÁPANIU SMRTI?

Celú sémantiku básne potom čitateľ spätne identifikuje ako stretnutie s príznakmi smrti, blízkosťou smrti v našom živote (nočné zvieratá, hrniec ako metafora uzavretia života, temné nebo atď.). V Grochovej básni však smrť nepredstavuje virtuálny, ale reálny fenomén a akcentuje sa jeho otvorená a nejednoznačná sémantika. Groch navracia jej mystérium a záhadnosť a predovšetkým jej hmatateľnú, fyzickú blízkosť k človeku. Lyrický subjekt tu stojí tvárou v tvár k postave Smrti, zápasí s ňou, vytrháva jej kosu z rúk, čím sa tematika básne približuje stredovekému Tancu smrti, v ktorom sa ruky umierajúcich dotýkali rúk kostlivcov. Groch tento návrat k poetike smrti realizuje skôr v pohanskej, nenáboženskej sémantickej vrstve (motívy čarovania, temnej mágie), kresťanská vrstva je implicitnejšia a premieta sa do kristologického a františkánskeho rozmeru lyrického subjektu. Grochova báseň zároveň uvedený vzťah posúva ešte ďalej a naznačuje možné víťazstvo lyrického subjektu nad smrťou.

*Nevidiš, že sa hráme na líšky, na sovy,
na medvede, na kvitnúce moruše.*

V poslednej strofe básne však čitateľa zmätie záverečná replika lyrického subjektu, „dozvuk“ rozhovoru so Smrťou. Sloveso „nevidíš“ sugeruje odkrytie nejakej hlbšej, doteraz neobjavenej skutočnosti, ako aj fakt, že lyrický subjekt je oproti postave Smrti skúsenostne ďalej. Výraz „nevidíš“ je aj v protiklade s výrazom „hľadá“ z piatej strofy, čím sa posilňuje spomínaná nevedomosť postavy Smrti (aj v zmysle frazémy Smrť je slepá.). Lyrický subjekt odhaľuje, že všetky doteraz vymenované prvky, živé bytosti, rastliny aj zvieratá, ba aj on sám (čo je vyjadrené „spoluúčastným“ plurálom „my“), nie sú tým, za koho ich Smrť považovala. Všetko doteraz bola iba hra a všetci sú v skutočnosti niekým iným. Čitateľ si tak kladie otázky: Kým v skutočnosti sú? Je život ako hra? Je to hra detská alebo vážna? Aká je to hra? Na čo? Asyndetická enumerácia záverečných veršov naznačuje, že je to možno hra na rozdiely a odlišnosti. A že tie sú iba zdanlivé, pretože v konečnom dôsledku, možno práve v stave smrti, nie je rozdiel medzi tým, čo je ľudské a zvieracie, jemné alebo dravé, jasné alebo temné... Enumerácia ruší tieto prísne protiklady, možno dokonca implicitne ruší aj opozíciu dobrého a zlého: „Nevidiš, že sa hráme na líšky, na sovy, / na medvede, na kvitnúce moruše.“

EPILÓG

Lyrický subjekt v Grochovej básni nám teda ukazuje, že sme „aj – aj“, líšky aj moruše, alebo možno, že nie sme ani jedným z nich. Odhaľuje však ešte niečo nejednoznačnejšie, totiž, že sme „nielen – ale aj“. Teda, že sme ešte čosi viac.

Eva Pariláková

Odborné zaměření: interpretácia umeleckého (literárneho a výtvarného) diela so zameraním na kognitívnu lingvistiku a psychológiu umenia

Ústav literárnej a umeleckej komunikácie

Filozofická fakulta

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

<eparilakova@hotmail.com>

STYLISTICKÉ HODNOCENÍ PŘEKladu BÁSNĚ JAKOBA VAN HODDISE *WELTENDE*

BARBORA VESELÁ

Úvod

Ve své práci se pokouším stručně zhodnotit stylistickou stránku dvou překladů expresionistické básně *Weltende* (1911) německého autora Jakoba van Hoddise. Jak je z data jejího uveřejnění patrné, pochází z počátků expresionistického desetiletí. Tato apokalyptická vize představuje jednu z nejslavnějších expresionistických básní vůbec. Fialová o této básni hovoří jako o „humorné parodii na melancholii fin de siècle a na všeobecnou hysterii konce světa.“¹ Pokud bychom chtěli tvorbu Jakoba van Hoddise po obsahové stránce zařadit do určité kategorie, volili bychom tematický okruh války a apokalypsy. Tato tematika se nejzřetelněji projevuje např. v tvorbě Georga Heyma, Alfreda Lichtensteina, Wilhelma Klemma nebo Huga Sonnenscheina.

Báseň *Weltende* není zajímavá pouze z výše uvedených hledisek, ale také díky zvláštnímu stylu, kterého v ní Hoddis využil. Jde o tzv. Reihungsstil (popř. Simultanstil, česky „řadící styl“), jehož podstata spočívá v řazení veršů za sebou bez zjevné kauzality a logiky. Takové řazení připomíná „styl filmového střihu“² a vyvolává dojem grotesknosti.

Báseň *Weltende* byla do češtiny převezena dvakrát, Ludvíkem Kunderou a Radkem Malým. Překlad Ludvíka Kundery je součástí kompilace dalších překladů tvorby německých expresionistů v knize věnované expresionismu *Haló, je tady víchr – vichřice!*³ z roku 1969. Radek Malý svůj překlad uveřejnil o téměř třicet let později v roce 1997 v rámci jím sestavené antologie *Držíce v drzých držkách cigarety*⁴.

Radek Malý s jednou výjimkou neuvádí do literatury žádné nové jméno, což ovšem ani není jeho záměr. Svými překlady se snaží dokázat stálou životnost expresionistických básní.

Svou pozornost zaměřuji na lexikální a především zvukovou stránku obou překladů ve srovnání s originálem. Pro expresionismus je příznačné, že fonetická kvalita je často důležitější než kvalita významová. Snažím se v tomto ohledu oba překlady analyzovat a určit, do jaké míry se překladatelům podařilo docílit funkční ekvivalence. Zachování stejného estetického účinku na recipienta je podle mého názoru nejdůležitějším kritériem překladu. Mirjam Appel považuje

1 Fialová-Fürst, I.: *Expresionismus. Několik kapitol o německém, rakouském a pražském literárním expresionismu*. Olomouc 2000, s. 23.

2 Fialová-Fürst, I.: *Expresionismus...*

3 Kundera, Ludvík: *Haló, je tady víchr – vichřice!* Praha 1969.

4 Malý, R.: *Držíce v drzých držkách cigarety. Malá antologie poezie německého expresionismu*. Praha 2007.

za nositele estetického účinku expresivní a poetickou funkci textu.⁵ Zachováním téže expresivní funkce rozumíme vyjádření téhož pocitu. Přenesení původní poetické funkce umožňuje dostupnost obsahu jako takového.

PROBLEMATIKA PŘEKLADU VERŠŮ

Hlavní rozdíl v překladu veršů a prózy spočívá v jazykové stylizaci díla. Co se týče prózy, stavební jednotkou bývá rozvitější myšlenka, zatímco ve verši se objevují spíše dílčí motivy vyjádřené např. obrazem. Ve verši jsou na rozdíl od prózy do značné míry oslabeny syntaktické vztahy a dochází k osamostatňování kratších úseků. Tento aspekt je nutno brát v potaz vedle základní problematiky ekvivalentního překladu rytmických a rýmových forem. Jazyk verše má rovněž charakteristické lexikální rysy. Lexikum do jisté míry podléhá formě. Průměrná délka slova se v jednotlivých jazycích liší. Tento kvantitativní rozdíl má za následek posun ve stylistické a významové rovině překladu.

Veršovaná poezie má v překladech volnější vztah k myšlenkové kompozici básně. Levý ve svém *Umění překladu* říká: „[...] přeložit do jiného jazyka nejen významy, ale i hlásky, které je vyjadřují, je nemožné.“⁶ Velký problém v překladu veršů představuje rozdílná sémantická hustota v jednotlivých jazycích. Jednoduše řečeno, tatáž myšlenka je v různých jazycích vyjádřena různým počtem slabik. Ve srovnání s němčinou má čeština vyšší významovou hustotu, což znamená, že němčina potřebuje pro tutéž myšlenku více slabik. Aby překladatel z německého do českého jazyka dodržel formu, musí používat významové zkratky či „vycpávky“, či přizpůsobit výběr lexika, např. volbou delších synonym, kondenzováním několika významů do jednoho výrazu nebo naopak. Tímto se do střetu dostávají dvě složky veršované poezie, a to množství informace a počet slabik, přičemž musíme rozlišovat mezi slovy významovými a pomocnými.

Další podstatnou otázkou je dodržení stylu překládané poezie. České překlady podle Levého zpravidla zachovávají rysy, které tvoří vnější formu básně. Pod pojmem vnější forma si můžeme představit strofickou kompozici, pořadí rýmů a metrické schéma. Oproti tomu vnitřní forma zahrnuje prozodické rysy v oblasti rýmů, tendenci k významové pointovanosti nebo nevýraznosti, tendenci k jistému zvukovému zabarvení (např. rýmy na dlouhé samohlásky) atd. Levý tuto problematiku uzavírá: „Nemá-li se změnit vztah mezi veršem a jeho obsahem, je tedy třeba vycházet nikoliv z formálního schématu (metrum), nýbrž z jeho skutečné zvukové realizace (rytmus, tempo atd.), protože ta je těsně spjata s obsahem.“⁷

Čeština stejně tak jako němčina užívá v převážné míře sylabotónický (slabičně-přízvučný) verš. V tomto ohledu tedy překladatel nemusí řešit problém převádění veršů z jednoho prozodického systému do jiného, přestože v rámci obecného označení „sylabotónický verš“ jeho rozsah významu čeština vymezuje z jedné, němčina z druhé strany. Čeština se blíží spíše sylabickému verši, zatímco pro němčinu je typická tendence k verši tónickému.

Rým představuje jednu z dalších důležitých kategorií verše. Připomeňme ve stručnosti tři základní funkce rýmu. Rým plní funkci významovou; nejen že ukončuje verš, ale přináší i pointu. Dále je podstatná jeho rytmická funkce, kdy rým pomáhá zvýraznit hranice verše.

5 Appel, M.: *Lyrikübersetzen. Übersetzungswissenschaftliche und sprachwissenschaftliche Grundlagen für ein Rahmenmodell zur Übersetzungskritik*. Frankfurt am Main 2004.

6 Levý, J.: *Umění překladu*. Praha 1963, s. 227.

7 Levý, J.: *Umění překladu*. Praha 1963, s. 168. Zvýraznila B. V.

Významně se podílí na určitém vyznění verše prostřednictvím měkkého nebo tvrdého zakončení. Do třetice má verš funkci eufonickou, která obohacuje a ovlivňuje eufonii verše.

ROZDÍLNÁ SÉMANTICKÁ HUSTOTA, FORMÁLNÍ A VÝZNAMOVÉ POSUNY

Výše jsme zmínili problematiku rozdílné sémantické hustoty němčiny a češtiny. Při převádění textu do jiného jazyka je nutné zachovat počet slabik a zároveň dodržet i množství obsahové informace originálu. Rozdílná sémantická hustota má v přeloženém textu často za následek méně či více závažné formální a významové posuny.

V následující části analyzujeme změny oproti originálu, ke kterým došlo v obou překladech. Změny a rozdíly můžeme rozčlenit do několika kategorií:

- a) Přidání části obsahu a/nebo rozšíření významu
- b) Výskyt tzv. „vycpávkových“ slov
- c) Posunutí významu
- d) Vynechání části obsahu a/nebo zúžení významu
- e) Změna slovního druhu
- f) Jiné změny

První z analyzovaných překladů je báseň L. Kundery nesoucí název *Světaskon*.

Ad a) Množství informací se s originálem plně neshoduje, protože Kundera do svého překladu přidal některé další významy v originále se nevyskytující. Konkrétně se jedná o výraz „das Geschrei“. Tento jeden výraz byl nahrazen výrazy dvěma (pokřik a pláč). Německý výkladový slovník Duden uvádí u této položky v daném kontextu pouze význam „křik“,⁸ z čehož jasně vyplývá, že sémantický obsah výrazu „pláč“, přestože není v rozporu s významem verše a naopak jej rozvíjí, je zde navíc. Jednoslovný výraz složený ze dvou slabik nahradil Kundera souslovím o dvou slovech a čtyřech slabikách.

Ad b) Kundera ve svém překladu využil funkci „vycpávkového“ slova celkem dvakrát. V prvním případě se jedná o verš „die wilden Meere hupfen / an Land“, v překladu „divé moře líže / už zem“. Zde bylo přidáno adverbium „už“, které ve větě neplní podstatnou významotvornou funkci; de facto pouze zdůrazňuje významový obsah slovesa a pomáhá dodržet potřebný počet slabik ve verši.

Druhý příklad „vycpávkového“ slova se nalézá v posledním verši druhé strofy, „Die Eisenbahnen fallen von den Brücken.“, v překladu „Vlaky se řítí z mostů kamsi níže.“ V překladu je zdůrazněno a rozvíto verbum „řítit se“ ve smyslu padat (dolů). S německým slovesem „fallen“ (padat) se pojí pouze směr dolů (Padat kam? Dolů.). Zatímco české „řítit se“ v sobě obsahuje vertikální i horizontální směr (Řítit se kam? Kupředu i dolů.). Horizontální směr tedy upřesňuje slovní spojení „kamsi níže“, přičemž „kamsi“ má výplňkový charakter, neplní zde funkci významovou. Adverbium „níž“ se objevuje v komparativu, díky čemuž zde má zdůrazňující funkci.

Ad c) Do této kategorie bychom mohli zařadit problematiku stylistické příznakovosti a bezpříznakovosti. Pro výraz „der Kopf“ (hlava) použil Kundera ne zcela ekvivalentního výrazu „leb“. Ačkoli obě slova vyjadřují tentýž obsah, je „leb“ na rozdíl od neutrálního „Kopf“ příznakové, přesněji se jedná o nepřiliš frekventovaný knižní výraz.

8 Ge[schrei, das; -s [mhd. geschrei(e), ahd. giscreigi, Kollektivbildung zu Schrei]: a) (oft abwertend) [dauerndes] Schreien: das G. der Kinder; das G. Verstummte. Duden. Deutsches Universalwörterbuch. Mannheim 2007.

Ad d) Originální „um dicke Dämme zu zerdrücken“, v překladu „a hodlá hráze provalit“, bylo ochuzeno o rozvíjející shodný přívlastek „dicke“ (tlustý, silný).

Ad e) V prvním verši první strofy nahradil Kundera substantivum „der Bürger“ (občan, měšťan) adjektivem „měšťácký“, díky čemuž zachoval počet slabik vymezených v originále pro tuto obsahovou informaci. Ve verši „Dachdecker stürzen ab und gehn entzwei“ nahradil Kundera verbum „abstürzen“ (zřít se, spadnout) substantivem „pád“. Tříslabičné verbum finitum „stürzen ab“ zaměnil za slovo o dvou slabikách.

Další důkaz svědčící pro fakt, že tato kategorie je u Kundery zastoupena nejhojněji, představuje změna ve vyjádření množství, které v originálu zastupuje pronominum v pozici adjektiva přímknutého k substantivu a v překladu je vyjádřeno modální částicí. Jedná se o začátek třetího verše druhé strofy „die meisten Menschen“ a Kunderovo převedení do češtiny „více či méně“.

Ad f) V překladu verše „Der Sturm ist da, die wilden Meere hupfen“ („Vichr je zde a divě moře líže“) je přidána spojka „a“, která zdůrazňuje souřadné spojení vět.

V případě verše „um dicke Dämme zu zerdrücken“, česky „**a** hodlá hráze **provalit**“ je rovněž přidána spojka „a“, která mění spojení vět na souřadné. Infinitivní konstrukci v originálu nahrazuje věta s verbem ve finitním tvaru (přísudek slovesný složený).

Posledním posunem oproti originálu je Kunderovo nahrazení vsuvky jediným slovem. (Verš „Und an den Küsten – **liest man** – steigt die Flut.“, v překladu „A potopa **prý** stoupá na březích.“). Význam obsažený v této větě zastupuje jednoslabičná modální částice. Jde o „význam nejistoty, nezaručenosti a pochybnosti plynoucí z toho, že jde o přejaté sdělení“⁹. V tomto případě tedy nedochází k významovému posunu, ačkoli řešení Malého, kterým se budeme zabývat dále, se zdá být adekvátnějším. V prvním verši druhé strofy nedodržel Kundera tvar 1. os. pl. u substantiva „moře“.

Druhým překladatelem Hoddisovy básně *Weltende* je Radek Malý, jehož báseň nese název *Konec světa*.

Ad a) Významovou oblast substantiva „das Geschrei“ rozšířil Malý stejně jako Kundera. Dvojslabičné slovo nahradil trojslabičným spojením „křik a pláč“, přičemž substantivum „pláč“ jeho význam rozšiřuje.

Opět podobně jako Kundera se Malý vypořádal s převedením problematického verše „Dachdecker stürzen ab und gehn entzwei“, který v jeho překladu zní „Ze střech se **s nářkem** řítí pokrývač.“ Kromě výpustky zde došlo i k přidání, či lépe řečeno rozvití obsahu příslovečným určením způsobu.

Ad b) Malý užil jediného vycpávkového slova, a to adverbia „ted“ ve verši „um dicke Dämme zu zerdrücken“, v jeho překladu „a **ted'** kosí hráze po stu“.

Ad c) Již několikrát zmíněný úvodní verš básně „Dem Bürger fliegt vom spitzen Kopf der Hut“ pojal Malý volněji ve vztahu ke znění originálu a přidržel se pouze jeho významové roviny. Malého verze zní „Ve větru klobouk měšťáka má strach.“. Tímto zpracováním vznikla jakási zdvojená metafora a došlo k lehkému posunutí významu, či lépe řečeno k zastření povrchové formy originálu, ale zachování hloubkového významu verše.

Stejně jako Kundera nahradil i Malý infinitivní konstrukci „um dicke Dämme zu zerdrücken“ větou s verbem finitem (přísudkem slovesným) „a **ted' kosí** hráze po stu“. Kvůli tvaru

9 *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha 2003. (heslo: prý)

verba finita dochází k posunu v sémantické rovině. Děj, který vyjadřuje, na rozdíl od děje v originálním textu, už právě probíhá.

Ad d) V případě překladu Malého došlo k několika obsahovým výpustkám a vynechané výrazy nebyly z obsahového hlediska nijak nahrazeny. Jedná se o slovní spojení „der spitze Kopf“ z prvního verše první strofy. Překlad Malého zní „Ve větru klobouk měšťáka má strach.“. Determinanty verba „fliegen“ (letět, odletět) představují v originálu informace „odletěl komu“ a „odletěl odkud“. V překladu chybí determinant místa.

Slovesa abstürzen (zřít se, spadnout) a entzweigen (rozbít se, rozpadnout se) obsažená ve třetím verši první sloky („Dachdecker stürzen ab und gehn entzwei“) nejsou přeložena doslovně, Malého verze zní „řít se s nárkem“ („Ze střech se s nárkem řítí pokrývač.“). Verbum abstürzen je převedeno ekvivalentně, ovšem význam verba entzweigen je zcela vypuštěn. S další výpustkou se setkáváme ve verši „Und an den Küsten – liest man – steigt die Flut.“, který v překladu zní „a příliv stoupá, píšou v novinách.“. Zde si je výpustku možno dovolit vzhledem k symbolickému obsahu klíčového slova „Flut“ (příliv), které spolu s vsuvkou „liest man“ představuje hlavní obsahovou část verše.

K vynechání rozvíjejícího přívlastku „wild“ (divoký, bouřlivý) došlo ve verši „Der Sturm ist da, die wilden Meere hupfen“. V překladu pouze „moře“. Další shodný přívlastek vypustil Malý ve verši „um dicke Dämme zu zerdrücken“. Jeho překlad zní „a teď kosí hráze po stu“.

Ad e) V překladu Malého se neobjevuje jediný příklad změny slovního druhu oproti originálu.

Ad f) Tvar plurálu nebyl dodržen v případě výrazů „der Dachdecker“ (pokrývač) a „das Meer“ (moře), které se v překladu vyskytují v singuláru.

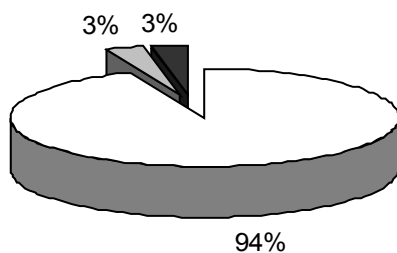
Co se týče parenteze „liest man“ (čteme), převedl ji Malý jako „píšou v novinách“. Dochází tedy ke změně perspektivy, ale význam přesto zůstává nezměněn.

V případě verše „um dicke Dämme zu zerdrücken“ přidal i Malý spojku „a“, která mění spojení vět na souřadné.

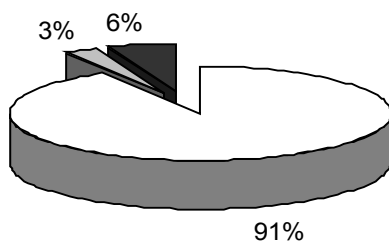
POROVNÁNÍ MÍRY PŘÍZNAKOVÝCH VÝRAZŮ V DANÉM KONTEXTU

Následující grafy zobrazují podíl příznakových slov ve srovnání s výrazy neutrálními. Bílá výše zastupuje podíl neutrálních výrazů, černá představuje výrazy zastaralé a šedá zobrazuje množství výrazů s negativní konotací.

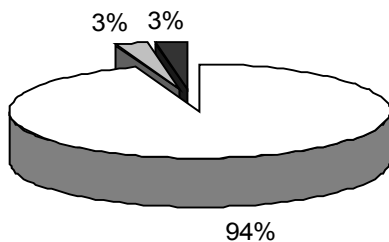
Jakob van Hoddis: Weltende

Ludvík Kundera: Světakon

Radek Malý: Konec světa

Hoddisova báseň obsahuje minimum příznakových výrazů, což se odráží i v překladech Kundery a Malého. U Hoddise se jedná o dva výrazy (s Geschrei, hupfen), z nichž jeden je z dnešního pohledu již zastaralý a druhý s sebou nese negativní konotace. U Kundery se setkáváme s o něco větším podílem příznakových slov, a to s knižními výrazy (leb, vichr) a jedním výrazem pejorativním (měšťák). V Kunderově překladu se objevuje i slovo „pokryvač“, jehož nově kodifikovaná podoba existuje pouze s dlouhým vokálem „y“, proto může tento výraz působit rovněž zastarale. U Malého se sekáváme se stejně vysokým podílem příznakových slov jako u Hoddise.

Z tohoto hlediska lze konstatovat, že Malému se podařilo lépe vystihnout vyznění básně, co se stylu lexika týče.

ROZBOR ZVUKOVÉHO PLÁNU

JAKOB VAN HODDIS: WELTENDE

Dem **Bürger fliegt** vom **spitzen Kopf** der **Hut**,
 x X x X x X x X x X
 In **allen Lüften hallt** es **wie Geschrei**,
 x X x X x X x X x X
 Dach**decker stürzen ab** und **gehn** entzwei
 x X x X x X x X x X
 Und **an** den **Küsten – liest** man – **steigt** die **Flut**.
 x X x X x X x X x X
 Der **Sturm** ist **da**, die **wilden Meere hupfen**
 x X x X x X x X x X
 An **Land**, um **dicke Dämme zu zerdrücken**.
 x X x X x X x X x X
 Die **meisten Menschen haben** einen **Schnupfen**.
 x X x X x X x X x X
 Die **Eisenbahnen fallen von** den **Brücken**.
 x X x X x X x X x X

LUDVÍK KUNDERA: SVĚTASKON

Z měšťácké ostré **lbi** se **klobouk zdvih**,
 x X x X x X x X x X
 vzduch **jak by se** chvěl **v pokřiku a pláči**,
 x X x X x X x X x X
 pádem se **rozpolcují** **pokryvači**
 x X x X x X x X x X
 a **potopa prý stoupá na březích**.
 x X x X x X x X x X
 Vichr je **zde** a **divé moře líže**
 x X x X x X x X x X
 už **zem a hodlá hráze provalit**.
 x X x X x X x X x X

B. VESELÁ: STYLISTICKÉ HODNOCENÍ PŘEKladu BÁSNĚ...

Více či méně s rýmou chodí lid.

x X x X x X x X x X

Vlaky se řítí z mostů kamsi níže.

x X x X x X x X x X x

RADEK MALÝ: KONEC SVĚTA

Ve větru klobouk měšťáka má strach.

x X x X x X x X x X

Vzduchem zní cosi jako křik a pláč.

x X x X x X x X x X

Ze střech se s nářkem řítí pokrývač

x X x X x X x X x X

a příliv stoupá, píšou v novinách.

x X x X x X x X x X

Je tady bouře, moře na pevninu

x X x X x X x X x X

se vrhlo a teď kosí hráze po stu.

x X x X x X x X x X

Většina lidí smrká – mají rýmu.

x X x X x X x X x X

Vlaky se hrouť z železničních mostů.

x X x X x X x X x X

FORMÁLNÍ CHARAKTERISTIKA ORIGINÁLU A SROVNÁNÍ S PŘEKlADY

Báseň Weltende sestává ze dvou strof o čtyřech verších. Verše v první strofě mají deset slabik, v druhé strofě slabik jedenáct. Báseň se nese v rytmu pětistopého jambu vzestupné kadence. Verše první strofy mají mužské zakončení (X), verše druhé strofy zakončení ženské (x). Co se druhu rýmu týče, v první strofě se setkáváme s rýmem obkročným, druhou strofu charakterizuje rým střídavý. Další podstatný formálně-významový prvek básně představuje enjambement mezi prvním a druhým veršem druhé strofy.

- A Dem Bürger fliegt vom spitzen Kopf der Hut,
B In allen Lüften hallt es wie Geschrei,
B Dachdecker stürzen ab und gehn entzwei
A Und an den Küsten – liest man – steigt die Flut.

C Der Sturm ist da, die wilden Meere hupfen
D An Land, um dicke Dämme zu zerdrücken.
C Die meisten Menschen haben einen Schnupfen.
D Die Eisenbahnen fallen von den Brücken.

Ludvík Kundera dodržuje rýmové schéma pouze v první strofě. Ve druhé strofě neuzivá rýmu střídavého, ale pokračuje v rýmu obkročném:

- A Z měšťácké ostré lbi se klobouk zdvih,
B vzduch jak by se chvěl v pokřiku a pláči,

- B pádem se rozpolcují pokrývači
 A a potopa prý stoupá na březích.
 C Vichr je zde a divé moře líže
 D už zem a hodlá hráze provalit.
 D Více či méně s rýmou chodí lid.
 C Vlaky se řítí z mostů kamsi níže.

Radek Malý oproti Kunderovi zcela dodržuje schéma dané originálem. V první strofě ponechává rým obkročný a ve druhé strofě střídavý:

- A Ve větru klobouk měšťáka má strach.
 B Vzduchem zní cosi jako křik a pláč.
 B Ze střech se s nárkem řítí pokrývač
 A a příliv stoupá, píšou v novinách.
 C Je tady bouře, moře na pevninu
 D se vrhlo a teď kosí hráze po stu.
 C Většina lidí smrká – mají rýmu.
 D Vlaky se hroutí z železničních mostů.

Jak již bylo zmíněno, v Hoddisově básni vystřídá desetislabičný verš první strofy verš jedenácti slabičný strofy druhé.

Kundera stejně tak jako rýmové schéma nedodržuje ani rozvržení slabik v jednotlivých strofách. Počet slabik každého verše koresponduje se schématem Kunderova obkročného verše, přičemž mezi počtem slabik v první a druhé strofě je rozdíl v množství slabik vždy prvního a posledního verše.

Malý ve svém překladu zcela respektuje i Hoddisovo rozdělení počtu slabik. V první strofě jsou tedy verše desetislabičné a ve druhé jedenáctislabičné.

Weltende	Světaskon	Konec světa
10	10	10
10	11	10
10	11	10
10	10	10
11	11	11
11	10	11
11	10	11
11	11	11

PROBLEMATIKA ZACHOVÁNÍ SLABIČNÉHO RÝMU

Slabičný rozsah rýmu má velmi významný vliv na rytmičné vyznění verše. V češtině rozlišujeme jednoslabičný a dvojslabičný rým. Slovem vytvářejícím jednoslabičný rým může být např. „**hod**“. Dvojslabičný rým se dá utvořit např. slovem „**návod**“.

B. VESELÁ: STYLISTICKÉ HODNOCENÍ PŘEKladu BÁSNĚ...

V češtině na rozdíl od jiných jazyků vč. němčiny de facto neexistuje „pravý“ mužský rým, protože jednoslabičná (např. **hod**, **slon**) nebo víceslabičná slova (přízvuk stojí na liché pozici, např. **na** honu, **na** slonu) mají přízvuk pouze potenciální. Přízvuk mají tato slova díky určité pozici, ve které se nacházejí, nebo je jim „přisouzen“ rytmem.

Verše první strofy originálu jsou mužského zakončení (důraz na poslední slabice), verše strofy druhé naopak zakončení ženského (důraz na předposlední slabice). Schematicky vypadá situace takto:

der Hut – die Flut
x X x X

Geschrei – entzwei
x X x X

hupfen – Schnupfen
X x X x

zerdrücken – (von) den Brücken
x X x X x X x

Typ slabičného zakončení úzce souvisí s druhem rytmu a počtem slabik v jednotlivých verších. V tomto případě platí, že každý desetislabičný verš má mužské zakončení a jedenáctislabičný verš naopak zakončení ženské. To pro Kunderův překlad znamená, že nekoresponduje s rozvržením v originálu. Opět schematicky znázorněno:

klobouk zdvih – (na) březích
X x X X x X

pláči – pokrývači
X x X x X x

líže – níže
X x X x

provalit – chodí lid
X x X X x X

Malý vzhledem k dodržení rozvržení počtu slabik v souladu s originálem zachovává i typ zakončení:

má strach – (v) novinách
x X X x X

a pláč – pokrývač
x X X x X

pevninu – mají rýmu
x X x X x X x

po stu – mostů
X x X x

ENJAMBEMENT

V zásadě rozlišujeme dvě hlavní funkce enjambementu, a to spojovací a izolující. Co se spojovacího typu týče, věta pokračuje do dalšího verše a tímto přesahem je zdůrazněno těsné spojení obou veršů. Zatímco izolující enjambement má funkci zcela opačnou, neboť jeho užitím dochází k vydělení verše z větné souvislosti.

V češtině převažuje spíše funkce izolující, ale v němčině je tomu naopak a velmi častým je tedy enjambement spojovací. Aby bylo zachováno stejné vyznění, měl by překladatel užít opačného typu.

Levý vyjmenovává několik možností, které Kundera uvádí jako způsob vyrovnání se s přesahem. Podřadné spojení může překladatel nahradit spojením souřadným, nepřímý pořádek slov může být změněn na přímý a z nepřímých přívlastků je možno utvořit slovesnou větu.¹⁰

V originále použil Hoddis přesahu jednou, a to mezi prvním a druhým veršem druhé strofy. Jedná se o přesah spojovací.

Der Sturm ist da, **die wilden Meere hupfen**
An Land, um dicke Dämme zu zerdrücken.

Kundera přesah dodržel, ovšem nepodařilo se mu s ním přesvědčivě vyrovnat. Jeho převedení enjambementu se pohybuje na pomezí izolujícího a spojovacího typu.

Vichr je zde a **divé moře líže**
už zem a hodlá hráze provalit.

Malému se s přesahem vyrovnat podařilo a změnou pořádku slov (přímý na nepřímý) do-
cítil přesahu izolujícího.

Je tady bouře, **moře na pevninu**
se vrhlo a teď kosí hráze po stu.

ALITERACE A EUFONIE

Poslední, vůbec však ne zanedbatelnou složku, jíž se budeme zabývat, představuje aliterace (něm. Stabreim) a eufonie. Důležitost této zvukové stránky je pro Hoddisovu báseň pří-
značná.

Dem Bürger fliegt vom spitzen Kopf der Hut,
An Land, um **dicke Dämme zu zerdrücken**.
Die **meisten Menschen haben einen Schnupfen**.
Die Eisenbahnen **fallen von** den Brücken.

Tučně jsou vyznačeny opakující se hlásky. Jak je z tohoto výčtu patrné, zaujímá eufonie opravdu důležité místo. Zvýrazňuje a zdůrazňuje klíčové myšlenky a motivy a dává tak i básni její nezaměnitelné znění.

Kundera ani Malý nepřevodli velké množství aliterací v originálu především z důvodu zachování stejného vyznění. Co v jednom jazyce zní přirozeně, ve druhém už přirozené být nemusí.

¹⁰ Levý, J.: *Umění překladu*. Praha 1963, s. 256.

B. VESELÁ: STYLISTICKÉ HODNOCENÍ PŘEKLADU BÁSNĚ...

V Kunderově překladu lze aliteraci a eufonii vidět v tomto výčtu: **l**bi se k**l**obouk, v **p**okřiku a **p**láči; **p**otopa **p**ry; **l**íže **u**ž, **h**odlá **h**ráze, se řítí z mostů kamsi. V překladu Malého je těchto jevů podstatně méně: ve větru, ze střech se s nářkem řítí.

SHRNUTÍ ANALÝZY ZVUKOVÉ STRÁNKY PŘEKLADŮ

	KUNDERA	MALÝ
1. Zachování metra (jambický rytmus)	ANO	ANO
2. Využití shodného typu rýmu	NE (pouze v první strofě)	ANO
3. Zachování počtu slabik	ANO (ale jiné pozice)	ANO
4. Převedení mužského i ženského zakončení	ANO (ale jiné pozice)	ANO
5. Převedení přesahu → zachování vyznění	ANO	NE
6. Aliterace a eufonie	ANO	ANO

Barbora Veselá

odborné zaměření: rakouská a německá moderna, feministické literární teorie

Katedra bohemistiky (pregraduální studium)

Katedra germanistiky (pregraduální studium)

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého

<baruska.vesela@seznam.cz>

MEDZI HISTÓRIOU A HYSTÉRIOU. K OFICIÁLNEJ LITERATÚRE SLOVENSKEHO ŠTÁTU V KONTEXTE BLUT-UND-BODEN-IDEOLOGIE

PETER F. 'RIUS JÍLEK

1 MÝTUS KRVI A ZEME. KU KONCEPTU BLUT-UND-BODEN

Dnešné chápanie národa v etnickom zmysle nie je staršie ako tri storočia. Etnická identita – *etnicita*, *národnosť* bola výsledkom takzvaného *národného obrozenia* označujúceho pôsobenie nacionalistických hnutí v Európe devätnásteho storočia. Ich cieľ emancipovať etnický národ zahŕňal reformáciu alebo dokonca úplnú likvidáciu dobových politických systémov založených na absolutistickom a feudalistickom konzervativizme.

Nacionalizmus sa zrodil v druhej polovici osemnásteho storočia vo Francúzsku. Kým tu sa formoval najmä pod vplyvom osvietenstva ako platforma pre občiansku spoločnosť, v habsburskej monarchii sa jeho charakter na základe inej spoločenskej situácie premietol do obhajoby etnického princípu a národného štátu, porovnaj napríklad *talianske risorgimento* alebo v našom kultúrnom okruhu aj neúspešné slovenské autonomistické a separatistické snahy v Austrii, respektíve Rakúsko-Uhorsku od Uhorska.

Johann Gottfried von Herder (1744–1803) bol jedným z prvých, ktorí vypracovali tézu o etnickom národe identifikovaným jazykom a kultúrou v zmysle tradície. Na základe nej sa začala upriamovať pozornosť na folklór, v ktorom preromantickí a romantickí nacionalisti videli ústny odraz histórie svojho národa – jeho korene a starobylú kontinuitu.

Preferencia folklórneho umenia sa začína výraznejšie presadzovať už v postupnom odmietnutí klasicistickej poetiky anglickou literatúrou, o čom svedčí dobovo populárna zbierka naratívnych piesní *Reliques of Ancient English Poetry* (1765) zozbieraná Thomasom Percym (1729–1811). Záujem o folklór v podobe módnjej vlny čoskoro zasiahol aj kontinentálnu Európu.¹

Apel na etnickú homogenitu – *jus sanguinis* sa snažil zastúpiť dovtedajšiu nejestvujúcu či neveľmi uvedomelú alebo nezdôrazňovanú etnicitu, ktorú nahradzoval *patriotizmus*, *vlastenectvo* a stavovská príslušnosť akcentujúce na lojalitu ku geografickému pôvodu s väzbou na jestvujúci štátny systém – na jeho kultúrny kontext, religióznu príslušnosť a stavovský poriadok. *Volk* – v „devatenáctém století měl tento termín mnohém širší význam, než [...] dnešní [...] jeho přímý překlad ‚lid‘; tehdejší význam obsahoval navíc národní kolektivnost, podmíněnou

1 Vojtech, M.: Preromantizmus. In: Čúzy, L. – Kákošová, Z. – Michálek, M. – Vojtech, M.: *Panoráma slovenskej literatúry I*. Bratislava 2004.

spoločnou tvorivou energiou, cítením a pocitom jedinečnosti² – sa jednoducho stáva novým duchovným princípom.

Súhlasíme teda s tvrdením Ernesta Gellnera (1925–1995), že národ v etnickom chápaní je produktom nacionalizmu a nie naopak a že samotný proces vzniku novodobej etnicity je výsledkom širšej spoločenskej genézy súvisiacej hlavne s industrializačným a vedecko-technickým rozvojom³ deštruuujúcim v tom čase už anachronické feudalistické vzťahy.

Jus soli sa pre nacionalistické hnutia nestal druhoradým princípom, ale ďalším politickým artiklom na obhajobu ich ideológie.

Pôda hádam už od čias neolitickej revolúcie symbolizovala posvätný časopriestor, akýsi epifanický fenomén. Prisúdením ženskosti získala atribút materskej životodarnej sily odvodennej od pozorovania prvotnopospolných poľnohospodárov, pre ktorých jej obrábanie a úrodnosť pripomínali sexuálny proces plodenia. Ľudia objavili nový spôsob, ako získať „potravu pre svoje spoločenstvo“⁴ a dávali mu sakrálny ráz, počnúc rituálmi či tvorbou chtonickej mytológie. Zem nielen *živila* svoje obyvateľstvo, ale ho aj *absorbovala*, pochovávali sa v nej generácie tvoriace lineárne kontinuum, pôda sa napokon stala i objektom, o ktorý sa viedli vojenské spory, z čoho vyplynul dvojaký spôsob nárokovania si na ňu: vlastníctvo založené na princípe autochtónnosti obyvateľstva alebo mocensky, založené na fyzickej sile ovládnuť ju.

Krv reprezentujúca genetickú príslušnosť a zem, na ktorej došlo k etno- a glotogenéze obyvateľstva, sa v nacionalistickom koncepte stali binárnym vzorcom. Jeho jednoznačným výsledkom bolo nárokovanie si biologicky spriazneného etnika obývať pôdu patriacu jeho predkom, prípadne vlastniť, ak bola pôvodnejšiemu obyvateľstvu mocensky *vyvlastnená*.

Blut-und-Boden sú neodmysliteľne späté s obdobím romantizmu a vrcholiaceho nacionalizmu devätnásteho storočia. Oživilo a vyfabrikovalo celý rad historizmov, ktorým sa takzvané *národné prebudenie* snažilo vedecky odôvodniť svoje existenčné práva. Tak napríklad maďarský historizmus sa presadzoval „s historicky a archeologicky neudržateľným tvrdením o totožnosti Avarov a príslušníkov staromaďarských kmeňov“⁵ či slovenský historizmus zasa videl priame počiatky svojho etnika na Veľkej Morave a stvoril cyrilo-metodskú tradíciu.

Pre mnohých súčasných historikov dezinterpretátorov, ako je Milan S. Ďurica (1925) a spol., vychádzajúcich z *metodológie* „národného a kresťansko-katolíckeho pohľadu“⁶ je dodnes neprijateľné akceptovať fakt etnogenézy Slovákov až pod vplyvom vzniku Uhorska z hornozemských Slovanov. Takéto historické *pohľady* na dejiny si však v súčasnosti hádam nezaslúžia v knižničnom regáli susediť so serióznymi publikáciami, ale skôr s expedíciami Miloša Drasticha (?) hľadajúceho záhadnú *atlantídu* ešte záhadnejších *(Slo)Wánov*.⁸

Nacistickou radikalizáciou Blut-und-Boden sa sformovala doktrína, ktorú v nacistickom Nemecku propagoval ríšsky minister potravy a poľnohospodárstva Walther Darré (1895–1953). Pôvodný mýtus sa však už na prelome devätnásteho a dvadsiateho storočia v nemeckých krajinách miesil s rôznymi ezoterickými a okultistickými prúdmi obohatenými pangermanizmom, rasovými teóriami o árijskej či nordickej dominancii a podradenosti iných etník, kultúr a život-

2 Goodrick-Clarke, N.: *Okultní kořeny nacizmu: rakouští a němečtí ariosofisté 1890–1935*. Praha 1998, s. 13.

3 Gellner, E.: *Nacionalizmus*. Brno 2003.

4 Armstrong, K.: *Dejiny mýtov*. Bratislava 2005, s. 41.

5 Turčan, V.: *Mýty naše slovenské*. Bratislava 2005, s. 41.

6 Ďurica, S. M.: *Dejiny Slovenska a Slovákov v časovej následnosti faktov dvoch tisícročí*. Bratislava 2003, s. 16.

7 Dátum narodenia a úmrtia sa nepodarilo zistiť.

8 Drastich, M.: *Atlantida Slo-Wánov*. Bratislava 1993, a tiež: *(Slo)Wáni z tieňa?* Ružomberok 2000.

ných štýlov. Hitlerov atribút vodcu i spasiteľa nemeckého národa a jeho militantné *evanjelium* nenávisti napokon sformovali spomínané mytologické a náboženské gro nacizmu. V podstate však šlo iba o myšlienkový humbug snažiaci sa udržiavať pri živote anachronické idey nacionalizmu, romantizmu a *völkische Bewegung* z devätnásteho storočia medzi ktoré nepochybne patrili i Blut-und-Boden.

Pre politickú sféru sa vymedzil sociologický pojem *political religion*. K jeho základným atribútom patrí fatalistická a utopistická viera vo vlastnú ideológiu ako konečného a triumfálneho štádia vo vývoji ľudskej spoločnosti, intolerancia k iným ideologickým systémom založeným aj na úplne rovnakých princípoch, čo sa formálne premieta v prísnej kontrole a ochrane svojej štruktúry i pevne organizovanej hierarchii na čele s charismatickou osobnosťou doplnenou o mesiášsku aureolu.⁹ Celé je napokon zastrešené dogmatickými floskulami a nedotknuteľnou symbolikou.

Koncept politického náboženstva bol odvekou súčasťou histórie. Neodlúčenosť náboženstva a politiky rozšírená v starovekých spoločnostiach bola zárukou prežitia civilizácie, prijatím kultúrnej identity – jej *raison d'être*.¹⁰ Totalitné režimy, ktoré vznikli v dvadsiatom storočí, si zachovávali – a niektoré stále zachovávajú – množstvo prvkov a paralel s dávnymi despociami, ibaže so základným rozdielom v opodstatnenosti ochrany identity spoločenstva. Práve neschopnosť reálne odôvodniť túto potrebu sa nahradila propagandistickým šírením paranoických obáv a strachu z aktivity nepriateľov v podobe konšpiračných teórií o buržoáznych nacionalistoch, imperialistoch, kapitalistoch, Židoch či iných *nebezpečných živloch*.

Napríklad náboženská zložka nemeckého nacizmu – nazývaná *nacistickou mystikou* alebo *nacistickým okultizmom* – súvisí so zdôvodňovaním „pokusov o umelé znovuzrodenie starogermánskeho pohanstva“.¹¹ Jej korene majú pôvod v módnom ezoterickom boome prvej tretiny dvadsiateho storočia. V tom čase sa formuje *áριοzofia* – rasistická okultistická teória o nadradenosti árijskej rasy nadväzujúca na teozofickú lokáciu jej geografického pôvodu na bájných ostrovoch Atlantída, Hyperborea a Thule. Nacistická pseudoarcheológia sa dokonca venovala výskumu a vysielala expedície na potvrdenie nového áριοzofického historizmu naprieč kontinentmi od Bolívie po Tibet.

Veď iba svastika ako symbol Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) – pôvodne hinduistické označenie Slnka, prevzaté od ezoterickej Theosophical Society založenej Madam Blavatsky (1831–1891) – sa oveľa skôr objavuje aj v symbolike Thule-Gesellschaft, ktorej členovia zaoberajúci sa Atlantídou, mágiou a runami – napríklad Hans Frank (1900–1946), Rudolf Hess (1894–1987) či Alfred Rosenberg (1893–1946) a iní – sa neskôr objavujú vo funkciách NSDAP. Otec Schutzstaffel (SS) Heinrich Himmler (1900–1945) sa dokonca považoval za reinkarnáciu východofranského kráľa Henricha Prvého Vtáčnika (876–936) a z SS vytvoril *rytiersku družinu* pestovanú na podhubí mystických rituálov a pociť sakrálnej výnimočnosti.

Podstatou tejto staronovej revitalizovanej doktríny bolo argumentovať morálne právo nemeckého národa obývať teritórium svojich predkov a rozširovať ho pre nasledujúce generácie.

9 Voegelin, E.: *Modernity Without Restraint: The Political Religions*. Internetová edícia z r. 2000., dostupná z << http://www.voegelinview.com/ev/cw/cw_5_contents.html>>, 7. 7. 2010.

10 Maier, H.: Political Religions and their Images: Soviet Communism, Italian Fascism and German National Socialism. *Totalitarian Movements and Political Religions* 3, 2006, s. 267–281.

11 Meletinskij, J. M.: *Poetika mýtu*. Bratislava 1989, s. 29–30.

Blut-und-Boden sa stali alibi pre pokusy o genocídu najmä rómskeho a židovského obyvateľstva, ale aj likvidáciu *nevhodných* elementov spoločenského života – homosexuálov, ľudí so zdravotným hendikepom a vôbec kohokoľvek, kto odporoval alebo nevyhovoval nacistickej ideológii.

Na krv v tejto interpretácii sa už očividne nehľadelo len z prízmy kultu predkov, ale i z akejsi vznikajúcej genetickoinžinierskej eugenickej túžby šľachtiť čistú rasu, odstrániť nežiaduce dedičné rysy a vypestovať dokonalého človeka. *Übermensch* Friedricha Nietzscheho (1844–1900) sa stal nepochopeným a z vulgarizovaným cieľom nacisticky prekrútených darwinistických a evolucionistických teórií.

Darréova doktrína propagovala i návrat k vidieckemu spôsobu života, pretože poľnohospodári boli považovaní za zdroj nemeckej krvi. Oživovaním rustikálnych či rurálnych koreňov dochádzalo k odmietaniu modernity, jej kozmopolitných a metropolitných aspektov. Znovuzrodenie takéhoto spôsobu života sa opieralo aj o potrebu vybojovať si pre svoj národ *Lebensraum*, na ktorom by sa mohol ďalej biologicky reprodukovat'.¹² Novovznikajúca *agrikultúra* pokladala za primárne ochrániť svoje teritórium pred nežiaducou kontamináciou svojej hereditárnej integrity.

Blut-und-Boden boli konceptom všetkých nacistických štátov. Táto doktrína sa však v iných kultúrnych regiónoch prispôbovala im špecifickým spoločenským podmienkam založených na iných historických skúsenostiach. Túto skutočnosť vystihol oficiálny ideológ slovenského štátu Štefan Polakovič (1912–1999) tvrdením, že „slovenský národný socializmus je *ducha* Hlinkovho a pracuje len *metódami* hitlerovskými. Tým sa zásadne a rozhodne naznačil myšlienkový rozdiel slovenského a nemeckého národného socializmu a predsa rovnakosť metód, ktoré sa netýkajú podstatných princípov, ale skôr pochádzajú z dynamického charakteru moderných politických koncepcií“¹³.

2 OFICIÁLNE UMENIE TRETEJ RÍŠE. K NACISTICKÉMU HEROICKÉMU REALIZMU

Inštitucionalizácia cenzúry, kontroly umeleckej aktivity a jej plánovania sa v nacistickom Nemecku spája s rokom 1933, keď bol Hitler vymenovaný za ríšskeho kancelára a keď bola ríšskym ministrom pre ľudovú osvetu a propagandu Josephom Goebbelsom (1897–1945) založená *Reichskulturkammer*. Akékoľvek iné prejavy umenia považované za nevhodné pre nemeckú spoločnosť – od afroamerickej džezovej hudby po európsku avantgardu a modernu – dostali zreteľnú nálepku – *entartete Kunst*. *Árijský* vkus sa pred takouto estetickou *degeneráciou* bránil diktovaním poetiky *heroického realizmu*.

Pod heroickým realizmom sa vo všeobecnosti – najmä v anglofónnej umenovede – rozumie pojem zastrešujúci predovšetkým dve kultúrno-umelecké slohové štruktúry dvadsiateho storočia – *nacistický heroický realizmus* a *socialistický realizmus*. Jeho existencia sa však nespája len s komunizoidnými a nacizoidnými režimami, objavuje sa aj ako metóda alebo postup v iných poetologických štruktúrach: „In heroic art the diminutive Napoleon was depicted as taller... The exaggerating, flattering lens is routinely used to elevate rulers and warriors as well as sports and media stars.“¹⁴

12 McSwiggan, G.: *The Doctrine of Blut und Boden. The International Baccalaureate Holocaust Project*. http://cghs.dade-schools.net/ib_holocaust2001/Ideology_Death/blutandboden.htm, 30. 3. 2008.

13 Polakovič, Š.: *Slovenský národný socializmus*. Bratislava 1941, s. 25.

14 Designing Heroes. *Eye* 43, 2002. <http://www.eyemagazine.com/feature.php?id=62&cfid=270>, 20. 10. 2009.

Estetická hodnota heroického realizmu sa primárne podriaďuje propagandistickým požiadavkám. Vyplýva to z jeho hlavného zámeru celebroidovať určitej ideológii, glorifikovať jej dogmu a hrdinov, stavať ich na piedestál či apoteózovať do panteónu. V skutku sa teda snaží marketingovo a psychologicky ovládnuť čo najväčšiu masu jedincov, ktorá v prvom momente nedokáže kriticky odlíšiť axiologickú hranicu medzi umeleckou závažnosťou a politickou reklamou. Tieto dve kategórie sa dokonca syntetizujú a čokoľvek ideologicky protirečivé a neprijateľné sa dostáva do primitívnej kontradikcie. Bolo by však tiež tendenčne tvrdiť, že táto poetika nedokáže produkovať aj esteticky hodnotné a významovo problematizujúce diela, avšak ich vyššie posunutá latka kvality je z kvantitatívneho hľadiska skôr ojedinelou a vo svojej podstate protikladnou.

K dvom najvýraznejším dominantám heroického realizmu patria schematickosť a limitovaný motívový a tematický repertoár. Charakter týchto vlastností je ovplyvňovaný jeho pragmatickou stránkou emocionálne zapôsobiť na percipienta s odkazom na jeho intelekt k nenarúšaniu ideologickej integrity a jej pestovaniu, z čoho – samozrejme – vyplýva poetologické obmedzenie, keďže obmieňaním úzkeho inventáru sa nedá doceliť väčšia miera kreativity, ale len šablónovitá modelovosť. História umenia dokazuje, že dlhodobo takáto situácia ústí do krízy. Svedčí o tom napríklad socialistický realizmus.

Oficiálne umenie nacistického Nemecka nachádzalo inšpirácie vo viacerých slohoch: antike, romantickom realizme a preromantizme či romantizme. To nacistický heroický realizmus zreteľne odlišuje od socialistickorealistickej metódy. Sám Hitler videl v modeloch starogréckeho a starorímskeho umenia svoj rasový ideál, považoval ich za „uncontaminated by Jewish influences. Modern art was [seen as] an act of aesthetic violence by the Jews against the German spirit.“¹⁵

Socha Arna Brekera (1900–1991) *Fackelträger im Hof der neuen Reichskanzlei* (1939) známejšia skôr pod názvom *Die Partei* svoj klasický vzor naplňa novým významom – hodnotami nacizmu. Nahý falkónos – symbolizujúci, ako o tom vypovedá aj skrátený názov sochy, štátostranu NSDAP – vo svojej fyzickej elegancii a kondícii zosobňuje dokonalého árijskeho človeka a nositeľa týchto ideí. Výtvarné umenie vo všeobecnosti exaltovane a idealizovane prezentovalo telesnosť, akúsi árijskú monumentalitu, ktorá sa prejavuje aj v architektúre.

Repertoár nacistického heroického realizmu sa prevažne zameriaval na romantickú mytologizáciu vojenskej tematiky. Aj jeden z dobových propagandistických umeleckých dokumentov – na vtedajšiu filmovú techniku novátorský – *Triumph des Willens* (1934) režisérky Leni Riefenstahlovej (1902–2003) excelentne zachytáva atmosféru Hitlerovho mesiášstva: funkcia Führera sa stáva nedotknuteľným tabu, ktoré dopĺňa kaleidoskop príležitostných emotívnych scén nabitých davom vo vytržení mávajúcim hákovými krížmi, sprievodmi s pochodňami, vojenskými prehliadkami a skladaním sľubu vernosti deťmi a mládežou. Táto monumentálna demonštrácia nacizmu sa končí hymnou NSDAP a Sturmabteilung (SA) známou ako *Horst-Wessel-Lied*.

V umeleckej literatúre od roku 1933 bola situácia podobná. Popri autoritách ako Bertolt Brecht (1898–1956), Thomas Mann (1875–1955), Erich Maria Remarque (1898–1970) a mnohých ďalších, ktorí boli nútení emigrovať či boli vyhnaní do exilu buď pre nesúhlas s nacistickou politikou a/alebo pre židovský pôvod sa v rámci nemeckej literatúry vytvorila takzvaná vnútorná emigrácia. V porovnaní s oficiálnou literatúrou – nemeckou literárnou vedou vo všeobecnosti nazývanou *nazionalsozialistische Literatur* – bolo však jej postavenie nepatrné

15 Grosshans, H.: *Hitler and the Artists*. New York 1983, s. 86.

a – samozrejme – ilegálne. Obmedzila sa na témy nekonfrontujúce sa s politikou a tie, ktoré sa jej postavili tvárou v tvár, mali často priečinkový charakter. Netreba sa týmto autorom ani veľmi čudovať, rozšievanie strachu a teroru hneď od nástupu Hitlera k moci – spomeňme len akcie *Bücherverbrennungen* – malo jasný cieľ – zabrániť oponentom nacizmu vo verejnej diskusii.

Nacistická literatúra plne dodržiavala poetiku nacistického heroického realizmu. V rámci nej sa presadzovalo hnutie *Blut-und-Boden-Dichtung* uplatňujúce princípy Blut-und-Boden-Ideologie na podklade vplyvov romantizmu a tém z vidieckeho prostredia. Z predstaviteľov tohto smeru spomeňme napríklad Heinricha Anackera (1901–1971), Josefu Berens–Totenohl (1891–1961), Herberta Bohmea (1907–1971), Heryberta Menzela (1906–1945) či Gerharda Schumanna (1911–1995). Vidiek tematizovali aj *Bauernromane*.

V próze sa uplatňovala románová tvorba: historické romány sa vracali k udalostiam z napoleonských čias, pruských dejín či sedliackych povstaní. Objavujú sa v nich charizmatické postavy legitimizujúce a popularizujúce nacistický vodcovský princíp. Vojnové romány sa zasa vracali k prvej svetovej vojne, boli oslavou frontových úspechov a jej veteránov.

Zaujímavá situácia nastala v ženskom románe, ktorý narušil dovtedajší emancipačný trend a navrátil ho do tradicionalisticky formovaných rôľ žien v rodine, velebila sa hodnota materstva, no často v zvludgarizovanej podobe *Gebärmachine*.¹⁶

Dvanásťročný vládny diktát nacistickoheroickorealistickej poetiky nielenže narušil kontinálny vývoj v kultúrno-umeleckom živote, ale ho aj zdevastoval a sprimitivizoval. Napriek tomu si toto obdobie ako špecifický prejav umenia zaslúži objektívnu vedeckú pozornosť.

3 POD EGIDOU NEZÁVISLOSTI. K PROREŽIMOVEJ LITERATÚRE ZA SLOVENSKEHO ŠTÁTU

Dobový pojem *deravá totalita* je dvojsečný:

Na jednej strane obhajuje v skutočnosti „jednoznačne totalitný režim s výraznými fašistickými prvkami“,¹⁷ utlmuje jeho charakter ospravedlňujúc politiku, ktorá údajne zabránila apokalypse slovenského národa. Reálne však „bola v Európe jediným nacistami okupovaným štátom“¹⁸ uskutočňujúcim deportácie Židov z vlastných zdrojov, nehovoriac o arizáciách, perzekúciách, pogromoch – dokonca aj krátko po zmene režimu¹⁹ – a iných násilnostiach zo stany vládnej mašinérie realizovaných najmä polovojenskou Hlinkovou gardou.

Druhá strana tohto pojmu sa približuje reálnej situácii v tom, „akoby zo zotrvačnosti ostával určitý voľný priestor.“²⁰ Zotrvačnosť z predmníchovského života naozaj znamenala určitú – oklieštenú – voľnosť, ale skôr v kultúrnej sfére. Nedá sa interpretovať údajnou politickou umiernenosťou krídla Hlinkovej slovenskej ľudovej strany – Strany slovenskej národnej jednoty (HSLs – SSNJ) reprezentovanej Jozefom Tisom (1887–1947), ktorého historickí

16 *Blut-und-Boden Ideologie*. Dostupné na: <http://de.wikipedia.org/wiki/Blut-_und_Bodenideologie>, 24. 6. 2010, a *Deutschsprachige Literatur*. Dostupné na: <http://de.wikipedia.org/wiki/Deutschsprachige_Literatur>, 26. 6. 2010.

17 Kamenec, I.: *Mýty naše slovenské*. Zost. Eduard Krekovič – Eva Krekovičová – Elena Mannová. Bratislava 2005, s. 185.

18 Tamtéž, s. 188.

19 *Miluj blízkeho svojho...* (Dokumentárny film Dušana Hudeca z roku 2004 o takzvanom topolčianskom pogrome, počas ktorého krátko po skončení druhej svetovej vojny fyzicky napadlo slovenské obyvateľstvo židovských spoluobčanov vracajúcich sa z koncentračných táborov.)

20 Šmatlák, S.: *Dejiny slovenskej literatúry II*. Bratislava 2001, s. 473.

advokáti si akosi nechcú pripustiť, že ako prvý občan štátu niesol „primeraný diel právnej, ale hlavne politickej a morálnej zodpovednosti za všetko, čo sa v Slovenskej republike udialo.“²¹

Kultúry sa – našťastie – politické zmeny nedotkli natoľko, aby výrazne narušili jej kontinúálne predvojnové smerovanie. Iste však treba podotknúť, že takzvaná *katolícka moderna* pretrvala prvú polovicu štyridsiatych rokoch dvadsiateho storočia aj z mimoliterárnych dôvodov; religiózny aspekt jej poetiky totiž nebol v protiklade s oficiálnou kresťanskou orientáciou slovenského štátu. A podobne ani surrealizmus, ktorý sa v roku 1939 formuje do básnickej skupiny slovenských nadrealistov či tendencie prozaickej lyrizácie sa nedostávajú do konfliktu s oficiálnou politikou. Ich reakcie na druhú svetovú vojnu sa nesú v etickom odsúdení vojnovkej skutočnosti alebo patria do únikovej literatúry. Túto tvorivú cestu chápeme zo strany viacerých autorov, ako „schopnosť využiť hoci zúžený priestor legálneho pôsobenia na udržanie určitej miery diskusie podloženej názorovej diferenciácii [...], ale aj na subjektívne realizovanie tvorivých projektov.“²²

Viacero autorov sa však – orwellovsky povedané *doublethinkovo* – podieľajú i na tvorbe nacistickoheroickorealistickej propagácii, napríklad Tido J. Gašpar (1893–1972) z pozície šéfa Úradu propagandy či Rudolf Fábry (1915–1982) ako navrhovateľ „obálok aj pre tie najhnusnejšie nacistické pamflety.“²³

To však nemohli povedať Janko Jesenský (1874–1945), Peter Jilemnický (1901–1949) alebo Gejza Vámoš (1091–1956). Jilemnického komunistická orientácia ho vylúčila zo spoločenského života a Vámoš so židovským pôvodom dokonca anticipoval blížiacu sa udalosť a tesne pred vyhlásením slovenského štátu emigroval do Číny. Jesenský sa zasa pridal do vnútornej emigrácie, ktorej „ilegálna ... tvorba, otvorene odmietajúca nielen vojnu, ale aj fašizmus i jeho domáci režimový variant“²⁴ získala priestor až v roku 1944 počas Slovenského národného povstania.

Hneď od začiatku existencie slovenského štátu sa začína formovať aj nová kultúrno-umelecká tendencia, ktorá sa hlási k nastoleným spoločenským požiadavkám. Dokazuje to aj takzvaný *tatranskolomnický manifest* prijatý tridsiateho prvého augusta 1940 na stretnutí kultúrnych a vedeckých pracovníkov v Tatranskej Lomnici (dnes mestská časť Vysokých Tatier):

„Slovenský národný socializmus a jeho uplatňovanie u nás znamená organické pokračovanie v rozvíjaní slovenských národných síl v duchu našich tradícií. / Národný socializmus je sústava, ktorá najlepšie vyhovuje potrebám slovenského života, lebo umožňuje plné rozšírenie²⁵ všetkých problémov politických, hospodárskych, sociálnych a kultúrnych. / Týmto systémom slovenský národ vymaňuje sa zo sféry liberálicko-kapitalistickej, v ktorej bol násilne a proti svojmu duchu udržovaný cudzími režimami a včleňuje sa do nového hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho poriadku, na ktorom sa buduje nová Európa. / Predstavitelia slovenského kultúrneho a duchovného života dôrazne žiadajú, aby tento systém, ktorý najlepšie zabezpečuje slovenskú štátnosť, bol zodpovednými činiteľmi vo všetkých oblastiach národného života dôsledne, nekompromisne a bezodkladne uskutočnený. Osobitne vyzdvihujú potrebu, aby

21 Kamenec, I.: *Mýty naše slovenské*. Zost. Eduard Krekovič – Eva Krekovičová – Elena Mannová. Bratislava 2005, s. 194.

22 Šmatlák, S.: *Dejiny slovenskej literatúry II*. Bratislava 2001, s. 474.

23 Clementis, V.: *Odkazy z Londýna*. Bratislava 1947, s. 299.

24 Šmatlák, S.: *Dejiny slovenskej literatúry II*. Bratislava 2001, s. 484.

25 Tlačová chyba, správne „rozriešenie“ viď: Clementis, V.: *Odkazy z Londýna*. Bratislava 1947, s. 280.

sa to stalo predovšetkým pri budovaní nových hospodárskych a sociálnych poriadkov, ale zdôrazňujú, že uplatnenie tohto systému má sa dôsledne vykonať aj na poli kultúrom a školskom.²⁶

Prítomní signatári Jozef Ambruš (1914–1993), Henrich Bartek (1907–1986), Valentín Beniak (1894–1973), Jozef Cincík (1909–1992), Juraj Čečetka (1907–1983), Gašpar, František Hrušovský (1903–1956), Stanislav Mečiar (1910–1971), Frico Motoška (1891–1956), Ján Smrek (1898–1982), Vladimír Rolko (1899–1971), Milo Urban (1904–1982) a Andrej Žarnov (1903–1982) svojim podpisom jednoznačne deklarovali nutnosť aplikovať nacizmus i v oblasti kultúry.

Aplikácia nacistického heroického realizmu sa však neuskutočňovala takým spôsobom ako v Nemecku. Ak si všimneme dobové knižné publikácie autorov z manifestu, jednoznačne usudzujeme, že budovanie novej literatúry sa nekonalo podľa predstáv vysokých predstaviteľov HSLS – SSNJ. Predseda vlády Vojtech Tuka (1880–1946) situáciu prirovnáva k impotencii, ktorá „sa nevzťahuje len na manželku“²⁷, ale aj „na tých literátov, vedátorov a spisovateľov, ktorí sa k nám pridali“²⁸ a nepreukazujú sa „plodnou prácou v prospech národnosocialistickej kultúry.“²⁹

Na druhej strane sa signatár Urban sťažuje, že „do ktoréhokoľvek kúta nášho kultúrneho života len nazrieme, všade badať známky akejsi neistoty, polovičatosti, anarchie, diletantstva [...] staroby a pokrytectva [...] podpriemernosti.“³⁰ Diletantstvo je však ten správny pojem, ktorým možno vystihnúť aj takých predstaviteľov kultúry a umenia, ako bol Urban a jemu podobní. Neuvedomovali si totiž, že režim si jednoducho vyžaduje diktát vo všetkých spoločenských sférach?! Autor *Živého biča* (1937) lamentuje, pričom sám sedí na mieste redaktora propagandistického orgánu Hlinkovej gardy *Gardistu* a spolu s Beniakom, Gašparom a Žarnovom je zo strany ministra vnútra Alexandra Macha (1902–1980) označovaný za „spisovateľa národnosocialistického ducha.“³¹

Ešte viac však bije do očí Smrekov podpis, ktorý nevieme žiadnym logickým spôsobom odôvodniť a asi sa s privretými očami uspokojíme s tvrdením Vladimíra Clementisa (1902–1952), že sa „k nim omylom a zrejme z naivity priplietol.“³²

Nacistický heroický realizmus sa teda neetabloval knižnou produkciou, ale najmä sériovými publikáciami, v ktorých získavali priestor netaľentovaní autori ako Jur Gajdoš-Breza (?³³), Ivan Javor (1904–1989), Karol Murgaš (1899–1972) a podobne.

Aj výrazne talenty však prepadli primitívnemu veršovaniu. Beniaková *Halucinácia* (1940) je hádam jednoznačná:

Z Bohom buď sloboda z Bohom ti panská vláda
pol našej dediny židovská pliaga skráda
množia sa jak myši v smradľavej komore

26 Clementis, V.: *Odkazy z Londýna*. Bratislava 1947, s. 280.

27 Tamtéž, s. 282.

28 Tamtéž, s. 282.

29 Tamtéž, s. 282 [Z prejavu na kurze kultúrnych referentov Hlinkovej gardy v Trenčianskych Tepliciach deviateho novembra 1941.].

30 Tamtéž, s. 284.

31 Tamtéž, s. 281.

32 Tamtéž, s. 279.

33 Dátum narodenia a úmrtia sa nepodarilo zistiť.

už milión Slovákov vyhnali za more.³⁴

Periodiká teda tvorili hlavný zdroj nacistickej propagandy a predstavy o umení. Vezmime si napríklad *Slovenské pohľady*. Od jednoznačného odsúdenia komunizmom za nacistické sa v nich od deväťdesiatych rokov dvadsiateho storočia hľadá aj nezávislá platforma dávajúca priestor pre neideologickú literatúru. Netreba však túto Jánom Jankovičom (1941) pomenovanú „autonómnosť“³⁵ zovšeobecňovať a vyňať z celkového kontextu, pretože samotná poetika alebo aspoň prvky nacistického heroického realizmu sa tematizovali rôznym spôsobom, nielen vulgarizovane. Upozorňujeme preto „na možnú scestnosť ich čítania mimo ideologických rámcov danej doby“³⁶. Ako príklad uvádzame Beniakovu báseň *Nová slovenská hymna*:

Vo viere otcov vytrváme!
 Tu Ťa náš spev zvelebí,
 Za slobodu život dáme, len v potomstve, len v potomstve
 Žehnaj nás Boh na nebi!
 Nebudem o milosť prosiť
 Otrocky a bez zeme,
 Svoje siať a svoje kosiť:
 Vládu do rúk vezmeme!³⁷

Odsúvzťažnená pôsobí v tradičnom revoltujúcom a romantizujúcom takte. Samotný akcent v názve na novosť svedčí o určitom prelome v živote slovenského národa a ten autor jednoznačne vidí v roku 1939. *Dať za slobodu život* znamená ináč frazeologizované *preliať krv*. Táto obeta sa spája s ochranou zeme aj pre budúce generácie národa, ktorý má hlboké korene v minulosti. Imperatívny explicit básne vnímame ako bojový pokrik demonštrujúci politickú myšlienku zvrchovanosti národa nad jeho teritórium. Predpokladáme, že v oficiálnej poézii sa Blut-und-Boden poetika prejavovala najvýraznejšie.

Povstalecké udalosti napokon narušili dosť chaotický, ale zato predsa len postupný proces ideologizácie slovenského literárneho a celkovo kultúrneho života. Zo zániku slovenského štátu však priamo nevyplyval aj zánik ideologickej poetiky, tá čiastočne prežila v emigrantských enklávach tých autorov, ktorých obnovené Česko-Slovensko obvinilo za kolaboráciu s nacizmom. V domácom prostredí sa však o pár rokov neskôr dostáva kultúra pod diktát iného heroického realizmu.

Peter F. 'Rius Jílek

Odborné zamčrení: slovenská literatúra 1. poloviny 20. stoličí

Katedra slovenské literatúry a literárni vědy

Filozofická fakulta

Univerzita Komenského v Bratislavě

official@peterfriusjilek.eu

34 Mráz, P.: Prejavy národnosocialistickej ideológie v Slovenských pohľadoch 1939–1945. In: *Štyridsiate roky 20. storočia v slovenskej literatúre*. Bratislava 2006, s. 135

35 Tamtéž, s. 135.

36 Tamtéž, s. 135.

37 Tamtéž, s. 135.

VARIA

JAN BALABÁN – PŘÍTEL A SPISOVATEL

(29. 1. 1961 – 23. 4. 2010)

„Umřel člověk. A ta ptačí symfonie byla na jeho počest.“ Zazněly v sobotu 24. 4. 2010 verše v literárně-publicistickém magazínu Aleny Blažejovské Zelný rybník na stanici Brno. Takřečená náhoda. Měla jsem rádio s sebou na zahradě, zpěv ptáků se rozléhal naplno.

Umřel člověk. Den předtím. Na den přesně šest let po smrti svého otce, po němž po celý ten čas smutnil: „...mám dnes smutek... viděl jsem ho mrtvého a říkal jsem, člověk musí jít, tak to chodí a otčenáš... Ale věřím ve společenství živých a mrtvých...“

Napsal Jan Balabán před dvěma lety, při čtvrtém výročí otcovy smrti. A dále: „...zdali se ozve hlas v té hodině, o níž nevíme, kdy přijde, ale my tam jistě nebudeme chybět...“

Už to, drahý příteli, víš.

Poprvé jsme se viděli u přijímacích zkoušek na Filozofickou fakultu UP. Letmý pohled – a bylo to jaksi hned jasné, přátelství na první pohled. Takové, jaké se zrodí snad jednou za tisíc let. Takové, které nás podrželo vždy, po celých (vlastně bez několika měsíců necelých) třicet let, co jsme se znali.

Výborný student – téměř jako by vše už aspoň trochu věděl, jen pro upřesnění něco vypo-slechl, a potom lehce složil zkoušky. Diskutér, ironik a polemik u popelníků na odpočívadlech fakultního schodiště. Kuřák startek. Nepřítel okázalosti, namyšlenosti, snobství, kariérismu, pozérství, všeho nepravého, falešného, křivého a pokrouceného. Nikoli moralista – tyto své postoje stvrzoval vlastním životem, k němuž byl nesmlouvavě přísný též: jakožto student vysoké školy v první polovině osmdesátých let minulého století byl nezbytně alespoň formálním členem SSM, skládal zkoušky z marxismu-leninismu... A toto pocítoval již celoživotně jako provinění: „...radikální chci být tak leda vůči sobě a lidem své generace, kteří tvrdí, že ten hřích necítí, že není.“

Ctitel Babela, Dostojevského, americké literatury, Weinera, Máchy.

Kontrast probouzející se jarní přírody a smrti.

Od dětství psal, na gymnáziu básně, na fakultě převažuje próza. Posedlost psaným slovem, textem; živý, žhavý zájem o cokoli vzniklého: Ty píšeš? Mohl bych to číst? Ne, vážně, chtěl, potřeboval bych to číst!

Ve druhé půli osmdesátých let občas – zřídka – publikuje, samizdatově, samozřejmě. Svobodomylný duch, trpící nesvobodou vnější. Nejen svou – pocházel z rodu postiženého PTP i uranovými lágry. I proto ho dostihl démon.

O své publikované prvotině – povídkové knize *Středověk* – řekl: „Nemám rád, když je v textu zmatek, polohy mezi snem a skutečností, tušením, poezií – a to všechno je právě ve *Středověku*.“

Za svoji skutečnou prvotinu tak považoval až autobiografickou prozaickou skladbu *Boží lano*. Autobiografické inspirace se pak přidržel již v celém díle – jakkoli na ni dokázal „nabalit“ příběhy mnoha postav. Často bývá označován za autora postav solitérů, outsiderů, lidí z okraje společnosti. Sám to vždy rozhodně odmítal – měl za to, že píše o zcela „normálních“ lidech, a hlavně o zcela obecných, nejobecnějších otázkách. Leckdy se též mluví o depresivním, temném ladění jeho próz. Za povšimnutí však stojí možná nenápadný, balabánovsky neokázalý, ale přece zcela zřetelný posun vnitřního tónu jeho knih: od deprese k naději. S přibývajícemi knihami rostoucí.

Vlastně ta celková bilance vůbec není špatná. Sedm vydaných knih, text tzv. komiksu – autor však vždy mluvil o příběhu v obrazech, spoluautorství divadelní hry, hra rozhlasová. Desítky esejů, sloupků, fejetonů; výtvarné recenze. Některé knihy výborných až vynikajících kvalit, jiné kvalitní méně. Každopádně vždy nesmírně poctivé texty. Už tím hodnotné velice. Dvě děti, které miloval a z nichž měl radost – ne zcela běžný jev u rodičů naší generace. Spousta utrpení, ale též mnoho lásky. A nakonec milosrdná smrt ve spánku. Vlastně nádhera. O čtyřicet let později znělo by to bez hořkosti. Je třeba vzít to tak i teď.

Řekla jsem jednou, že přítel člověk nemůže ztratit – ten, koho eventuálně ztratí, nebyl skutečným přítelem. Jan Balabán se mnou souhlasil.

Ani teď jsem tě, drahý Honzo, neztratila. I já věřím ve společenství živých i mrtvých. Jistě i nemálo tvých čtenářů.

Blanka Kostřicová

HROME, TO JE DOBRÝ TEXT

RECENZE

ROMANA CIESLAROVÁ

Pavel Janoušek: *Ivan Vyskočil a jeho neliteratura*. Brno, Host 2009. 384 stran.

Oddělení pro výzkum literatury 20. století Ústavu pro českou literaturu AV ČR se v současné době věnuje mj. projektu nazvanému *Osobnosti české literatury XX. století*. Výsledkem bude řada jednotně redigovaných vědeckých monografií významných českých spisovatelů, kteří se v naší literatuře prosadili v průběhu šedesátých let. Jednotlivé monografie budou vydávány péčí nakladatelství Host v rámci nové ediční řady Tváře české literatury.

Prvním svazkem této ediční řady se stalo dílo Pavla Janouška, vedoucího zmíněného výzkumného oddělení, monografie *Ivan Vyskočil a jeho neliteratura*. Následovat by měly monografie o Karlu Šiktancovi, Ivanu Divišovi, Václavu Havlovi, Ladislavu Fuksovi, Vladimíru Páralovi a dalších.

Seznámení s obsahem publikace či jen první letmé prolistování knihy přinese čtenáři pozitivní zjištění, že vedle samotného odborného výkladu Pavla Janouška monografie obsahuje badatelsky cenné doplňky. Kromě jmenného rejstříku (ani ten dnes bohužel není u odborných prací úplnou samozřejmostí) jde jednak o kalendárium, shrnující stěžejní události Vyskočilova života a tvorby seřazené od roku spisovatelova narození 1929 do roku 2005, jednak o bibliografickou část, kterou pro tuto monografii zpracoval František Knopp. Nechce se téměř věřit, že přestože vyčerpávající bibliografie zaujímá přes čtyřicet stran publikace, je kniha *Ivan Vyskočil a jeho neliteratura* první vyskočilovskou monografií.

V úvodu Janoušek cítí potřebu obhájit rozhodnutí napsat monografii o Ivanu Vyskočilovi jako o spisovateli, tedy jako o autorovi **literárních** děl. Všeobecně je Vyskočil totiž vnímán především jako divadelník. Fakt, že Vyskočilovy texty vznikaly pro divadlo, je také prvním z řady protiargumentů, jejichž vyjmenováním Janoušek svou obhajobu začíná. Následuje rozhodné začlenění Vyskočilovy tvorby do kategorie **slovesnost**, a to na základě skutečnosti, že společným rysem veškeré jeho umělecké činnosti je důraz na **slovo**: „Vyskočilovo pojetí divadla, jeho nedivadlo, bylo ve své podstatě vždy založeno na slovech, bylo tedy svým specifickým způsobem literární a epické. Ať již šlo o texty předem napsané nebo improvizovaně vznikající, hledané teď a tady, základním gestem Vyskočilovy tvorby vždy bylo hledání těch pravých slov, respektive společné hledání těch pravých a přesně formulovaných myšlenek.“ (s. 12–13)

Dalším důvodem k práci na monografii je pro Janouška fakt, že i přes opakovaně zdůrazňovanou nedůvěru k definitivnímu tvaru Vyskočil knižně a časopisecky vydal řadu textů, které lze považovat za literární dílo a které byly a jsou vysoce ceněny. Svou argumentaci pak Janoušek přesvědčivě uzavírá poukázáním na pomíjivost jistých aspektů Vyskočilova díla:

„A vzhledem k pomíjivosti lidské i pomíjivosti divadla jako přímého setkání všech aktérů (...) jsem si jist, že do budoucna to bude především tato literární tvář, se kterou bude tvůrce na své potenciální adresáty shlížet. A proto se také myslím vyplatí se této literární tváři Ivana Vyskočila věnovat.“ (s. 25)

Monografie je systematicky rozčleněna do deseti kapitol, které sledují postupný vývoj Vyskočilovy tvorby od počátků do roku 1990, kdy umělec uzavřel svůj divadelní soubor, protože podle něj za nových okolností po pádu totality chybělo téma i důvod, proč hrát dál, a rozhodl se věnovat hlavně pedagogické činnosti.

Vzhledem ke skutečnosti, že v případě Ivana Vyskočila není dost dobře možné přísně oddělit tvorbu od života, začíná Janouškova práce u „kořenů“. Čtenář se tak seznamuje s kulturní tradicí celé rodiny Vyskočilů, se zvláštním geniem loci Starého Spořilova, kde žila řada osobností z uměleckých kruhů (např. od Jaroslava Havlíčka si mladý Vyskočil půjčoval brakovou literaturu), o kontaktech se spořilovskými surrealisty, o vzniku celoživotních přátelství (od raného dětství přátelil mj. s Emanuelem Fryntou), o studiích, o působení v roli vychovatele v ústavu pro delikventy, a dokonce o Vyskočilově spolupráci s kriminální policií.

Za zásadní zlom v životě všestranně orientovaného umělce autor monografie označuje den, kdy Ivana Vyskočila přizval Jiří Suchý jako partnera do hudebních pořadů v pražské vinárně Reduta. Právě tam se totiž rodí geniální novinka – text-appeal.

V následujících kapitolách pak chronologicky sledujeme další epizody Vyskočilova tvůrčího putování: působení v Divadle Na zábradlí, uskutečňování představy divadla jako „tvůrčivé dílny“, divadla, které preferuje proces tvorby před výsledkem, vydání mimořádné knížky povídek *Vždyť přece létat je snadné* (samotná interpretace knižního debutu je uvedena výkladem dobového literárního kontextu; zde se do textu vloudila chybička: román Jiřího Muchy se jmenuje *Pravděpodobná tvář*, nikoli *Pravděpodobné tváře*), zrod erbovní hry Vyskočilova nového Nedivadla *Křtiny v Hbřbích aneb Blbá hra*, experimentálně pojaté knihy *Kosti a Malé(h)ry*, v nichž jsou povídky propojeny metatextovými úvahami a komentáři, účinkování v rozhlasových pořadech i největší úspěchy rozhlasové dramatiky. Čtenář se dále dozvídá, že na konci 60. let se Vyskočilovi dokonce otevíral prostor v německy mluvících západoevropských zemích, kde nejen publikoval, ale navázal také kontakty s řadou významných umělců, zejména dramatiků, např. s Friedrichem Dürrenmattem.

Normalizace pro tvůrce znamenala jak konec možností působit za hranicemi, tak zákaz práce v rozhlasu, nemožnost publikovat a po určitou dobu na sklonku 70. let i zákaz vystupovat v Praze. Závěrečná kapitola monografie je pak věnována nejúspěšnějším projektům Ivana Vyskočila a jeho Nedivadla v 80. letech, kdy kromě divadelní verze původně rozhlasové hry *Cesta do Úbic* vznikla hra *Malý Alenáš* (o knižní vydání tohoto pohádkově laděného textu se zasloužilo nakladatelství Práce r. 1990) a vlastní Vyskočilova varianta jednoho z nejznámějších příběhů světové literatury – *Haprdáns*, hra, která se vyjadřovala především k tzv. „normální“ (tj. znormalizované) soudobé realitě.

Autor monografie věnuje mnoho prostoru charakteristice specifického přístupu Ivana Vyskočila k divadlu. To je pro něj především nástrojem komunikace, prostředkem socializace, formou „spolupobývání“ se záměrem vytvořit pocit sounáležitosti. Před konvenčními dramatickými formami Vyskočil upřednostňoval divadlo, „které spíše vypráví a improvizovaně představuje, než aby iluzivně předstíralo“ (s. 104). Janoušek však zároveň poukazuje na úskalí vyskočilovské podoby divadla a dokumentuje nutný střet rozdílných uměleckých přístupů, který vedl mj. k vynucenému odchodu Ivana Vyskočila z Divadla Na zábradlí.

Výklad Vyskočilova díla je založen především na interpretaci textů, a to textů publikovaných. Nepublikované varianty ponechává Janoušek vědomě víceméně stranou.

Důkladnou analýzou Vyskočilových textů Pavel Janoušek názorně dokládá, že hlavní témata Vyskočilovy tvorby se v průběhu desetiletí mění jen málo. Řeč jako nástroj komunikace, odcizení, fungování totalitní společnosti, kafkaovské téma úředníka jako součásti mechanismu vládnutí, manipulativní jednání, psychologie ovládaných a jejich spoluvina na úspěšném fungování moci, demaskování absurdity světa (i důvodů její časté akceptace), téma identity... Ve většině případů tedy témata stále aktuální. I dnes se můžeme setkat s nařízeními typu „Hlava XXII“, i dnes se potýkáme s byrokratickým aparátem, „žvanícemi“ politiky, zneužívání moci také rozhodně není spjato jen s životem v totalitní společnosti.

Monografie se nevyhýbá ani paradoxům Vyskočilovy umělecké metody. Přestože Vyskočil tolik usiloval, aby se proces tvorby stal kolektivní záležitostí a zásadně pro sebe odmítal divadlo jednoho herce, byl v prosazování vlastních představ značně neústupný, takže oním partnerem, s nímž vedl Vyskočil neustálý dialog, byl (spíše než partneři na jevišti) on sám. Také veškeré texty, které sloužily jako podklady pro představení, byly zpravidla jen jeho dílem. Důsledkem lpění na vlastní poetice byly pak v 70. letech i spory s mnohaletým blízkým spolupracovníkem Pavlem Boškem.

Zmíněna je i ožehavá otázka Vyskočilova spoluautorství Havlovy Zahradní slavnosti. Zde se Janoušek odvolává na dosud nevydanou práci Lenky Jungmanové a sám se věnuje především komparaci autorů a jejich textů vzniklých na základě stejného námětu.

Janoušek upozorňuje také na nutnou reflexi Vyskočilových vzpomínek a komentářů vlastního díla. Nejednou totiž naráží jednak na nesoulad ve vzpomínkách zúčastněných, jednak na rozpory mezi tím, co Vyskočil dělá, a tím, jak to následně reflektuje a prezentuje.

Určitým úskalím při percepci Vyskočilova díla se pak dle autora monografie může stát fakt, že Vyskočilova záliba v rozebírání, komentování a vytváření různých variant a variací textů, související s již zmiňovanou nedůvěrou k definitivní podobě uměleckého díla, limituje jejich čtenářskou přitažlivost. Kniha však byla pro Vyskočila vždy jen něco jako „náhradní řešení“, jak představit text, který byl prvotně určen pro jeviště. Přesto sám Vyskočil říká: „(...) u některých textů víte, že dospěly ke svému optimu. Tam vám ani nepřipadá, že jste autor. Jenom si říkáte, hrome, to je dobrý text.“ (s. 17) Nutno dodat, že k takovému optimu dospěla nejen řada prací Ivana Vyskočila, ale i publikace, kterou držíme v rukou.

Monografie *Ivan Vyskočil a jeho neliteratura* je jednoznačně velmi cenným přínosem pro všechny, kdo spolu s Vyskočilem sdílejí radost ze hry i víru v existenci víl a bubáků, pro všechny, kdo věnují pozornost slovům a zamýšlejí se nad nimi, pro všechny, kdo jsou ochotni klást si stále otázky a domýšlet, „co by bylo kdyby...“ a vést dialog se sebou i s ostatními. Prostě pro všechny, koho inspirativní osobnost originálního divadelníka, psychologa, pedagoga a spisovatele zaujala. Zvláštní ocenění pak zaslouží citlivý přístup, s nímž se autor publikace „vypořádá“ s již zmíněnými úskaly a paradoxy Vyskočilovy umělecké metody.

Dílo Pavla Janouška je rozhodně důstojným startem nové ediční řady Tváře české literatury, jejímž vytvořením brněnské nakladatelství Host rozšířilo svou – již tak bohatou – nabídku odborných prací o literatuře.

MEZI HISTORICKOU RE/KONSTRUKCÍ A INTERPRETACÍ LIBOVŮLÍ

RECENZE

ROMAN KANDA

Josef Vojvodík: *Povrch, skrytost, ambivalence. Manýrismus, baroko a (česká) avantgarda*. Praha, Argo 2008. 404 stran.

Dva roky po vydání knižní verze Vojvodíkovy německy psané disertace *Symbolismus im Spannungsfeld zwischen ästhetischer und eschatologischer Existenz: Motivische Semantik im lyrischen Werk von Otokar Březina* (München, Otto Sagner Verlag 1998) byla na stránkách časopisu *Česká literatura* (1/2000, s. 97–102) publikována její recenze s názvem „Nová interpretace Březinova díla“. Miroslav Červenka, sám vynikající znalec Březinova díla, v ní konstatoval několik závažných skutečností, jež sice zásadně nezpochybnily validitu Vojvodíkových interpretací, nicméně vyjádřily některé dílčí pochybnosti či výhrady, které rozhodně nebylo lze přejít lehkovážným mávnutím ruky. Na příkladu Březinovy básně „Polední zrání“ (ze sbírky *Větry od pólů*) Červenka názorně ukázal, jak je bohatá sémantika básnickových veršů vykladačem téměř násilně posunuta podle předem připraveného interpretačního modelu. O důmyslnosti onoho modelu nemůže být pochyb. Podobně jako v pozdějších Vojvodíkových pracích i v autorově knižní prvotině se setkává důkladná znalost literatury se sofistikovanou argumentací. Avšak jde právě o apriornost, „rámcovost“, pod jejíž střechu mělo být „mnohohlasí“ Březinova díla vměstnáno a která nutí hledat konvergence, souvztažnosti a afinity tam, kde je jejich historická existence obtížně prokazatelná. Pochybnosti, tvořící nepřeslechnutelný podtón Červenkovy recenze, přecházejí v otázku, která si zasluhuje být ocitována: „[J]de o systém [interpretační schéma/hypotézu, pozn. R. K.] analytikem zvolený bez ohledu na konkrétní historické kontexty, ze svrchované (a legitimní) vůle singulárního čtenáře a interpreta, který konstatuje typologické podobnosti, – nebo o konstrukt, předpokládající reálné kontakty, básníkův vědomý vstup do určité tradice, přejetí a věcné souvislosti?“ (Červenka, op. cit., s. 100)

K uvedené otázce, včetně citace inkriminovaného místa Červenkovy recenze, jsme dospěli také v posudku novější Vojvodíkovy knihy *Imagines corporis: Tělo v české moderně a avantgardě* (Brno, Host 2006, viz *Aluze* 3/2006, s. 162–164) – s tím podstatným rozdílem, že jednotnost, homogennost interpretačního modelu, tvořící gravitační centrum březinovské monografie, byla v tomto Vojvodíkově pokusu o „literární somatologii“ nahrazena různorodou směsicí vykladačských přístupů a kulturních kontextů bez náležitého organického vyústění. Rozpad textové kompozice do jednotlivých výkladových a interpretačních linií, tu tam se navzájem doplňujících a osvětlujících, častěji však naopak rozbíhavých a nepřekrývajících se, tu byl důsledkem tíživého působení obřího nákladu kulturní materie. Její divergentnost nebylo možno překonat jediným interpretačním klíčem, aniž by nehrozilo vážné nebezpečí redukcionismu.

Není cílem této recenze opakovat argumenty už vyřčené, ale zajisté nejde o náhodu, narazili-li jsme i při čtení zatím nejnovější Vojvodíkovy knihy na týž problém, který před deseti lety tak výstižně artikuloval Miroslav Červenka. Navíc právě kniha *Povrch, skrytost, ambivalence* vysunuje, zdá se, zmíněný problém do popředí ještě viditelněji a s ještě větší naléhavostí než Vojvodíkovy publikace předcházející.

Je vhodné, ba nutné zaujmout ke knize poněkud diferencovanější (kritičtější) přístup tím spíš, že některé dosavadní recenze se omezily toliko na parafráze Vojvodíkových stanovisek a formulací, aniž by se hlouběji zabývaly podloží, z nichž tato stanoviska a formulace vyrůstají, k nimž odkazují a na nichž argumentačně stojí. Neproblematicující akceptace Vojvodíkových interpretací – rozhodně nikoli neproblematických – nepřinesla a ani nemohla přinést nic nového, čímž případnou diskusi uzavřela ještě dříve, než vůbec mohla začít. Ke škodě autora a především ke škodě předmětu, o němž by mělo jít v první řadě. Téma, které Josef Vojvodík ve své knize otevřel, si zkrátka zaslouží hlubší a kritičtější reflexi, přičemž následující odstavce sotva mohou vyvolat lavinu. Mohou jen poukázat na některé aspekty a problematická místa Vojvodíkových výkladů, na něž upozorněno zatím nebylo, nebo alespoň ne v míře dostatečné.

HLEDÁNÍ AFINIT

Východiskem Vojvodíkových úvah je přesvědčení o shodách mezi manýristickou a barokní estetikou a teorií umění na jedné straně a avantgardou na straně druhé. Jestliže Amédée Ozenfant charakterizuje v roce 1922 Michelangelovy fresky v Sixtinské kapli jako „stroj uchvácení“ (franc. „machine à émuvoir“), pak podle Vojvodíka nejde o pouhou nahodilost, nýbrž o prokazatelnou paralelu mezi estetikou michelangelovského manýrismu a estetikou francouzského kubisty. Tato paralela spočívá v chápání uměleckého díla jako „stroje emocí“, maximálně působícího na smysly vnímatele. Obdobně na umělecké dílo nahlíželo také baroko, což Vojvodík dokládá citátem Zdeňka Kalisty. S odkazem na studii německé slavistky a literární teoretičky Renate Lachmannové o dekompozici a rekompozici jako dvou komplementárních rysech literárních diskurzů manýrismu, baroka a avantgardy Vojvodík uvádí: „Z této perspektivy [tj. z perspektivy zmíněné studie R. Lachmannové, R. K.] je například Bridelova skladba *Co Bůh? Člověk?* stejně tak excentrická, moderní a založená na estetickém kalkulu jako Halasovo *Nikde*.“ (s. 17). Ponechme nyní Vojvodíkovy charakteristiky, stejně efektní jako vágní, bez komentáře. Bude ještě příležitost se k nim vyslovit.

Další autoritou, k jejímž stanoviskům se Vojvodík opakovaně vrací, a to nejen v této knize, je historik umění Max Dvořák. Dvořákově chápání manýrismu prošlo určitým vývojem a na počátku 20. let minulého století bylo zřetelně ovlivněno nástupem avantgardních směrů. Vojvodík připomíná, jaký vliv měl na Dvořákovu interpretaci Tintoretta expresionismus, a jde ještě dál, když se ve Dvořákově studii *Idealismus und Naturalismus in der gotischen Skulptur und Malerei* z roku 1918 snaží nalézt jisté styčné body s Husserlovou fenomenologií. Bohužel tak činí za cenu sémantického znejasnění přívlastků „transcendentní“ (Dvořák) a „transcendentální“ (Husserl), které však odkazují k odlišným duchovním zdrojům.

Nesmíme též opomenout jméno Erwina Panofského, který v polovině 30. let publikoval esej *What Is Baroque?*, v němž barokní epochu charakterizoval jako počátek moderního věku. (Jak známo, ve stejné době dospěl k podobným závěrům F. X. Šalda v textu *O literárním baroku cizím i domácím*.) Vojvodík píše, že Panofsky, který v té době emigroval z nacistického Německa do Spojených států, vykládá baroko „prizmatem moderního životního stylu Ameriky – a speciálně New Yorku – poloviny 30. let 20. století“ (s. 15). Mentalitu barokních lidí podle

Panofského charakterizuje trhlina mezi emocionalitou a věděním emocionalitu reflektujícím. („They not only feel, but are also aware of their own feelings.“ In: Erwin Panofsky, *Three Essays on Style*, ed. Irving Lavin, Cambridge, Massachusetts Institute of Technology 1995, s. 75.) Tento barokní dualismus stojí u zrodu nového (moderního) vědomí, nové (moderní) imaginace. Byl ovšem důsledkem konkrétní historické situace a je příznačné, že Vojvodík tento historický zřetel dostatečně nezdůrazňuje. Uvedme rovnou, že to souvisí s celkovou koncepcí posuzované knihy, jež spočívá – jednoduše řečeno – v hledání afinit a konvergencí (vzpomeňme na shora zmíněnou březinovskou monografii) a naopak v upozadování diferencí, divergencí a kontrastů. Neměli bychom ale být nijak překvapeni, neboť pro ty interpretační strategie, které se snaží zachytit předpokládané paralely na pozadí širokých kulturních kontextů, ba celých epoch, bývá jisté „zahlazování“ rozdílů typické. Zvýšená míra generalizací a abstrahování je v takovém případě vlastně nezbytná. Ovšem problematičnost Vojvodíkova přístupu vysvitne tehdy, když se zaměříme na vymezení pojmů, s nimiž autor pracuje.

POJMY A ROZLIŠENÍ, MLHOVINA CHARAKTERISTIK

Základní pojmová trojice je explicitně tematizována titulem knihy: manýrismus, baroko, avantgarda. Co pojem, to hustá síť historických souvislostí, významových zauzlin a metodologických otázek. Už jen důkladná sémantická analýza uvedených pojmů představuje materiál natolik obsáhlý, že by to vydalo na celou knihu. Vojvodík chce vystačit s jedinou kapitolou. Problematicnost je předem exponována v názvu kapitoly „Manýrismus a baroko: pokus o vymezení problematičtějších terminologicko-koncepčních pojmů“, aby bylo už předem zřejmé, že se pohybujeme na dosti tenkém ledě. Od časů Wölfflinovy negativizující charakteristiky baroka se situace radikálně proměnila a dospěla až k extremitám typu hledání (a nacházení) manýrismu a baroknosti v libovolných kulturních artefaktech bez ohledu na konkrétní historický kontext. Spatřujeme v tom hned několik úskalí. První tkví v neujasněném pojmovém uchopení zkoumaného předmětu.

Kdybychom (pro usnadnění) desetiletí trvající diskuse o manýrismu a baroku převedli do systému jasně ohraničených binárních protikladů, vyšlo by nám hned několik polarit, rozvrstvených podle hledisek historicko-sociologických, filozoficko-epistemologických, estetických nebo psychologických. Patrně nejvýraznější polaritou by byla polarita historický × ahistorický: Jsou manýrismus a baroko historicky vymezenými styly či epochami, nebo se jedná o ahistorické resp. „nad-historické“ metastyly, které se objevují v různých epochách a dějinných situacích? Ernst Robert Curtius ve své proslulé práci o evropské literatuře a latinském středověku přišel s originálním pojetím klasicismu a manýrismu jako dvou nadčasových, vzájemně komplementárních konstant. Zatímco klasicismus představuje chápání literární vědy jako filologie, poezie jako *ars dictandi* a přírody jako ideálu, o jehož harmonické napodobení umělec usiluje, manýrismus – který ovšem Curtius odmítá vidět v negativních barvách jako dekadenci klasicismu, chápe jej jako kvalitativně jiný model, klasicismu naprosto rovnocenný – charakterizuje expresivita, formální variabilita, antikanoničnost a nemimetičnost (proti klasicizujícímu ideálu přírody je postaven individuální umělecký výraz, narušující vyvážený systém estetických norem a didaktických pravidel). Curtius manýrismus a klasicismus definuje čistě esteticky, a v tom je síla a jasnost jeho argumentů. Naopak napadnutelné je jeho přesvědčení o neměnnosti, neevoluční stálosti určité množiny estetických znaků, přetrvávajících napříč dějinnými periodami. Naproti tomu Max Dvořák, kterého se Vojvodík ve svých

výkladech neustále dovolává, přichází s pojetím kulturních dějin jako *Geistesgeschichte*. Tento přístup však dnes podněcuje k řadě nepříjemných otázek, z nichž ta hlavní zní: Má interpretovo hledání duchovní substance té které historické epochy povahu historické rekonstrukce nebo je prostě jen aktualizovaným, tj. dobově podmíněným čtením textů kulturní minulosti? Ještě než rozvineme důsledky této ústřední otázky, dokončeme své zamyšlení na pojmy a jejich rozlišením.

Také Vojvodík usiluje především o estetické rozlišení pojmů manýrismus, baroko a avantgarda, třebaže se často nechává svěst k digresím o výkladech psychologizujících (Dvořák) nebo filozofických (Husserl). Mimochodem koincidence mezi Maxem Dvořákem a Edmundem Husserlem, kterou nám Vojvodík sugeruje, se jeví jako pochybná, neboť Dvořákovy úvahy o myšlení a citění manýristického tvůrce nemají nic společného s Husserlovým pojmem transcendentální subjektivity, a těžko tedy mohou představovat „zajímavý pandán“ fenomenologického projektu (viz s. 79). Vůbec se zdá, že Vojvodík Husserla svým čtením neúnosně psychologizuje. Ačkoli musíme připustit, že pojmy jako vědomí, zkušenost, vzpomínka atd. jsou v systému přirozeného jazyka výrazně psychologicky konotovány, v kontextu Husserlových úvah mají platnost filozoficko-epistemologickou a jsou právě mimo jiné odpovědí na humeovský „psychologistický“ přístup k percepci. Zde už tedy výše zmíněné „zahlazování“ rozdílů, které má zvýraznit domnělé shody, hraničí se zkreslováním skutečnosti.

Jak tedy vypadá vlastní charakteristika zkoumaných stylů (historických epoch), kterou Vojvodík předkládá? Především je nutno říct, se tato charakteristika vyznačuje jistou otevřeností, nezavršeností, nedefinitivností. To je na jednu stranu pochopitelné a přirozené, neboť diskuse o manýrismu a baroku trvá celá desetiletí a sotva by je bylo možno uzavřít nastolením obecně závazného terminologického výměru. Ale na druhou stranu tato otevřenost způsobuje, že všechny charakteristiky jsou jaksi předem odsouzeny k aproximativnosti, mlhavosti, abstraktnosti. A v případě Vojvodíkova textu ještě víc, než by bylo nutné.

Začneme u manýrismu: „Manýrismus [...] můžeme chápat jako způsob a specifický modus vytváření uměleckých artefaktů, jako konceptualizaci promyšlené, demonstrativní uměl(eck)osti, s cílem vyvolat také u vnímatele reakci na artistnost, a zároveň snahu tuto artistnost, uměleckost také demonstrovat provedením, *fakturou* uměleckého díla.“ (zvýraznil J. V., s. 62) Takováto charakteristika zcela odhlíží od historických souvislostí a dobových poetik, třebaže je s nimi autor dobře obeznámen. Následující citát z knihy Johna Shearmana *Mannerism* (1967) vyznívá poněkud paradoxně a vzhledem k Vojvodíkově intenci de facto protichůdně. Shearman charakterizuje manýrismus jako „stylish style“, tj. jako styl akcentující virtuozitu, kapricióznost a rafinovanost, zároveň ovšem vnímá tyto znaky v úzkém sepětí s dobovým společensko-historickým a duchovním kontextem. Shearman mluví o manýrismu v minulém čase, jinými slovy je si vědom historičnosti zkoumaného jevu. Tento Shearmanův metodologický postoj sice Vojvodík zaznamenává, ale nijak jej nereflktuje, neboť už následující odstavce jdou takřikající proti shearmanovskému duchu: „Předběžně můžeme říct, že manýrismus charakterizuje především požadavek maxima *poietistických* možností a schopností, ingeniozita, umění jako *ars inveniendi*, umění jako ‚absolutní styl‘ a dokonalost uměleckého díla, vyjadřující subjektivní zvnitřnění, ‚absolutní formu‘ a zároveň důslednou emancipaci od přírody a ‚vnějšího‘ modelu. To je také, zdá se, základní a společný rys s uměním avantgardy.“ (s. 63) To nutí k otázce: proč tu tedy byl Shearman vůbec zmíněn, ba obsáhlé citován, když jediné, co si z něho Vojvodík odnesl, byly charakterizující přívlastky, jež vyjmuty z původního kontextu (Shearmanova textu) pozbývají své metodologické zakotvenosti? To je ostatně jen jeden příklad toho, jak Vojvodík

často pracuje se sekundární literaturou. Odkazuje k určitým dílům, cituje je, ale jeho vlastní text s nimi na metodologické rovině příliš nekomunikuje. Výsledkem pak je, že nad metodologií převažují enumerace, mlhavé paralely a juxtapozice parafrází a citátů, jejichž intence se nijak nepodporují, ba jsou si namnoze vzdálené až protikladné.

Stejně postupuje Vojvodík rovněž při vzájemném usouvztažňování základní pojmové triády (manýrismus – baroko – avantgarda). Někdy dochází ke skutečným kuriozitám, jako když se například Vojvodík snaží dokázat podobnost mezi manýrismem a avantgardou. Vojvodík má pravdu, když uvádí, že pro manýrismus je typická melancholičnost, únava z tradice a lhostejnost k budoucnosti, ale to vše spíše ukazuje na rozdílnost mezi manýrismem a optimistickým utopismem avantgardy, její sekularizovanou eschatologií. Avantgarda na rozdíl od manýristického archaizování odvrhuje tradici, ba dokonce jí opovrhne (futurismus). Vojvodík tuto diferenci sice eviduje, ale nebere ji důsledně v potaz. Manýrismus se podle Vojvodíka vymezuje proti tradici principem inovace. „Podobně se proti tradici vymezovala i avantgarda, která sice nepostulovala únik do minulosti jako manýrističtí tvůrci, nýbrž podobně extrémní únik do (stejně tak nedohledné) utopické budoucnosti.“ (s. 64) Ačkoli má být předpokládána koincidence podtržena opakováním slova „únik“, při bližším pohledu se tato formulace rozpadá a namísto poznávané paralely zůstává jen prázdná skořápka rétorického paralelismu. Manýrismus neunikal do minulosti, což by implikovalo příznak kulturní konzervativnosti, ale spíše z ní citoval, perzifloval a včleňoval ji do nových souvislostí na základě principů selekce a kombinace (což na jiném místě sám Vojvodík uvádí). Avšak ani avantgarda neunikala do budoucnosti, alespoň ne tak, jak by vyplývalo z Vojvodíkovy formulace. Budoucnost přestala být pro avantgardního umělce něčím nedozírně vzdáleným (jak tvrdí Vojvodík), stala se naopak něčím, co jistě nastane a co už teď může umělec svou tvorbou utvářet – lze dokonce hovořit o zvláštní „přítomnosti“ budoucího. Avantgarda se přítomnosti nebála, ani k ní nebyla lhostejná (neunikala z ní), ale jako by jí nepostačovala: neustále ji poměřovala v perspektivě budoucího.

Vojvodíkovy charakteristiky jsou permanentně v pohybu, neustálé a vágní. Na straně 48 hovoří podobně jako Curtius o manýrismu ve smyslu antiklasičnosti. Avšak na straně 70 už se má věc trochu jinak: manýrismus není popřením klasičnosti, nýbrž jeho „revizí“, jakousi „meta-klasičností“. Která z uvedených charakteristik je tedy autorem preferována? K tomu dodejme, že sama klasičnost jakožto korelát antiklasičnosti není v knize nijak probírána.

Vojvodík se odvolává na Deleuzeovo vnímání baroka jako systému donekonečna se řasících záhybů a světa duplicitních struktur. Deleuze, stejně jako před ním Nietzsche, chápe baroko jako nadčasový metastyl. Pro baroko, jak připomíná správně Vojvodík, je typická představa neautentičnosti, neskutečnosti pozemského světa. Pokud bychom vyšly z tohoto izolovaného znaku, pak bychom jistou podobnost – chápanou jako ahistorický konstrukt – nacházeli ani ne tak v avantgardě, jako spíše u autorů modernistických, jako byl například Robert Musil, jehož Ulrich, hlavní hrdina *Muže bez vlastností*, dochází ke zjištění, že svět neexistuje. Ostatně takových „barokních“ míst bychom v románu mohli najít více (včetně samotné expozice, kdy se vyprávění snáší z nebe na zemi, přičemž nebeský pohyb se „barokně“ zrcadlí v pohybu pozemském). V žádném případě by to však nedokládalo jakoukoli historickou souvislost mezi barokem a románovou tvorbou středoevropského romanopisce první poloviny 20. století.

NEUJASNĚNOST AUTORSKÉHO ZÁMĚRU

Tím se dostáváme k ústřední otázce, která směřuje k povaze autorského záměru – vedle výše nastíněných pojmových nejasností druhému zásadnímu úskalí Vojvodíkových interpretací. V předchozím oddíle této recenze jsme se nad Dvořákovými, ve své době nesporně objevenými a dodnes inspirativními výklady manýristického umění tázali, zda jsme svědky historické rekonstrukce nebo aktualizovaného čtení. Nyní přišla chvíle pozastavit se nad konsekvencemi tohoto tázání se a rozvinout vlastní argumentaci. Domníváme se totiž, že mnohonásobná nedourčenost Vojvodíkových pojmů a charakteristik, jejich mlhavá abstraktnost a nestabilita, představuje důsledek čehosi základnějšího, prvotnějšího, a tím je neujasněnost autorského záměru.

Už v případě březinovské monografie, jak jasnozřivě vyjádřil dvakrát už vzpomínaný Miroslav Červenka, osciloval Vojvodíkův záměr mezi ahistoričností interpretačního konstruktů a pokusem o historickou rekonstrukci domnělých filiací, genetických souvislostí apod. Oba přístupy jsou legitimní, avšak navzájem neslučitelné. Vojvodíkův vědecký naturel, zdá se, přirozeně inklinuje spíše k prvnímu typu bádání: k vytváření singulárních interpretačních modelů, absorbujících rozmanité kulturní kontexty bez ohledu na jejich původní historické souvislosti, k (místy až asociativnímu) řetězení předpokládaných paralel. Tento přístup, který umožňuje rozpochybovat mnohdy strnulé historické obrazy a zpochybňovat petrifikované výklady, představuje nepochybně oživující způsob interpretace kulturních jevů – podobně jako když například Hans Jonas vykládal gnostické učení z hlediska heideggerovské analýzy *Dasein*. Nicméně nejde o historickou rekonstrukci. Vojvodík ale ve všech svých dosavadních knihách deklaruje, že o rekonstrukci usiluje.

Hned v úvodu recenzované práce autor rozporně píše, že jeho intencí je „rekonstrukce vztahu manýrismu, baroka a historické avantgardy, resp. jejího vztahu k manýrismu a baroku“ (s. 13, zvýraznil J. V.). Ovšem v závěru knihy se uvedený vztah náhle obrací: „Perspektiva, z níž je v této knize reflektován, rekonstruován a zkoumán obraz manýrismu a baroka ve vztahu k historické avantgardě, je perspektivou, vycházející z myšlenky paradoxnosti, „oxymórnosti“ manýrismu a baroka, předznamenávající právě v této své ambivalentnosti a paradoxnosti umění avantgardy [...]“ (s. 340, zvýraznil R. K.) Oč tedy Vojvodíkovi jde? Který z uvedených směrů vztaženosti zkoumá? Manýrismus a baroko očima avantgardy, nebo naopak avantgarda očima manýrismu a baroka (sic)? A jde o vztah mající povahu reálně existujících vazeb, nebo o „průniky“ vyvolané určitým způsobem Vojvodíkovy interpretace? Ve druhém případě, tedy v případě vztahu manýrismu a baroka k avantgardě, můžeme reálně historické vazby vyloučit; tato perspektiva není historicky relevantní. V prvním případě bychom mohli najít schůdnou cestu, o níž se záhy zmíníme.

Kulturní jevy, které Vojvodík, jak jsme před chvílí viděli, často velmi vágně charakterizuje jsou natolik komplexní a vnitřně pluralizované, že se k nim hodí i charakteristiky téměř protichůdné – například baroko je pro Erwina Panofského jednoduchým stylem ve srovnání s přeskultivovanou rafinovaností manýrismu. Pak ale stačí izolovat jen úzkou množinu distinktivních rysů a celkem jednoduše a efektně „dokazovat“ podobnosti napříč staletími a kupříkladu tvrdit, že manýrismus předjímá Duchampa (s. 68). Neměli bychom odhlédnout od další frapantní skutečnosti, že se totiž Vojvodík nijak nepokouší o explicitní charakteristiku avantgardy. Na ni se jaksi zapomnělo. Nadto si pro své interpretace vybírá díla, která už stojí spíše „za zrcadlem“ avantgardy, tj. díla, která vznikala buď mimo hlavní proud avantgardy či v opozici

k ní (Weiner, Reynek, Halas, Holan), anebo která se už rodila z vědomí krize avantgardního modelu (pozdní Štyrský a Toyen). Nezval analyzován není a poetismus se překvapivě ocitá na okraji pozornosti. O Freudovi nacházíme pouze dvě stručné zmínky, i když jeho význam pro postižení duchovního pozadí avantgardy může být sotva přeceněn. O Marxovi ani nemluvě, ten je v české kotlině už asi jednou provždy *démodé*. To vše jsou příliš disharmonická konkréta, která by zřejmě významně narušila Vojvodíkovu abstraktní harmonii konstruovaných manýristicko-barokně-avantgardních afinit.

Za jeden z rysů, který nás celou Vojvodíkovou knihu provází, můžeme považovat opakování (například popis obálky knihy Štyrského a Toyen se v jediné kapitole objevuje hned dvakrát, a to takřka beze změny [viz s. 43–44 a 51]). Repetice charakteristik, popisů, formulací apod. není projevem autorovy nepozornosti nebo kompoziční nedomyšlenosti. Je mnohem spíše důsledkem jakéhosi bezvýchodného epistemologického kroužení. Řekneme-li třeba, že existuje podobnost mezi borrominiovským „odhmotněním“ hmoty a funkcionalistickými stavbami Ludwiga Miese van der Rohe, jakými prostředky jsme schopni toto své tvrzení doložit? O genetickou souvislost zde nejde, proto jsme nuceni zůstat na úrovni konstatování, jež lze jen obtížně rozvinout; nemá se o co opřít, toliko o juxtapozici jevů, která nás k opakování takřkajíc předem odsuzuje. Text krouží a téká od jednoho kulturního fenoménu k druhému. Na začátku stojí teze o afinitách mezi jevem A a jevem B, aniž by se řeklo, jaký status tato afinita má (objektivně historický? subjektivně interpretační? genetický? typologický?). Teze není dalším výkladem nikterak prohloubena, je jen dále rozmnožena o další síť příkladů a sugerovaných paralel. K opravdové komparaci nedochází. Titul knihy o ambivalenci a povrchu zde tak nabývá nezamyšlené ironičnosti.

Jsme pronásledováni vskutku vážnými pochybnostmi o poznávací hodnotě Vojvodíkových interpretací. Cesta rekonstrukce údajně reálných vazeb mezi manýrismem, barokem a avantgardou se ukazuje jako neschůdná. Nelze prostě dokázat nedokazatelné. Schůdnější by patrně bylo, kdyby autor opustil svůj deklarovaný záměr rekonstruovat a kdyby pracoval s výrazy manýrismus, baroko, avantgarda nikoli jako s pojmy striktně historickými, nýbrž – do značné míry jako Curtius – jako s určitými transhistorickými kulturními principy. Pak by ovšem nemohlo jít o „rekonstrukci“ a především by to znamenalo poskytnout co nejpřesnější charakteristiku stěžejních pojmových kategorií. Vojvodíkův záměr zůstává vězet mezi těmito dvěma navzájem nekompatibilními přístupy. A konečně další cestou, snad ještě schůdnější, kterou autor mohl zvolit, je cesta analýzy recepce manýrismu a baroka avantgardními umělci a teoretiky, potažmo uměním, estetikou a teorií umění 20. století vůbec. Vojvodík má k realizaci tohoto záměru nakročeno například v kapitole věnované interpretaci Leeova filmu *Brokeback Mountain* (2005, česky jako *Zkrocená hora*). Škoda, že se celá Vojvodíkova kniha nenesla ve stejném duchu a nebyla nesena touž autorskou intencí jako tento skvělý text.

Působivá instalace *Svatby v Káni* (1563) Paola Veroneseho, kterou v roce 2009 pro benátské bienále připravil britský režisér Peter Greenaway, může sotva něco vypovědět o historicky reálné afinitě manýrismu a novodobého umění, jejíž existenci považujeme za neprokazatelnou. Může ale být zajímavým materiálem k rozboru toho, jak současný umělec manýristické dílo interpretuje a aktualizuje, které prvky akcentuje a které naopak upozaďuje. Takovýto aktualizovaný „manýrismus“ už s historickým manýrismem, jehož emblematický systém se rozpadl a stal se pro nás málo přístupným, souvisí jen částečně. Stává se znakem (komplexe znaků) v nekončném, proměnlivém univerzu semiózy.

RESUMÉ

RESUMÉ

OLD CHURCH SLAVONIC TRANSLATION OF THE APOCRYPHAL GOSPEL OF NICODEMUS AND ITS RELATION TO THE CANONICAL OCS GOSPELS

JANA KUBĚNOVÁ

The presented paper focuses on the Old Church Slavonic translation of the apocryphal gospel of Nicodemus. Based on a textual analysis and a comparison of selected segments of the text of the apocryph and the Asseman and Zograf codexes (Codex Assemanianus and Codex Zographensis), the paper tries to answer the question of the influence of the canonical gospel texts from the time of Sts. Constantine (Cyril) and Methodius on this translation.

ON THE QUESTION OF THE INFLUENCE OF GREEK ON THE SLOVANIC LITERATURE OF PRZEMYSLID'S BOHEMIA IN 10TH AND 11TH CENTURY

MIROSLAV VEPŘEK

It is observed – besides Latin – that there is also influence of Greek on the language of Old Church Slavonic works created in Bohemia in the 10th and 11th century. These are concerning above all lexical level, not only borrowings from Greek, but probably also calques. However, it is questionable, whether known examples are a proof of a direct influence of Greek language or whether writers of the Old Church Slavonic works mastered Greek, too. Analysing some hypothetical calques, we are in this paper offering alternative interpretations, in some cases even those, that do not include the influence of Greek. The issue is nevertheless still unsolved due to several different interpretations in existence.

THE MARKING OF QUANTITY IN THE LANGUAGE OF *ŘEČI NEDĚLNÍ A SVÁTEČNÍ* BY TOMÁŠ ZE ŠTÍTNÉHO

BARBORA HANZOVÁ

Řeči nedělní a sváteční, a theological work by Tomáš ze Štítny, kept in the Natinal Library in Prague under sign. XVII C 15 is a valuable source of knowledge and information for the research of historical development of the language. This is valid also for the research of history of vocals' quantity marking (and it demonstrates that not every duplication of vowels is actually a sign of quantity).

ON PHILOLOGICAL MARGINAL NOTES IN CZECH 16TH CENTURY HUMANISTIC PRINTS (FOCUSSING ON STEFAN'S POSTIL OF 1575)

ROBETR DITTMANN

The article deals with philological marginal notes in Czech 16th century biblical prints with special attention devoted to the so-called Štefan's postil of 1575. The Severýn Bible of 1537 and the Kralice Bible of 1613 are also mentioned. The author proves that analysis of the philological marginal notes may throw new light on the philological and theological work within the Unity of Brethren before the six-volume Kralice Bible appeared.

IRREGULARITY IN DEVELOPMENT OF SLOVAKIAN DECLINATION

KATARÍNA MUZIKOVÁ

Regarding several selected phenomena of Slovak declination this article shows synergies and conflictfulness of codification with analogical developmental tendencies in Slovak. In the development of Slovak declination mostly the analogy was as a moving power used to eliminate anomalies inherited from the previous state and anomalies which were in the morphologic system as a result of phonetic changes. Codification in dependence on the chosen criteria regulates further development of language in conjunction with the developmental tendencies, supports their wider application, but can also be with them in conflict, does not respect them – it works not only as a supporting factor in a strengthening of the regularity (e.g. *ruke, v potoku*), but also as a fixating, stabilizing factor in maintaining irregularities (e.g. *žiaci, otcovi, jedny, všetky*). Even the mere codification, however, can in consequence of conflictfulness of criteria of literary language create a new anomaly (*tie pekne*).

GENDER INFLECTION OF (FAMILY) NAMES IN THE REEVES' BOOKS OF OLOMOUC IN THE 1ST HALF OF 16TH CENTURY

NELA CHLÁDKOVÁ

The paper summarizes the ways of attributing (family) names to women in 16th century. The material used for the study was excerpted from the city archives (the so-called reeves' books, lists of property changes, orphanhood etc.) of Olomouc city in the period 1511–1565. We have enumerated the methods of assigning (family) names to women in the selected place and time period. This conclusions are also accompanied with a analysis of social relations in the community in question.

STRUCTURE OF CONSONANTAL COMBINATIONS IN CZECH

ALEŠ BIČAN

The article describes consonantal combinations in Czech upon a model of distributional unit. It is defined as a bundle of positions where each position can be filled with a phoneme or remain empty. It is shown how the phonotactic structure can be described upon such a unit. In particular, the paper outlines how the structure of consonantal combinations can be derived from it.

ROLE OF GRADATION IN FINNISH AND ESTONIAN

PETRA HEBEDOVÁ

The article compares the role of gradation in Finnish and Estonian. In Estonian the contrast of alternating grades is a way of expressing morphological categories, whereas in Finnish it can be mostly predicted from the phonological structure. In remaining cases the connections with the morphological category and certain paradigm types can be found also in Finnish.

AMBIGUITY OF THE CATEGORY OF ASPECT WITH EXAMPLES FROM CZECH AND FINNISH

JANA ZMRZLÍKOVÁ

The paper deals with the category of the aspect and its expression in Czech and Finnish, it describes means whose function is expressing the aspectual opposition in both languages. Furthermore, situations, in which these concrete manifestations of aspect occur, are confronted and in the end the model of aspect is outlined.

SYMBIOTICAL PLURAL AND SHIFTS IN VERBS AND PRONOUNS AS A MANIFESTATION OF ASSYMETRIC RELATIONSHIP BETWEEN COMMUNICATION PARTNERS

STANISLAVA ZAJACOVÁ

Symbiotical plural and shifts in verbs and pronouns are among characteristic signs of disproportional communication that is realized between communicators with asymmetric relationship. This article presents specific examples of these expressions in selected areas of communication.

(Ir)REGULARITY OF ADJECTIVE AND ADVERBS COMPARISON

DOMINIKA ŠRAJEROVÁ

The article deals with issue, which is the subject of discussion in the Czech linguistics for many years: is the category of comparison a grammatical or derivational one? It contributes to the discussion with the new data that have emerged from quantitative treatment of corpus data, especially is concerned with frequency behavior of category of comparison compared with prototypical grammatical category of number. The results imply that the comparison can not clearly be classified among grammatical nor derivational categories. It remains on the borderline between grammatical and lexicological research of language.

CORPUS-DRIVEN APPROACH ON THE PLACE OF NUMERALS IN THE SYSTEM OF THE WORD CLASSES

VÁCLAV CVRČEK

Classification of words into the word classes works mostly with three criteria: morphologic, semantic and syntactic. Corpus-driven approach offers another (so far largely neglected) perspective, namely the question of context and words' combinability. If the statement that a (lexical) meaning is recognised only in the context is valid, we may assume as well that a (proto)meaning or an (invariant) function of the word class is identified according to what the word-group combines with. On the statistical analysis of contexts a proposal of the new interpretation of word class system is built, in which the numerals may be omitted as a separate word class.

In the paper I outline the possibilities of such an approach and also point out some possible difficulties associated with implementing this new perspective into a handbook intended for the general public (here I draw from my experience with the preparation of *Mluvnice současné češtiny*).

ON THE POSSIBILITIES OF EMPLOYMENT OF CONJUNCTIONS AND PARTICLES IN A MONOLINGUAL DICTIONARY

BARBORA ŠTĚPÁNKOVÁ

This paper is based on analysis of selected expressions in current monolingual dictionaries and it deals with the possibilities of transitions between word classes. As one of the possible solutions of transitional areas it proposes so-called polyfunctionality and offers several ways of its capturing in the lexical database.

ABOUT STRUCTURAL DEFICIENCY OF THE CLITIC SE (OR, WHY A REFLEXIVE PASSIVE WITH SI DOES NOT EXIST)

ANDREA HUDOUSKOVÁ

The paper accounts for the contrast between semantically reflexive verbs and the reflexive verbal form in Czech – the former allowing for both clitics *se* and *si*, while the latter only for *se* – on the assumption that the reflexive clitic is a deficient caseless element late inserted into syntax.

PROBLEMS OF ONYMIC LEXICOGRAPHY (PROJECT *PRÍRUČKA CUDZÍCH MIEN PRE ŠKOLY*)

MARTINA IVANOVÁ – MARTIN OLOŠTIAK

The study deals with the pronunciation of foreign proper names in the textbooks for elementary and secondary schools. It also presents a project called *A handbook of foreign proper names for schools*. It should also fill the „white spot“ in the pronunciation practice of public as well as professional users of standard Slovak such as translators, media workers, moderators, editors, etc. The study also presents the existing factors influencing the stability and variability of foreign names pronunciation.

ON GERMAN INFLUENCE ON CZECH LEXICON AND QUESTIONS OF DEVELOPMENTAL (I)REGULARITY (WITH STRESS ON MIDDLE-CZECH)

FRANTIŠEK MARTÍNEK

This paper aims to give a more precise overview over the development of some lexical germanisms analyzed in Newerkla's book *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch in the period of „Middle Czech“* (1500–1780). The examples given here illustrate the historical continuity of some loanwords (*nyť*, possibly *piklhaub*, also *šuple*) and, on the other hand, show an irregular morphological development, when compared to their equivalent loan words in Modern Czech (*šejdrem*, *šunka*, but also *šuple*). Furthermore, some Middle-Czech loanwords are pointed out which do not occur in Newerkla's book (*faul*, *hutrajtěr*, *huntýř*).

PHRASEOLOGY AS A MIRROR OF LANGUAGE ANOMALY

ANETA MLEJNKOVÁ

Zooapelative phrasal idioms in Czech and Polish, as two different images of anomalies with regard to regular language, are similar in the light of frequency analysis. Semantic analysis, however, reveals deeper differences, most notably a *dog* and mythical animals, namely a *dragon* and a *vampire*.

I WANT TO BE INDIVIDUAL(IST) AND THAT'S WHY I USE SLANG

ZUZANA SEDLÁČKOVÁ

Slang is special language, which consists of informal words and expressions to describe an object or condition. Slang expressions are frequently particular to a certain subculture or members of small groups. There are a lot of types of slang. In this text we are interested in slang of teenagers, especially in their oral and spontaneous communication. We summarise knowledge of private communication of teenagers and compare our hypotheses with typical attributes of teen slang. We offer some examples of teenager's slang words which reflect the social and cultural context as well as national and international context.

VARIABILITY OF CULTURAL LANGUAGE

PETER KARPINSKÝ

In the history of Slovak language the cultural Slovak language can be delimited as a particular form of Slovak language. It represents antecedent of standard Slovak language. This prestandard hyperdialect language form is characteristic of its high variability which is demonstrated both in horizontal (as a geographical variability) and vertical (as an interlingual variability) dimension.

In given work vertical variability of the cultural Slovak language is analysed on the basis of Slovak parts of Ostrihom ritual (Rituale Strigoniense).

SEARLE'S CRITICISM OF THE INTERACTION THEORY OF METAPHOR

MIROSLAVA BIROŠČÁKOVÁ

In the present article I evaluate Searle's criticism of the interaction theory of metaphor and questions of a bi-directional metaphoric transfer, emergent characteristics, proper names in metaphor and requirements of incorporation of a metaphoric part into the literal one.

A METAPHORE AND A METONYMY: EMPIRICAL SIMILARITY AND LOGICAL CONNECTION

ALENA BOHUNICKÁ

In the presented study we are following recent discussion about similarity as a foundation of a metaphor. We deal with the traditional dichotomy between a metaphor and a metonymy as well as with the characteristics understood to determine these so-called tropes (similarity, logical connection). We are confronting the most important (traditional as well as modern) theoretical conclusions about the similarity as a distinctive characteristics for the difference between a metaphor and a metonymy with empirical findings about the understanding of

similarity. Even the logical connection between concepts in one's mind seems to function as one form of empiric similarity. Regarding the contemporary variability of the very term "metaphor" (attributive metaphor, analogy, conceptual metaphor...), we put forward the question, what kind of similarity is crucial for the definition of a metaphor.

THE QUESTION OF DENOTING COLORS IN GERMAN AND SLOVAKIAN (COGNITIVE SEMANTICS)

JANKA ŠUCHOVÁ

Perceiving, denominating, and categorizing colours is not only an important phenomenon of human perception but also part of the cognitive linguistics. The study provides basic information about colours, their perception and display, as well as a definition of the categories of colour. The perception of basic colours is ambiguous, both in the field of linguistics and psychology, and even in the fields of hard science. Examples from Slovak and German languages are discussed, and an analysis is conducted about the differences or congruencies of both languages.

CORPUS AS A SOURCE OF DATA FOR SYSTEMATIC DESCRIPTION OF CZECH CONJUGATION IN TEACHING CZECH AS A FOREIGN LANGUAGE

PAVLÍNA VALIŠOVÁ

This article makes use of the Czech National Corpus as the source of data for a frequency analysis of Czech verbs. It is trying to answer the question which verb classes and patterns should be retained for teaching Czech as a foreign language and which should be presented as irregular verbs.

DEVIATIONS FROM LITERARY LANGUAGE AND OTHER FORMS OF NATIONAL LANGUAGE IN THE CZECH FOR FOREIGNERS' TEXTBOOKS

JANA ŠNYTOVÁ

The paper deals with the use of other forms of national language in teaching Czech for foreigners. It analyzes from this perspective textbooks of Czech for foreigners, compares them and in two selected textbooks comments on the presence of elements of other than literary czech forms.

ON THE ACTIVITIES OF THE CZECH LANGUAGE AND LITERATURE LECTORSHIP DEPARTMENT OF THE INSTITUTE OF SLAVIC LANGUAGES, VIENNA UNIVERSITY OF ECONOMICS AND BUSINESS (WIRTSCHAFTSUNIVERSITÄT WIEN)

JIŘÍ NOVÝ – MILENA VONKOVÁ

This article deals in detail with the role and work of a lecturer in Czech language and literature on the University of Economics in Vienna. It focuses on the very subjects, starting with courses for beginners, followed by Czech for Economy courses and lectures about the Czech Republic, its history, culture and present situation. The article is also dealing with the recommended study literature, study materials and methods with a special focus on the pictorial teaching/learning material and some less traditional methods in the Czech courses such as the inscenation method.

MEDIA COMMUNICATION AND THE NEED TO EVOLVE MEDIA LITERACY

DAGMAR STREJČKOVÁ

The article deals with media literacy, focusing on the fact that all communication activities are transmitting with the help and through media. Because today media became a natural and influential part of our lives, it is more and more obvious that it is necessary to develop and cultivate such a skill that enables to use the media for one's advantage and simultaneously to prevent their potential negative impact. Therefore it is necessary to embrace a set of skills and learn how to use them. All this represents a coherent and a well-knit part of a modern human being's knowledge base. A part of the article is also devoted to an intended future research that focuses on the relation between concept and reality in education of media literacy in Czech Republic.

ABOUT LEVELS OF COMMUNICATION AND SO-CALLED PARA-SOCIAL BEHAVIOUR IN A REALITY-TV SHOW

LUCIE BARBAPOSTOLOSOVÁ

In this paper we wanted to describe virtual space of the so called reality-TV. We explained why it is impossible to use the term reality-tv for many parts of this interesting and quite new genre. At the same time we proposed basic stratification (RSa, RSb, RSc). We also write about the levels of communication and constitute a new one – the pseudointrapersonal level. It is based on the opinion that not every act of communication from me to myself in RSa is really just communicating in this sense and not to anyone else (e. g. to the viewer). We also suppose that the public level of communication is the most important in RSa, because it is the source of space and reason for communication in RSa. This paper deals also with the so called parasociality. We define it as a need to make parasocial relationships with fantastic or real characters from tv or on the other hand in the direction from tv character to the viewer.

We showed a piece of parasocial „conversation“. We hope this work will be an inspiration for many other authors, especially for those interested in interdisciplinary topics. There are many links to sociology, psychology, media science and many other sciences.

MEANS OF EXPRESSION IN RADIO NEWS REPORTS

VIERA SMOLÁKOVÁ

The paper presents results of an analysis of means of expression used in radio news reports. It offers a view at the means applied in the portrayal of events in commercial and public broadcasting. It stresses the regularity and functionality in the choices of nationalistic and stylistically marked means of expression, with regards to the character of a medium.

NAMES OF CHARACTERS IN FICTION AND THE UNAMBIGUITY OF THEIR IDENTIFICATION (A NOTE ON THE EROSION OF THE NAMES' ROLE OF IDENTIFICATION)

ŽANETA DVOŘÁKOVÁ

My paper is focused on a few particular situations of voluntary erosion of the identification (Identifizierung) function of a literary person's name. The first situation involves the way of naming of the character – the character without a name, with more than one name and similar or the same names for more characters. The second is a situation when a name is given to the character in the course of the story in front of the reader's eyes or when the name of the character is changed or camouflaged. Finally, the erosion of the identification function is caused by the character her/himself because of her/his relation to own name.

A BODY AND A CORPORALITY AS THEMES OF SLOVAKIAN RENAISSANCE POETRY

LUCIE ANNA TRUBAČOVÁ

The article deals with a reflection of body and corporality in the Slovakian Renaissance literature. The basis is a detachment of dominant motive levels into naturally-physiological and spiritual platforms. According to these levels the article is subdivided into parts: Body as a sin, Body as a object of love, Heart – the seat of emotions and Body in the fight. It is built on the interpretation of poetic texts which are the basis for further thinking and conclusions.

SOME NOTES ON THE AMBIGUITY OF A POEM (INTERPRETATION OF ERIK
JAKUB GROCH'S POEM *VEČNOST'*)

EVA PARILÁKOVÁ

The author deals with the category of ambiguity in lyrical poetry. First part of the study is devoted to the definition and terminological boundaries of the term in question. The latter part is a demonstration of the ambiguity of poetry, based on the interpretation of the death theme in the poem *Večnosť* (Eternity) by the Slovakian poet E. J. Groch.

STYLISTIC EVALUATION OF THE TRANSLATION OF A POEM *WELTENDE* BY
JAKOB VAN HODDIS

BARBORA VESELÁ

The essence of a verse translation is not a mechanical transfer of the most words with the same meaning or not even a strict meter, rhyme and verse compliance. Much more important is the maintenance of the total and therefore equivalent impression.

A choice of words is certainly closely related to the time at which the translation originates. If the text has been once translated it does not mean that the translation had no other meaning and not only depending its quality but mainly because of the need to deal with the current form of language. We perceive language used thirty years ago differently than today. The new translation by Radek Malý proves permanent vitality of expressionist poems. It also allows to receive an additional and new angle on this poem.

By analyzing selected, objectively assessable, phenomena can be observed that both translations achieve high quality but each has its weaker points. Malý gave his anthology an epithet "small" in order to define himself in contrast to Kundera's big anthology. Malý's anthology did not have primarily ambitions to cope Kundera but in fact it did. Thus, if Malý and Kundera managed to achieve functional equivalence and maintain the impression of the poem in a lexical and semantic respect, as it is apparent from the preceding analysis, Malý's translation sounds better in terms of un-markedness of selected vocabulary. The approach of vocabulary to the current language contributes to the immediate emotive effect on the recipient.

BETWEEN HISTORY AND HYSTERY. NOTES ABOUT THE OFFICIAL LITERATURE
OF THE WWII "SLOVAK REPUBLIC" IN THE CONTEXT OF BLUT-UND-BODEN
IDEOLOGY

PETER F. 'RIUS JÍLEK

The paper focuses on the reflection of the original principles of Nazi heroic realism of the Third Reich in the pro-regime literature of Nazi Slovakia, also explains what does the Blut-und-Boden (blood and soil) myth means in general, and presents its radicalisation in the official culture of Nazi Germany.

BOHEMICA OLOMUCENSIA 2 – PHILOLOGICA JUVENILIA

2. ročník, 2010

REDAKCE: Lubomír Machala (šéfredaktor), Božena Bednaříková (zástupkyně šéfredaktora), Erik Gilk, Darina Hradilová, Vladimír P. Polách (technická redakce), Karla Strnadová (tajemnice)

REDAKTOR ČÍSLA: Vladimír P. Polách

TECHNICKÉ ZPRACOVÁNÍ: V. P. Polách, J. Kratochvílová

Vydávání časopisu je finančně podpořeno Ministerstvem kultury ČR

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci

Křížkovského 8, 771 47 Olomouc

www.upol.cz/vup

email: vup@upol.cz

Adresa redakce:

Katedra bohemistiky Filozofické fakulty UP v Olomouci

Křížkovského 10, 771 80 Olomouc

tel.: 585 633 180

email: tajemnik.kb@centrum.cz

Olomouc 2010

MK ČR E 18600

ISSN 0231-634X

Cena: 150 Kč